

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2024 (№5/2)

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences, Psychological sciences

№5/2

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti bashǵı: QODIROV Q. – NMPI rektori w.w.a.
Bas redaktor: PAZÍLOV A.

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

ps.i.d., prof. **Abdirasulov R.** (Jizzax);
 ps.i.k., prof. **Elmuratova A.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Galiullina G.R.** (Rossiya);
 p.i.d., prof. **Xodjaniyazov S.** (Urgench);
 p.i.k., doc. **Jumabaev N.** (Nókis);
 p.i.d., doc. **Jumasheva G.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Ibragimov Yu.** (Nókis);
 f-m.i.f.d. (PhD), doc. **Kalxanov P.** (Nókis);
 f.i.k., prof. **Kochanov Q.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), doc. **Qodirov Q.A.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), prof. **Qarlibaeva G.** (Nókis);
 f.i.d. (DSc), doc. **Qurambaeva G.** (Toshkent);
 f.i.d. (DSc), doc. **Qurbaniyazov G.** (Nókis);
 p.i.d.(DSc),prof.**Qurbaniyazova Z.** (Nókis);
 p.i.k., doc. **Makovchuk A.V.** (Minsk);
 p.i.k., doc. **Mamirbaeva D.** (Nókis);

f.i.f.d., prof. **Moon Hee Cho** (AQSh);
 f.i.d., aǵa il.xız. **Najimov P.** (Nókis);
 p.i.k., prof. **Nauruzbaeva A.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Nurjanov P.** (Nókis);
 p.i.k., prof. **Pazilov A.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), prof. **Pazilova M.** (Nókis);
 f.i.b.f.d., prof. **Pedakar P.** (Turkiya);
 f.i.d. (DSc), doc. **Pirniyazova A.** (Nókis);
 f.i.d. (DSc), prof. **Salqınbay A.** (Almata);
 p.i.k., doc. **Tajieva A.** (Nókis);
 p.i.k., prof. **Tlegenov A.** (Nókis);
 p.i.d., prof. **Utebaev T.** (Nókis);
 p.i.k., doc. **Vaxobov A.** (Tashkent);
 p.i.k., doc. **Yakovlena E.A.** (Minsk);
 p.i.d., prof. **Yusupov Q.** (Nókis);

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Juwaplı redaktorlar:
 f.i.k., doc. **S.Matyakupov** – ózbek tili boyınsha
 f.i.d. (DSc), doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis
 tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Jámiyetlik máslahátshiler:

p.i.d. (DSc), doc. **Abilova G.** (Nókis);
 b.i.d., prof. **Reimov P.** (Nókis);
 f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Keruenov T.** (Nókis);
 b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), doc. **Matjanov N.** (Nókis);
 ps.i.d. (DSc), prof. **Utebergenov M.** (Nókis);

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgerilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutına 90 jıl!

**QARAQALPAQSTANDAǴI MATEMATIKA ILIMI RAWAJLANIWI
TÁRIYXINA QISQASHA SHOLIW**

B.B.Prenov – fizika-matematika ilimleri doktori

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Matematika iliminiń Qaraqalpaqstandaǵı rawajlanıwı elimizdegi tungısh joqarı bilim dárgayı, Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń ashılıwı menen tikkeley baylanıslı. Pedagogikalıq institut (Qaraqalpaqstan muǵallimler institutu) 1934-jılı, sol dáwirdegi Qaraqalpaqstannıń paytaxtı bolǵan Tórtkúl qalasında ashılıp, 1934-1935-oqıw jılında tek ǵana tayarlıq bolımı jumıs baslaǵan.

1935-1936-jılları Qaraqalpaqstan muǵallimler institutınıń fizika-matematika fakulteti shólkemlestirilip, bul fakultette fizika-matematika ilimleri kafedrası ashıldı hám onı Rossiya oqıw orınlarınan shaqırılǵan ilimpaz M.V.Sheglov basqardı.

1936-jılı Orta Aziya mámleketlik universitetiniń fizika- matematika fakultetin pitkeren O.Buleshov, 1937-jılı Buxara pedagogikalıq institutın pitkeren M.Galekeev kafedraǵa jumısqa keldi hám óz ómirleriniń aqırına deyin, dáslep pedagogikalıq institutta, keyin Qaraqalpaq mámleketlik universitetinde Qaraqalpaqstan jaslarına matematikalıq bilim berip, ustazlıq qıldı.

1948-1949-oqıw jılında fizika-matematika ilimleri kafedrası matematika hám fizika kafedralarına bólinde. 1950-1960-jılları matematika kafedrasında fizika-matematika ilimleriniń kandidatları F.V.Tomashevskiy hám B.V.Levin, pedagogika ilimleriniń kandidatı A.Z.Nasirovlar jumıs islep, oqıw-tárbiya islerin alıp barıw menen bir qatarda dáslepki ilim kandidatların jetilistiriwge de óz úleslerin qostı.

1954-jılı kafedra aǵzası O.Buleshov óziniń kandidatlıq dissertaciyasın jaqlap, Qaraqalpaqstandaǵı birinshi, fizika-matematika ilimleriniń kandidatı boldı. 1965-jılı pedinstitut pitkeriwshisi, kafedra aǵzası J.Qutlimuratov Moskva mámleketlik universitetinde kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Sońınan Qaraqalpaqstanda birinshi bolıp matematikadan professor ilimiy ataǵına iye boldı.

1969-jılı matematika kafedrası «Matematikalıq analiz» hám «Ulıwma matematika» kafedralarına bólinde. «Ulıwma matematika» kafedrasın M.Galekeev basqarıp, bul kafedrada 14 oqıtıwshı jumıs isledi, olardıń qatarında fizika-matematika ilimleriniń kandidatları O.Saparniyazov hám I.Maxsudov, pedagogika ilimleriniń kandidatı T.Tawbaevlar bar edi.

1970-1976-jılları Tashkent, Moskva, Kiev, Novosibirsk, Kazan hám t.b. qalalarda bilim alıp kelgen S.Qallibekov, X.Baymuratov, A.Otarov, S.Pirnazarovlar kafedranıń ilimiy potencialın jáne de kóterdi.

1976-jılı pedinstitut bazasında Nókis mámleketlik universiteti ashılıp, bul universitetniń matematika fakultetiniń quramındaǵı «Ulıwma matematika» kafedrasınıń professor-oqıtıwshıları qaraqalpaqstan jaslarına matematikalıq bilim beriwde óz úleslerin qostı hám házirgi «Matematika oqıtıw metodikası» kafedrası usı «Ulıwma matematika» kafedrası tykarında óz jumısın dawam etti. Ulıwma matematika kafedrasınıń 1975-1976-jıllardaǵı aǵzaları(súwrette): J.Tólewov, T.S.Pak, M.G. Galekeev, S.Qallibekov, A.Otarov, S.Tańirbergenov, I.Madreyimov, O. Auezov, A.Jalalov, A.Matmuratov, K.Uzakov.

1976-1990-jıllar aralıǵında Qaraqalpaqstanda tek ǵana bir joqarı oqıw ornı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti jumıs isledi. Bul dáwir ishinde matematika pániniń rawajlanıwına Moskva, Kiev, Novosibirsk, Krasnoyarsk, Tashkent h.t.b. ilim oraylarında bilim alıp kelgen jas matematik-oqıtıwshılar óz úleslerin qostı. Ótken ásirdiń 90-jıllarında, 15 ten artıq usınday joqarı kvalifikaciyalı kadrlar professor-oqıtıwshılar qatarına kelip qosıldı. Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń matematika fakultetinde 4-5 matematika pánine tiyisli, kafedralar jumıs isledi. Bul waqıtları, usı qatarlar avtorı «Matematikalıq analiz» kafedrası baslıǵı, sońınan kóp jıllar dawamında fizika-matematika hám matematika fakulteti dekanı lawazımında miynet qıldı. 2000-jıllarǵa kelip kafedralarda ilim doktorları (N.Uteuliev, S.Qosbergenov) payda boldı.

1976-jıldan baslap usı dáwirge shekemgi QMU deǵı matematika iliminiń rawajlanıwı basqıshların sáwlelendiretuǵın óz aldına maqala jazıw maqsetke muwapıq dep esaplayman.

1990-jıldıń 1-sentyabr kúni Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu qaytadan ashıldı. Bul institutnıń injener-pedagogika fakulteti quramında matematika-informatika kafedrası jumıs basladı.

1996-jılı fakultet quramında joqarı matematika, matematikanı oqıtıw metodikası, Informatika hám esaplaw texnikası kafedraları bar edi.

1999-jılı 24-avgust kúni «Joqarı matematika» hám «Matematikanı oqıtıw metodikası» kafedraları biriktirilip, «Ulıwma matematika» kafedrası atı menen ataldı. Kafedranı docent S.Tańirbergenov (1999-2002jj, 2007-2012jj), docent M.Qasimov (2002-2007jj), docent J.Seypullaev (2012-2014jj), docent T.Qurbanbaev (2014-j) hám 2014-2015 jılları fizika-matematika ilimleri kandidatı A.Xodjanıyazov basqardı.

2015-jılı «Ulıwma matematika» kafedrası «Matematika oqıtıw metodikası» kafedrası dep qayta ataldı. 2015-2016-jılları kafedraǵa fizika-matematika ilimleri kandidatı G.Qaypnazarova basshılıq etti.

2016-jıldan baslap búgingi kúnge shekem «Matematika oqıtıw metodikası» kafedrasın professorı B.Prenov basqarıp kelmekte. 2017 jıldı kafedrada 28 professor-oqıtıwshı jumıs islep, ilimiy dárejililik 28,5% bolǵan. Sol dáwirden baslap Respublikada ilimge, bilimge degen kóz qarastıń keskin ózgeriwi, bul baǵdarda Prezidenttiń bir neshe pármanları hám qararlarınń shıǵıwı hám usı tiykarda alıp barılǵan salmaqı jumıslardıń nátiyjesinde kafedrada ilimiy dárejege iye professor-oqıtıwshılardı tayarlaw, oqıw resursların jaratıw, oqıtıwdıń mazmunına itibar kúsheydi. Sonıń nátiyjesinde kafedranıń ilimiy potentsialı jıl sayın ósip bardı. Solay etip, házirgi waqıtta kafedra quramında ulıwma 50 ge jaqın professor-oqıtıwshı bolıp, olardan 35 professor-oqıtıwshı tolıq shtatta jumıs isleydi hám kafedra ilimiy dárejililigi 50% ten joqarı kórsetkishke iye.

Kafedra, búgingi kúnde, matematika páninen dúnyadaǵı xalıqaralıq reytinglerde joqarı orınlardı iyelep turǵan, bir neshe joqarı oqıw orınları menen baylanıstı

jolǵa qoyǵan. Olardan Novosibirsk mámleketlik universiteti, Sibir Federal universiteti, Kazan Federal universiteti, Al – Farabi atındaǵı Qazaqstan mámleketlik universiteti, Gumilev atındaǵı Evraziya mámleketlik universiteti, Ózbekstan milliy universiteti, Urgench mámleketlik universiteti, Qaraqalpaq mámleketlik universitetlerin atap kórsetiw múmkin. Búl atap ótilgen universitet professor-oqıtıwshıları institut talabalarına online-offline kóriniste sabaq berip kelmekte. Sonday-aq, kafedranıń professor-oqıtıwshıları, búl - dúnyanıń jetekshi universitetlerinde, tájiriye almasıw, bilimin jetilistiriw kursların ótip atır.

Kafedranıń professor-oqıtıwshıları matematikadan ziyrek talabalar menen islesiwdi de yolǵa qoyǵan, sonıń nátiyjesinde songı jılları bir neshe talabalar ataqı stipendiyalardı, institut tariyında birinshi márte matematikadan xalıqaralıq olimpiadalarda siylı orınlardı, jeńip alıwǵa eristi.

Adette, bolajaq ilimpazdı óz tarawı boyınsha jumıs alıp baratuǵın ilimiy seminarlar jetilistiredi, shınıqtıradı.

Kafedrada «Matematikanıń teoriyalıq hám onı oqıtıwdaǵı mashqalaları» (Ilimiy basshıları: B.Prenov, B.Otemuratov) atlı ilimiy-metodikalıq seminar, bir neshe jıllardan beri, úziliksiz islep, bul seminarda bolajaq ilim doktorları ózleriniń ilimiy jumısların hár tárepleme dodalap paydalı másláhátler alıp turıwı, nátiyjege unamlı tásin kórsetpekte.

Ilimiy dárejege iye joqarı kvalifikaciyalı kadrlar tayarlaw máselesinde kún tártibinde tur. Bir neshe jas oqıtıwshılarımız teoriyalıq matematikadan jetekshi universitetler ilimpazları basshılıǵında stajirovka, doktorantura hám aspiranturalarda ilimiy jumısları menen shuǵıllanbaqta. Mısal retinde, tek ǵana bir Novosibirsk mámleketlik universitetinde (Matematika baǵdarı boyınsha QS reytingte TOP100 de) úsh jas oqıtıwshımız teoriyalıq matematikadan aspiranturada oqıp atır.

Álbette, bul islengen jumıslar bugingi kúndegi mámleketimiz basshıları tárepinen joqarı bilimlendiriwge qoyılıp atırǵan talaplarǵa tolıq juwap beredi degen pikirden awlaqpız. Ele ilim hám bilimlendiriw tarawında islenetúǵın jumıslarınıń kóp, olardı ámelge asırıwǵa kafedramız professor-oqıtıwshıları ele de belsendilik kórsetedi dep oylayman.

Xámmege, Qaraqalpaqstanıń tunǵış ilim hám bilimlendiriw dárgayınıń 90 jıllıq bayramı qutlı bolǵay!

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARNING O'QISH SAVODXONLIGINI MATN TAHLILI ASOSIDA BAHOLASH

N.Abdurazakova – *stajyor o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlari: ta'lim olish, baholash, bilim, ko'nikma, malaka, milliy dastur, integratsiya, ona tili, kriteriya.

Ключевые слова: обучение, оценка, образование, опыт, национальная программа, интеграция, родной язык, критерия.

Key words: education, assessment, knowledge, skill, qualification, The national program, mother tongue, integration.

So'nggi yillarda xalq ta'limi tizimini modernizatsiya qilish ta'lim mazmuni va shaklida ko'plab yangilanishlariga asos bo'ldi. Mazkur yangilanishlarda o'quvchilarning davlat ta'lim standartida ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma va malakalarning o'zlashtirilishini to'laqonli ta'minlash ta'lim sifatini baholashda asosiy mezon vaziyasini o'tamoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 12-dekabrda "Umumta'lim fanlarini bilish darajasini baholashning milliy tekst tizimini joriy etish to'g'risida"gi 646-son qarorining qabul qilinishi ayni muammoning dolzarbligidan dalolat beradi. Darhaqiqat, ta'lim tizimida baholash ta'lim natijasini belgilashning yetakchi omilidir. Baholashning lug'aviy etimologik ma'nosini "O'zbekiston pedagogic ensiklopediyasi so'zligi"da quyidagicha qayd etilgan: "Baho-(forscha baho-narx, qiymat)-o'qituvchi yoki talabaning egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini hamda shaxsiy sifati darajalarini belgilashning shartli ifodasi" [1:65].

"Baholash,- deb yozadi metodist K.Jalilov, - biror bir dotenning (bilim, ko'nikma, malaka va kompetentsiyalar majmuining) ta'lim oluvchilardagi shakllanganlik darajasini o'lchash jarayoni" [2:89]. Ta'lim natijasini baholash esa ilimiy-metodik jihatdan sohaga tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlarda o'zining chuqur aksini topgandir. Jumladan, Milliy o'quv dasturining "Filologiya fanlari tavsifi va integratsiyasi" da nazorat kriteriyalariga asos bo'ladigan umumiy talablar belgilab berilgan. Bu talablar negizida boshlang'ich ta'lim alohida o'rin tutadi. Boshlag'ich sinfda deyiladi mazkur dasturda, - o'quv savodxonligi o'quvchilarda to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirishi tevarak-atrof, bolrlq haqidagi bilimlarini kengaytirishi, ularning nutqi va tafakkurini o'stirishi, matndagi g'oya va obrazlarga og'zaki hamda yozma shakllarda munosabat bildirish, o'zlashtirilgan nazariy bilimlari asosida mustaqil qaror qabul qilish" [3:87].

Ko'rinadiki, boshlang'ich sinflarda o'quvchilar nutqi va tafakkurini rivojlantirishdek global muammo shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida o'quvchilarni o'zligini anglash, dunyoqarashini shakllantirish, e'tiqodini mustahkamlash, kishilik duyosi haqidagi tasavvur-tushunchasini boyitish orqali hayotga tayyorlashda ona tili va o'qish savodxonligi ta'limi zimmasiga katta ma'suliyat yuklaydi va uning yechimi bevosita boshlang'ich ta'lim sifati hamda samaradorligi natijasini baholashga borib taqaladi.

Milliy dasturda boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligi orqali o'quvchilarning nutqi va tafakkurini rivojlantirishga doir nazorat shakllari va ularni o'tkazishda belgilangan me'yorlarga amal qilish nazarda tutilgan.

O'quvchilarning o'qish savodxonligini aniqlashda kundalik o'quv faoliyati maqsad mohiyati va mavzu xarakteridan kelib chiqib og'zaki savol-javob, ijodiy topshiriqlar, test va matn ustida ishlash belgilangan.

Afsuski, an'anaviy ta'limda baholashga yillar davomida qat'iy amal qilinmadi. O'quvchilarning og'zaki nutqini baholashda matn mazmunini qayta hikoyalatish va shunga yarasha savol-javobdan nariga o'tilmadi, o'quvchilar tafakkurini boyitishga doir mantiqiy topshiriqlarga kam o'rin berildi, diktant va bayon kabi yozma ishlarda tinish belgilanishining ishlatilishidagi turli holatlar hisobga olinmasdan, uning sonini sanash bilan cheklanildi. Uslubiy xatolarga jiddiy e'tibor berilmadi. O'quvchilarning bilimini, asosan,

imloviy xatolariga qarab baholashga o'tib olingan edi. O'quvchilar tomonidan yo'l qo'yilgan xatolarni bartaraf etish bo'yicha mashqlar doimiy tashkil etilmadi. Kuzatishlarga qaraganda ayni kamchiliklar turli shakl va darajada hozir ham davom etayotgani davlatimiz rahbarining chiqishlarida qayta-qayta tilga olinishi bejiz emas. Bizningcha, buning obyektiv-subyektiv sabablaridan biri maktab dasturidan o'rin olgan mavzular va darsliklarda o'quv materiallarining DTS talablariga to'la javob bera olmasligidir. Qolaversa, fanga ajratilgan soat ham uni DTS talablari darajasida bajarish uchun imkonsizdir. Jahon ta'lim tizimi asosida maktab ta'limiga zamonaviy yondashuvlar o'quvchilarning o'quv-biluv ko'nikmalarini baholash usullarini takomillashtira borishni taqozo etadi. Shu tufayli hozirda maktab ta'limiga formative baholash va summativ baholash tizimining kiritilishi ona tili va o'qish savodxonligi ta'limida alohida o'rin tutadi.

Aslini olganda, kundalik nazorat formativ nazoratga, bo'lim va chorak oxiridagi nazorat summativ nazoratga to'g'ri keladi. Biroq manbalarda hozirgi baholash tizimida "inson omilini imkon darajasida minimallashtirish ko'zda tutilganin"i qayd qilingan" [4:87]. Formativ baholash har bir darsda o'quvchilar bilimining baholanib borishini taqozo etadi. Mazkur yondashuvning asl mohiyati o'quvchilar bilimini baholashgina emas, balki o'qituvchining ham o'z darsini baholashga, unga qanday o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishni o'ylab ko'rish maqsadining ko'zda tutilishi bilan xarakterlanadi.

Ta'limda o'quvchilarning o'quv-biluv motivatsiyasini oshirishda ularni muntazam ruhlantirish, bilimlarni egal-lashga kuchli havas va ishtiyoq uyg'otish talab etiladi.

Formativ baholashdagi rag'batlantirish usuli o'quvchilarning ta'limiy maqsadi tomon ildam intilishga imkon beradi, o'quvchi o'quv - o'rganishga har qashongidan yaxshiroq harakat qiladi.

Summativ baholash ma'lum davrda yoki ma'lum bob yuzasidan berilgan bilimlar darajasini aniqlashga qaratilganligi bilan tavsiflanadi. Fikrimizsha, ta'lim jarayonida qaysi bir usulda bo'lmasin o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini doimiy ravishda hisobga olib borilishi ta'lim sifatini baholashning tub mohiyatini tashkil etadi. Ta'limda bundan ko'zlangan maqsad ikkita: biri o'quvchining jamiyat a'zosi sifatida hayotda o'z yo'lini topishiga, kelajakda farovon yashashi uchun zarur bo'lgan kasb-korni, mutaxassislikni egallashiga ko'maklashish bo'lsa, ikkinchisi o'qitish jarayonining sifatini oshirish, ya'ni o'quv dasturi, darslik va o'qitish metodlarining muvofiqligini aniqlash hamda ularni takomillashtirib borishdir. Bu esa o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini muayyan kriteriyalar asosida hisobga olib borishni taqozo etadi.

Pedagogik faoliyatimiz davomida boshlang'ich sinflarda ta'lim sifatini aniqlashning quyidagi omillarini oldindan belgilab olish zarur degan xulosaga keldik:

1. "Ona tili ham o'quv savodxonligi" darsliklaridagi o'quv materiallarining o'quv-uslubiy ta'minotini ta'minlash.

2. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish darajasini belgilash kriteriyalarini ishlab chiqish.

3. O'qituvchining pedagogik mahoratini, o'quv materiali ustida o'quvchilar bilan hamkorlikda ishlash qobiliyatini

rivjilantirishga doir metodik tavsiyalar tayyorlash.

Mazkur mezonlar asosida 2- sinf “Ona tili ham o‘quv savodxonligi” darsligi o‘quv materiallarining dastur talablariga ko‘ra berilishi ta‘lim sifati va samaradorligiga erishishning muhim sharti sifatida ko‘zdan kechirildi. Natijada darslik matnlarining badiiy saviyasi hikoya sifatida kiritilgan “Ferma”, “Er yurak odam” kabi gazeta maqolasi darajasidagi talay matnlarning badiiyatdan xoliligi, “Ot”, “G‘ozlar”, “Bola ham oq uloq”, “Kim bo‘lsam ekan?”, “Sog‘inamiz qishda-da”, “Bahor kelsa” kabi ko‘plab she‘rlarning ko‘rsatilmaganini ma‘qullab bo‘lmaydi.

Hozirgi ta‘lim jarayonini kuzatishimiz davomida o‘quvchilarni darsga jalb etishda mushkulliklar mavjudligi, xususan, o‘qituvchilarning o‘qitish metodi va usullaridan samarali foydalana olmayotganliklarining guvohi bo‘ldik. O‘qituvchilarning metodik tayyorgarligiga ma‘sul malaka oshirish institutlari, maktab ma‘muriyati o‘qituvchilar faoliyatiga ta‘sir qiluvchi holatlarni o‘rganishi va ularni yaxshilashga doir chora-tadbirlar ishlab chiqishlari umumiy o‘rta ta‘lim oldidagi dolzarb muammolardandir.

“Ta‘lim sifati baholash xalqaro dasturlarida ishtirok etish, - deb yozadi A.Matkarimov,- milliy ta‘lim sifati baholashdagi nazorat materiallarini xalqaro dasturlarda qo‘llaniladigan nazorat materiallari sifati darajasida ishlab chiqish imkonini beradi” [1:36].

Shunga ko‘ra aytish joizki, boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligiga erishish, ta‘lim sifati va o‘quv materialini o‘zlashtirish darajasi bilan belgilanadi. O‘qish savodxonligini nazorat qilishda o‘qish ko‘nikmalarini ta‘minlovchi quyidagi omillar nazarda tutiladi:

1. O‘qish savodxonligi dasturiga kiritilgan badiiy asarlarning mavzu doirasi o‘quvchilar hayoti va yosh xususiyatlari bilan hamohang bo‘lishi, hajmi, qurilishi murakkab bo‘lmashligi, badiiy jozibadorligi bilan o‘quvchini o‘ziga tortishi.

2. O‘quv-biluv topshiriqlari o‘quvchilarning o‘qish konikmalarini takomillashtirish, mantiqiy fikirlash, og‘izaki va yozma nutqini o‘stirishga xizmat qilishi.

3. Darslikdagi o‘quv materiallari yuzasidan o‘quv-biluv topshiriqlarining mazmun-mundariyasini o‘quvchi shaxsini shakllanishiga yo‘naltirilishi, dunyoqarashini boyitish va e‘tiqodini mustahkamlashga qaratilishi.

4. Metodik qo‘llanmalarda har bir mavzudan ko‘zlangan maqsadga erishishni ta‘minlovchi aniq yo‘l-yo‘riqlar tavsiya qilinishi – metodik qo‘llanmalar o‘qituvchining va o‘quvchi o‘quv faoliyatining nazorat shakllari xarakterida ishlab chiqilishi.

5. O‘quvchilarning savodxonligini BKMLarini nazorat qilish va baholash yo‘riqnomasi har bir fanning mazmun-mundariyasi doirasida sinflar kesimida aniq belgilanishi va h.k.

Amaldagi mavjud ta‘lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini jahon standarti (PIRLS) talablari asosida monitoring qilishda o‘qish va matnning tushinish sifati aniqlash ko‘zda tutilgan. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini kundalik dars jarayonida shakllantirish va nazorat qila borishni taqozo etadi. Bu xildagi nazorat turida o‘qituvchi matn tahlili yuzasidan individual tarzda o‘quvchilar ishini kuza-tadi, o‘zlashtirilgan va o‘zlashtira olmagan ko‘nikmalarini qayd etadi hamda shunga yarasha chora-tadbirlar belgilash orqali o‘quv-biluv motivatsiyasiga urg‘u beradi.

Dotsent H.Bakiyeva 4-sinf o‘qish darslarida adabiy tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish“ nomli metodik qo‘llanmasida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini PIRLS dasturi asosida aniqlashga qaratilgan. Ilmiy izlanishlarida o‘quvchilarning badiiy va ilmiy-ommabop matnlarni o‘qish qobiliyatini quyidagicha 4ta mezon

bo‘yicha baholaydi:

Matnda berilgan ma‘lumotni aniqlash;

Matn mazmuni yuzasidan xulosalarni shakllantirish;

Matnga tegishli ma‘lumotlarni talqin qilish va umumlashtirish

Matn mazmunini va uning til xususiyatlari hamda tuzilishini tahlil qilish va baholash” [1:54].

Olimaning mazkur fikr-mulohazalarini qo‘llab-quvvatlagan holda aytish kerakki, badiiy matndan shunchaki ma‘lumot emas, balki yetakchi g‘oya va uning badiiy ifodasi aniqlanishini ham qayd qilmoq joiz. Buning uchun “o‘quvchilarning kommunikativ savodxonligini (so‘z boyligi, ijodiy tafakkur darajasini kengaytirish, ijtimoiy muloqot – yozma va og‘zaki ifodali fikrlash mahoratini yuksaltirish, mustaqil matn yaratish ko‘nikmalarini shakllantirish) oshirish...matn turlarini farqlash (nazmiy, nasriy, ilmiy, badiiy, publisistik, Grammatik, ma‘rifiy, badiiy-ramziy, xat-hujjat, monologik, diologik)ga o‘rgatish” [5:90] metodik zaruratdir.

PIRLS dasturida faoliyatini baholash tizimi o‘quv topshiriqlarining xususiyatidan kelib chiqib belgilanadi. Kuzatilishlarga qaraganda, o‘quv topshiriqlarini qiyidagi yo‘nalishlarda tuzish ijobiy samara beradi:

1. To‘g‘ri javobni aniqlash bilan bog‘liq topshiriqlar.

2. Badiiy asar sujeti voqealari tasvirining ketma-ketligi bilan bog‘liq topshiriqlar.

3. Matnning leksik-uslubiy xususiyatlari bilan bog‘liq topshiriqlar.

4. Matnning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini tahlil qilish bilan bog‘liq topshiriqlar. Mustaqil fikirlashga oid topshiriqlar.

5. Nutq va tafakkur uyg‘unligiga oid topshiriqlar.

PIRLS nazoratida mazkur topshiriqlarning murakkabligiga qarab o‘quvchilar bilimiga 1 balldan 3 ballgacha berilishi qayd etilgan. Matn tahliliga bunday yondashuv o‘qituvchi va o‘quvchi hamkorligi bo‘yicha belgilangan maqsadni amalga oshirishga xizmat qiladi.

PIRLS nazorati asosida asar tahlili o‘quvchilarni formativ baholash mezonlarining namunasi sifatida ham qaralishi mumkin. Shu maqsadda uyushtiriladigan badiiy asar tahlilining ta‘limiy ahamiyati quyidagilarda o‘z aksini topadi:

1. Asarda tasvirlangan sujet voqealarining kompozitsion jihatdan izchilligi va o‘zaro sabab-natija bog‘liqligini aniqlashga doir bilimlarning o‘zlashtirilishini ta‘minlaydi. Adabiy-nazariy tushunchalar bilan qurollantiradi, darsning samaradorligini oshiradi.

2. Badiiy matndagi jumla, ibora va so‘zlarning lug‘aviy ma‘nolari va uslubiy vazifalarining tushinilishli o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini rivojlantirishga asos bo‘ladi.

3. Matndagi ifodalangan yetakchi g‘oyani aniqlash orqali hayotiy, mantiqiy xulosalarga kelishi o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatadi, jamiyatda o‘z xatti-harakatini boshqarishga tayyorlaydi, dunyoqarashini kengaytiradi.

Zero, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning ta‘lim natijalarini diagnostika va korrekciya qilishning ilmiy asoslangan yechimini topish o‘quvchi DTS talablari bo‘yicha belgilangan bilim va ko‘nikmalarini egallash bilan bir qatorda, o‘z bilimlarini boyitish va shu orqali intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu bilan bir qatorda dars davomida mantiqiy mashqlarga bog‘liq o‘quv qurollari, mevalar, mehnat qurollari, qushlar, uy hayvonlari, baliqlar, yovvoyi hayvonlar, poliz ekinlari kabi turmush talabiga mos mavzular ustida ishlash ham o‘quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston pedagogik ensiklopediyasi so‘zligi. -T.: «Chashma print», 2019.

2. Jililov K. Baholash nazariyasi asoslari. -T.: «Akademnashr», 2022.

3. Filologiya fanlari tavsifi va integratsiyasi. // MO‘D. – T.: 2020.

4. Matkarimov A. PISSA xalqaro baholash dasturi asosida o‘quvchilarning tayanch kompetentsiyalarini shakllantirish. PFFD (PhD). Avtoref. –Chirchiq: 2022.

5. Bakiyeva H. 4-sinf o‘qish darslarida adabiy tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish. –T.: «Nodirabegim», 2021.

REZYUME. Maqolada boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning o'qish savodxonligini matn tahlili asosida baholash tizimi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описана оценка навыков чтения учащихся начальных классов на основе анализа текста.

SUMMARY. The article describes assessment of reading skills of elementary school learners based on text analysis.

ТУРЛИ БИЛИМ СОҲАЛАРИГА НИСБАТАН КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МОДЕЛЛАРИНИ ЯРАТИШ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Т.Агжанов – катта ўқитувчи

Нукус кончилиқ институти

Таянч сўзлар: методология, моделлар, ахборот маданияти, тизим, тадқиқот, муҳандислик тайёрлаш.

Ключевые слова: методология, модели, информационная культура, система, исследование, инженерная подготовка.

Key words: methodology, models, information ethics, system, investigation, engineer training.

С.Г.Антонованинг таъкидлашича, мутахассиснинг ахборот маданияти жамиятнинг ахборот маданиятига боғлиқ ҳолда шаклланади, бу эса, унинг фикрига кўра, инсон ўз ахборот маданиятини шакллантиришнинг муайян босқичларида ўзлаштирган, инсонни ривожлантириш жараёнида эгаллаган билим ва кўникмалар тизимидир" [1:82-88]. Дарслик каби ўқув нашрлари жамият ва шахснинг ахборот маданияти ўртасидаги ўзаро алоқани ўрнатишнинг самарали усули бўлиши мумкин. Бу фаолиятнинг турли соҳаларига тегишли бўлган фанлар бўйича ўқув нашрлари мазмунини моделлаштириш учун зарурдир. Бунинг учун жамият ахборот маданиятининг ушбу фаолият соҳаси учун муҳим бўлган сифат ва микдорий хусусиятлари ва кўрсаткичларига таяниш ва унинг ҳозирги ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ушбу фаолиятнинг турли жиҳатларида иш тузилишини кўриб чиқиш керак. Университет ўқитувчиси ўқув жараёнини имкон қадар ҳар бир талабанинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга оладиган тарзда ташкил эта олиши муҳим. Бундан ташқари, билимларнинг турли соҳалари ва фаолият соҳаларига нисбатан бундай моделларни яратиш методологиясини ишлаб чиқиш керак.

Илмий билиш усули сифатида моделлаштиришдан фойдаланиш узоқ вақтдан бери маълум. Бу усул универсал бўлиб, объектнинг ҳақиқий намоён бўлиши ўрнига унинг моделини ўрганишдан иборат. Махсус объект мавжуд бўлиб, унда ўрганилаётган объектнинг тўлиқ аниқланган хусусиятлари уни ўрганиш учун қайта яратилади.

В.В.Краевскийнинг фикрига кўра, “модел тадқиқот объектнинг индивидуал жиҳатлари ва функцияларини тақрорлайдиган элементлар тўпламидир” [2:326].

Е.С.Репатсевичнинг фикрига кўра, “модел, ўрганилаётган объектнинг аналогически ўрнини босувчи ҳисобланади. Моҳиятан, модел - бу ўрганиш учун бошқа тизим ҳақида маълумот олиш усули қўлланиладиган тизим” [3:720].

Кўпчилик олимлар моделни ўрганилаётган объектнинг асл деб аташ мумкин бўлган қандайдир тасвири деб ҳисоблашади. Бундай ҳолда, модел асл нухани фақат қисман, фақат тадқиқот мақсади ва воситаларига қараб алоҳида қиймат ва аҳамиятга эга бўлган сифатларда акс эттириши мумкин. Оддий шароитларда моделни ўрганиш туфайли олиш жуда қийин бўлган ўрганилаётган объект ҳақида янги маълумотларни олиш учун оригинал ва модел ўртасида чамбарчас боғлиқлик мавжуд.

Моделлаштириш мураккаб объектларни ўрганиш усули бўлиб, бунда уларни соддалаштириш орқали ўрганилади. Бошқа соддалаштирилган моделлардан фойдаланиш туфайли турли билим соҳаларидаги назарий тадқиқотлар натижаларининг тўғрилигини янада аниқроқ текшириш мумкин. Модел тушунчаси бу усулда асос бўлади.

Моделлаштиришни апробация қилиш турли хил ўқув материалларини ишлаб чиқишда қўлланиладиган ўқув тадқиқотлари соҳасига кириб келди. Бу турли соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлаш жараёнида педагогик жараёнлар ва омиллар ўртасидаги объектив

қонуниятлар ва муносабатларни ўрганиш учун янги уфқ ва истикболларни очди.

Юрий Константинович Бабанский педагогик тадқиқотларда моделлаштиришдан фойдаланиш визуализациянинг энг юқори ва ноёб шакли, шунингдек, ахборотни тизимлаштиришнинг самарали воситаси деб ҳисоблайди [8:250].

Таълим тадқиқотида бажариладиган функцияларга қуйидагилар қиради: тушунтириш, башорат қилиш ва иллюстратив. У тизимнинг ишлашини кўрсатиши, унинг асосий қоидалари ҳақида гапириши ва ишнинг натижасини аниқлай олади, бу содир бўлиши керак бўлган нарсага мос келади. Бунинг ёрдамида тизимнинг ишлашига керакли ўзгартириш ва тузатишлар киритиш ва шу билан уни оптималлаштиришга ҳисса қўшиш мумкин бўлади.

Кўпинча компетенцияга асосланган ёндашувдан фойдаланган ҳолда ахборот технологиялари соҳасидаги мутахассисларнинг муҳандислик тайёргарлигини моделлаштиришни ишлаб чиқиш ва ўтказишга қаратилган илмий-тадқиқот ишларининг етишмаслиги мавжуд.

Таҳлилларимиз орқали биз ахборот технологиялари муҳандисларининг касбий маҳоратини ривожлантириш асосидаги асосий хусусиятлар ва жараёнларни ҳар томонлама кўриш ва чуқур тушунишни таъминлашни мақсад қилганмиз. Бу компетенцияга таъсир этувчи элементлар ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро таъсирларни ўрганишга, шунингдек, уни шакллантириш жараёнида педагогик тенденция ва қонуниятларни аниқлашга алоҳида эътибор берилади. Бунинг учун мақсад, вазифалар, тамойиллар, таълим шароитлари ва баҳолаш мезонлари каби асосий элементлар ва хусусиятларни ўз ичига олган моделни ишлаб чиқиш таклиф этилади. Ушбу модел талабаларнинг билим олиш самарадорлигини оширишга ва касбий кўникмаларнинг ривожланиш даражасини объектив ўлчашга қаратилган.

Биз ўз ишимизда ушбу компетенцияни шакллантиришга ёрдам берадиган технологияларни моделлаштириш учун тизимли ёндашувдан фойдаланамиз. Тизимли ёндашув тўлиқ қўлланилиши мумкин ва кенг қамровли ва универсал таъсирга эга. Россиялик олимлар, масалан, В.П.Беспалко, Н.В.Кузмина ва Ю.Г.Татур ўз тадқиқотларини педагогик тизимларга бағишлади.

Тизимли ёндашув тушунчаси бутун тизимни лойиҳалаш, иш фаолиятини ташкил этиш ва баҳолашни қамраб олади. Бунда қуйидагиларни эътиборга олиш зарур: ҳар бир тизим, ўз навбатида, каттароқ тизимнинг бир қисми бўлган ҳолда ўзининг таркиби орқали намоён бўлади; Тизимнинг ишлаши кетма-кет ҳаракатлар кетма-кетлиги сифатида ифодаланиши мумкин: кириш - ўзгартириш – чиқиш.

Ахборот технологиялари соҳасида муҳандиснинг касбий маҳоратини ривожлантиришга қаратилган назарий моделни ишлаб чиқиш учун қуйидаги асосий элементлар асос бўлади:

– педагогик тадқиқотларда ва таълим тизимини яратишда тизимли моделлаштиришдан фойдаланиш, бу таълим тизими элементларининг тузилиши ва ўзаро

таъсирини ўрганиш, шунингдек, таълим соҳасидаги конуниятларни аниқлаш имконини беради;

– таълим тизимининг таркибий қисмларини кластерли таҳлил қилиш, бу уларнинг роли ва ўзаро таъсирини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради;

– педагогик жараён ва ҳодисаларни ҳар томонлама таҳлил қилишни, шунингдек мақсадли компетенцияни баҳолаш мезонларини шакллантиришни таъминловчи касбий қобилиятларни ривожлантириш жараёнига тизимли ёндашувни қўллаш;

– ўрганилаётган компетенцияни ривожлантириш жараёнига фанлараро ёндашувни интеграциялашувни, бу турли фан ва таълим соҳаларидаги билим ва назариялардан фойдаланишни ўз ичига олади.

– ахборот технологиялари соҳасида муҳандисларни ўқитишнинг қийматга ва компетенцияга йўналтирилган усуллари.

Ахборот технологиялари соҳасида муҳандиснинг касбий компетенциясини шакллантириш жараёни моделилаштириш тизимидаги услубий позициялар ва йўналишларни аниқлаш орқали биз ушбу модели бевоқиф асослашга ўтишимиз мумкин, у қуйидаги блокларни ўз ичига олади: мақсад, мазмун, ташкилий-процессуал, педагогик шартлар мажмуи, натижа-мезонлари.

Касбий таълим мазмуни ахборот технологиялари соҳасида муҳандиснинг касбий компетенциясини шакллантиришнинг ҳал қилувчи омили ҳисобланадими? Мутлақо ҳа. Талабалар учун касбий тайёргарлик мазмунини шакллантириш учун белгилаш ва амалга ошириш жараёнида минтақавий компонентга алоҳида аҳамият берилади. Чунки у ҳудудларнинг ахборот технологиялари соҳасига ихтисослашган муҳандисларга бўлган эҳтиёжини тартибга солади.

Шунга кўра, ўқитувчилар педагогик мулоқот усуллари ва таълим технологияларидан фойдаланган ҳолда ўқувчилар билан биргаликда таълим мазмунини ишлаб чиқади.

АТ-муҳандиснинг касбий компетенциясини самарали шакллантиришни таъминлаш учун зарур педагогик шарт-шароитларни яратиш керак. Бу жамиятнинг ушбу соҳадаги мутахассисларнинг касбий тайёргарлиги даражасини ошириш зарурати билан боғлиқ.

Жамиятнинг мутахассисларга бўлган эҳтиёжининг ўзгариши муносабати билан уларни тайёрлашга ёндашувни ўзгартириш зарур.

АТ соҳасида муҳандиснинг касбий компетенциясини ривожлантириш учун аввало ҳал қилинадиган мақсад ва вазифаларни аниқлаш, шунингдек, маълум тамойилларга амал қилиш керак. Педагогик мулоқотнинг бир қисми бўлган функцияларга мутахассисларни касбий тайёрлаш мазмунини амалга ошириш шакллари, усуллари ва технологиялари киради. Ушбу соҳада, кўриниб турибдики, муҳандиснинг шахсиятини ривожлантириш жараёни унинг умумий касбий фаолиятининг асосини ташкил этувчи билим ва қадриятларнинг бутун мажмуасини ўзлаштириши кераклигидан бошланади.

Гиперматли технологияларни ўз ичига олган электрон дарсликда маълумотларнинг етарли даражада

намоиш этилишини таъминлаш учун турли хил ИКО моделларидан фойдаланиш керак. Бу ҳар бир фойдаланувчининг ахборот маданиятини шакллантириш учун зарур ва етарли ҳажмдаги маълумотларга риоя этилишини таъминлабгина қолмай, балки ўз соҳаси бўйича малакали бўла оладиган малакали мутахассисни шакллантиришга ҳам хизмат қилади. Ўқув жараёнини шундай ташкил эта олиш, ўрганиш қизиқарли ва қулай бўлиши муҳимдир.

Ахборот-коммуникация тизимларини яратиш жараёнида библиографик усуллардан фойдаланиш универсал ечим эмас. В.А.Кривова томонидан ишлаб чиқилган ўқув қўлланмада асосий вазифа талабаларга ахборот технологияларининг энг сўнгги ютуқларини, умумий маданий ва касбий кўникмаларини шакллантиришни, шунингдек, фикрлашнинг гуманистик принципларини умумлаштиришни ўргатишдан иборат [4:7]. Тадқиқот муаллифларининг фикрича, бундай турдаги тадқиқот натижалари университет ўқитувчиларига ахборот технологияларини ўқитиш услуб ва усуллари мувофиқлаштиришда ёрдам бериши мумкин.

О.Б.Сладкова ўз тадқиқотида ахборот-коммуникация кўникмаларини ривожлантириш учун мониторинг муҳимлигини таъкидлаб, унинг ахборот муҳитида одамларнинг ўзаро таъсирини таҳлил қилиш ва башорат қилишда муҳимлигини таъкидлайди [7:117-119]. Бизнинг фикримизча, ахборот технологиялари мутахассислари учун АТ-дан фойдаланишни таҳлил қилиш ва башорат қилиш қобилияти уларнинг касбий тайёргарлигининг асосий қисмидир. Талабалар глобал ахборот маконидан хабардор бўлишлари, компьютер технологиялари соҳасида аниқ билимларга эга бўлишлари ва ахборотдан фойдаланиш маданиятини намоён этишлари учун ахборотни қайта ишлаш ва ҳимоя қилиш усуллари эгаллашлари керак. Геннадий Николаевич Полутин ахборот технологияларини ўзлаштириш даражасини мутахассиснинг турли манбалардан фойдаланган ҳолда керакли маълумотларни топиш, муҳим маълумотларни танлаш, уларни таҳлил қилиш ва олдиндан белгиланган мақсадларга эришиш учун ўз касбий вазифалари доирасида самарали ишлатиш қобилияти деб белгилайди [5:47-49].

Ч.С.Хошимовнинг сўзларига кўра «Ахборот таълим муҳити доирасида ташкил этилган ўқув жараёнининг муҳим афзаллиги таълимнинг устувор йўналишларидан бирини - турли педагогик технологияларни уйғунлаштирган ҳолда (ҳамкорликда ўрганиш, кўп босқичли ўрганиш, ўзгарувчан таълим, ўрганишни индивидуаллаштириш, лойиҳа фаолияти, контекстли таълим технологияси, модулли ўқитиш технологияси, ўз-ўзини тарбиялаш, ўз таълим йўлигини лойиҳалаш ва бошқалар) ўқувчиларга йўналтирилган таълимни ташкил этишни амалга ошириш имкониятидир [6:34-36].

"Ахборот маданияти" мавзусидаги мақолаларни кўриб чиқиш ва адабиётларни таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, мутахассислар фаолият соҳаси ва унинг шаклланиш соҳасига қараб АК таърифи бўйича турли хил фикрларга эга.

Адабиётлар

1. Антонова С. Г. Информационная культура личности: Вопросы формирования // Высшее образование в России. 1994. №1. – С. 82-88.
2. Краевский, В.В. Соотношение педагогической науки и практики [Текст] / В.В. Краевский. -М.: 1978. –С. 326.
3. Педагогика. Большая современная энциклопедия [Текст] / Рапацевич Е.С. -Минск: «Современное слово», 2005. –С. 720.
4. Кривова В.А. Профессиональная подготовка студентов на лабораторных занятиях // Информатика и образование. – 2001. № 7. – С. 7
5. Полутин Г.Н. Обще учебные умения – основа самообразовательной деятельности студента // Среднее профессиональное образование. № 9. 2001. -С. 47-49.
6. Хошимова Ч. С. Проектирование современной информационной образовательной среды на основе дидактических возможностей Web-технологий // Молодой ученый. 2017. №9. -С. 34-36.
7. Сладкова О.Б. Роль мониторинга в формировании информационной культуры личности. //Информационное общество: культурологические проблемы: Материалы междунар. науч. конф. – Краснодар: 1997. -С.117-119.

8. Бабанский, Ю.К. Оптимизация процесса обучения: общедидактический аспект [Текст] / Ю.К.Бабанский. -М.: Педагогика, 1977. -С. 250.

РЕЗЮМЕ. Мақолада, жамият ва инсоннинг маълумот маданияти билан муносиб муносабатларини таъминлашга ёрдам берувчи таълим нашрлари моделини яратиш методологияси масалалари кўриб чиқилган. Ушбу соҳа фаолияти учун аҳамиятли бўлган жамият маълумот маданияти хусусиятлари билан саноатдаги а хусусиятлар ва кўрсаткичларни эътиборга олиб, жорий ҳолатини ҳисобга олган ҳолда бу фаолиятнинг турли асослари бўйича фаолиятнинг тузилишини кўриб чиқарилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются методологические вопросы создания модели образовательных изданий, способствующих обеспечению соответствующих отношений между обществом и людьми, обладающими информационной культурой. Принимая во внимание характеристики и показатели отрасли с особенностями информационной культуры общества, что важно для деятельности данной сферы, рассматривается структура деятельности на различных основах этой деятельности с учетом сложившейся ситуации. ситуация.

SUMMARY. The article examines the methodological issues of creating a model of educational publications that help to ensure appropriate relations between society and people with information culture. Taking into account the characteristics and indicators of the industry with the features of the information culture of the society, which is important for the activity of this field, it considers the structure of the activity on various bases of this activity, taking into account the current situation.

BALALARDA KOORDINACIYALIQ QÁBILETLERDI RAWAJLANDIRÍWDA GIMNASTIKALÍQ ELEMENTLERDEN PAYDALANÍW ÓZGESHELIKLERI (5-6 JASAR BALALAR MÍSALÍNDÁ)

R.D.Allambergenova – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: gimnastika, koordinatsion qobiliyat, sport, forma, obraz, jismoniy tarbiya, mashg'ulot, akrobatika, harakat funksiyalari, gimnastik elementlar.

Ключевые слова: гимнастика, координационные способности, спорт, униформа, имидж, физическая подготовка, тренировка, акробатика, двигательные функции, гимнастические элементы.

Key words: gymnastics, coordination abilities, sports, uniform, image, physical fitness, training, acrobatics, motor functions, gymnastic elements.

Balalıq hár bir insan ushın júdá zárúr dáwirlerden biri bolıp esaplanadı. Sebebi, insanniń fizikalıq jaqtan jaqsı jetilisiwine, salamatlıǵınıń bekkemleniwine, háreketshenlik qábiletleriniń qalıplesiwine, ulıwma dene mádeniyati, ádep-ikramlılıq pázıyetleriniń tárbiyalanıwına tiykar bolıwshı dáwir bolıp esaplanadı. Balalardıń salamatlıǵı hám fizikalıq jaqtan rawajlanıwına tásir etiwshı kópshilik faktorlar, social-ekonomikalıq, demografıyalıq, mádeniy, gıgienalıq h.t.b ishinde koordinaciyalıq qábiletlerin rawajlandırıwshı dene tárbiya procesi tásirshen kúshi boyınsha zárúr orın iyeleydi. Búgingi kúnde oqıw hám bilim alıwdıń intensiv kóleminin keñeyiwı mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń organizmindegi rawajlanıwdıń úziksizligin dene tárbiya shınıǵıwlarısız kóz aldımızǵa keltire almaymız.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Gimnastika sport túrlerin jáne de rawajlandırıw is-ilajları haqqında»ǵı Qararında «... balalardı, dene tárbiya, á sirese gimnastikaǵa tiykarlangan turaqlı dene shınıǵıwlarına qızıqtırıw hám shuǵıllanıw arqalı olarda jigerlilikti, qatánlıqtı, sonday-aq, ózin-uslap biliw ádebi hám fizikalıq pázıyetlerdi qalıplestiriw» [1] boyınsha wazıypalar belgilengen.

Balalardı mekteplerge qabil etiw procesin qadaǵalawshı alımlardıń pikirinshe 5-6 jasar balalarda awır keselliklerdiń ósiw tendenciyası kóbeyip atırǵanlıǵın aytıp ótedi. Jáne bir ádebiyatlarda bolsa, dene tárbiya shınıǵıwları tiykarınan belgili bir muǵdardaǵı háreket kónlikpelerin ózlestiriwge qaratılǵan bolıp, degen menen mektepke shekemgi jastaǵı balalarda tiykarǵı háreketshenlikti hám fizikalıq sıpatlardı nátiyjeli tárbiyalawǵa qatnası joq ekenligin kórsetedi.

Bunday pikirlerdi talqılawdıń nátiyjeleri boyınsha «Balalar baqshasında tálim hám tárbiya dástúri» menen islew turaqlı túrde tálim-tárbiya formaları hám onıń usıllarınıń birdey formada paydalanıwına alıp kelip, «pedagogikalıq dóretilshenliktiń imkaniyatların sheklep ǵana qoymastan, balanı tárbiyalawdıń jeke standartqa baǵdarlangan, rawajlanıwdıń individual ózgesheliklerin esapqa alıw» [2] itibardan shette qalıp baratırǵanlıǵın kórsetedi.

Bunnan kórinip turǵanıday 5-6 jastaǵı balalardı fizikalıq jaqtan tárbiyalawdıń jańadan formaları, usılları hám metodların izlew aktual másele bolıp esaplanadı.

5-6 jasar balalardıń koordinaciyalıq qábiletin rawajlandırıwdı gimnastika arqalı obrazlı shınıǵıwlar kompleksinen quralǵan, balalardıń háreketshenligin jetilistirowge qaratılǵan dástúr hám modellerdi islep shıǵıw maqsetin payda etedi.

Onıń ushın tómende kórsetilgen wazıypalardı ámelge asırıw tiyis boladı:

-5-6 jasar balalardıń háreketshenligin jetilistiriwshı faktorlardı anıqlaw;

-5-6 jasar balalardıń fizikalıq jaqtan rawajlanıwı hám tayarlıq dárejesin úyreniw;

-balalarda fizikalıq sıpatların hám háreketshenligin jetilistirowge baǵdarlangan dástúr normaların islep shıǵıw;

-5-6 jasar balalardıń mektepke shekemgi bilimlendiriw mekemeleri hám shańaraqtaǵı kún tártibinde fizikalıq belsendiliktiń mazmunı hám shólkemlestiriw modelin islep shıǵıw;

-balalardıń shólkemlestiriwshı hám erkin háreketshenligin xoshametlewdiń pedagogikalıq texnologiyasınıń nátiyjeliligin bahalaw.

Izertlew obykti esaplangan 5-6 jasar balalardıń koordinaciyalıq qábiletlerin rawajlandırıwshı gimnastikalıq shınıǵıwlar arqalı dástúriy shınıǵıwları ámelde qollanıw procesi belgilengen wazıypalardı orınlaw ushın pedagogikalıq, medicinalıq hám biologiyalıq usılların kompleks tárizde qollanıladı. Dene tárbiya shınıǵıwlarında 5-6 jasar balalar ushın koordinaciyalıq qábilette rawajlandırıwshı gimnastikaǵa tiykarlangan shınıǵıwlarıń kompleks is baǵdarlamasın islep shıǵıwı kerek [3]. Bul shınıǵıwları ótkeriwdiń tiykarǵı formalarınan biri retinde 5-6 jasar balalardıń dene shınıǵıwların orınlaw barısında koordinaciyalıq qábiletlerin tárbiyalawǵa járdem beredi.

Maǵlıwmat ornında aytıp ótiw kerek «Koordinaciya» latin tilinen alınǵan sóz bolıp birlestiriw, tártiplilik, izbeizlik degen mánini ańlatıp, insandardıń háreketshenligine qarata ayıladı. Yaǵnıy, insan háreketlerin tábiyat talapları sheńberinde muwapıqlastırıw dárejesin kórsetedi. Máselen, ápiwayı júrip baratırǵanda súrnigip yamasa qanday da bir nársege ayaǵımız ilip ketiw jaǵdayın alıp qaraytuǵın bolsaq, koordinaciyalıq qábileti onsha qalıplespegen insan bul jaǵdayda qulaydı, al koordinaciyalıq qábileti jetiliske insan, qulap túsiwge qarsı túrli háreketlerdi ámelge asırıw arqalı qáddin tikleydi, jıǵılmaydı. Bunday insanda háreketlerdi muwapıqlastırıwshı koordinaciyalıq qábiletler joqarı dárejede jetiliskeenligin kóriwimiz múmkin.

Usı orında qanday da bir háreketke ámelge asırıwda insanniń tayanish háreket sistemasın basqarıw yaǵnıy koordinaciyalıq qábiletin qalay anıqlaw múmkin degen soraw payda boladı. Bunıń ushın dene tárbiyası metodologiyasında uzaq waqıtqa shekem jeńillik teoriyası kórsetkishi bar edi. Degen menen 1970-jıldan baslap, onıń

ornına koordinaciyalıq qábiletler ataması kóbirek qollanılıp basladı. Rus ilimpazı N.A.Bernshteyn koordinacion háreketler-deneniń motor sistemasın basqaratuǵın prefirikalıq hám oraylıq basqarıw funkciyalarınń óz ara tásiriniń birliǵi retinde kóredi hám «háreketlerdiń biomexanikalıq funkciyaları belgilengen wazıypalarǵa muwapıq qayta dúzilیدی»-degen túsiniklerdi beredi.

Ulıwma alǵanda koordinaciyalıq qábiletlerdi rawajlandırıw sistemalıq principlerge boysınıwdı talap etedi. Shınıǵıwlar arasındaǵı tiykarǵı tánepislerdiń aldın alıw kerek. Sebebi, bul sharshaw hám talıǵıwda deneniń sezim-tallıǵınıń joq bolıwına hám olardıń názik ústinligin payda etiwine alıp keledi. Bunnan tısqari, jańadan háreketlerdi ózlestiriw proceside áne usı sharshawdıń kúsheyip ketpewine baylanıslı boladı. Bul koordinaciyalıq qábiletlerdiń rawajlanıwına keri tásirin tiygizeri sózsiz.

Qániygelerdiń pikirinshe koordinaciyalıq qábiletlerdi rawajlandırıwdıń dáslepki basqıshında shuǵıllanıp atırǵan 5-6 jastaǵı balalarda jas ózgesheliklerine say keletuǵın shınıǵıwlar, atap aytqanda iyiliwshenlikti, tezlikti hám shaqqanlıqtı qalıplestiriwden baslaw kerek eken. Bulardıń qaysı birine birinshi gezekte itibar beriw kerek ekenligi tómendegishe belgilenedi.

Birinshiden tezlik, kúshlik tezlik sıpatları hám koordinaciyalıq qábiletlerdi rawajlandırıwǵa tiykarlangan bolıw kerek. Bunda ústinlik jas ózgesheliklerine say bolıw tiyis ekenligin bildirse;

Ekinshiden fizikalıq dene shınıǵıwları arasındaǵı óz-ara baylanıstı itibarǵa alıp 5-6 jastaǵı balalarda koordinaciyalıq qábiletterdi rawajlandırıw kerek ekenligin itibarǵa alıw tiyis.

Sonıń menen birge 5-6 jastaǵı balalardı shınıqtırıwdıń hár túrli baǵdarların, atap aytqanda gimnastikalıq elementlerge say keletuǵın baǵdardı úyreniw ótkerilgen izertlew jumslarınıń búgingi kúnde aktual ekenligi kóplegen ilmiy dereklerde de keltirip ótilgenligin kóriwimiz múmkin. Kópshilik ilimpazlar balalarda tezlikti jetilistiriwshi texnikalarǵa baylanıslı shınıǵıwlar, úyrenilip atırǵan háreket kónlikpelerine jaqın, oǵan uqsas bolǵan shınıǵıwlar menen tolıqtırıp barıw kerek ekenligin aytıp ótedi. Bul boyınsha S.S.Korovin 6-10 jastaǵı oqıwshılardı dene tárbiya shınıǵıwlarında shıdamlılıǵın jetilistiriw barıwdıń ózine say ózgesheligine itibar beriw zárúr ekenligin, bunda úyrenilip atırǵan shınıǵıwlarǵa háreket texnikasına jaqın yamasa uqsas háreketlerdi qollanıw múmkin ekenligin aytađı.

Biziń pikirimizshe koordinaciyalıq qábiletlerdi rawajlandırıw ushın gimnastikanıń túrli usıllarınan paydalanǵan maqsetke muwapıq boladı. Sebebi, birinshi bolıp olardan háreketshenligine tiykarlangan reglamenttegi shınıǵıw usılların atap ótiw orınlı boladı. Bunday usıllar túrli variantlarda qollanıladı, onıń izbe-izligi qaysı biri jetekshi belgilerge, yaǵnıy shınıǵıwdı ózlestiriwdiń jeńilligine qaray ámelge asırıladı. Tiykarınan tásir etiw dárejesi boyınsha ústinlik ciklli lokomaciyalarda kórinetuǵın yamasa qanday da bir nıshandı kózlep predmetlerdi ilaqtırıw háreketlerine baylanıslı baǵdarlangan shınıǵıwlar qollanıw usılların aytıw múmkin.

Shınıǵıw barısında balalardıń ishki keshirmelerin standartlastırıw onı variantlarǵa bóliw belgileri qaray standart tákirarlaw hám de variativ shınıǵıw usılları tańlanadı. Bulardıń birinshisi 5-6 jasar oqıwshılardı koordinaciyalıq qábiletlerin rawajlandırıw ushın quramalı bolıp, standart shárayatlarda bir neshe márte tákirarlangannan keyin ózlestiriw múmkin bolǵan gimnastikalıq shınıǵıwlar úyreniw waqtında qollanıladı. [4] Al, ekinshisi bolsa, búgingi kúnde ilimpazlardıń pikirlerine tayanǵan halda tiykarǵı usıllar bolıp esaplanadı. Bul dástúriy reglanmetke tiykarlangan shınıǵıw usılları bolıp 3 toparǵa bólinedi.

1-topar: kúndelikli shınıǵıwdı ayrıqsha shınıǵıw ózgeshelikleri yamasa pütün formaǵa salıw arqalı variantlaw usılları. Oǵan, háreket baǵdarın ózgertiw, kúshniń quramın ózgertiw, háreket tezligin, ritmin basqarıw, shınıǵıwdı

ornılaytuǵın territoriyanı durıs belgilew, háreketti ornılaw ushın variantlardı ózgertiw kiredi.

2-topar: kúndelikli shınıǵıwlarǵa taza shınıǵıwlar menen baylanıstırıw úyretiw usılları. Bul, kúndelikli shınıǵıwdı qosımsha gimnastikalıq shınıǵıwlar menen quramalasırıw, háreketlerdi kombinaciyalaw, shınıǵıwlarǵa aynaǵa qarap ornılaw h.t.b menen ámelge asırıladı.

3-topar: Háreketli shınıǵıwlarǵa baǵdarlaw hám olardıń variantların tártipke salıwshı sırtqı kúshlerdi paydalanıw jolları. Bular, háreket baǵdarın keskin ózgertiwdi talap etiwshi gimnastikalıq shınıǵıwlarǵa paydalanıw, jangliyorlar sıyaqlı tapsırmalardı qıynlastırıw, háreketlerdiń texnikasın jetilistiriw, tábiyiy ortalıq shárayatlarınan paydalanıw, oyın hám jarısıw usılların paydalanıw h.t.b.

Bul jerde birinshi topardaǵı shınıǵıwlarǵa ámelge asırıwda háreket baǵdarın ózgertiw juwırıw, toptı alıp júriw, bir jerde turıp uzınlıqqa hám qısqa aralıqqa sekiriw h.t.b shınıǵıwlar názerde tutilǵan bolsa, ekinshi toparda, predmet hám predmetlersiz ózlestiriletuǵın ulıwma rawajlandırıwshi shınıǵıwlar kombinaciyalarǵa birlestiriw, yaǵnıy akrobatikalıq hám gimnastikalıq elementlerdiń úziksizligin támiyinlew arqalı ornılaw názerde tutiladı. Al úshinshi toparda bolsa, dawıs hám mimikalıq signallar arqalı shınıǵıwdıń tempin, teń salmaqlılıqtı saqlaw hám óz-ara jarısıw arqalı ámelge asırıladı.

Ózgeriwshen gimnastikalıq shınıǵıw usıllarına baylanıslı 5-6 jastaǵı balalardıń koordinaciyalıq qábiletlerin rawajlandırıwshi usıllardıń ayrımları standart shárayatqa, ekinshileri bolsa basqa shárayatqa mas keliwi kerek. Bul balalardıń fizikalıq imkaniyatları, tayarlıǵı, jas ózgeshelikleri, jınısı hám individual ózgesheliklerine de baylanıslı boladı. Biraq, shınıǵıw barısında oqıw dástúriń barlıq bólimlerin ózlestiriw procesinde bunday usıllardan hár tárepleme paydalanıw maqsetke muwapıq ekenligi zárúr esaplanadı.

Gimnastikalıq elementler arqalı balalardıń buwınların hám denesiniń iyiliwshenligin tárbiyalawda izbe-izlik, úziksizlik principleri tiykarında ámelge asırıw koordinaciyalıq qábiletlerdi jetilistiriwdiń nátiyjeliligin belgileydi. Sebebi, bul arqalı belgilengen háreketli shınıǵıwlar ilaji barınsha kompleksli tárizde ámelge asırıw imkaniyatı payda boladı. Qala berdi gimnastika shınıǵıwlarǵa kóplegen dúzilisine iye hám kóplegen háreketli elementlerdiń texnikaların ózlestiriwge qolaylı shınıǵıw usıllarınan bolıp tabıladı.

Bunda ulıwma rawajlandırıwshi shınıǵıwlar koordinaciyalıq quramalı bolǵan túrli háreket usılların rawajlandırıw arqalı háreket sıpatların jetilistiriw, elementar háreket kónlikpelerin iyelewde, hár túrli gimnastikalıq predmetler, trigonometriyalıq shınıǵıwlarǵa ornılaw maqsetinde paydalanıladı. Gimnastikalıq elementlerdiń zárúr bolǵan háreket kónlikpeleri tábiyattıń óz-ara kónlikpelerin jetilistiriwshi qural bolıp esaplanadı [5]. Bul shınıǵıwlar arnawlı buyımlar, arqan, gimnastika tayaqshası, otrıǵış, top h.t.b paydalanıw arqalı ámelge asırıladı.

Koordinaciyalıq qábiletterdi jetilistiriwde ulıwma rawajlandırıwshi xarakterge iye bolǵan gimnastik qol gúresi balalarda shıdamlılıqtı, sabırlılıqtı hám háreket kúshlerin basqarıwın rawajlandırıwshi usıllarınan bolıp esaplanadı.

Sonday-aq, akrobatikalıq shınıǵıwlar dene bulshıq etlerin rawajlandırıwǵa, balalarda qatnılıqtı, jigerlilikni tárbiyalawdıń ámeliy háreket elementlerin jetilistiredi. Bul aylanıw háreketleri arqalı organizmdegi funkcionallıqtı támiyinleydi. Akrobatikalıq shınıǵıwlarǵa qolay hám barqulla quramalasıp barıw imkaniyatına iye ekenligi, ulıwmalıq hám ámeliy fizikalıq tayarlıqta hár túrli sport usılların qollanıw arqalı koordinaciyalıq qábiletterdi rawajlanıp baradı.

Juwmaqlap aytqanda xalqımızda «Bolar bala bes jasınan belgili» degen sóz bar hám bes jasqa shekem pátshaday múnásibette bolatugin milliy tárbiyalıq ózgesheliklerimizge

tiykarlanatuǵın bolsaq, balanıń hár tárepleme jetilisiwine onnan keyingi dáwirlerdiń esapqa alınǵanlıǵın itibardan shette qaldırmawımız tiyis. Sonlıqtan da 5-6 jasar balalarda koordinaciyalıq qábiletti rawajlandırıwda gimnastika

elementlerinen maqsetke muwapıq paydalanıw, balalardıń shaqqanlıǵın, epshilligin eń tiykarǵısı maqsetke erisiw jolında hár qanday awır shárayatlardan aqılǵa uǵras tárizde ótiwın támiyinleydi.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Gimnastika sport turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» PQ-449-son Qarori. 23-dekabr 2022-yil.
2. Qaljanov P.U., Otepbergenov A.Q., Orazov Sh.B. Dene tárbiyası hám sporttı basqarıw. Sabaqlıq. –Nókis: 2019, 51-b.
3. Xolboeva G.X. Dastlabki gimnastika mashg‘ulotlari asosida 5-6 yoshli bolalarning harakat faolligini oshirish mexanizmlari. // Fan – sportga №6. 2020. 72-73-b.
4. Бажанова Г.К. Корригирующая гимнастика. -Брест: 2012. –С. 27.
5. Starosta W. Symetria I Asymetria ruchow czlowieka / Motorycznoszczlowieka-jej struktura, zmieunosei uwarunkowania. Red.W. Osinski. AWM Poznan. Poznan. 1993. – S. 139-147. 2003. – P. 121-147.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада болаларда координацион қобилиятни ривожлантиришда гимнастик воситаларнинг хусусиятлари 5-6 ёш болалар мисолида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. в данной статье рассказывается об особенностях использования гимнастических снарядов в развитии координационных навыков у детей на примере детей 5-6 лет.

SUMMARY. this article describes the features of using gymnastic equipment in the development of coordination skills in children using the example of children 5-6 years old.

THE USAGE OF TECHNOLOGY IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING ENVIRONMENT

D.A.Atadjanova – a trainee teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: texnologik yutuqlar, YouTubedagi ta’lim haqida videolar, Google Classroom, Zoom, tinglash va gapirishni rivojlantirish.

Ключевые слова: технологические достижения, обучающие видеоролики YouTube, Google Classroom, Zoom, развитие аудирования и говорения.

Key words: technological advancements, YouTube educational videos, Google Classroom, Zoom, developing listening and speaking.

In today’s world technological advancements make humans’ life more straightforward in each sphere in terms of education, communication, business relations, social issues and others. It is crucial to mention that technology brings profound benefits for individuals who are enthusiastic about brushing up on foreign languages as English. On the grounds that in the past most people had troubles with learning foreign languages due to a limited number of resources and unavailability of Internet. In contrast to this, in these years with the advent of educational tools as computers efficient problem-solving capabilities are being created.

Educators who are teaching foreign languages are utilizing electronic devices for many purposes in teaching. Technologies are giving great assistance to conduct lessons usefully:

- Reaching learners outside of classrooms.
- Using learning time efficiently.
- Sustaining motivation.
- Individualizing instruction.
- Providing access to information tools [1;4].

In language learning process computers are made use of by teachers extensively to teach lessons interactively. The role of computers is huge that learners can seek information anywhere that they want. In these days finding all necessary information from the libraries is a bit challenging so that takes a great amount of time to look for. For this reason, individuals are trying to use technological devices to spend time effectively. Besides these, technology boosts motivation to absorb knowledge by means of divergent applications that are regarded as both favorable and entertaining.

It is crucial to mention that digital learning activities promote purposeful communication and collaboration for both educators and learners, create a plethora of possibilities comparing the non-digital ones [2;4]. It can be because knowledge of people is limited by taking information only in the classroom or from the library. It is commonly known that in this modernized era news is being released daily on the internet. So that digital devices are referred as a handy tool to be informed by current affairs.

Notably, technological devices assist to foster 21st century skills that individuals have potential for taking part of online forums, webinars, discussions via variety of apps. Evidently, most people sometimes face up to problems with

finance to go abroad to attend some kinds of seminars related to education or business. In these situations, webinars give a hand to acquire knowledge and make discussions among people from overseas.

The significance of technological tools can be seen in language teaching and learning. Educators are suggesting a wide range of multimedia platforms with the aim of learning foreign languages successfully. Communities are fond of utilizing common social platform YouTube not only for entertainment, but also for studying purposes as well. The educational merits of making use of this application are:

- Watching educational videos about learning languages;
- Being aware of current events in a target language;
- Spending time effectively by participating free webinars;
- Bringing some videos for the classroom to teach learners;
- Enhancing writing skill by giving comments, chatting with others both spoken and written form of languages.
- Watching short stories and motivational videos to improve language acquisition;
- Listening to podcasts about mixed variety of topics that are dedicated to boost listening skill and comprehension;

Due to these benefits above, both teachers and learners are having passion for using from the Internet for academic purposes in order to be more sophisticated in their own areas. Additionally, some of the vital programs to master English is BBC Learning Applications that provide with crucial materials to consolidate four skills such as listening, speaking, reading and writing such as BBC Podcast, BBC News. The programs include many advantageous sides such as being aware of daily news, fascinating radio programs, fabulous events, different speech of people and others. While listening podcasts individuals can enrich vocabulary by learning new advanced words. It is necessary to mention new vocabulary words are given with definitions to be more comprehensible for listeners. In addition to this, new information is posted daily on variable topics for example, food, sports, society, environment etc. Educators and learners can select any topic according to their desire, materials, learning needs. The speakers in the podcasts speak in a tempo

and duration that are not challenging to comprehend ideas [3;5]. Simultaneously, users can broaden their horizon by virtue of reading and listening different people's ideas and beliefs. Daily usage of these applications can bring learners unlimited benefits with regard to language learning as mentioned above.

As the scholars said that "The application of computer technologies in language instruction provides a student-centred learning environment. It enables course administrators and teachers to vary lesson presentation styles to motivate students of varying interests, provides learning opportunities outside the classroom (hence increasing learner interaction with the language), and is perceived to cater more for individual differences" [4;2]. In accordance with this, learners can use technological devices not only in the classroom, but also outside where they want. It will be more worthwhile if teachers instruct how to use technological devices specifically, the usage of educational sites, applications, video, and audio materials. Facilitation creates valuable opportunities for individuals who are fond of utilizing gadgets. As it is commonly known, technology covers all like for instance, entertaining, educating, and informing purposes that are crucial aspects of life.

Another application that is helpful in the process of language learning is Google Classroom that is referred as one of the key apps to manage teachers own classrooms. It caters online education by virtue of downloading, uploading, sending and checking materials and tasks that are given by the teachers. "Google Classroom is absolutely considered as one of the best platforms out there for improving teachers work flow because it provides a set of so many useful and effective features that make it an ideal application to be used by the teachers. The benefit of using google classroom is the teachers can be able to manage and create or even collect the assignment from the students that has been given by the teachers before. Also, the teachers can be able to spend more time for the student and less time on the

paperwork" [5;109]. As it can be clear from those ideas above, Google Classroom app serves as a handy tool to connect both teachers and learners. Educators can upload tasks and give instructions how to execute them and learners can easily download these files.

Nowadays, one of the foremost platforms for people who are gratified by online education is Zoom that is devoted to organize live videos, webinars, conferences, chatting and other purposes. Mostly, this program made great contribution during the period of coronavirus pandemic since most professors exploited it to conduct lessons straightforwardly and successfully. Admittedly, abundant benefits have been noticed when applying it as face-to-face meetings with any people from everywhere from the world. Some researchers said that the features of it are systematically arranged, easy to utilize, practical and finding is uncomplicated. It provides with qualitative video, sound production and presentation that can be used in the process of teaching. It is crucial to say that educators can schedule the time of the meeting by schedule settings. In addition to this, teacher can inform the topic of learning, time and duration for the attendances of the meeting. The most advantageous of side of this program is recording feature in order to save videos without troubles. Due to many merits above, this application gained amazing popularity among youngsters who really adore to use online educational tools.

To sum up, applying technological devices inside and outside of the classroom brings numerous superiorities for both facilitators and learners. In order to educate people to learn foreign languages the role of online teaching tools is vital. Apparently, with the development of technology teachers relish to conduct lessons by means of online platforms such as YouTube, Google Classroom, and Zoom. These applications that are mentioned above serve as engaging and thrilling tools to acquire knowledge about foreign languages to improve language skills without challenges.

References

1. Dr.Salih USUN Assistant Professor Department of Educational Sciences Canakkale Onsekiz Mart University. Advantages of Computer Based Educational Technologies for Adult Learners. The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET October 2003 ISSN: 1303-6521 volume 2 Issue 4 Article 1. p.4.
2. Megan Taylor, Anthea Fudge, Negin Mirriahi and Maarten de Laat. Use of digital technology in education: Literature review. Prepared for the South Australian Department for Education on behalf of The Centre for Change and Complexity in Learning, The University of South Australia. 2021. p.4
3. Rauzatul Munawarah Thesis. Using BBC Podcast in improving students' listening skills. Students of Fakultas Tarbiyah dan Keguruan Department of English Language Education. Fakultas Tarbiyah Dan Keguruan Uiversitas Islam Negeri Ar-Raniry Banda Aceh 2022 M/1443 H. p. 5.
4. Rahma Al-Mahrooqi and Salah Troudi. Using Technology in Foreign Language Teaching. Cambridge Scholars Publishing. 12 Back Chapman Street, Newcastle upon Tyne, NE6 2XX, UK British Library Cataloguing in Publication Data. A catalogue record for this book is available from the British Library. Copyright © 2014. p.2.
5. Rizky Andra Prayudi, Achmad Karunia Hakiki, Nanda Rezki Dermawan Putra, Tio Ocatviano Anzka, Muhammad Taufik Ihsan. Department of English Education, Faculty of Education and Teacher Training State Islamic University of Sultan Syarif Kasim Riau, Indonesia. ETDC Indonesia. JRIIP: Jurnal Riset dan Inovasi Pembelajaran ISSN 2776-8872 Copyright © 2021 The Author (s). Vol. 1 No. 2, Agustus 2021, hal. 102 – 111. p.109

REZYUME. Ushbu maqola til ko'nikmalarini yaxshilash va hamkorlikda o'rganish muhitini yaratish orqali muvaffaqiyatli darslarni o'tkazish uchun texnologiya platformalaridan foydalanish muhimligini ta'kidlaydi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье подчеркивается важность использования технологических платформ для улучшения языковых навыков и успешного проведения уроков путем создания среды совместного обучения.

SUMMARY. This article highlights the significance of using technological platforms to enhance language skills and conduct lessons successfully by creating collaborative learning environment.

MILLIY SPORT TURLARIGA OID ATAMALAR POLISEMIYASI

M.X.Babayarov – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: milliy sport, lingvokulturologik xususiyat, atamalar, ko'p ma'nolilik, lingvistik tahlil.

Ключевые слова: национальный вид спорта, лингвокультурные особенности, термины, неоднозначность, лингвистический анализ.

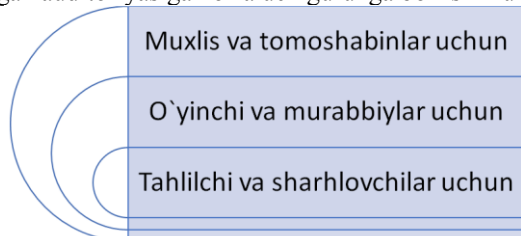
Key words: national sport, linguistic and cultural characteristics, terms, ambiguity, linguistic analysis.

Terminologiya bu ma'lum til sohasiga doir til atamalar sanalib, uni hayotimizda mavjud ixtisosliklarning bar-chasida uchratishimiz mumkin. Sport terminologiyasi ham aynan sport sohasini qamrab olgan shakl sifatida yuzaga kelgan. Sport terminologiyasi keng va xilma-xil lug'atlardan tashkil topgan bo'lib, texnik atamalar,

so'zlashuv so'zlari va madaniyatga xos iboralarni o'z ichiga oladi. Sport terminologiyasi bevosita norasmiy so'zlashuv uslubini ham aks ettirishi mumkin, bunda sport, ko'pincha, jamiyatda tushuniladigan, ammo tashqarida keng tan olinmaydigan jargon va norasmiy iboralardan foydalanadi. Jumladan, Amerika futbolida qo'llanadigan "touchdown"

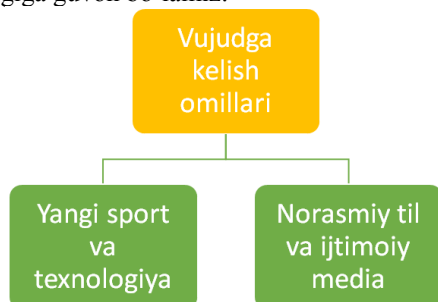
termini ballar bilan yakunlangan muvaffaqiyatli o'yin sifatida e'tirof etiladi [1]. Golf o'yinidagi "hole-in-one" ifodasi birinchi urinishda to'g'ridan to'g'ri teshikka tushadigan zarbaga nisbatan ishlatiladi [2]. Sportga oid terminlar mintaqaviy o'zgarishlarni ham qamrab oladi. Sport terminologiyasi, ko'pincha, mahalliy dialektlarni va madaniy ta'sirlarni aks ettiruvchi mintaqaviy farqlarga egaligi ham unda yaqqol namoyon bo'lgan.

Bundan tashqari, sportga xos atamalarini qamrab oladigan auditoriyasiga ko'ra uch guruhga bo'lish mumkin:

Muxlislar va tomoshabinlar uchun mo'ljallangan sport terminologiyasi norasmiy sharoitlarda, yangiliklarni yoritishda va muxlislar orasida ishlatiladi. O'yinchilar va murabbiylar tomonidan esa mashg'ulotlarda, strategiya muhokamalarida va o'yinlarda ishlatiladigan texnik atamalar ham alohida guruhni tashkil etadi. Tahlilchilar va sharhlovchilarga sportga oid leksik birliklar eshittirish, yozma tahlil va ekspert muhokamalarida ishlatiladigan atamalar sifatida namoyon bo'ladi.

Sport atamalarining rivojlanish evolyutsiyasiga e'tibor beradigan bo'lsak, buning uchun asosiy ikki omil mavjudligiga guvoh bo'lamiz:

Yangi sport va texnologiyalar turlarining paydo bo'lishi bilan hamohang ravishda yangi terminologiya doimo yaratiladi va til talqiniga doimo moslashtiriladi. Onlayn platformalar va ijtimoiy media yangi sport atamalarini shakllantirish va ommalashtirishda muhim rol o'ynadi. Sport terminologiyasi doimiy o'zgarib turuvchi soha bo'lib, u sportning o'ziga xos murakkabliklarini, uning madaniy ta'sirini va rivojlanayotgan tabiatini namoyon etadi. Sport atamalarini tushunish o'yinlarga mos madaniy jihatlarni qadrlash, sport jamoatchiligi bilan muloqot qilish va sportni o'rab turgan boy madaniy qatlamni yuzaga chiqarish uchun kalit hisoblanadi.

Shu o'rinda aytish lozimki, sport terminlari qamroviga ko'ra ikki yirik guruhga ajratish mumkin [5]:

1. **Umumiy sport terminologiyasi** – barcha uchun tushunarli hisoblangan terminlar majmuyi.

2. **Xususiy sport terminologiyasi (milliy sport o'yinlari talqinida)** – ayrim xalqlar sportiga xos atamalar jamlanmasi.

Barchamizga ma'lumki, har bir xalqlarning milliy sport turlari mavjud bo'lib, ushbu sport turida qo'llanuvchi terminlar ham ayni shu millatning lingvokulturologik jihatiga ko'ra namoyon bo'ladi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, milliy sport turlarida uchraydigan terminlarda polisemiya hodisasi ham uchraydi. Bizning ushbu maqolamizda ham aynan ulardagi mavjud ko'p ma'nolilik hamda uning lingvistik xususiyatiga oid mulohazalar tahlilga tortilgan. Milliy sport turlariga oid atamalarining ko'p ma'noliligi til, madaniyat va o'ziga xoslik o'rtasidagi o'zaro murakkab ta'sirni aks ettiradi. Shu o'rinda ko'p

ma'nolilik nima, uning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat kabi savollarga javob berishimiz maqsadga muvofiqdir. Ko'p ma'nolilik har bir tilda mavjud lisoniy hodisa sanalib, uning lingvistik nuqtayi nazardan o'rganilishi qadim davrlarga borib taqaladi. Falsafiy yo'nalish asosida shakllangan yunon-rim tilshunosligining asosiy tadqiqotlari ham aynan shu mavzu doirasida edi. O'zbek tilshunosligida ham Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida ham turkiy tilda uchraydigan mavjud ko'p ma'noli so'zlar o'rin olgan. Keyingi davrlardan boshlab polisemiya hodisasining o'rganilishi turli jihatlariga ko'ra yanada rivojlandi.

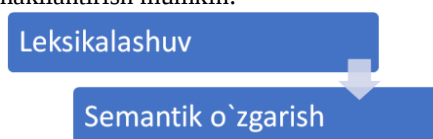
Polisemiya hodisasi har bir xalqqa tegishli bo'lganligi sababli unda milliylik hamohang holda shakllanadi. Ba'zi tillardagi ko'p ma'nolilik hodisasi boshqa til doirasida amal qilmasligi mumkin. Bu ko'p ma'noli so'zlarda xususiylik mavjud ekanligidan dalolat beradi.

Milliy sport o'yinlarida ko'p ma'nolilikning mavjud bo'lishi undagi metoforik xususiyatning ham mavjud bo'lishidan dalolat beradi. Bu milliy sport atamalarining ko'p ma'noliligini boshqaradigan eng ko'zga ko'ringan mexanizm sanaladi. Metaforik kengaytma ma'lum bir soha (sport) bilan bog'liq so'z yoki ibora boshqa sohaga (milliy o'ziga xoslik, madaniyat va boshqalar) qo'llanilganda yuzaga keladi. Misol uchun, "**milliy sport**" terminini oladigan bo'lsak, milliy madaniyatga chuqur singib ketgan, hatto rasman belgilanmagan sport turiga nisbatan qo'llanuvchi ushbu termin xalqlarga oid ayrim sport turlarini belgilashda foydalaniladi. Yoki bo'lmasa, ko'p ma'nolilik asosida yuzaga keluvchi vositalardan biri sanalmish metonimiya hodisasi ham milliy sport terminlari orasida yaqqol yuzaga kelganligi ko'zga tashlanadi. Xususan, "**milliy jamoa**" atamasi metonimik jihatdan butun xalqni, uning qadriyatlarini va intilishlarini ifodalashi mumkin:

To'g'ridan-to'g'ri ma'nosi	<i>Sportda umumiy maqsad sari birgalikda harakat qiladigan shaxslar guruhi</i>
Metaforik ma'no	<i>"Jamoat loyihasi" yoki "tibbiy jamoa" kabi hamkorlikda ishlaydigan har qanday odamlar guruhi</i>
Ramziy ma'no	<i>Birlik, hamkorlik va umumiy maqsad</i>

Sport terminlari orasidagi ko'p ma'nolilik vujudga kelishidagi yana bir omil semantik maydonlar va semantik tarmoqlarga asoslanadi. Jumladan, "sport atamalari", "milliy o'ziga xoslik atamalari" va "madaniy atamalar" kabi ma'no bilan bog'liq so'z guruhlarini bir semantik maydon sifatida oladigan bo'lsak, ko'p ma'nolilik turli semantik sohadagi so'zlar bir-biriga o'xshab, yangi ma'no hosil qilganda yuzaga keladi. Milliy sport atamalarining ma'nolari millatning madaniy kelib chiqishi va tarixiy tajribasiga ham asoslanishi mumkin, misol uchun, Hindistondagi "kriket" milliy o'yini milliy g'urur va an'analarni ifodalovchi sport sifatidagi to'g'ridan-to'g'ri madaniy ahamiyatga ega o'yin sifatida barchaga ma'lum.

Milliy sport o'yinlaridagi ko'p ma'nolilikning hosil bo'lishi ma'lum lingvistik jarayonlarni "boshdan kechirgach" yuzaga keladi. Buni bevosita ikki guruh asosida shakllantirish mumkin:

Leksiklashuv hodisasi majoziy ma'no tilga shu qadar chuqur kirib borib, so'zning alohida ma'nosiga aylansa, yaqqol vujudga keladi Misol uchun, "o'yin" so'zi misoli asosidagi tahlilni ko'rib chiqsak. Wikipedia onlayn lug'atida ushbu birlik ta'rifi quyidagicha:

“O‘yin — tarbiyalash va hordiq chiqarish vositalaridan biri. O‘yin insoniyatning butun tarixi mobaynida diniy marosim, sport, harbiy va boshqalar mashqlar, shuningdek, san‘at, ayniqsa, uning ijro shakllari bilan qo‘shilib kelgan.

Ma‘lumki, inson o‘z hayotida o‘yin, o‘qish, mehnat, dam olish kabi mashg‘ulotlar bilan band bo‘ladi. Inson hayotining dastlabki davrlarida o‘yin asosiy faoliyat hisoblanadi, keyin esa u o‘qish bilan baravar davom etadi, undan so‘ng esa o‘yin kamayib, uning o‘rnini o‘qish va mehnat egallaydi. Odamlar tarixining dastlabki davrlarida o‘yinlar hayotda muhim o‘rin tutgan. O‘yinlar yordamida insoniyat o‘sgan, ulg‘aygan, chiniqqan, jismonan baquvvat bo‘lgan, aqlan, ruhan rivojlangan, ma‘naviy kamol topgan [7].”

Keltirilgan ta‘rifga e‘tibor beradigan bo‘lsak, o‘yin leksikasining vujudga kelishi, avvalo, tarixga borib taqaladi: diniy marosim, harbiy mashq, san‘at va shu kabi sohalar yuzaga keladigan harakatlar majmui sifatida anglashiladigan ushbu termin vaqtlar o‘tishi bilan o‘z mazmunini o‘zgartirgan. Endi “o‘yin” kengroq ma‘noni o‘z ichiga oladi, strategik elementlarga ega har qanday faoliyatni nazarda tutadi. Uni quyidagi lingvistik tahlil asosida ko‘rib chiqishimiz ayni muddao:

So‘zma-so‘z ma‘nosi	<i>Raqobat va qoidalarini o‘z ichiga olgan tuzilgan faoliyat</i>
Metaforik ma‘no	<i>Har qanday faoliyat yoki strategiya, raqobat yoki xavf bilan bog‘liq vaziyat</i>
Majoziy ma‘no	<i>Ko‘pincha “hayot o‘yini” kabi hayotdagi qiyinchiliklar va g‘alabalarni tasvirlash uchun ishlatiladi</i>

Semantik o‘zgarish ham so‘zlarning vaqtlar o‘tishi bilan yuzaga keladigan ma‘nosiga bog‘liq hisoblanadi. So‘zlarning ma‘nolari vaqt o‘tishi bilan rivojlanadi va milliy sport atamaları ham bundan mustasno emas. “Chempionat” dastlab chempion uchun musobaqani nazarda tutgan bo‘lsa, endi u “champion” so‘zining kengroq ma‘nosini o‘zgartirishni aks ettiruvchi har qanday mukammallikka intilishni tasvirlashi mumkin. Bu sport leksikasida ko‘p ma‘nolilik hosil bo‘lishiga oid hodisaning vaqt bilan aloqadorligini aks ettiradi:

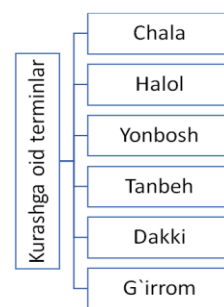
So‘zma-so‘z ma‘nosi	<i>Eng yaxshi jamoa yoki shaxsni aniqlay-digan musobaqa yoki o‘yinlar seriyasi</i>
Metaforik ma‘no	<i>Har qanday sohada mukammallikka intilish</i>
Majoziy ma‘no	<i>Oliy maqsad, g‘alaba va ulug‘likka intilish</i>

Milliy sport o‘yinlari atamalariga xos ko‘p ma‘nolilikni aniqlash va ularni boshqa millat sport o‘yinlariga qiyoslash til madaniy qatlamining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. U milliy g‘urur, birlik va qadriyatlarini ifodalash uchun umumiy lug‘atni taqdim eta oladigan vosita sifatida yuzaga keladi. Milliy sport turlariga oid atamalarining ko‘p ma‘noliligi til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatni ochib beradi. Bu atamalar o‘zlarining so‘zma-so‘z ta‘riflaridan ustun bo‘lib, milliy o‘zlikni shakllantiruvchi, madaniy muloqotni rivojlantiruvchi va tilning o‘ziga xos rivojlanish dinamikasini aks ettiruvchi kuchli ramzlarga aylanadi. Lingvistik tahlil ushbu hodisani va uning jamiyatga chuqur ta‘sirini tushunish uchun asos yaratadi.

O‘zbek milliy sport o‘yinlarida ham ko‘p ma‘nolilik hodisasi tez-tez uchrab turuvchi lingvistik xususiyatlardan biri sanaladi [5]. Xususan, milliylikimizni aks ettiruvchi kurash sport turida o‘ziga xos terminlar mavjud bo‘lib, ularning polisemantik xususiyatlarini quyida tahlil qilamiz:

Adabiyotlar

1. Lexical means in the speech of sports commentators in the USA and Russia 2018 / L.E.Pak.
2. Nominal non-terminological vocabulary of sports 2009. Elistratov A.A.
3. Borrowed sports terms and their use in journalism 2020 / Ayakulov N.A.
4. Codification of special anthroponymic units in the sublanguage of sports 2015 / Bobyrevva Natalya Nikolaevna

Yuqorida nomlari qayd etilgan terminlardan ayrimlari ko‘p ma‘nolilik xususiyatini o‘zida gavdalantiradi. Raqib yelkasining qisman yerga tegishi ushbu sport turida “chala” termini bilan yuritilib, ushbu so‘zga Wikipedia onlayn lug‘atida quyidagicha ta‘rif beriladi: “CHALA ‘maromiga yetmagan, ‘oxiriga yetkazilmagan’, ‘pala-partish amalga oshirilgan’. ‘Bola, bolaning ishi chala Bu sifat eski o‘zbek tilida chal- fe‘lining ‘biror ishni naridan beri, maromiga yetkazmay bajarmoq ma‘nosidan (O‘TIL, II, 352) -a qo‘shimchasi bilan yasalgan; keyinchalik a unililari ä unililariga almashgan: chal- + a = chala > chälä”. Demak, oxiriga yetkazilmagan ishga nisbatan qo‘llangan chala termini ko‘p ma‘nolilik xususiyatiga ega bo‘lib, ular kurashdagi chala termini bilan bevosita polisemantik aloqa hosil qiladi. Buni quyidagi misollar orqali ko‘rib chiqamiz:

1. Chala ish.
2. Chala tug‘ilmoq [7].

Yuqoridagi birliklarga ko‘ra ishning yakuniga yetkazilmagan qismi va farzandning to‘kis holatda emas, balki chala, majruh bo‘lib tug‘ilishiga nisbatan foydalanilgan chala so‘zi kurashda yiqitishda to‘liq emas, balki chala holatni nazarda tutgan holda polisemantikani shakllantirgan.

Halol termini ham milliy kurash sportiga xos terminlaridan biri sanalib, “O‘zbek tilining izohli lug‘atida” unga quyidagicha ta‘rif keltirilgan: “O‘zbek kurashida sof g‘alabaga beriladigan baho”. Demak, sportga oid atama tarzida qo‘llangan ushbu so‘z ham ko‘p ma‘nolilik hosil qila oladi. Buni Wikipedia lug‘atida keltirilgan izoh asosida ko‘rib chiqamiz:

“1. ko‘chma Kishining o‘ziga qarashli, o‘z mehnati bilan, peshona teri to‘kib topilgan; xiyonat, g‘irromlik kabilardan xoli. Jondilidan halol ishlaydigan odamlar bilan inoq. R. Fayziy, „Cho‘lga bahor keldi.“ To‘g‘ri tut ishingni va halol yasha! Shuhrat, Mahfuza endi qing‘irlikni tashlar, bolalarini halol pul bilan boqib, voyaga yetkazar. Gazetadan.

2. ko‘chma G‘irromlikka o‘rganmagan, qing‘ir yo‘lga bormaydigan, birovni aldamaydigan; to‘g‘ri, sofdil. Halol kishi. Halol ishlar. Kolxoz raisi umri yetimlik bilan o‘tgan halol odam. Sh.Rashidov, „Bo‘rondan kuchli“. Bechora Oqila o‘zi juda halol, mehnatkash, bolalarga juda mehribon ayol. A.Qahhor, „Og‘riq tishlar.“ Azaliy xalqing bor bir el qatori, Tantiyu mehnatkash, to‘g‘riso‘z, halol. A.Oripov, „Yillar armoni“ [7].

Demak, halol so‘zining ko‘chma ma‘nosi orqali unda ko‘p ma‘nolilik hosil bo‘lgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, milliy sport turlariga oid atamalarining ko‘p ma‘noliligini tushunish ularning jamiyat hayotiga ko‘p qirrali ta‘sirini baholashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu atamalar milliy qadriyatlar, o‘ziga xoslik va umumiy tajribani ifodalash uchun ularning tom ma‘nodagi ta‘riflaridan oshib, sportning chuqur madaniy ta‘sirini ta‘kidlaydi.

5. Stratification model of the language of sports communication 2018. / Minina Ekaterina Ivanovna
6. Terminology in English-language sports discourse (using the example of winter sports terminology) 2020. / Tsybina Larisa Viktorovna, Koshelkina Ekaterina Aleksandrovna, Izosimova Valeria Olegovna
7. www.wikipedia.uz
8. www.google.com

REZYUME. Ushbu maqolada milliy sport turlarida qo'llanuvchi terminlar hamda ularida sodir bo'ladigan polisemiya hodisasi xususida so'z yuritiladi. Ta'kidlash lozimki, milliy sport turlarida mavjud so'zlardagi ko'p ma'nolilik jihati har bir millatning lingvokulturologik xususiyatidan kelib chiqib belgilanadi. Atamalaridagi polisemiya hodisasini aniqlashda xalqlarning milliy madaniyati, milliy sport o'yinlari va unga oid terminlarga oydinlik kiritish hamda ularni lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о терминах, используемых в национальных видах спорта, и возникающем в них явлении многозначности. Следует отметить, что неоднозначность слов в национальных видах спорта определяется исходя из языковых и культурных особенностей каждого народа. При определении явления полисемии в терминах целесообразно уточнить национальную культуру народов, национальные спортивные игры и связанные с ними термины и проанализировать их с лингвистической точки зрения.

SUMMARY. This article talks about the terms used in national sports and the phenomenon of polysemy that occurs in them. It should be noted that the ambiguous aspect of words in national sports is determined based on the linguistic and cultural characteristics of each nation. In determining the phenomenon of polysemy in terms, it is appropriate to clarify the national culture of nations, national sports games and related terms and analyze them from a linguistic world view.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI FANINI CHUQUR O'ZLASHTIRILISHGA

OO'YILGAN ZAMONAVIY TALABLAR

G.B.Babasheva – *pedagoqika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tavanch so'zlar: o'qish texnikasi, fikrni vozma shaklda bayon etish, mustaqil fikr vuritsish, o'z fikriga ega bo'lilosh.

Ключевые слова: техника чтения, выражение мнения в письменной форме, самостоятельное мышление, наличие собственного мнения.

Key words: reading technique, expression of opinion in written form, independent thinking, having one's own opinion.

Hozirgi kunda boshlang'ich ta'lim boshqichida yangi tahrirdagi DTSlari asosida o'quvchilarni ona tili ta'limi sohasi bo'yicha tayyorgarlik darajasiga qo'yilgan talablar standart me'zon orqali aks ettiriladi:

- O'qish texnikasi
- O'zgalari fikrini va matn mazmunini anglash
- Fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi.

O'quvchilar asosan shu parametrlar asosida bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishadi. Ana shu maqsadlardan kelib chiqqib 1-4-sinf ona tili fanini o'qitishda bir qator vazifalar qo'yiladi:

- O'quvchilarni erkin fikrlashga o'rgatish;
- O'z fikrini o'zbek tilining qonun-qoidalariga muvofiq ravishda og'zaki va yozma ifodalay olish;
- Bir ma'noni turli shakllarda bera olish ko'nikmalarini shakllantirish, so'zlardan o'rinli foydalanish;
- Dunyoni bilishda ona tilining ahamiyatini singdirish kabi vazifalar shular jumlasidandir.

Shuningdek, boshlang'ich sinf ona tili ta'limi o'quvchilarga nutq faoliyatining asosiy turlarini o'stirish bilan bir qatorda, quyidagi muhim masalalarni ham hal etishni ko'zda tutadi:

- Bolalarda ahloqiy va estetik tasavvurlarni shakllantirish;
- Bolalarga atrof-muhit, kishilar, tabiat va jamiyat haqida tushuncha berish;
- Nafosat hissini tarbiyalash;
- Mantiqiy tafakkur yuritishga o'rgatish;
- O'quv mashg'ulotlariga, bilim manbayi bo'lgan kitobga qiziqish uyg'otish.

Hozirgi zamon darsi shundan iboratki, o'quvchi, tinglovchi, o'qituvchi esa ma'ruzachi bo'lib qolmasligi kerak. Balki, o'qituvchi darsni kuzatib tartibga soluvchi rejissyorga aylanmog'i lozim. O'qituvchi darsni shunday tashkil etishi kerakki, hamma o'quvchi shu mavzu yuzasidan mustaqil fikr yuritsin, o'z fikrini ayta olsin, kamchiligi bo'lsa o'rtoqlari va o'qituvchi javobidan kelib chiqib to'g'rilay olsin. Darsning xarakter xususiyatiga qarab dars interfaol usulda bo'lishiga erishishi lozim. Darslarda testlardan va tarqatmali materiallardan foydalanish ham yaxshi natija beradi.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida mustaqil ish metodi asosan o'rganilgan mavzuni mustahkamlash qismida mashqlar ishlash jarayonida qo'llaniladi. O'quvchilar o'qituvchining topshirig'i bilan mustaqil ishlarni og'zaki yoki yozma shaklda bajaradilar. Topshiriq qiyin va ko'p

vaqtni olmasligi, o'quvchilar kuchi yetadigan qilib, muayyan vaqt ichida bajarishga mo'ljallangan bo'lishi kerak.

Mustaqil ishlash uchun topshiriq 1-sinf boshlab beriladi va u asta-sekin marakkablashtirilib boriladi. 1-sinfda «Yozgan so'zlaringizni lug'atdan tekshiring», «Rasmga qarab sabzavot nomlarini alifbo tartibida yozing», «Rasmni kuzating. Unda tasvirlangan narsalarni aniqlang va ularning nomini yozing» kabi topshiriqlar beriladi. Masalan, 88-mashqda „O'lkamda bahor“ mavzusida sujetli rasm berilgan. O'quvchilar rasmni kuzatib, narsa nomlarini yozadilar. Bunda bir o'quvchi 5 ta, ikkinchi o'quvchi 10 ta va hokazo so'z yozishi mumkin. Aslida rasmda 30 tadan ortiq narsa tasvirlangan: tog', osmon, bulut, qor, terak, tol, o'rik, ko'ylak, shim, tufli, mayka, lenta, soch, bosh, qir, dala, o't, gul, qo'l, oyoq, quloq, ko'z, burun, yuz, og'iz, barmoq, bo'yin, qorin, yubka, jemper, daraxt va hokazo. Bu o'quvchilarni kuzatuvchanlikka o'rgatadi.

O'z navbatida, qoidani shakllantirish rejasi ham hisoblanadi. Qoida ustida jamoa bo'lib ishlash bilan birga, darslikdan foydalanib, mustaqil ishlash usulini qo'llash ham mumkin. Yangi qoidani o'zlashtirishda o'rganilgan bilimlarga suyaniladi. Buning uchun yangi qoida ilgari o'rganilgan qoidalar bilan bog'lanadi. Bunda qarshi qo'yish yoki taqqoslash usulidan foydalaniladi va o'xshash tomonlari aniqlanadi. Masalan, tushum kelishigi qo'shimchasining yozilishini o'zlashtirishda u ilgari o'rganilgan qaratqich kelishigi qo'shimchasining yozilishi bilan taqqoslanadi va tushum kelishigi qo'shimchasi otinshi fe'l tomonidan boshqarilishini bildirishi aniqlanadi. Qoidani bilib olish o'quvchilarda u haqdagi aniq tasavurning mavjudligiga bog'liq. Qoida asosida hosil bo'lgan aniq tasavvur so'zlarda ifodalanadi. Shuning uchun o'quvchilardan qoidani quruq yodlab berish talab etilmasligi, balki so'zni to'g'ri yozishdagi xususiyatlar aniq material misolida qayta tushuntirish lozim.

Darsga qo'yilgan umumdidaktik talablar pedagogik adabiyotlarda keng yoritilgan. Ularni ona tili o'rgatishga tatbiq qilib, metodik aniqliklar kiritilsa, ona tili darslariga qo'yilgan talablar quyidagicha bo'ladi:

Yangi bilim berish, ularni nutq amaliyotiga tatbiq etish va o'quvchilarni tarbiyalash bir butun jarayondir. Darsda o'quvchilarning o'quv faoliyatini tashkil etishga, foydalaniladigan til inaterialining g'oyaviy-siyosiy, estetik va badiiy qimmatli bo'lishiga, tilni o'rganish jarayonida bolalarda dunyoqarash elementlarini shakllantirishga alohida

ahamiyat berish zarur. Ijodiy izlanish muhiti yaratilgan darslardagina axloqiy sifatlar tarbiyalanadi.

Dars qurilishida qat'iy andoza bo'lishi mumkin emas. Biroq, darsda uy vazifasini tekshirish, takrorlash, yangi materialni tushuntirish, mustahkamlash, uyga vazifa berish bosqichlariga rioya qilish tajribada o'zini oqlayapti. Shunga qaramay, bularga ijodiy yondashish, darsning maqsadi va foydalaniladigan metodik usullariga asoslangan holda, darsni qaysi bosqich (yangi materialni tushuntirish, mustaqil ishini bajaritirish yoki uy vazifasini tekshirish)dan boshlashni o'qituvchining o'zi hal qilib, bosqichlar orasidagi ichki bog'lanish, har bir bosqichdagi ishlarning mazmunini aniq belgilab olish katta ahamiyatga ega ekanini unutmashligi kerak. Darsning barcha bosqichlarini bir jarayonga birlashtirish o'qituvchidan yuksak mahorat talab etadi.

Birinchi sinfdan boshlab o'quvchilar BO'LIM usulida mustaqil ishlashga o'rgatib borilsa, keyingi sinflarda ham shu kabi darslarni tashkil etish osonlashadi, chunki o'quvchilarda bu haqda ko'nikmalar hosil bo'la boradi. O'qituvchi dars davomida dam olish daqiqalarini ham uyushtirishi kerak.

Maxsus metodik talablar:

a) o'quvchilar nutqi uchun qayg'urish, darsda adabiy til nuqtayi nazaridan to'g'ri, ifodali, obrazli, aniq nutqqa erishish lozim;

b) o'qish darsida ham, yozuv darsida ham o'quvchilar nutqini o'stirishga, lug'atini boyitishga, gap tuzish va uni tahlil qilishga, og'zaki hikoyalash va shu kabi ish turlariga alohida ahamiyat qaratish kerak;

d) maktab va sinf devorlariga osilgan, xattaxtaga yozilgan har qanday yozuv mazmunan va imlo jihatdan savodli bo'lishi zarur;

e) darsda nutq madaniyati hukmron bo'lishi, o'qituvchi va o'quvchilar adabiy tilda so'zlashishlari kerak; O'qish va yozuv ko'nikma-malakalarini shakllantirish mashqlari darsda yetakchi o'rinni egallab, taxminan, darsning uchdan ikki qismiga to'g'ri kelishi lozim;

g) har bir o'qish va yozuv darsida „Alifbe“dagi matnlar bilan bir qatorda Q.Muhammadiy, P.Mo'min, Z.Diyor, A.Obidjon kabi sevimli bolalar shoiri va yozuvchilari asarlaridan namunalar tanlab olinishi va sinfda o'qish sinfdan tashqari o'qish hamda o'qib berilgan matnni eshitish bilan bog'lanishi zarur.

Boshlang'ich ta'lim bo'yicha DTS va „Ona tili“ o'quv dasturida o'qish ta'limi oldiga qo'yilgan talablarni amalga oshirish sinfda o'qishni to'g'ri tashkil qilish, o'qitish bosqichlari, tamoyillari va metodlari, birinchi navbatda, ilg'or

pedagogik texnologiyalardan o'rinli foydalanishga ko'p jihatdan bog'liqdir. Umuman olganda, o'qish darslari oldinga qo'yiladigan didaktik vazifalar quyidagilardan iborat:

➤ O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatleri: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qishlarini shakllantirish.

➤ O'quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o'rgatish, kitobga muhabbat uyg'otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish.

➤ O'quvchilarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va boyitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.

➤ O'quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehnatga sevisiga tarbiyalash va adabiy-estetik tafakkurini o'stirish.

➤ O'quvchilarning xayolot olamini boyitish va elementar adabiy tasavvurlarini shakllantirish.

Shuni unutmashligi kerakki, har bir ta'limiy vazifani bajarishning aniq va ilmiy metodik usullari mavjud bo'lib, ular zamonaviy o'qitish usullari bilan boyitib borilmoqda. Bu vazifalar boshqalari bilan o'zaro bog'liq holda va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari jarayonida hal qilinadi.

O'rganish jarayonida o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirish masalasini hal qilishda maktabda o'rgatishga asos bo'ladigan material alohida qimmatga ega bo'lishi zarur. Materialning g'oyaviy yo'nalishi va badiiy ifodaliligi o'quvchilarning fikrlash faoliyatiga, his-tuyg'ulariga ta'sir etishi, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirishi, tilga va uni yaratgan xalqqa qiziqishiga tarbiyalaydi, o'quvchilarning umumiy taraqqiyoti darajasini o'stiradi va ularning shaxsiy sifatlarining, dunyoqarashlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinflarda ona tili fanining chuqur o'zlashtirilishi zamonaviy pedagog foydalanadigan interfaol metodlar, o'yinlar va kompyuter texnologiyalaridan oqilona foydalanish orqali yanada puxta, oson va tez bo'lishi mumkin. Yana bir e'tiborga olinishi lozim bolgan jihat bu ona tili va adabiyot darslari davomida kompyuter texnologiyalardan foydalanishdir. Buning uchun birinchi navbatda o'qituvchi sinfxonani kerakli jihozlar bilan ta'minlanishini tashkil etishi, so'ngra mavzuga doir taqdimotlar, videolar, qisqa filmlar, rasmlar va ijod namunalari yaratishi yoki internet saytlaridan sifatlarini tanlab yuklab olishi lozim. Buning asosiy sababi, ular o'quvchilarning ijodkorligini va dunyoqarashini kengaytirishga va albatta o'quv jarayonining qiziqarliroq va sifatliroq tashkil etilishiga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Матжонов С. ва бошқ. Ўқиш китоби. Умумий ўрта таълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик. –Тошкент: «Ўқитувчи», 2017. 216-б.
2. Методика преподавания литературы в средних специальных учебных заведениях. Под ред. А.Д.Жижиной. –Москва: «Высшая школа», 1982. –С. 8.
3. Babasheva G.B. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limida o'quvchilarning o'quv-biluv motivatsiyasini kompleks takomillashtirish (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida). O'quv qo'llanma. 120-b.
4. Babasheva G.B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy fikrlash jarayoniga psixologik va pedagogik yondashuvlar // «Ilim hám jámiyet», 2020. №1. 114-115-b.
5. Babasheva G.B. Some Issues of Transmission of Written and Oral Speech of Primary Schoolchildren // CENTRAL ASIAN JOURNAL OF LITERATURE, PHILOSOPHY AND CULTURE eISSN: 2660-6828 | Volume: 04 Issue: 06 June 2023. –P. 13-16.
6. Pazilov A.K., Babasheva G.B. Pedagogical-Psychological Characteristics Of Teaching Primary Class Students To Creative Thinking // ANNALS OF FOREST RESEARCH <https://www.e-afr.org/> Ann. For. Res. 65(1): 2258-2266, 2022 ISSN: 18448135, 20652445 2258-2266p.
7. https://scholar.google.com/citations?view_op=list_works&hl=ru&hl=ru&user=ExIANW0AAAAJ

REZYUME. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda ona tili fanini chuqur o'zlashtirish uchun nimalarga e'tibor qaratish kerakligi, qanday usullardan foydalanish lozimligi haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается о том, на что следует обратить внимание и какие методы использовать, чтобы освоить предмет родной язык в начальных классах.

SUMMARY. This article tells about what to pay attention to and what methods to use to master the subject of native language in elementary grades.

TAYM-MENEDJMENT UMUMTA'LIM MAKTABLARINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH VOSITASI SIFATIDA

B.S.Bekniyazov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: taym-menejment, Merfi qonuni, "Pareto qonuni", "vaqtning qaytarilmasligi qonuni", "Zipf qonuni", xronometraj.

Ключевые слова: тайм-менеджмент, закон Мерфи, закон Парето, закон невозврата времени, закон Зипфа, хронометраж.

Key words: time management, Murphy's law, Pareto's law, the law of no return of time, Zipf's law, xronometraj.

Zamonaviy jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar yangi ijtimoiy talablar va vazifalarni qo'yadi. Yosh avlodning har tomonlama intellektual rivojlanishi va o'z taqdirini o'zi belgilashi bevosita o'qituvchilarning malakasi va kasbiy mahoratiga bog'liq, shuning uchun ta'lim muassasalari yuqori malakali kadrlar, shuningdek, bilimli va mahoratli rahbarlar kerak, faqat shu holda ta'lim tashkilotining faoliyati muvaffaqiyatli bo'ladi.

Taym-menedjment elementlariga quyidagilar kiradi: vaqtdan foydalanishni tahlil qilish, maqsadni belgilash, vaqtni rejalashtirish, vaqt resurslaridan noratsional foydalanish sabablariga qarshi kurashning turli usullarini ishlab chiqish. O'z navbatida, to'g'ri belgilangan maqsad identifikatsiyalash mezonlarini belgilaydi, maqsadga erishish haqidagi savolga asosli javob berishga imkon beradi va o'z vaqtini samarasiz xarajatlardan tejash, keyingi ko'zlangan maqsadga tez va zudlik bilan o'tish imkoniyatini beradi.

Maktabni samarali boshqarish jarayoni nafaqat rahbarning faol faoliyati, balki optimal natijaga erishishga qaratilgan pedagogik jarayonning barcha ishtirokchilarining o'zaro uyg'un harakatiga bog'liq [1]. Boshqaruv bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi, u menejering boshqaruv faoliyatini belgilaydigan bir qator tamoyillarga asoslanadi. Boshqaruv samaradorligi boshqaruv obyekti va subyekti ko'plab miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari bilan tavsiflangan ma'lum bir boshqaruv tizimi faoliyatining natijasini aks ettiradi [2].

1980-yillarning boshlarida Amerika qo'shma shtatlarda maktablarning samarali ishlashi uchun besh omildan iborat model taklif qilingan, ular quyidagilardan iborat:

1. malakali va bilimli ma'muriy rahbariyat;
2. jamoada qulay psixologik iqlim;
3. asosiy akademik ko'nikmalarga e'tibor berish;
4. o'qituvchilarning maktab o'quvchilaridan yuqori natijalarni kutishlari;
5. o'quvchilar erishgan natijalarni nazorat qilish tizimi.

«Umumiy ta'lim tashkilotini boshqarish samaradorligi» tushunchasi V.E.Chirkin tomonidan to'liq ochib berilgan, bu kontsepsiya orqali u boshqaruv faoliyatining maqsadlariga erishish natijasini tushunadi. Maktabni boshqarish samarali bo'lishi uchun belgilangan maqsad va natijalarga resurslarni tejash va ma'lum vaqt oralig'ida erishish kerak [1].

Umumiy ta'lim tashkilotini boshqarish samaradorligiga bir qator omillar ta'sir qiladi [3]. Barcha omillar bir-birini to'ldiradi va birgalikda harakat qiladi. Iqtisodiy vaziyat har kuni o'zgarib, ma'lumotlar hajmi o'sib bormoqda. Bunday sharoitda qayta tiklanmaydigan, nomoddiy resurs - vaqtni boshqarish qobiliyati alohida ahamiyatga ega bo'lib, belgilangan vaqt oralig'ida rejalashtirilgan natijalarga erishish imkonini beradi. Vaqtni samarali tashkil etish qobiliyati zamonaviy rahbarning professionalligining asosiy kompetensiyalaridan biriga aylandi.

So'nggi yillarda maktabni boshqarish samaradorligini oshirish uchun taym-menejment metodlarini foydalanish dolzarb bo'lib bormoqda. Umumta'lim maktablarini samarali boshqarishda vaqt omilini hisobga olish tashkilotning rivojlanishi va faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi haqidagi ilk fikrlar 1911-yili Amerikada bildirilgan. Shu bilan birga, mehnat samaradorligini oshirishga bog'liq yangi texnologiya va metodlar paydo bo'la boshladi. Klassik menejmentdan vaqtni boshqarish nazariyasi tashkilotda ish vaqtdan foydalanishni tashkil qilish, rejalashtirish va nazorat qilish vositasi sifatida,

shuningdek, xodimlar va butun tashkilotning samaradorligini oshirish uchun menejering shaxsiy vaqtini tashkil qilish vositasi sifatida paydo bo'ldi. Taxminan bir vaqtning o'zida «o'z-o'zini boshqarish» tushunchasi paydo bo'ldi, bu o'z vaqtini boshqarishda samaradorligi isbotlagan texnika va usullardan foydalanish qobiliyatini anglatadi. Dastlab, o'z-o'zini boshqarish faqat tashkilot rahbarlariga qaratilgan edi. Biroq, menejer nafaqat o'z vaqtini to'g'ri boshqara olishi, balki tashkilot o'z maqsadlari va funksiyalariga samarali erishishi uchun o'z qo'l ostidagilarning ish vaqtini eng maqbul tarzda tashkil qilishi kerak.

Bugungi kunda taym-menejment shunchalik mashhur bo'ldiki, ko'plab metodlar paydo bo'ldi, vaqtni boshqarish bo'yicha ko'plab qo'llanmalar va darsliklar yozildi. Taym-menejment usullari universaldir va ulardan nafaqat ta'lim muassasalari rahbarlari, balki menejerlar, talabalar va maktab o'quvchilari, ota-onalar ham foydalanishlari mumkin.

Rossiyalik fiziolog Nikolay Vvedenskiy ta'kidlaganidek: «Biz juda ko'p ishlaganimiz uchun emas, balki yomon ishlaganimiz, uyushmagan holda ishlaganimiz, ahmoqona ishlaganimiz uchun chorchaymiz» [5]. Siz, ehtimol, bir necha marta payqagandirsiz: kun rejalashtirilmaganda, aniq vazifalar belgilanmaganda bir narsadan ikkinchi narsaga sakiraymiz, chalg'iyamiz. Natijani kechqurun, xulosa qilib, kun davomida hech qanday foydali narsa qilinmagani, kun behuda o'tkanligini achchiq bilan xulosa qilamiz. O'z vaqtinigizni maqsadli nazorat qilishda amalda taym-menejmentda turli usullar qo'llaniladi. Vaqtdan samarali foydalanishning juda ko'p usul va texnologiyalar ro'yxati mavjud, ular bir-biridan ish jarayonini turli tomonlardan ko'rib chiqishlari bilan farq qiladi:

1. Pareto tamoyiliga, "80:20 nisbati" tamoyili.

Bu ish jarayonida 20% da sarflangan vaqt (xarajat)da 80 % natijalar (ishlab chiqarish)ga erishilishini bildiradi. Vaqtning qolgan 80 % umumiy yakunining faqat 20 %ni beradi. Demak, boshidan eng oson, qiziqroq yoki vaqtni kamroq sarflanishini talab qiluvchi ishlarga kirishish kerak emas. Masalalarga ularning muhimligiga muvofiq kirishish zarur: dastavval ozgina "hayotiy muhimlar", keyin ko'p sonli "ikkinchi darajalilar"ga.

Agar barcha vazifalar ularning yakuniy natijalardagi ulushlariga muvofiq tahlil qilinsa va keyin ABV usuli tahlil qilish yordamida toifalar bo'yicha taqsimlansa, Pareto tamoyili aniqlanib olinadi. Bunda tahlil shundan kelib chiqadiki, juda muhim va kamroq muhim ishlarning umumiy sonidagi foizlardagi ulushi umuman o'zgarmasdan qoladi. Pareto tamoyiliga ko'ra, menejering barcha ishlarini uchta guruhga bo'lish mumkin:

- eng muhim ishlar (A kategoriyasi) ishlarning umumiy sonidan 15% yaqinni tashkil qiladi, ularning ahamiyati esa (maqsadga erishishga qo'shilgan ulush ma'nosida) 65% ga yaqinni tashkil qiladi;
- kamroq muhim bo'lgan ishlar (B kategoriyasi) ularning umumiy sonidan 20% ga yaqin, ularning ahamiyati 20% ni tashkil qiladi;
- muhim bo'lmagan ishlar (V kategoriyasi) ularning umumiy sonidan 65 %, ammo ularning ahamiyati ishlarning umumiy ahamiyatligidan faqat 15% ga yaqin.

2. Vazifani ABV usuli bo'yicha tahlil qilib chiqish tavsiya etiladi, buning uchun:

- 1) ma'lum vaqt (o'n kunlik, kun va h.k.)da hal qilish kerak bo'lgan barcha vazifalarning ro'yxatini tuzish;
- Agar siz vaziyatni nazorat qilishni istasangiz, bu sovg'a osmondan tushmaydi. Ko'rib chiqish va nazorat qilish tizimini yaratish bilim va amaliy ko'nikmalarni talab qiladi.

Hayot tezlashmoqda, axborot oqimining intensivligi oshib bormoqda, ko'p narsalarni nazorat qilish va zavqla-nish uchun stressiz ishlash tobora qiyinlashmoqda. Shaxsiy samaradorlikni sifat jihatidan oshirishga, «aravadan mashinaga o'tishga» imkon beradigan texnologiyalar kerak.

S.I.Kalinin asarlarida vaqtni boshqarish nazariyasi universal qonunlarga asoslanishini qayd etadi: «Merfi qonuni», «Pareto qonuni», «vaqtning qaytarilmasligi qonuni», «Zipf qonuni» [4]. Taym-menejmentning asosiy metodlari bir-birini to'ldiradi va ulardan kompleks foydalanish maksimal samaraga beradi. Taym-menejmentning asosiy vazifasi birinchi navbatda nima qilish kerakligini aniqlashdir. Har qanday ta'lim tashkilotining faoliyati bolalar ta'limi maqsadlariga muvofiq tashkilot faoliyatining yo'nalishlarini tavsiflovchi yillik reja asosida amalga oshiriladi. Qisqa muddatli vazifalarni amalga oshirishda taym-menejment vositalaridan foydalanish samaralidir. Umumta'lim maktablarini boshqarish samaradorligini oshirish uchun quyidagi usullar ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [5]:

- **xronometraj** (yozma qayd qilish va keyin to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish orqali o'z vaqtini sarflashni hisobga olishdan iborat); xronometraj natijasi – ish kunining barcha samarasiz daqiqalaridan voz kechishdir);

- **vakolatlarni taqsimlash** (boshqaruvchining topshiriq berish shakli bo'lib, unda faqat faoliyat maqsadi qo'yiladi va bo'ysunuvchining o'zi harakatlar algoritmi orqali o'ylaydi, algoritmi tuzadi va tashabbus ko'rsatadi);

- **rejalashtirish** (rahbarning shaxsiy ish rejasini tuzish, vakolatlarni topshirish va xodimlar o'rtasida topshiriqlarni to'g'ri taqsimlash va uning bajarilishini muntazam nazorat qilish);

- **prognozlash** (ish vaqtini malakali va oqilona taqsimlash, hatto o'quv yilining eng qizg'in va gavjum paytlarida ham ishbilarmonlik muhitini saqlashdan iborat);

- **vaqtni birlashtirish** (ayniqsa muhim va jiddiy ishlarni bajarish uchun vaqtni birlashtirish va ajratish);

- **axborot oqimlarini optimallashtirish** (e'lonlar, elektron pochta, shoshilinch yig'ilishlar va boshqalar orqali bo'ysunuvchilarga alohida muhim ma'lumotlarni birlamchi va darhol taqdim etishdan iborat).

A.Makkenzi shunday deydi: «Band bo'lishdan oson, unumli bo'lishdan qiyinroq narsa yo'q» [6:23]. Axborot hajmi doimiy ravishda o'sib borayotgan, maktab o'quvchilari va pedagogik xodimlarga talab ortib borayotgan zamonaviy sharoitda maktabni samarali boshqarish uchun nafaqat rahbar, balki unga bo'ysunuvchilar uchun ham taym-menejment va o'zini o'zi boshqarish usullarini o'zlashtirish zarur. Ta'lim tashkilotini samarali boshqarish maqsadni to'g'ri belgilash, vakolatlarni topshirish, ustuvor vazifalarni aniqlash va ularni hal qilish algoritmini yaratish qobiliyatiga asoslanadi. Bundan tashqari, nafaqat ish vaqtini, balki dam olish vaqtini ham boshqarish muhimdir, chunki dam olgan xodim va menejer samarali hisoblanadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki ta'lim sohasida faoliyat olib borayotgan xodimlar kunlik ishlarini tahlil qilishlarida, ma'lum bir vazifani bajarish uchun qancha vaqt sarfladim yoki shunga yaqin, turdosh bo'lgan vazifani bajarishga qancha vaqt sarfladim u, qanday xatoliklarga yo'l qo'ydim va bu xatolarimni tuzatishga qancha vaqt ketdi, bu ortiqcha sarflangan vaqt davomida qancha muhim ishlarni amalga oshirishim mumkin edi kabi savollarga javob topishlari vaqtini to'g'ri taqsimlash va faoliyatni takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Чиркин В.Е. Государственное управление. Элементарный курс. - М.: «Юрист», 2003. -С. 320.
2. Сластёнин В.А. «Психология и педагогика: Учебный курс». - М.: «Юрайт», 2013. -С. 543.
3. Ронькова Н. В. «Эффективное управление образовательной организацией. Сущность понятия «эффективное управление». Критерии оценки эффективности управления образовательной организацией». // Молодой ученый. № 23. 2016. - С. 512- 517.
4. Калинин С.И. Тайм-менеджмент: практикум по управлению временем. / С.И. Калинин. - СПб.: «Речь», 2006. -С. 371.
5. Архангельский Г.А. Тайм-менеджмент. Полный курс: Учебное пособие / Г.А.Архангельский, М.А.Лукашенко, Т.В.Телегина, С.В.Бехтерев; Под ред. Г.А.Архангельского. - М.: Альпина Паблишер, 2012. -С. 311.
6. Адамс Б. Время. Секреты управления. - М.: «АСТ: астрель», 2007, -С. 304.

REZYUME. Ushbu maqolada taym-menejment texnologiyasining xususiyatlari, turlari va yo'nalishlari, metodlari, darajalari tahlil qilinadi. O'quv jarayonida taym-menejment texnologiyasidan foydalanish imkoniyati asoslanadi.

PEZIOE. В данной статье анализируются характеристики, виды и направления, методы и уровни технологии тайм-менеджмента. Обоснована возможность использования технологии тайм-менеджмента в образовательном процессе.

SUMMARY. This article analyzes the characteristics, types and directions, methods and levels of time management technology. The possibility of using time management technology is substantiated in the educational process.

QARAQALPAQ BALALAR OYIN FOLKLORININ ETNOPEDAGOGIKALIQ OZGESHELIKLERI

Q.Biysenbaev – tayanish doktorant

Ajiniyaz atindagi Nokis mamleketlik pedagogikalik instituti

Tayanch so'zlar: bolalar o'yin folklori, etnopedagogika, etnofolkloristika, o'yin qo'shiqlari, tarbiyaviy jihatlar.

Ключевые слова: детский игровой фольклор, этнопедагогика, этнофольклористика, игровые песни, воспитательные аспекты.

Key words: children's game folklore, ethnopedagogy, ethnofolkloristics, game songs, educational aspects.

Bugingi künde dünya folklorını iliminde balaların ádebiy sana-sezimin hám estetikalıq talgámın ósiriw maqsetinde jaratılğan xalıq awızeki dóretiwshiligi janrlarınıń payda bolıw procesi hámde tariyxıy-poetikalıq, evolyuciyalıq rawajlanıw jolın anıqlawğa arnawlı túrde itibar qaratilmaqta. Folklorın kishi jastağı balalarga arnalğan lirikalıq úlgeri etnopedagogikalıq ashıp beriw bolsa etnofolkloristika tiykarların ashıwda, xalıq awızeki dóretiwshiliginiń pedagogika hám etnografiya sıyaqlı ilimler menen integraciyalıq rawajlanıwında tariyxıy áhmiyetke iye esaplanadı. Xalqımızdın kóp ásirler dawamında qalıplesken milliy qádiriýatların tiklewde folklor en tiykarğı dereklerden biri esaplanadı. Onın bir bólegi bolğan balalar folklorın úlkenler folklorı kontekstinde

izertlew mine usınday aktual máseleleriniń biri.

Qaraqalpaq xalqınıń ásirler boyı dóretken folklorınıń barlıq janrlarında xalıqtın awır turmısı qanday dárejede bolsa, tap sonday dárejede óziniń sawleleniwin tapqan. Bulardıń bárin xalıq qosıqları arqalı turmısqa engizip otırğan. Demek, balalar ádebiyatın dóretken xalıq dúnyadan, jámiyetimiz, ekonomika, siyasat, mádeniyattan ózleriniń en súykimli bolğan balalarına olardıń jas ózgesheligine qaray elementar túsinipler, násiyatlar, beriwdi maqset etip qoyğan. Solay etip balalar turmısınan qosıqlar dóretken. Olar balalar folklorına kiredi. Sonlıqtan da balalar qosıqlarınıń hár qaysısı óz aldına tariyxı, kelip shıǵıw dereklerine iye. Hár bir qosıqtın ózine tán ózgesheligi, mazmunı, ideyası kórkemlik belgileri, xarakter, tárbialıq belgileri boladı.

Balalar qosıqları ózgesheliklerine qarap N.Dawqaraev: «Bul ózgeshelikler eń aldǵı menen olardıń jámaat bolıp aytıwında, ekinshiden, olar xalıq oynların atqarıw, úshinshiden, olar soraw-juwap formasında aytıladı, dep olar tematikalıq jaqtan hár-túrli ekenligin» belgilep beredi hám olardı túr hám janrlarǵa ajratadı [2:136-137]. Ilimpaz folklordaǵı balalar ádebiyatınıń atqarıwshıları, atqarıw tártibi, olardıń balalar oy-pikiriń óstiriwdegi roli máselelerin úyrenedi.

Q.Ayimbetov bolsa «oyın-zawıq qosıqları balalar oyını ekenligin, balalar jámaat bolıp oynaǵanında oynlarınń ayırımları poetikalıq qosıqlar menen atqarıladı», dep jazadı [1:23-24].

Oyın formasına qurılǵan qaraqalpaq xalqınıń awızkei ádebiyatında orın alǵan «Teppek», «Mańlay shertpek», «Awelemen-dúwelemen», «Ańǵalaq», «Arpa-gúrpe», «Qasharman», «Jasırınbaq», «Go-kek» usaǵan oynlar balalarınń birligin, doslıǵın, awızbirshiligin bekkemlese, ekinshiden qaraqalpaq xalqınıń ótmishtegi balalarınń qanday oynlar menen oynaǵanlıǵın bilse, úshinshiden bul oynlarınń tárbıyalıq áhmiyetin túsiniw aladı.

Balalar oyın qosıqları yaqı balalarǵa arnalǵan basqa shıǵarmalar oynlar menen jaqın baylanısta boladı. Sebebi, balalar hár qıylı oynlar oynaw menen birge, birinshiden, ózleriniń organizmin fizikalıq jaqtan shınıqtırsa, ekinshiden, olar usı oynlarǵa qosıp, hár qıylı qosıqlar hám basqa ádebiy shıǵarmalar úlginen atqarıp, oy-pikiriń rawajlandıradı, basqasha qılıp aytqanda aytqanda, ruwxıy talabın qanaatlandıradı. Ádebiy dóretilwshilik penen oynınıń únles bolıwı haqqında ádebiy teorıyashılardan qımbatlı pikirler bayan etilgen.

«Aq terekpe, kók terekpe» qosıǵı folklorlıq úlginde

Aq terek pe, kók terek,

Bizden sizge kim kerek,- deydi.

Ekinshi topardaǵı balalar:

Aydı-aydın jol kerek,

Sheber-sheber qol kerek,

Kim ádepli tártipli,

Bolsa bizge sol kerek.

Qosıq usı formada dawam ettirilip, bir balanın atı ayıp shaqırıladı. Bala juwırıp barıp ekinshi topardıń uslasıp turǵan qolların jazdırsa, qolı jazdırılǵan balanı ózi menen birgelikte óz toparına alıp ketedi. Eger úze almasa ózi sol toparǵa barıp qosıladı. Qosıqta shaqırılıp atırǵan balanın qábiyetine, ózgesheligine qarap qosıq tekstinde improvizaciya qollanıladı.

Jazıwshı hám ilimpaz sıpatında I.Qurbanbaev qaraqalpaq balalar ádebiyatın ulıwma jer júzlik jáhán balalar ádebiyatınıń tájiriwbelerine súyenip te mınaday juwmaqlı, zárúrli specifikalıq ózgesheliklerge bólip toqtawı orınlı: «Balalarǵa arnalǵan shıǵarmalar tiykarınan tómendegidey tórt túrli ózgeshelikke iye: birinshiden, balaların waqıya mańızın tez qabıl etiwı ushın baǵdardıń, ideyanıń anıq bolıwı, bayanlaw; súwretlew sheberlikleriniń ápiwayılıǵı, olardıń balaların sezimlerine tez tásirshenligi gózzallıq sezimlerin oyata biliwshiligi; ekinshiden, shıǵarmanın mańızın balaların tez uǵınıwı ushın syujettiń jenil, sheber qurılıwı, ápiwayıdan quramalǵa qaray rawajlanıp barıwı hám ondaǵı qaharmanların minez-qulqınıń hár túrtiliginiń ayqınlıǵı; úshinshiden, waqıyalar, syujet, balaların ishki dúnyasına tez tásir etiwı, sanasında uzaq saqlanatuǵın tańbalar qaldırılıwı tiyis bolǵan názik, sulıw sezimler menen shınıqlıqqa tiykarlanıp bayanlanıwı tiyis. Óytkeni, bunday shıǵarmalar óziniń sulıw sezimleri menen balaları jarqın keleshekke, mártlikke tárbıyalawı tiyis...» [4].

Álbette, bulardıń barlıǵın izertlewshi I.Qurbanbaev qaraqalpaqlar ádebiyatın ilimindegi bir qansha ilimiy juwmaqlardı paydalanıw, oqıp izertlew arqalı ayıp, óz pikir juwmaqların bildiredi. Solardan ayqın bir misal, qaraqalpaq ádebiyatshısı qazaq balalar ádebiyatın izertlewshilerinıń biri Sh.Axmetovtıń mınaday pikir oyların keltirgen: «Balalar ádebiyatı jas óspirimniń sana-sezimin oyatıp, aqıl-oyn rawajlandıratuǵın, olardı adamgershilik, ádep-ikramlılıqqa tárbıyalatuǵın ómir sabaqlıǵı. Onıń maqseti mektep jasına deyingi úsh jasar baladan baslap on jeti jasqa deyingi oqıwshılardı kórkem tilde jazılǵan joqarı mańızlı shıǵarmalar beriwden ibarat», degen eken tuwısqan xalıqtıń ádebiyatshı alımı [4:18].

Mine, usınday ilimiy pikirlerge súylene otırıp, ayrıqsha qaraqalpaq folkloridaǵı balalarǵa arnalǵan kórkem dóretpelerge olardıń tárbıyalıq, estetikalıq áhmiyetine itibar berip tallaw áhmiyetli ekenligi sózsiz. Sonlıqtan besik jırlarınan baslap, tusaw kesiw, aytıs hám házil, balalar oynlarındaǵı gózzallıq sezimleriniń tárbıyalıq áhmiyetine óz aldına dara-dara toqtaw, bulardı qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw derekleri sıpatında izertlew júrgiziw ilimiy áhmiyetke iye.

Hátteki qaraqalpaq folklorınıń qımbatlı dóretpeleri bolǵan «Qırıq qız», «Alpamıs», «Qoblan» sıyaqlı eposların balalar oyın folklorı elementleri bar bolǵan ayrıqsha tárbıyalıq áhmiyeti basım miyraslar qatarına kiritiw múmkin. Dástanlardı balalar folklorınıń belgili úlgeri sıpatında alıp qaralsa, ilimiy etikalıq-psixologiyalıq, pedagogikalıq áhmiyetin kóriw múmkin. «Qırıq qız» daǵı óz elin bir qasıq qanın da ayamay jawdan qorgawshı Gúlayım, tuwılǵan jeri, hadal muhabbatı ushın jan ayamay gúresiwshe «Alpamıs» taǵı batır jigit Alpamıstıń obrazı, qaharman jigit Qoblannıń mártligi hám taǵı basqalar, álbette, balalarǵa ayrıqsha qızıǵıwshılıǵın payda etpey qoymaydı. Sonlıqtan olardı jazba túrdegi balalar ádebiyatınıń negizgi milliy tiykarları, derekleri dep úyreniliwi tiyis.

Búgingi kúnde mazmunı basım, balalar oyın folklorına tiyisli bolǵan qızıqlı, ózine tartımlı hám ıqsham tekstlik materiallardı tallaw arqalı olardıń tárbıyalıq áhmiyetin ashıp beriw múmkin. Misalı:

Ğaz-ğaz balam, ғаз balam!

Qırısқан бойды jaz, balam!

Tusawındı keseyik,

Beliñe belbew eseyik...

Ğaz-ğaz, balam, ғаз balam!

Qırısқан бойды jaz, balam!

Adımındı kóreyik,

Kóz tiymegey tükireyik.

....Kúle berme, háy, kelinshek,

Balam bolmasın erinshek!...

Mine, bular haqıyqatında kópshilikke burınnan onsha málim emes ádebiy tekstler sıpatında da belgili qızıǵıwshılıq oyatıp, balalar oyın folklorına úlken súyispenshilik arttıradı desek artıqmaslılıq emes.

«Hár qanday jaqsı sózdi jaqsı inıldı menen maqtaw sózlerdi de balanın ózine qonımlı sesler arqalı sezetuǵını málim. Bala buǵan da quwanıp, ómirge súysinip alǵa talpınadı. Balanın ayaq basıp júrgen waqıttaǵı quwanışı, kóp kúletuǵını da usınnan kórinedi. Mine, bala júrgenine qosıq penen, soǵan ılayıq inıldı nama menen quyılǵan turmıslıq ómir sabaǵı, keleshekke úlgeri menen tárbıyalana basladı» [4].

Biz usı sıyaqlı misallardı taǵı da keltiriw arqalı ilimpazdıń bul pikirlerin tolıq quwatlap, olardı jas óspirimler, keleshek áwlad tárbıyası ushın ilimiy teorıyalıq hám ádebiy

metodikalıq áhmiyetke iye ekenligin taǵı da atap ótpek-shimiz.

Men apamnıń tuǵışımın,
Jawma kúnim, jawma!
Qazan qırar qırǵışımın,
Jawma kúnim jawma!

Álbette, bulardı balalarga úyretip barıw, olardıń qubılıslar haqqında uǵımların keńeytedi.

Mine, bulardan tisqari «Hákke qayda?», «Áwelemen, dúwelemen!» hám taǵı basqa sıyaqlı balalar hám házil qosıqları oqıwshılarga kúshli tásir etip, kórkem ádebiyattı úyreniwshilerge de úlken sabaq bolıp, olardıń barlıǵı balalar folklorınıń aktiv nishanları sıpatında kózge taslanadı.

Ádebiyatlar

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1988. 23-24-б.
2. Дәўқараев Н. Шығармалары. – Т. II. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1997. 136-137-б.
3. Кеңесбай Allamergenov, Ismayıl Qurbanbaev, Sarsen Kazaxbaev Qaraqalpaq balalar ádebiyatı tariyxı (Oqıw qollanba). – Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020.
4. Курбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. – Нөкіс: «Билим», 1992.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ халқ ог'закі іјодига, jumladan bolalar o'yin folkloriga mansub o'yin qo'shiqlarining mustaqil janr sifatida tarbiyaviy jihatları takidlab o'tilgan. Shuningdek, bolalar o'yin folklorining etnopedagogik xususiyatlari tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье подчеркивается воспитательный аспект игровых песен каракалпакского фольклора, в том числе детского игрового фольклора, как самостоятельного жанра. Также анализируются этнопедагогические особенности детского игрового фольклора.

SUMMARY. The article emphasizes the educational aspects of game songs belonging to Karakalpak folklore, including children's game folklore, as an independent genre. Ethno-pedagogical features of children's game folklore are also analyzed.

BO'LAJAK O'QITUVCHINING KASBIY RIVOJLANISHIDA KOGNITIV TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

A.T.G'aniyeva – mustaqil tadqiqotchi

Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, kasbiy faoliyat, o'qituvchi shaxsiyati, o'qituvchiga qo'yiladigan talablar, professionalizm, kognitiv texnologiyalar, shaxsiy sifatlar, kasbiy sifatlar, kasbiy faoliyatning rivojlanish dinamikasi, pedagogik madaniyat, pedagogik jarayon, intellektual sifatlar, aql-zakovat, zukkolik.

Ключевые слова: будущий учитель, профессиональная деятельность, личность учителя, требования к учителю, профессионализм, познавательные технологии, личностные качества, профессиональные качества, динамика развития профессиональной деятельности, педагогическая культура, педагогический процесс, интеллектуальные качества, интеллект, смекалка.

Key words: future teacher, professional activity, teacher personality, requirements for the teacher, professionalism, cognitive technologies, personal qualities, professional qualities, dynamics of the development of professional activity, pedagogical culture, pedagogical process, intellectual qualities, intelligence, ingenuity.

Jamiyat hayotining rivojlanishi va ta'lim oldiga qo'yilayotgan talablarning kun sayin ko'payayotganligi bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligi va kreativligi har qachongidan ham jadalroq rivojlantirish zaruriyatini qo'ymoqda. O'zbekiston jamiyati va davlati pedagogik ta'lim sifatini yangi bosqichga ko'tarishni davlat buyurtmasi darajasida muayyan qonun va qarorlar bilan mustahkamlab qo'ydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyasi, ta'lim to'g'risidagi qonun, O'zbekiston 2030-strategiyasi kabi huquqiy-me'yoriy asoslar shular jumlasidandir. Chunki o'qituvchining kasbiy-shaxsiy sifatlarini rivojlantirish orqali uning raqobatbardoshligini ta'minlashga bo'lgan ehtiyoj kun sayin ortib bormoqda [2].

Chunki o'qituvchi o'zining yuqori darajadagi kasbiy sifatlarini namoyon qilish orqali ta'lim sifatini oshirish hamda o'quvchilarni davr talablari asosida tarbiyalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Chunki, bugungi kunda davlat va nodavlat muassasalarida yuqori darajada tarbiyalangan madaniyatli kadrlarga bo'lgan talab va ehtiyoj ortib bormoqda. Shaxsiy-kasbiy jihatdan rivojlangan, kreativ faoliyatiga ko'rsatish layoqatiga ega bo'lgan pedagoglarga O'zbekiston davlati va jamiyati tomonidan bir qator talablar qo'yilmoqda:

- bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kreativ faollikni shakllantirish;
- bo'lajak o'qituvchilarning yangi pedagogik bilimlar, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishlari uchun qulay imkoniyatlar yaratish;
- bo'lajak o'qituvchilarning o'z kasbiy-pedagogik

Xalq pedegogikasında balanın aqlıy, fizikalıq jaqtan jetik bolıwın, házir juwaplıqqa, tapqırılıqqa, hádiyselerge qızıǵıwshılıq penen qarawın táminlewge ázelden úlken itibar qaratıp kelgen. Sonıń ushın bul baǵdarda hátteki arnawlı xalıq qosıǵı – balalar oyın qosıqları sisteması qalıplesken. Mine, sonlıqtan balalar oyın qosıqlarında hám tálim, hám tárbiyalıq maqset estetikalıq tárbiya jónelisinde balanın sanasına jetkeriw kórinedi. Balalar oyın qosıqları xalıq pedagogikasınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında ózine tán manawıy-ádebiy rawajlanıw basqışın basıp ótken. Olardı úyreniw arqalı kórkem awızeki dóretywshiliginde ushıraytuǵın dástúriy balalar qosıqlarınıń túrlerin anıqlaw menen birge, balalar folklorınıń ózine tán poetikalıq rawajlanıwın da tereńirek bilip alıw múmkin.

Xalq pedegogikasında balanın aqlıy, fizikalıq jaqtan jetik bolıwın, házir juwaplıqqa, tapqırılıqqa, hádiyselerge qızıǵıwshılıq penen qarawın táminlewge ázelden úlken itibar qaratıp kelgen. Sonıń ushın bul baǵdarda hátteki arnawlı xalıq qosıǵı – balalar oyın qosıqları sisteması qalıplesken. Mine, sonlıqtan balalar oyın qosıqlarında hám tálim, hám tárbiyalıq maqset estetikalıq tárbiya jónelisinde balanın sanasına jetkeriw kórinedi. Balalar oyın qosıqları xalıq pedagogikasınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında ózine tán manawıy-ádebiy rawajlanıw basqışın basıp ótken. Olardı úyreniw arqalı kórkem awızeki dóretywshiliginde ushıraytuǵın dástúriy balalar qosıqlarınıń túrlerin anıqlaw menen birge, balalar folklorınıń ózine tán poetikalıq rawajlanıwın da tereńirek bilip alıw múmkin.

faoliyatlariga moslashishlarini ta'minlash;

- o'qituvchining kasbiy funksiyalari o'zgarishiga muvofiq tarzda pedagogik bilimlarini transformatsiyalay olishga erishishlari kabilar.

Pedagogik faoliyatni amalga oshirish o'qituvchi oldiga yuqori darajadagi talablar qo'yishni nazarda tutadi. Keng ko'lamdagi pedagogik burch va uni amalga oshirishga yo'naltirilgan kasbiy harakatlarni bajarish o'z oldiga qo'yilgan kasbiy vazifalarni kompetentlik va ijodiy yondashgan holda amalga oshirish, moslashuvchan xarakterga ega bo'lgan ilmiy tushunchalarga ega bo'lish, pedagogik muammolarni tezkorlik aniqlash ko'nikmasiga ega bo'lish kabilar.

Ma'lumki, bugungi kunda pedagogika fanida o'qituvchi kasbiy xarakteri bilan bog'liq bo'lgan bir qator, ma'lumotlar va ilmiy yondashuvlar mavjud. Mazkur ma'lumotlarni bo'lajak o'qituvchilar har tomonlama chuqur o'zlashtirishlari lozim. Shunday tushunchalardan biri o'qituvchining kompetentligi tushunchasidir. Kompetentlik pedagogik bilimlarni o'zlashtirish, DTS larini mohiyatini anglash layoqatiga ega bo'lish, o'quvchilarda shakllantiriladigan tayanch va fanga oid kompetensiyalarni bilish layoqatidir [3].

Yuqori darajadagi kasbiy kompetentlikka ega bo'lgan o'qituvchilarni tayyorlash jarayoni pedagogik ta'limning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. O'qituvchining kompetentligi quyidagilarga ko'ra alohida dolzarblik kasb etmoqda. Jumladan;

- 1) ma'lumki xalqning ijtimoiy-madaniy tajribasi muntazam transformatsiya qilinmoqda;

2) ta'lim jarayoni O'zbekiston jamiyati talablari asosida muntazam isloh qilinmoqda. Ya'ni xalqaro hamda milliy-madaniy tajribalar asosida boyitilmoqda;

3) yangidan-yangi mualliflik xarakteridagi pedagogik modellar vujudga kelmoqda;

4) jamiyatning o'qituvchilik kasbiga bo'lgan talablari tubdan o'zgarmoqda;

5) O'zbekiston jamiyatida turli madaniyatlarning muloqot doirasi kengaymoqda.

Shuning uchun ham oliy pedagogik ta'limda bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning turli yo'nalishlari tadqiq etilmoqda.

Ushbu masalalar R.Safarova, N.Muslimov, B.Ma'murov, X.Ibraimov, S.Turg'unov, B.Xodjayev, A.K.Markovoy, S.E.Shitovalarning ishlarida tizimli tarzda tadqiq etilmoqda. O'qituvchilarning kasbiy kompetentligini o'rganish natijasida talabalarining kasbiy tafakkuri sezilarli darajada o'zgarmoqda. Natijada quyidagi yondashuvlarni oliy pedagogik ta'lim jarayoniga tadbiq etish zaruriyati kuchaymoqda.

Bo'lajak o'qituvchining pedagogik yo'nalganlik asoslarini ishlab chiqish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik jihatdan muhim bo'lgan shaxsiy-kasbiy sifatlarni bir butunlikda shakllantirish va rivojlantirish ularning kasbiy mahorat sirlarini egallash imkoniyatlarini kengaytiradi. Pedagogik kreativlikning manbalarini aniqlash va bo'lajak o'qituvchilarda kreativlikni rivojlantirish ham alohida ahamiyatga ega. Pedagog shaxsining tarkibiy qismlarini tashkil etadigan 4 ta muhim komponentning mavjudligi mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgan (R.Safarova, B.Xodjayev, Э.Ф.Зеep). Ular:

- kasbiy yo'nalganlik;
- kasbiy kompetentlik;
- kasbiy jihatdan zarur bo'lgan sifatlari;
- kasbiy jihatdan ahamiyatli bo'lgan psixologik xususiyatlar.

Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida ushbu komponentlar orasidagi aloqadorlik ta'minlanadi. Natijada bo'lajak o'qituvchilarda integrativ xarakterdagi kasbiy sifatlari tarkib topadi. Natijada, bo'lajak o'qituvchilarning raqobatdoshligi, kasbiy mobilligi, kreativligi ta'minlanadi. Mahsuldor kasbiy faoliyatni amalga oshirish imkoniyati vujudga keladi. Natijada, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi kuzatiladi. Kasbiy malakalari hamda kasbiy mavqei rivojlanishi uchun qulay imkoniyat vujudga keladi. Bo'lajak o'qituvchilar oliy pedagogik ta'lim jarayonida pedagogga xos bo'lgan barcha sifatlarni egallashlari lozim.

Kasbiy kompetentlik hodisasining umumiy tavsifi bir qator mutaxassislarining ishlarida o'z ifodasini topgan. R.Safarova, Ma'murov, B.Xodjayev, V.A.Adolf, E.V.Bondarevskoy, N.V.Kuzmin kabilar. Mutaxassislar kasbiy kompetentlikning turli jihatlarini alohida-alohida tadqiq qilishga intilganlar. Jumladan, Markova kompetentlikni o'qituvchi egallashi zarur bo'lgan kasbiy jihatdan zarur bilimlar, ko'nikmalar, psixologik sifatlari sifatida talqin etgan. Ularning ta'lim va pedagogik faoliyat natijalariga ko'rsatadigan ta'sirini baholagan [4].

R.Safarova o'z tadqiqotlarida kasbiy kompetentlikni kreativlik va kognitiv xarakterdagi pedagogik jarayonlar bilan bog'lagan bo'lsa, B.Ma'murov kasbiy kompetentlikni bo'lajak o'qituvchining shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonini loyihalashga oid faoliyatida ko'radi.

N.N.Lobanov esa kasbiy kompetentlikni shaxsning tizimli o'ziga xosligi tarzida tadqiq etadi. Bo'lajak o'qituvchi shaxsining kognitiv kompetentligi hamda uni shakllantirish dinamikasi 3 ta tarkibiy qismni o'z ichiga oladi. Ular:

- 1) kasbiy-ta'limiy;
- 2) kasbiy-faoliyatli;
- 3) kasbiy-shaxsiy kabilar.

Bugungi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida 5 ta kompetensiyani shakllantirish talab qilinmoqda.

Savollar doirasi kompetensiyasi doirasida ayni bir talaba ushbu savollarga javob qaytarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunda bo'lajak o'qituvchi o'zining egallagan kasbiy tajribasiga tayanadi. Tayanch kompetensiyalarning pedagogik tavsifi kompetensiyalarning mazmuni, ijtimoiy layoqatlilik kompetensiyasi mas'uliyatni o'ziga olishda namoyon bo'ladi. Talabalar yechimlar ustida ishlash hamda uni amalga oshirish jarayoniga ishtirok etish layoqatiga ega bo'lishlari talab etiladi. Bo'lajak o'qituvchilarda tolerantlikning namoyon bo'lishi ularning shaxsiy qiziqishlari bilan jamiyat ehtiyojlarining muvofiqlashuvida o'z ifodasini topadi. Ikki va undan ortiq tilda o'z fikrini og'zaki va yozma bayon etish imkonini beradigan kommunikativ texnologiyalarni o'zlashtirish ham bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligining tarkibiga kiradi.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar asosida ishlash o'qituvchi kasbiy kompetentligining muhim tarkibiy qismiga aylanishi lozim. Raqamli texnologiyalardan foydalangan holda kasbiy axborotlarni izlash, to'plash, saralash va qo'llash o'qituvchi pedagogik faoliyatida muhim o'rin egallaydi. Uning kreativligi, mobilligi va tolerantligini ta'minlashga xizmat qiladi. Aniqlangan axborotlarga nisbatan tanqidiy-tahliliy munosabatda bo'lish mustaqil kasbiy faoliyatga tayyorlanish, kasbiy funksiyalarni ijodiy yondashgan holda bajarish, o'zi va o'z faoliyati natijalarini baholash, o'zining ta'limiy darajalarini muntazam rivojlantirishga kognitiv tayyorlikka ega bo'lish, o'zining shaxsiy imkoniyatlarini muntazam dolzarblashtirish va amalga oshirish ehtiyojiga ega bo'lish, yangi bilim va pedagogik ko'nikmalarni mustaqil egallash layoqatini namoyon etish, o'z-o'zini rivojlantirishga erishish, o'zining kasbiy kompetentligini muntazam boyitishga intilish, o'z-o'zini rivojlantirishga erishish, o'zining kasbiy kompetentligini muntazam boyitishga intilish, kognitiv yo'nalishga ustuvorlik berish asosida tashkil etilgan oliy pedagogik ta'lim jarayonining asosiy vazifalari kasbiy bilimlarni boyitishdan iborat. Bo'lajak o'qituvchilarni rivojlantirish va tarbiyalash esa o'quv jarayonining mahsuldorligini ta'minlovchi qo'shimcha imkoniyatlardir.

Bunday ta'lim jarayoni mutaxassislarni tayyorlashga yo'naltirilgan. Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda, shuni aytish mumkin, pedagog mutaxassisi va professionallikka ega bo'lgan o'qituvchi tushunchalarini o'zaro chegaralashni taqozo etadi.

Mutaxassis bu - pedagogik faoliyat ko'rsatuvchi shaxs. Mazkur mutaxassislik uchun zarur bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalarni egallagan shaxsdir.

Kasbiy professionalizmni egallagan pedagoglar esa zarur kasbiy sifatlari va kompetensiyalarni o'zida mujassamlashtirgan mutaxassislar bo'lib, ular o'ziga xos faoliyat uslubiga egaligi bilan mutaxassis o'qituvchilardan ajralib turadilar.

Bugungi kunda O'zbekiston jamiyati aynan yuqori darajadagi professionalizmga ega bo'lgan o'qituvchilarga ehtiyoj sezmoqda. O'qituvchining kasbiy professionalizmiga bir qator talablar qo'yilmoqda. Jumladan, yuqori darajadagi professionalizmga ega bo'lgan o'qituvchilar quyidagi ko'nikmalarni o'zlashtirgan bo'lishi lozim: gnostik, didaktik, tashkiliy-metodik, kommunikativ-rejissyorlik, prognozlash, refleksiv, tashkiliy - pedagogik kabilar.

Pedagog shaxsiyatining muhim tarkibiy qismi sifatida kasbiy zarur sifatlari namoyon bo'ladi. Pedagogik faoliyat subyekting o'ziga xos xususiyatlari o'quv jarayoni samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Bo'lajak o'qituvchi shaxsining faolligi bir qator o'ziga xosliklarga ega: o'z oldiga aniq maqsad qo'yish va maqsadga intilish, tenglik, o'quvchilar bilan hamkorlikda ishlash istagining mavjudligi, favqulotda vaziyatlarda o'zini yo'qotmaslik

layoqatiga egalik, jozibadorlik, haqgo'ylik, adolatlilik, zamonaviylik, insonparvar, eruditsiyaga egalik, bilimdonlik, zukkolik, pedagogik taktga egalik, pedagogik tolerantlik, intizomlilik, pedagogik optimizmga egalik kabilar [3].

Zamonaviy o'qituvchi shaxsining asosiy sifatlaridan biri uning bilimdonligi va zukkoligidir. Bugungi kunda kasbiy faoliyatda yuqori natijalarga erishishi uchun o'qituvchilar o'quvchilarning ko'plab savollariga javob bera olishlari, o'z aql idroklari va kasbiy bilimdonliklari, kreativliklarini namoyon etishlari kerak. Bo'lajak o'qituvchi shaxsining professionallik darajasini ifodalovchi sifatlar ular hayotining intellektual hamda hissiy-irodaviy jihatlarini ko'rsatadi. Bu jihatlar o'qituvchilarning kasbiy – pedagogik faoliyatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi hamda uning o'ziga xos ish uslubini belgilaydi. Bo'lajak o'qituvchining shaxsiy-kasbiy shakllanish jarayonini tahlil qilar ekanmiz, kognitiv kompetensiyalarning mazkur jarayonda tutgan o'rnini aniqlash taqozo qilinadi. Talabalar o'zlarining harakat rejaralarini mustaqil tarzda aniqlashlari muhim ahamiyatga ega. Bo'lajak o'qituvchilar o'zlarining shaxsiy-pedagogik faoliyatini amalga oshirish shakllari, usullari, metodlarini mustaqil tanlash imkoniyatiga ega. Ushbu faoliyat usullarini bo'lajak o'qituvchilar nazariy tajribalar bilan uyg'unlashtirgan holda o'z faoliyatida qo'llash

imkoniyatiga ega bo'ladilar. Aksariyat kasbiy muammolarni yechishda bo'lajak o'qituvchilarning egallagan bilim, ko'nikma va malakalari muhim ahamiyat kasb etadi. Kreativ xarakterdagi kasbiy faoliyatni amalga oshirish talabalardan tafakkur mustaqilligini talab qiladi. Natijada ular o'zlari egallagan bilimlarning ijtimoiy-pedagogik ahamiyatini chuqurroq anglashga muvaffaq bo'ladilar. Mazkur bilimlarni bo'lajak o'qituvchilar oliy pedagogik ta'lim jarayonida egallashga muvaffaq bo'ladilar. Shu bilan bir qatorda o'zlarining shaxsiy-ijodiy layoqatlarini namoyon etishga muvaffaq bo'ladilar. Pedagogik hodisalar va dalillarni tahlil qilishga erishadilar. O'quv-tarbiyaviy ishlar tizimini shakllantiradilar va amalga oshiradilar. Loyihalashtirilgan o'quv tarbiya jarayonida qo'llaniladigan topshiriqlarga yechim topishga intiladilar. Ilmiy-ijodiy xarakterdagi muammolarga yechim topish ko'nikmalarining shakllanishiga muvaffaq bo'ladilar. Amaliy faoliyatlarini rejalashtirish va amalga oshirish bo'lajak o'qituvchilar uchun muayyan imkoniyatlarni taqdim etadi. Natijada, ularning tadqiqotchilik faoliyatlari takomillashadi. Bu esa o'qituvchi kasbiy madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Pedagogik madaniyat esa kasbiy faoliyatning o'ziga xosligini belgilab beradi. Uning sifatini ta'minlaydi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. -T.: 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27 fevraldagi "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4623-son Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrda "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni.
4. Safarova R. O'quvchilarning kreativ kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. Metodik qo'llanma. – T.: «Bookmany print», 2023.
5. Safarova R. Kognitiv pedagogikaga oid nazariy yondashuvlar. Monografiya. – Toshkent.: "Science and innovation", 2024.

REZYUME. Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchining shaxsiy-kasbiy rivojlanishida kasbiy kompetensiyalar, kognitiv texnologiyalarning tutgan o'rnini, kompetentlikning tarkibiy qismlari, bo'lajak o'qituvchining mutaxassis va professional sifatida o'ziga xosligi, kasbiy professionalizm, uning xarakteri, O'zbekiston davlati va hamjamiyatining o'qituvchi kasbiga qo'yayotgan talablari, bo'lajak o'qituvchining shaxsiy-kasbiy sifatlari va uning rivojlanish dinamikasi haqida fikr yuritilgan. Shunga ko'ra maqola ilmiy-pedagogik jamoa uchun ilmiy pedagogik vazifasini o'taydi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются профессиональные компетенции, роль когнитивных технологий в личностно-профессиональном развитии будущего учителя, компоненты компетентности, специфика будущего учителя как специалиста и профессионала, профессионализм, его характер, требования, предъявляемые государством и обществом Узбекистана к профессии учителя, личностно-профессиональные качества будущего учителя и динамика его развития. Соответственно, статья выступает научным педагогом для научно-педагогического коллектива.

SUMMARY. This article reflects on professional competencies in the personal-professional development of the future teacher, the role of cognitive technologies, the components of competence, the uniqueness of the future teacher as a specialist and professional, professional professionalism, his character, the requirements of the state and community of Uzbekistan for the teaching profession, the personal-professional qualities of the future teacher and the dynamics Accordingly, the article acts as a scientific pedagogical for the scientific and pedagogical community.

TA'LIMIY RESURLAR YARATISHDA WEB-TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

U.E.Kadirov – *litseyi direktori*

Ichki ishlar vazirligining Qoraqalpoq akademik litseyi

S.Q.Tursunov – *pedagogika fanlari nomzodi, professor*

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: web-texnologiya, ta'limiy resurs, infografika, raqamli texnologiya, multimedia plakatlar, slayd shou, grafik muharrirlar, interaktiv bilim kartasi, foydalanish, yaratish.

Ключевые слова: веб-технологии, образовательный ресурс, инфографика, цифровые технологии, мультимедийные плакаты, слайд-шоу, графические редакторы, интерактивная карта знаний, использование, создание.

Key words: web technology, educational resource, infographics, digital technology, multimedia posters, slide show, graphic editors, interactive knowledge card, use, creation.

Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarida, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta'lim, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi tomonidan manfaatdor vazirlik va idoralar, biznes hamjamiyati va ilmiy doiralar vakillari hamda xorijiy ekspertlar ishtirokida "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi ishlab chiqilgan.

«Raqamli O'zbekiston – 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari

to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi prezidentining farmonida axborot tizimlari va resurslarini keng joriy etishni nazarda tutuvchi idoraviy raqamli transformatsiya dasturlarini ishlab chiqish va o'z vaqtida amalga oshirish kabi vazifalar belgilangan. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun qator tadbirlar amalga oshirilishi belgilangan. Jumladan, «bulutli» hisoblashlar asosida ma'lumotlarni saqlash va qayta ishlash markazlarini rivojlantirish, foydalanuvchi talablariga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining axborot resurslariga doimiy ulanishni ta'minlashdan iborat. Bu esa ta'lim oluvchilarni elektron o'quv resurslariga doimiy bog'lanish imkonini berib, o'z

navbatida mustaqil ta'limni tashkil etishda, masofadan o'qitishda yaxshi samara beradi. Bugun internetda ko'plab bunday xizmatlar uchraydi. Bular qatoriga Kahoot, Canva, Calameo, MindMeister, PhotoPeach kabi xizmatlarni kiritish mumkin. Ularning vazifalariga ko'ra ko'plab turlarga ajratish mumkin. Quyida bunday web xizmatlardan eng mashhur turlari va ularga misollar keltirdik (1-rasm).

1-rasm. Web-xizmatlar turlari

Bu xizmatlardan eng ommalashib borayotgan turi infografika yaratuvchilar bo'lib, ular tezkorlik bilan taqdim etilayotgan ma'lumotlarni infografikaga aylantirib beradi. Taqdim etilayotgan imkoniyatlarning kengligi va foydalanish mumkin bo'lgan shablonlarining ko'pligi va eng asosiysi foydalanish osonligi, alohida dasturiy ta'imotni qidirish va o'rnatishga ehtiyoj yo'qligi sababli foydalanuvchilar soni shiddat bilan ortib bormoqda. Shu o'rinda: «o'zi infografika nima?» - degan savolga javob beraylik.

Infografika – bu axborot, ma'lumotlar va bilimlarni taqdim etishning grafik usuli bo'lib, uning maqsadi murakkab ma'lumotlarni tez va aniq taqdim etishdir [1].

Ta'lim jarayoni barcha bosqichlarda – axborotni uzatish, saqlash va qayta ishlashda kommunikativ xarakterga ega. Ta'limni axborotlashtirish jarayonining zamonaviy rivojlanishi ushbu ro'yxatga yangi element – ma'lumot taqdimotini, shu jumladan, infografika yordamida yaratilgan vizual obyektlar ko'rinishidagi tasvirlar kiritish zarurligini taqozo etmoqda.

Infografika – bu ma'lumotlarning vizual ko'rinishda taqdim etish usulidir. Katta yoki murakkab ma'lumotlar yoki statistik ma'lumotlarni tez va samarali tushuntirish zarur bo'lganda infografikadan foydalanish juda qulay hisoblanadi. Infografikaning afzalligi shundaki, ular yordamida murakkab ma'lumotlarni aniq va qiziqarli qilish uchun foydalanish mumkin. Biroq, infografika tuzish juda qiyin bo'lishi mumkin, chunki juda ko'p ma'lumot to'plash va uni yaxshi loyihalash kerak bo'ladi. Ko'plab adabiyotlarda infografika yaratishni quyidagi ketma-ketlikka amalga oshirishni tavsiya etishadi:

- ☐ infografika kim uchun mo'ljallangan? auditoriyani aniqlab olish;
- ☐ g'oya va maqsadni aniqlab olish;
- ☐ infografika uchun zarur axborotlarni to'plab olish;
- ☐ uzatish formatini tanlash;
- ☐ sarlavha yoki nom tanlash;
- ☐ bezak berish ishlarini amalga oshirish;
- ☐ amalda infografikadan foydalanib tekshirib ko'rish;
- ☐ amalda joriy qilish harakat strategiyasi belgilash;

Odatda infografikani yaratish uchun an'anaviy tarzda Microsoft Office dasturlari yoki turli grafik muharrirlardan foydalanilgan. Biroq bugungi kunda internet tarmog'ida faol qo'llanilayotgan quyidagi infografika yaratish uchun onlayn xizmatlar mavjud. Ularni tasnifi ham infografika ko'rinishida taqdim etishni ma'qul ko'rdik (2-rasm):

2-rasm. Infografika yaratish uchun onlayn xizmatlar

Canva o'zining rasmiy canva.com saytida infografikani quyidagi 20ta turga bo'ladi, bu esa uning har qanday maqsadda foydalanish mumkinligini anglatadi:

1. Xronologiya infografikasi;
2. Taqqoslash infografikasi;
3. Geografik infografika;
4. Statistik infografika;
5. Tarixiy infografika;
6. Ierarxik infografika;
7. Ijtimoiy infografika;
8. Infografikadagi jarayonlar;
9. Infografikadagi eslatmalar;
10. Infografikadagi ro'yxatlar;
11. Infografikada test kartalari;
12. Infografikadagi ko'rsatmalar;
13. Infografikadagi retseptlar;
14. Infografikadagi xulosa;
15. Animatsion infografika;
16. Interaktiv infografika;
17. Izometrik infografika;
18. Illyustrativ infografika;
19. Matnli infografika;
20. Interyerdagi infografika.

Biroq infografikalarning barchasi vizual taqdimot uchun umumiy vositalardan foydalanadi. Bular quyidagilar: rasmlar; ikonkalar; grafiklar; diagrammalar; blok-sxemalar; jadvallar; xaritalar; sarlavhalar; ro'yxatlar va boshqalar [2].

Keling endi «infografika yaratish uchun nimalarga ega bo'lishimiz kerak va qanday amallar bajarishimiz kerak?» - degan savolga javob topamiz.

Buning uchun shaxsiy kompyuter yoki mobil telefonga ega bo'lish yetarli. Alohida dasturiy ta'minot talab etilmaydi. Brauzer dasturini yuklash va canva.com saytiga kirish hamda quyidagi ketma-ketliklarni bajarish talab etiladi:

- 1-qadam: kerakli formatni tanlang (Choose Your Format);

2-qadam: fon rangini tanlang (Select a Background Color);
 3-qadam: zarur elementlarni qo'shing (Adding Elements);
 4-qadam: element rangini o'zgartirish (Changing the Element Colors);
 5-qadam: element o'lchamini o'zgartirish (Changing Element Size);
 6-qadam: element joylashuvini o'zgartirish (Changing Element Location);
 7-qadam: matn qo'shish (Adding Text);
 8-qadam: matn rangini o'zgartirish (Changing Text Color);
 9-qadam: matn shriftini o'zgartirish (Changing Text Font);
 10-qadam: matn o'lchamini o'zgartirish (Changing Text Size);

11-qadam: saqlash va eksport qilish (Saving and Exporting);

Infografika yaratishda avvalo dasturiy vositani to'g'ri tanlash, infografika foydalanuvchisi yoshi va ularning turli xususiyatlarini hisobga olish, g'oya va maqsadni aniqlab olish, infografikani yaratish uchun zarur barcha axborotlarni to'plab olish (bunda biror axborot e'tibordan chetda qolmasligi), infografikani uzatish formatini oldindan aniqlab olish, infografikaga sarlavha yoki nom (mavzu) tanlash, uning dizaynini shakllantirish, bezak berish ishlarini amalga oshirish, dastlab sinash uchun amalda infografikadan foydalanib tekshirib ko'rish ishlarini to'g'ri amalga oshirish lozim bo'ladi. Yaratishining ana shu bosqichlaridan to'g'ri o'tish natijasida shakllangan infografika joriy qilinganda yaxshi samara beradi.

Adabiyotlar

1. Zakirova F.M., Shoymardonov T., Karimova V., Adashboyev SH.M. Ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalariy etish. Tarmoq va mintaqaviy markaz tinglovchilari foydalanishi uchun O'UM. - T.: BIMM. 2021. 108-b.
  2. https://www.canva.com/ru_ru/obuchenie/infografika - canva rasmiy sayti.
  3. <https://translated.turbopages.org> - How to Create an Basic Infographic Using Canva.
- REZYUME.** Ushbu maqolada web-texnologiyalarga asoslangan xizmatlarni: Kahoot, Canva, Calameo, MindMeister, PhotoPeach kabi platformalardan elektron ta'lim resurslari yaratish vositasi sifatida foydalanish masalalari haqida so'z yuritiladi.
- РЕЗЮМЕ.** В данной статье рассматриваются вопросы использования сервисов на основе веб-технологий: таких платформ, как Kahoot, Canva, Calameo, MindMeister, PhotoPeach, как средства создания электронных образовательных ресурсов.
- SUMMARY.** This article discusses the issues of using services based on web technologies: platforms such as Kahoot, Canva, Calameo, MindMeister, PhotoPeach as a means of creating electronic educational resources.

THE STATE OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN

A.A.Khojaniyazova – candidate of pedagogical sciences, associate Professor
Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Taynch so'zlar: metodologiya, ta'lim, o'quv dasturi, darslik, rus tili, ta'limni modernizatsiya qilish, islohot, strategiya, RCT.

Ключевые слова: методика, образование, учебные программы, учебник, русский язык, модернизация образования, реформа, стратегия, РКИ.

Key words: methodology, education, curriculum, textbook, Russian language, modernization of education, reform, strategy, RFL.

In Uzbekistan, targeted, large-scale work is being carried out to reform the entire education system. This process is accompanied by significant changes in pedagogical theory, in scientific and innovative activities and in the practice of the educational process. The educational system is being modernized - different content, approaches, behavior, and pedagogical mentality are being proposed. Measures are being implemented to stimulate teaching activities and to support innovators who successfully combine teaching, research and innovation activities.

Nowadays regulatory documents relating to education, science and innovation have been identified and developed in the republic. At the initiative of the President of the Republic of Uzbekistan, two most important laws were adopted, which laid a solid foundation for the creation of a coherent system of continuous education of a modern type - "On Education" and "On the National Program for Personnel Training". As a result of their implementation, during this short historical period, fundamental changes occurred not only in the form, but also in the essence of the country's education system [1].

"To understand and comprehend the greatness of our achievements, we should look at the past, trace the history of the development and formation of society," wrote the famous Karakalpak scientist Zh.A.Urumbaev in one of the fundamental studies characterizing the methodological heritage "Essays on the history of schools in Karakalpakstan" [2].

The study of the Russian language and the development of methods of teaching it in the Karakalpak school began in the twenties of the 20th century. The first programs and textbooks of the Russian language were created in the early 30s with the participation of famous methodological teachers N.A.Baskakov, V.N.Chistyakov, S.S.Filippov. The first articles on methods of studying the Russian language in the Karakalpak school appeared in the 40s by Professor

G.D.Petrov, N.A.Urumbaev etc. In the pre-war years, in connection with the development of science, technology, and literature, lexicographic work intensified. Thus, Russian-Karakalpak dictionaries of mathematical, botanical, physical terms, as well as terms of business papers by U.Buleshov, R.Konev, K.Aimbetov appeared. In subsequent years, the first attempts are made to generalize the experience of teaching the Russian language in schools of the republic.

In recent years, close attention has been paid to improving the system of primary, secondary and higher education. The state has set itself one of its priority goals: "raising the quality and content of higher education to a new level, establishing a system for training highly qualified personnel who are able to find their place in the labor market and make a worthy contribution to the stable development of the social sphere and sectors of the economy". The measures taken and modernization in the field of education open up great opportunities for researchers, especially linguists, to improve their knowledge and skills.

The objective need of modern society, especially in the context of reforms of all its structures, including education, is to find optimal ways to increase motivation when learning languages; in our country, Russian is a native or second language, but Russian is also studied as a foreign language, since from the 2021 academic year in Uzbekistan, RFL is studied in all types of education, from preschool educational institutions to universities (for groups with non-Russian language of instruction).

A plan-program has been created for the development and preparation for teaching literacy to children 6-7 years old, taking into account the State curriculum "Ilk Kadam" (a total of 36 lessons per year), the Russian language program (for schools with Uzbek and other languages of instruction) grades 2-11, separate programs for national

groups of academic lyceums, technical schools, a program on the subject of Russian language (between faculties) for national groups, a program on Methods of teaching the Russian language for foreign language groups, a program on the History of Russian literature for foreign language groups, a program on speech culture. The proposed concept covers teaching the Russian language in grades 2-11 with a non-Russian language of instruction. Teaching Russian language and literature in foreign language groups of higher educational institutions in a specialized area should be focused on a communicative goal [3].

The Russian language curriculum for general secondary schools with Russian as the language of instruction (grades 1-11) provides for the distribution of hours by class with thematic planning. The purpose, objectives, content of training are clearly formulated, the methodological basis, principles, and training models are presented. The role of information, communication and pedagogical technologies in teaching the Russian language and literature is also noted, and the basic requirements for modern educational and methodological complexes are indicated. All parts are in logical correspondence [4].

Textbooks on the Russian language for Russian classes for schools of secondary general education and for schools of secondary general education with Uzbek and other languages of instruction of the Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan from grades 5 to 11 under the general scientific editorship of E.A.Khamraeva were reviewed, studied and analyzed, but for each class the team of authors is different. Team of authors: D.Boboeva, N.Mullaakhunova, O.Ryauzova.

The educational and methodological set for grade 6 (Russian as a foreign language) is designed for studying the Russian language 2 times a week, 34 school weeks a year and includes a textbook and methodological guide. This is the first teaching and learning center of the innovative line in Russian as a foreign language, created taking into account the certification language requirements of children's level A2. The textbook provides systematic work on all types of speech activity: reading, speaking, listening and writing. It contains a lot of game materials and elements of subject integration. Features of the textbook are included projects and QR codes with listening materials for children to listen to assignments.

Russian as a foreign language for 7th grade is a textbook for schools of secondary general education with Uzbek and other languages by Karpechenkova Y., Sarimsakova G., Uzakova M. The educational and methodological set for grade 7 is designed for studying the Russian language 2 times a week, 34 school weeks a year and includes a printed textbook and a methodological guide. This is the first educational educational complex of the innovative line in Russian as a foreign language, created taking into account the certification language requirements for children's level B1. The textbook provides systematic work on all types of speech activity: reading, speaking, listening and writing. It contains a lot of game materials and elements of subject integration. A special feature of the

textbook is the included projects and QR codes through which students can listen to texts and assignments. This type of textbooks is also implemented for grades from 9 to 11.

We analyzed textbooks for general secondary schools with Russian as the language of instruction: 5th grade, authors M.E. Rozhnova, 2020; 6th grade, authors R.Kazakova, L.Kim, E.Majidova, 2022; 7th grade, authors O.Tashmatova, D.Mukhitdinova, F.Mirzaeva; 9th grade, authors V.I.Zelenina, O.V.Kon, 2019 edition; 10th grade, authors V.U.Tursunaliyeva, Z.A.Sardaryan, E.A.Madzhidova, graduated in 2022; 11th grade, T.M.Rakhmatullaeva, T.T.Keldiev, 2018 edition.

In the process of teaching the Russian language in non-linguistic departments in universities with non-Russian teaching languages, the most important principle remains the principle of teaching, generally accepted in the methodology of teaching foreign languages, on the basis of speech samples (speech standards, model sentences). The types of speech samples should be varied. In connection with their implementation, students' grammatical speech skills can be consolidated. In addition, some students who have good language and speech training, due to the lack of educational and scientific literature, as well as the language environment, lose the knowledge, speech skills and abilities they have acquired.

There is no doubt that the Russian language is studied in non-language departments for only one year, and this affects the quality of knowledge in the Russian language. Essentially, studying the Russian language for a year in non-linguistic departments at universities does not provide the basis that would allow future specialists to take an active part in scientific discussions, integration processes, and increase their cultural view. It is clear from this that the current situation of the Russian language necessitates the search for optimal ways to study it.

We should also focus on studying the Russian language and Russian literature at the Russian language department. Students are trained in the specialty: Russian language and literature and Russian language in foreign language groups, and there is also a graduate department. Modern methods of teaching the Russian language determine the need to cultivate good feelings through the study of languages, tolerance, and respect for other nations and peoples.

The solution to this problem is facilitated by the implementation of a humanistic strategy, the principle of socio-cultural, spiritual and educational orientation. Through language, a person not only learns about the world, but also makes friends and is enriched with spiritual culture. According to this principle, Russian language classes provide targeted introduction to the values of Russia in the context of national culture.

Thus, to summarize, it should be noted that this topic under consideration and the problems raised in the article require a more complete detailed description and further study for the development of Russian language teaching in our republic.

References

1. Law of the Republic of Uzbekistan "On Education" (09/24/2020) // access mode: <https://lex.uz> - National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
2. Decree "On approval of the Concept for the development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030" (October 8, 2019). //access mode: <https://lex.uz> - National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
3. National curriculum of continuing education of the Republics of Uzbekistan in the Russian language (with Russian as the language of instruction).
4. Curriculum of general secondary education, Russian as a foreign language (for schools with Uzbek and other languages of instruction).
5. Urumbaev Zh.A. Essays on the methodology. -Nukus: 1974
6. National curriculum of continuing education of the Republics of Uzbekistan in the Russian language (with Russian as the language of instruction).
7. Curriculum of general secondary education, Russian as a foreign language (for schools with Uzbek and other languages of instruction).
8. Shyarnas V.I. Linguodidactic principles in the methodology of the Russian language. Zhur. - "Russian language in the national school". -M.: 1976, №. 11.

REZYUME. Maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi ta’lim muassasalarida rus tilini o‘qitish holati o‘rganiladi. Ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar va modernizatsiya tadqiqotchilar, ayniqsa, tilshunos olimlarning bilim va malakasini oshirishda katta imkoniyatlar ochmoqda.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается состояние обучения русскому языку в общеобразовательных учреждениях Республики Каракалпакстан. Принимаемые меры и модернизация в сфере образования открывает перед исследователями, особенно лингвистами большие возможности для совершенствования своих знаний и навыков.

SUMMARY. The article examines the state of teaching the Russian language in educational institutions of the Republic of Karakalpakstan. The measures taken and modernization in the field of education open up great opportunities for researchers, especially linguists, to improve their knowledge and skills.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Ф.Б.Киличева – кандидат педагогических наук, доцент

Национальный исследовательский университет

Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства

Таянч сўзлар: танкидий фикрлаш, танкидий фикрлашни ривожлантириш технологияси, чакирув боскичи, таркибни англаш боскичи, акс эттириш боскичи, технологик цикл.

Ключевые слова: критическое мышление, технология развития критического мышления, стадия вызова, стадия осмысления содержания, стадия рефлексии, технологический цикл.

Key words: critical thinking, technology for the development of critical thinking, challenge stage, stage of understanding the content, stage of reflection, technological cycle.

Критическое мышление – это процесс соотнесения внешней информации с имеющимися у человека знаниями, выработка решений о том, что можно принять, что необходимо дополнить, а что – отвергнуть. При этом иногда приходится корректировать собственные убеждения или даже отказываться от них, если они противоречат новому знанию [3].

Критическое мышление (англ. critical thinking) – система суждений, которая используется для анализа вещей и событий с формулированием обоснованных выводов и позволяет выносить обоснованные оценки, интерпретации, а также корректно применять полученные результаты к ситуациям и проблемам [5].

Критическое мышление учит активно действовать и помогает понять, как надо поступать в соответствии с полученной информацией. Разумеется, при этом нужны не только способности к внутреннему размышлению, но и умение обсуждать, взаимодействовать с другими людьми. Однако процесс и этим не исчерпывается: когда мы мыслим критически, задействованы не только разум, но и эмоции и чувства. И как итог – критическое мышление учит способам активных действий, в том числе и социально значимых.

В различных научных источниках можно найти разные определения термина «критическое мышление». Дж. Браус и Д. Вуд определяют его как разумное рефлексивное мышление, сфокусированное на решении того, во что верить и что делать. Критики пытаются понять и осознать своё собственное «Я», быть объективными, логичными, пытаются понять другие точки зрения. Критическое мышление, по их мнению, — это поиск здравого смысла: «как рассудить объективно и поступить логично с учётом как своей точки зрения, так и других мнений, умение отказаться от собственных предубеждений. Критические мыслители способны выдвинуть новые идеи и увидеть новые возможности, что весьма существенно при решении проблем» [1].

Д. Халперн определяет критическое мышление следующим образом: это «направленное мышление, оно отличается взвешенностью, логичностью и целенаправленностью, его отличает использование таких когнитивных навыков и стратегий, которые увеличивают вероятность получения желательного результата» [4].

Критическое мышление – это способность ставить новые вопросы, вырабатывать разнообразные аргументы, принимать независимые продуманные решения.

Цель технологии: обеспечить развитие критического мышления посредством интерактивного включения студентов в образовательный процесс.

Технология развития критического мышления включает три стадии: вызов – осмысление – рефлексия (принцип человеческого мышления, направляющий его

на осмысление и осознание собственных форм и предпосылок).

Модель «вызов – осмысление содержания – рефлексия» отражает три стадии единого процесса движения преподавателя и студентов от поставленных целей к результатам обучения по освоению новой темы.

При изучении нового материала важно, чтобы новая информация накладывалась на имеющиеся у обучающихся знания. Тогда будут задействованы не только ресурсы памяти. Первая стадия называется вызов (evocation stage). Деятельность преподавателя направлена на вызов у студентов уже имеющихся знаний по изучаемому вопросу, активизацию их деятельности, мотивацию к дальнейшей работе. Мотивом может стать обмен противоречивой и неполной информацией во время парной или групповой работы. Важно на этом этапе не допускать критики.

Студент вспоминает, что ему известно по изучаемому вопросу (делает предположения), систематизирует информацию до её изучения, задаёт вопросы, на которые хотел бы получить ответ.

На этой стадии можно использовать следующие приёмы и методы:

- рассказ-предположение по ключевым словам;
- систематизация материала: кластеры, таблицы; верные и неверные утверждения; перепутанные логические цепочки и т. д.

Если преподаватель грамотно организует работу на стадии вызова, побуждает студентов активно формулировать свои вопросы, предположения и идеи, у них возникает естественное желание узнать новое. Когда студенты читают текст, слушают объяснение преподавателя, просматривают фильм, они стараются найти ответы на свои вопросы.

Информация, полученная на стадии вызова, выслушивается, записывается, обсуждается. Работа ведётся индивидуально, в парах и в группах.

Вторая стадия называется осмысление содержания (realization of meaning). Деятельность преподавателя направлена на сохранение интереса к теме при непосредственной работе с новой информацией, постепенное продвижение от знания старого к новому.

Преподаватели, использующие технологию критического мышления, осознанно уменьшают долю своего участия во время знакомства студентов с новым материалом. Более того, они предлагают студентам альтернативные источники информации.

Студент читает (слушает) текст, используя предложенные преподавателем активные методы чтения, делает пометки на полях или ведёт записи по мере осмысления новой информации.

Для этой стадии характерны вдумчивые рассуждения (как устные, так и письменные), систематизация и

оценивание новой информации. В процессе обмена мнениями по поводу прочитанного или услышанного студенты постепенно осознают, что один и тот же текст может порождать оценки, различающиеся по форме и по содержанию.

На этой стадии можно использовать следующие методы активного чтения:

- маркировка с использованием значков «V», «+», «-», «?» (по мере чтения их ставят на полях справа);
- ведение различных записей типа двойных дневников, бортовых журналов;
- поиск ответов на поставленные в первой части занятия вопросы и т. д.

В процессе рефлексии студенты не только формулируют выводы по изучаемой теме и выражают эти выводы в разной форме, но и задают новые вопросы, выдвигают предположения, выявляют новые пробелы в своих знаниях. Это значит, что они смогли достичь поставленных ими же целей и даже самостоятельно сформулировали новые цели, позволяющие перекинуть мостик к следующей теме. На стадии осмысления содержания работа ведётся индивидуально или в парах.

Третья стадия называется рефлексия (reflection). Р.Бустром отмечает: «Рефлексия - особый вид мышления... Рефлексивное мышление означает фокусирование вашего внимания. Оно означает тщательное взвешивание, оценку и выбор» [2]. В процессе рефлексии та информация, которая была новой, становится присвоенной, превращается в собственное знание. Анализируя функции двух первых стадий технологии развития критического мышления, можно сделать вывод о том, что, по сути, рефлексивный анализ и оценка пронизывают все этапы работы.

Деятельность преподавателя направлена на возвращение студентов к первоначальным записям - предпо-

ложениям, введение изменения, дополнения. Преподаватель предлагает творческие, исследовательские или практические задания на основе изученной информации.

Студенты соотносят «новую» информацию со старой, используя знания, полученные на стадии осмысления.

На этой стадии можно использовать следующие приёмы и методы:

- заполнение кластеров, таблиц;
- установление причинно-следственных связей между блоками информации;
- возврат к ключевым словам, верным и неверным утверждениям;
- ответы на поставленные вопросы;
- организация устных и письменных круглых столов;
- организация различных видов дискуссий;
- написание творческих работ и т. д.

На стадии рефлексии осуществляется творческая переработка, анализ, интерпретация изученной информации. Работа ведётся индивидуально, в парах или группах

Таким образом, стадии вызова, осмысления содержания и рефлексии базовой модели образуют технологический цикл.

Особенностью данной педагогической технологии является то, что студент в процессе обучения сам конструирует этот процесс, исходя из реальных и конкретных целей, сам отслеживает направления своего развития, сам определяет конечный результат.

Использование на занятиях технологии развития критического мышления помогает студентам приобрести новые знания, учиться с увлечением, уметь выражать свои мысли уверенно, аргументировать свою точку зрения, выстраивать конструктивные взаимоотношения с другими людьми.

Литература

1. Браус Дж., Вуд Д. Инвайронментальное образование в школах: Руководство: как разработать эффективную программу / пер. с англ. -СПб., 1994.
2. Бустром Р. Развитие творческого и критического мышления: материалы семинаров по проекту «Развитие критического мышления через чтение и письмо».. 2000.
3. Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразовательных учреждений / С. И. Заир-Бек, И. В. Муштавинская. 2-е изд. -Москва: «Просвещение». 2011. -С. 223.
4. Халперн Д. Психология критического мышления. -СПб., 2000. (Серия «Мастера психологии»).
5. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1533461>

РЕЗЮМЕ. Мақола рус тилини ўқитишда танқидий фикрлашни ривожлантириш технологиясидан фойдаланиш муаммосига бағишланган. Танқидий фикрлаш технологияси мазмун, услуб, тил шаклини таҳлил қилиш, матндаги алоҳида элементларни ажратиб кўрсатиш, фактларни умумлаштириш, солиштириш, бирлаштириш ва қарама-қарши қўйиш, асосли хулосалар чиқариш, танқидий баҳолаш кўникмаларини ривожлантиришни назарда тутди.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена проблеме использования технологии развития критического мышления при обучении русскому языку. Технология критического мышления предполагает развитие умений анализировать содержание, стиль, языковую форму, выделять в тексте отдельные его элементы, обобщать, сравнивать, объединять и сопоставлять факты, делать обоснованные выводы, критически оценивать.

SUMMARY. The article is devoted to the problem of using technology for the development of critical thinking in teaching the Russian language. The technology of critical thinking involves the development of skills to analyze the content, style, language form, highlight individual elements in the text, generalize, compare, combine and contrast facts, draw reasonable conclusions, and evaluate critically.

O'QITUVCHILARNI TARIXIY MATERIALLAR VOSITASIDA VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

R.M.Kosbergenov – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: vatanparvarlik, tarix, pedagogika, tarbiya, shaxs, milliylik, ta'lim-tarbiya, ma'naviyat, madaniyat.

Ключевые слова: патриотизм, история, педагогика, воспитание, личность, национальность, воспитание, духовность, культура

Key words: patriotism, history, pedagogy, education, personality, nationality, education, spirituality, culture.

Vatanparvarlik insonning fuqaro hamda muayyan jamiyat a'zosi sifatidagi eng buyuk burchi bo'lib, oilaga sadoqat, kelajakka ishonch, tarixga hurmat, bugungi kuniga e'tibor, atrofdagi insonlar manfaatlarini hisobga olish, haqni nohaqdan ajrata olish kabi xislatlarni jamlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'z nutqlarida ma'naviy-ma'rifiy tarbiya o'ta muhim, nozik va hal

qiluvchi masala ekanligini ta'kidlab, bugungi yoshlar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya jarayonida ulardagi vatanparvarlik sifatlarini voyaga etkazishning yangicha tizimini ishlab chiqish vazifasini kun tartibiga qo'ydilar. Yurtboshimiz bu jarayonda tarixiy an'analar hamda xorijiy maslakatlarni tajribalari umumlashtirib, zamonaviy ilmiy asosda yurtimizda bo'lajak o'qituvchi va o'smirlarning

vatanparvarlik tashkilotlarini tuzish kabi tavsiyalarni berdi. Yoshlarning harbiy hayot, jismoniy tarbiya bilan bog'liq tadbirlarda ishtirok etishida qog'ozbozlik, yuzakilik va sustkashlikka yo'l qo'yish katta xato ekanligi ta'kidlandi, mana shuning uchun ham bu yo'nalishda, ayniqsa, vatanparvarlik tarbiyasini yo'lga qo'yishda yangi metodologiya va pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish hozirgi pedagogik ilmiy izlanishlarning bosh maqsadiga aylandi.

Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida inson kamolotida tarbiyaning o'rini alohida ta'kidlab, "Janobi Haq insonlarning asl hilqatda iste'dod va qobiliyatli, yaxshi ila yomonni, foyda ila zararni, oq ila qorani ayiradurgan qilib yaratmishdur. Lekin insondagi bu qobiliyatni kamolga etkurmak tarbiya ila bo'ladiur. "Qush uyasinda ko'rganin qiladur". Inson javhari qobildur. Agar yaxshi tarbiya topib, buzuq xulqlardan saqlanub, go'zal xulqlarga odatlanub katta bo'lsa, har kim qoshida maqbul, baxtiyor bir inson bo'lib chiqar. Agar tarbiyasiz, axloqi buzilib o'ssa, Allohdan qurqmaydurgan, shariatga amal qilmaydurgan, nasihatni qulog'iga olmaydurgan, har xil buzuq ishlarni qiladurgan, nodon, johil bir rasvovi olam bo'lib qolur", deya ta'kidlaydi [1:12].

Shunday ekan, shaxs tug'ilgandan esini tanib, voyaga yetgunga qadar vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish uchun jamiyatning shaxsiga qo'yadigan axloqiy talablarini anglatib borishimiz zarur. Buning uchun yoshlarning ongiga-ta'lim jarayonida, hissiyotiga-darsdan va sinfdan tashqari ishlarda, oilada, irodasiga-xulqni idrok qilish jarayonida tizimli va uzluksiz qilib borish shart. Bu tizimli ishda o'qituvchilarning o'rni beqiyos, chunki, aynan ulardagi salohiyat, dunyoqarash, tarbiyalash malakasi bo'lajak o'qituvchini ona vatanga mehr-muhabbat, milliy o'zlikni anglash va g'urur, xalqimiz va dunyo madaniyati, san'ati, tarixiy yodgorliklarini qadrlash kabi yuksak insoniy fazilatlarini shakllantirish, shaxs milliy dunyoqarashini kamol toptirishga imkon yaratadi.

Shu sababli bugungi kunda pedagogika ta'lim-tarbiyaviy jarayonning samaradorligini oshirishda, muhim tarbiyaviy vazifalarni hal etishda etakchi o'rinni egallaydi.

Hozirgi muammolariga boy davrda yoshlarda yuksak insoniylikka asoslangan chinakam vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishning obyektiv shart-sharoitlari to'g'risida yanada chuqurroq o'ylash taktik va strategik maqsadlarimiz sirasiga kiradi. Negaki, mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyingi davrlarda vatanparvarlik jamiyatni rivojlanishining asosiy negizi sifatida ko'rsatib o'tildi. Ular umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik; xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish; insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilish; vatanparvarlik hisoblanadi.

Ushbu maqolaning nazariy qismini yozish asosida kelgan xulosalarimizdan biri, vatanparvarlik amaliy faoliyat ekanligi to'g'risidagi yondashuvdir. Har bir inson jamiyat taraqqiyoti, vatanning yorug' kelajagi yo'lida kurashsa vatanparvarlik amaliy faoliyatga aylanadi. A.Radishchev vatanparvarlik fazilatini boshqa fazilatlaridan uchta sifat-belgisiga ko'ra farqlaydi. Bular – sharaflilik, xushxulqlik, olijanoblik [2:116]. Shu ma'noda, chinakam vatanparvar deganda Vatanni dushmanidan himoya qilgan, yurt ozodligi uchun kurashadigan, xalq manfaatlarini ko'zlab ish tutadigan insonlarni tushunish maqsadga muvofiq. E.Yusupovning fikriga ko'ra, Vatanga muhabbat siyosiy mafkura emas, balki barkamol axloq va yetuk ma'naviyatdir [3:148]. Shunga ko'ra, vatanparvarlik tushunchasi tarkibiga kirgan barcha fazilatlar axloqiy qadriyatlar tizimiga ham kiradi. Shu sababli vatanparvarlik o'z mohiyati jihatidan biror hududga, mamlakatga bo'lgan oddiy hurmatdan chuqurroqdir. Vatanga bo'lgan munosabat ma'naviyat darajasiga ko'tarilib, inson faoliyatiga maqsad va yo'nalish berishi – vatanparvarlikdir. Vatanparvarlik ayrim shaxslarning faoliyatida ham ko'rinadi.

Abdulla Sher fikricha, vatanparvarlik insonning o'z Vatanga muhabbatini, uni asrab-avaylashga bo'lgan ishtiyoqini anglatuvchi axloqiy tushuncha. Albatta, inson Vatanga erishgan muvaffaqiyatlardan quvonch, muvaffaqiyatsizliklardan qayg'u hissini tuyish, Vatanga g'ururlanish, uning har bir qarich yeriga, binosining har bir g'ishtiga, qadimiy obidalariga, ilm-fan va san'atdagi yutuqlariga mehr bilan qarash, ularni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash bular hammasi vatanparvarlikdir [4:143].

Q.Nazarov esa vatanparvarlikni umumbashariy tushuncha sifatida talqin etadi: «Vatanparvarlik tarixiy taraqqiyot jarayonida paydo bo'lib, tashqi muhit va davrlar ta'sirida shakllangan, kamolga yetib kelgan ijtimoiy-ruhiy tuyg'udir. U har bir insonning butun umri davomida shakllanib, kengayib va takomillashib boradi. Albatta, inson ulg'ayib, voyaga yetar ekan, u butun yer yuzi odam bolasi uchun umumiy makon ekanini anglaydi, Ona zamin Quyosh tizimida inson uchun yagona Vatanga ekanini bilib oladi. Shu zaminni asrab-avaylash lozimligini tushunadi. Bunday tasavvurga asoslangan vatanparvarlik umumbashariy tushunchadir» [5:84]. Demak, insoniyatning tarixiy taraqqiyoti natijasida shakllangan tuyg'u bo'lib, har doim takomillashib, qamrovi kengayib boraveradi.

E.Qalqonov ijtimoiy vatanparvarlik to'g'risidagi izlanishlari ham muhim ahamiyatga ega. Uning qarashlaricha, «vatanparvarlik ijtimoiy ong formalarining atributiv xususiyati bo'lib, u jamiyatning korrelyatsion-funksional qonunlar tizimida muhim o'rin tutadi. Chunonchi, vatanparvarlik ijtimoiy ong formalarining atributiv xususiyati sifatida «Vatanga» va «vatanparvarlik» tushunchalarining etimologik ma'nolari – ona-yurt va o'z xalqini sevuvchi ma'nolari insonlarga xos tuyg'u – ruhiy hodisa sifatida berilgan» [6:28]. Shuningdek, olim vatanparvarlikni tarixiy, ma'naviy, madaniy hodisa sifatida tahlilini keltiradi.

K.Usmonov tadqiqotida vatanparvarlik «muhabbat» tushunchasi bilan dialektik tarzda chambarchas bog'liq. Uning fikricha, chinakam vatanparvarlik muhabbatdan tashqarida voqe bo'lolmaydi yoki muhabbatsiz chinakam vatanparvarlikning bo'lishi mumkin emas. Vatanga ham, Vatanga muhabbat tuyg'usi ham har bir kishiga aziz va muqaddasdir. Shu ma'noda, muhabbat makrodarajadagi vatanparvarlik hamda barcha axloqiy fazilatlarining asosi hisoblanadi. Biroq tadqiqotchining fikricha, vatanparvar bo'lish – bu faqat Vatanni sevish bilangina kifoyalanmaydi. Qolaversa, sevgi mohiyatan chin insoniy tuyg'u hisoblansa-da, insonni sevish bilan vatanni sevish o'rtasida farq bor. Sevgida inson o'zi uchun eng bebaho bo'lgan hayotining bir qismini – hissiyoti, bilimi, kechinmalarini o'zga insonga bag'ishlaydi. Shu ma'noda, «Vatanni sevadigan inson» degan axloqiy sifatga qaraganda «Vatanparvar inson» degan axloqiy sifatning qamrovi keng, mas'uliyati yuksak, maqsadi ham ulug'roq bo'ladi [7:212].

Bizning fikrimizga ko'ra, vatanni sevish kuchli mashaqqatni talab etmaydi, vatanparvarlik bo'lsa burch va mas'uliyatni talab etadi va insonni amaliy faoliyatga kirishishga undaydi. Ayniqsa, harbiy vatanparvarning burchi mas'uliyatni to'liq bajarish talab etadi va Vatanni dushmanlardan himoya qilishni va unga sadoqat bilan xizmat qilishdek ezgu fazilatlarini qamrab oladi. Bu haqida nemis faylasufi Immanuel Kant fikricha: «huquqiy burchni bajarish tashqaridan majbur etilsa, axloqiy burch aksincha, fazilatga, ya'ni ichki hodisaga, ixtiyor erkinligiga bog'liq [8:216]. Shu bois yoshlarda vatanparvarlikni ichki axloqiy majburiyat sifatida shakllantirish muhim vazifa, deb hisoblanadi.

Vatanparvarlik insondan sabrli, chidamli, qat'iyatli, matonatli, jasurlik va mardlik fazilatlariga ega bo'lishni shart qilib qo'yish orqali u mohiyatan insonning kundalik mayda tashvishlardan ulug'vorlikka olib chiqadi, ya'ni inson vatanparvarlik orqali xudbinona vatanni sevishdan, vatanga oldidagi axloqiy burchini anglashga o'tadi, ulg'ayadi.

Dunyo miqiyosida xalqaro terrorizm, ekstremizm kabi xavf-xatarlar, milliy va global xavfsizlikka qarshi tahdidlar O'zbekistonda vatanparvarlik fazilatini yanada kengroq shakllantirishni ijtimoiy zaruriyatga aylantirmoqda.

Ma'naviy-ma'rifiy, badiiy adabiyotlarda bunga katta e'tibor qaratilayotgani, shubhasiz, o'z natijasini beradi, yoshlarda vatanparvarlikni shakllantirish orqali milliy g'urur, or-nomus kabi axloqiy me'yorlar mustahkamlanadi. O'quv-uslubiy qo'llanmalarda ham, darsliklarda, xususan, tarix, tarbiya, «Milliy istiqlol g'oyasi» kabi fanlarni o'tishda vatanparvarlik yuksak qadriyatlardan biri sifatida belgilanib, bo'lajak o'qituvchini shu ruhda tarbiyalashda ta'limning imkoniyatlaridan foydalaniladi. Zero, ushbu fanlarning vazifalaridan biri «vatandoshlarimiz tafakkurida o'zlikni anglash, tarixiy xotiraga sadoqat, muqaddas qadriyatlarimizni asrab-avaylash, vatanparvarlik tuyg'ularini kamol toptirish»dan iborat.

Yurtimizning haqiqiy vatanparvar yoshlari, fuqarolarini tarbiyalash O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy mazmunini tashkil etar ekan, buning uchun bolalikdan ularning qalbi va shuuriga ona Vatanni asrab-avaylash, milliy qadriyatlarga sadoqat, uning shuhratini dunyoga tarannum etish bilan bog'liq eng muhim tushunchalar, hayotiy va professional ko'nikmalarni ilmiy-rifati, tizimli tarbiya asosida singdirib borish lozim bo'ladi.

Agar vazifani aniqlashtiradigan bo'lsak, bo'lajak o'qituvchilarni mahalliy tarixiy materiallar vositasida vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bu – Vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'usini shakllantirish, ularni o'z fuqarolik

burchi va konstitutsion majburiyatlarini bajarishga, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishga qodir shaxslar etib tarbiyalashga mas'ul bo'lgan ta'lim muassasalari, davlat idoralari, jamoat birlashmalari va boshqa tashkilotlarining ko'p bosqichli, tizimli, maqsadli va muvofiqlashtirilgan faoliyatidir.

Prezidentimiz ushbu vazifani bajarish bo'yicha fikr bildirib, qayd etdilarki: «yoshlar o'rtasida vatanparvarlik tarbiyasini kuchaytirish, ushbu sohadagi qadriyat va an'analimizni targ'ib etish, askar va ofitserlarimizning zamon qahramonlari sifatidagi qiyofasini badiiy asarlar, spektakl va filmlar orqali keng yoritib berish alohida ahamiyatga ega. Bu borada taniqli olimlar, adib va shoirlarimiz, ijodkor ziyolilar, madaniyat namoyandalari yanada samarali faoliyat olib boradilar, deb ishonch bildiraman» [9:373].

Ma'lumki, tarbiya oldida turgan asosiy maqsad – o'sib kelayotgan avlod ongida xalq, vatan va millat oldidagi burchni his qilishga o'rgatish, jamiyatdagi axloqiy qoidalar va davlat qonunlariga rioya etish ko'nikmalarini qaror toptirish, bunda kekxa avlod vakillarining dono tajribalarini oqilona singdirishdan iboratdir. Chunki hamma zamon va makonda vatanga sadoqat, ya'ni vatanparvarlikning manbayi – oila, avlod-ajdodlarning or-nomusiga chuqur ehtirom bilan qarashga, insonning o'zligiga, vijdoni va burchiga sodiqligiga borib taqaladi. O'zbek xalqining tarixi shundan dalolat beradiki, o'tmishdagi qiyinchiliklar milliy g'urur, yurt manfaatini doimo ustun qo'ya olish tufayli barham topgan.

Adabiyotlar

1. Абдулла Авлоний. “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”. – Тошкент: “Ўқитувчи” 1992. 28-б.
2. Кулакова Л.И., Западов В.А. “А.Н.Радищев: Путешествие из Петербурга в Москву”. /Комментарий. – Ленинград: Белогор, 1974. –С. 116.
3. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. – Тошкент: Университет, 1998. 148-164-б.
4. Абдулла Шер. “Ахлоқшунослик”. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2010. 143-б.
5. Назаров Қ. Ғоялар фалсафаси. Тажрибавий қўлланма. –Тошкент: Академия, 2011. 84-б.
6. Қалқанов Э.Т. Ватанпарварлик шаклланиши ва амал қилишининг боғлиқлик қонуниятлари (ижтимоий-фалсафий таҳлил): Фалс. фан. ном дис... автореф. – Тошкент: ЎЗМУ, 2011. 28-б.
7. Усмонов К. Ўзбек халқи маънавий-ахлоқий меросида ватанпарварлик ғояларининг талқини: Фалс. док. (PhD) диссертацияси. – Тошкент: 2017. 161-б.
8. Кант И. Критика способности суждения. – Москва: «Мысль», 1982. – С. 216.
9. Мирзиёев Ш.М. “Нияти улуг халқнинг иши ҳам улуг, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади”. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019 йил, 147-б.

REZYUME. Maqolada yoshlar, bo'lajak o'qituvchilarni mahalliy tarixiy materiallar vositasida vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayonini takomillashtirish va ularning pedagogik imkoniyatlari to'g'risida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о совершенствовании процесса патриотического воспитания молодежи, будущих педагогов с помощью краеведческого материала и их педагогических возможностей

SUMMARY. The article talks about improving the process of educating young people and future teachers in the spirit of patriotism by means of local historical materials and their pedagogical possibilities.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING AXBOROT KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

K.E.Nurmaxanov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: bo'lajak o'qituvchilar, axborot, kompetensiya, shakllantirish, bilim, ko'nikma, o'qitish.

Ключевые слова: будущие учителя, информация, компетентность, формирование, знания, умения, обучение.

Key words: future teachers, information, competence, formation, knowledge, skills, training.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida muta-xassislarni tayyorlash sifatini oshirish ta'limni isloh qilish-ning ustuvor maqsadi hisoblanadi. E.F.Zeerning ta'kidlashicha, kasbiy ta'limning asosi sifatida kompetentsiyaga asoslangan yondashuv eng maqbuldir, bu ta'lim olish, o'z taqdirini o'zi belgilash, o'z-o'zini anglash, sotsia-lizatsiya va individuallikni rivojlantirish kabi ta'lim vektorlari kabi maqsadlarga yo'naltirishdir [3].

Kompetentsiyaga asoslangan yondashuvning kategorik bazasi «kompetentsiya» tushunchasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, uning mohiyati shaxsning yuqori, umumlashtirilgan bilim darajasi, qiymat yo'nalishtirish, o'z faoliyati natijalari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish va o'z funktsiya-larini o'z imkoniyatlarini hisobga olgan holda bajarish qobiliyati sifatida belgilanadi [2]. Muayyan sohada mutax-assisni tayyorlash natijalarini tavsiflash uchun «kasbiy kompetentsiya» tushunchasi qo'llaniladi.

V.V.Vvedenskiyning fikricha, kasbiy kompetensiya ko'pincha ma'lum bir ishchilar guruhiga mansub bo'lish huquqi sifatida qaraladi, bu butun ijtimoiy tizim va ushbu professional guruh vakillari, shuningdek, boshqa guruhlar tomonidan tan olinadi [1].

V.D.Simonenko kasbiy kompetensiya deganda o'zgartirilgan obyektlarning xususiyatlarini chuqur bilish, o'z ishini mazmunini erkin egallash, o'z-o'zini hurmat qilish darajasiga mos keladigan faoliyatni amalga oshirish shakli tushunilgan [5].

N.V.Radionova kasbiy kompetensiya (birinchi navbat-da pedagogik faoliyatni nazarda tutgan holda) bilim, kasbiy va hayotiy tajriba, qadriyatlar va moyilliklardan foyda-langanda Real vaziyatlarda yuzaga keladigan kasbiy muammolar va tipik muammolarni hal qilish qobiliyatini belgilaydigan integral xarakteristikani nazarda tutadi [4].

E.F.Zeer kasbiy kompetentsiyani kasbiy bilimlar, ko'nikmalar, ko'nikmalar, malakalar to'plami sifatida belgilaydi [3].

«Kasbiy kompetentsiya» tushunchasini o'rganishga bag'ishlangan mualliflarning asarlarini tahlil qilib, ba'zi tadqiqotchilar (E.F.Zeer, I.A.Zimnaya, A.V.Xutorskaya, S.I.Tarasova) kasbiy kompetentsiyani shaxsning murakkab xarakteristikasi, bu kasbiy bilimlar, ko'nikmalar, ko'nikmalar, malakalar to'plami, boshqa mualliflar (V.D.), Simonenko, N.V.Radionova, V.V.Vvedenskiy) ba'zi umumiy qobiliyat sifatida. Shu bilan birga, barcha mualliflar kasbiy kompetentsiyani chuqur nazariy bilimlar, ma'lum bir sohada amaliy ko'nikmalar va faoliyat jarayonida yuzaga keladigan kasbiy muammolar va muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan shaxsiy xususiyatlarning mavjudligi asosida ma'lum bir faoliyatga tayyorlik bilan bog'lashadi.

«Kasbiy kompetentsiya» tushunchasining ta'riflarini biz o'tkazgan kontent tahlili quyidagi xulosaga kelishga imkon berdi: bitiruvchining kasbiy kompetentsiyasi talabalarni tayyorlash sifatining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Bundan tashqari, «o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasi» atamasi deganda biz shaxsning motivatsion va qiymat xususiyatlarini, kasbiy pedagogik faoliyat jarayonida Real vaziyatlarda yuzaga keladigan kasbiy muammolar va muammolarni hal qilish qobiliyatining mavjudligini, turli sohalar va kasbiy sohada bilimlardan foydalangan holda, o'z-o'zini tarbiyalash qobiliyatini, shuningdek kasbiy va hayotiy tajribani aks ettiruvchi ajralmas xususiyatni tushunamiz.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish jarayonining samaradorligi uning umumiy madaniy, ijtimoiy-mehnat, axborot-texnologik va kommunikativ sohalaridagi bilim va ko'nikmalariga, pedagogika, psixologiya, mutaxassislik sohasidagi bilim va ko'nikmalarga bog'liq; shaxsning motivatsion va qiymat xususiyatlari, o'z faoliyatini tahlil qilish, undagi xatolarni aniqlash va tuzatish ishlarini rejalashtirish qobiliyati ularni tuzatish.

Ilm-fanning jadal rivojlanishi va axborot texnologiyalarining doimiy takomillashtirilishi sharoitida o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasining muhim tarkibiy qismlaridan biri axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini malakali va samarali qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lishdir.

Ushbu texnologiyalar sohasida tayyorgarlik, birinchi navbatda, bo'lajak o'qituvchini yagona axborot makoniga moslashtirish uchun zarurdir. Pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalarining axborot tayyorgarligini kuchaytirish talablari

- internetni rivojlantirish, yagona axborot makonini shakllantirish;
- ta'limning yangi shakli paydo bo'lishi – masofadan turib;
- shaxsiy kompyuter (kompyuter) yordamida o'quv ma'lumotlarini taqdim etish imkoniyatlarini kengaytirish: grafikalar, audio, video;
- o'quv jarayonini dasturiy va uslubiy ta'minlash talablarining o'sishi.

Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda bo'lajak o'qituvchini tayyorlash natijalarini tavsiflash uchun biz «axborot kompetentsiyasi» tushunchasidan foydalanamiz, bu bilan biz pedagogik faoliyatda axborot texnologiyalaridan foydalanishda yuzaga keladigan turli xil muammolar va muammolarni hal qilish qobiliyatining mavjudligini aks ettiruvchi integral xarakteristikani nazarda tutamiz., bilim, ko'nikmalardan foydalanish, faoliyat tajribasi asosida aks ettirish va o'z-o'zini tarbiyalashni amalga oshirish.

Axborot kompetentsiyasini shakllantirishning to'rtta darajasini ajratib ko'rsatamiz: boshlang'ich, asosiy, amaliyotga yo'naltirilgan va professional. Har bir daraja ma'lum talablar bilan tavsiflanadi: bilim, ko'nikma va yakuniy

ko'rsatkich – talabani keyingi, yuqori darajaga o'tishga tayyorligi va o'zini yanada takomillashtirish zarurati.

Kirish darajasiga qo'yiladigan talablar:

- davlat umumiy ta'lim standartining Federal komponenti darajasida informatika asoslarini bilish (to'liq umumiy ta'lim);
- turli xil ma'lumotlarni qidirish, saqlash va qayta ishlash uchun texnik va dasturiy vositalardan foydalanish qobiliyati;
- kirish darajasining yakuniy ko'rsatkichi: informatika fanini yanada o'rganishga tayyorlik.

Asosiy darajaga qo'yiladigan talablar(1-2-kurs):

- **bilim:**
  - oliy kasb-hunar ta'limi Davlat standartiga (gos VPO)muvoqif bitiruvchini tayyorlashning asosiy ta'lim dasturining majburiy minimal mazmuniga qo'yiladigan talablarga muvofiq informatika fan sifatida asoslari;
  - ta'lim tizimi muammolarini hal qilish uchun informatika fanini rivojlantirish istiqbollari;
  - o'quv jarayonida turli xil ma'lumotlarni qidirish, saqlash va qayta ishlash uchun texnik va dasturiy vositalardan foydalanish qobiliyati;
  - asosiy darajaning yakuniy ko'rsatkichi: o'quv jarayoni muammolarini hal qilish uchun texnik va dasturiy vositalardan foydalanishga tayyorlik (grafikalar va ishlash jadvalarini tuzish, tezislari, diplomlar matnlarini formatlash va tahrirlash, kerakli ma'lumotlarni qidirish uchun internetdan foydalanish).

Amaliyotga yo'naltirilgan darajaga qo'yiladigan talablar(3-kurs):

- **bilim:**
  - kasbiy faoliyatning tipik muammolarini hal qilish uchun zarur bo'lgan hajmdagi umumiy va maxsus nazariy fanlarning asoslari;
  - pedagogika, psixologiya asoslari (shaxsning individual xususiyatlarini bilish, pedagogik tadqiqotlar usullari va boshqalar);
  - ixtisoslashtirilgan o'quv fanlarining asoslari;
  - o'qitish nazariyasi va metodikasi asoslari (o'qitish shakllari, usullari va vositalarini bilish);
- **ko'nikmalar:**
  - olingan ma'lumotlarni tahlil qilish, tuzish va tasniflash;
  - o'quv jarayonining maqsadlarini hisobga olgan holda texnik va dasturiy vositalardan foydalanish;
  - o'quv jarayonini avtomatlashtirishning alohida elementlarini, shu jumladan ixtisoslashgan mutaxassislik fanini yaratish (turli xil dasturiy vositalar yordamida testlar, o'yinlar, taqdimot materiallari, elektron ma'ruzalar va boshqalarni ishlab chiqish);
  - o'quvchilarning faol o'qitish usullari va mustaqil faoliyatini amalga oshirish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish;

• amaliyotga yo'naltirilgan darajaning yakuniy ko'rsatkichi: o'quv ishlarida pedagogik dasturiy vositalarni yaratish va ulardan foydalanishga tayyorlik.

Professional darajaga qo'yiladigan talablar(4-kurs):

- **bilim:**
  - kasbiy faoliyatning turli muammolarini hal qilish uchun zarur bo'lgan hajmdagi umumiy va maxsus nazariy fanlarning asoslari;
  - ta'lim va pedagogika fanini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari va istiqbollari;
  - pedagogik amaliyotdan o'tish natijasida olingan kelajakdagi pedagogik faoliyatning xususiyatlari;
- **ko'nikmalar:**
  - tadqiqot vazifalariga mos keladigan kerakli ma'lumotlarni baholash va tanlash;
  - turli usullar, shakllar va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda asosiy va tanlov kurslarining ta'lim va o'quv dasturlarini amalga oshirish;
  - muayyan ta'lim bosqichi uchun elektron o'quv-uslubiy kompleks elementlarini yaratish;

- o'quvchilarning faol o'qitish usullari va mustaqil faoliyatini amalga oshirish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish;

- axborot texnologiyalaridan foydalangan holda talabalar bilim faoliyatini tashkil etish;

- axborot texnologiyalaridan foydalangan holda talabalar dars va darsdan tashqari faoliyatini mustaqil ravishda rejalashtirish, o'tkazish, nazorat qilish va sozlash;

- o'quv jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanishda o'zingizning pedagogik qiyinchiliklaringizni aniqlang, tahlil qiling va engib chiqing;

- texnik va dasturiy vositalardan foydalangan holda pedagogik faoliyatning turli muammolarini ijodiy hal qilish;

- pedagogik jarayonda turli darajadagi dasturlarni masofadan qo'llab-quvvatlash;

- pedagogika fanlari sohasida ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish;

• kasbiy darajaning yakuniy ko'rsatkichi: kasbiy faoliyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ishlab chiqish va qo'llashga tayyorlik.

Har bir darajaga erishish pedagogika universitetida talabalarni axborot tayyorlashning uch bosqichini ajratishga imkon beradi: asosiy, amaliyotga yo'naltirilgan va professional, shuningdek o'quv subyektlari faoliyatining mazmunini aniqlash. Asosiy bosqichning maqsadi (1-2-kurs) talabalarda turli muammolarni, shu jumladan pedagogik faoliyatda (elektron jurnal, elektron ma'ruzalar, nashrlar va boshqalarni ishlab chiqish) hal qilish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishdir. Amaliyotga yo'naltirilgan bosqichda (3-kurs) talabalar elektron darsliklarning elementlarini (mavzu yoki kursni tushuntirish uchun elektron didaktik materiallar, testlar va boshqalar) yaratadilar va ularni o'quv ishlarida qo'llashni o'rganadilar. Kasbiy bosqich (4-kurs) talabalarda o'quv-uslubiy komplekslarning elementlarini ishlab chiqish va kelajakdagi faoliyatida qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

E.N.Gevorkyan o'quv-uslubiy majmua (UMK) quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga olganligini ta'kidlaydi: ish

o'quv dasturi oraliq va yakuniy attestatsiyalarning mazmuni va tartibini belgilaydigan fanlar va materiallar (gos VPO tomonidan belgilangan yakuniy attestatsiyaga qo'yiladigan talablarga muvofiq) [6].

Biz turli fanlarning o'quv-uslubiy majmuasini elektron ommaviy axborot vositalarida yaratish eng samarali deb hisoblaymiz, chunki bu holda u quyidagi qo'shimcha imkoniyatlarga ega:

• katta hajmdagi ma'lumotlarni qulay, ixcham shaklda tashkil etish, saqlash, uzatish va taqdim etish;

• masofaviy o'qitish shaklida materiallardan foydalanish;

• avtomatlashtirilgan nazoratni amalga oshirish;

• ta'lim tizimini rivojlantirishning ushbu bosqichida qo'yiladigan talablarga muvofiq elektron o'quv-metodik komplekslarga (EUMK) o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish;

• har xil turdagi ma'lumotlarni taqdim etish: grafik, video, audio va boshqalar.

O'quv jarayonida eumkni yaratish va samarali qo'llash kelajakdagi o'qituvchining axborot kompetentsiyasini shakllantirish jarayonidagi eng muhim vazifalardan biridir. Uning echimi o'quv jarayoniga informatika bo'yicha amaliy va fan muammolarini kiritish, o'qitishning faol usullaridan foydalanish, pedagogik amaliyot davomida talabalar tomonidan turli xil dasturiy vositalarni (shu jumladan EUMK) jalb qilgan holda darslar o'tkazish, shuningdek, kurs va bitiruv malakaviy ishlarini o'rganish natijalariga ko'ra EUMCNI ro'yxatdan o'tkazish orqali osonlashtiriladi. Bo'lajak o'qituvchilarni axborot tayyorlash natijasi kelajakdagi o'qituvchilar uchun o'quv jarayonining maqsadlari, vazifalari va pedagogik faoliyatning mohiyatiga mos keladigan axborot texnologiyalari (shu jumladan EUMK) yordamida o'qitishning mazmuni, shakllari va usullarini loyihalash va samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan axborot kompetentsiyasining yuqori darajasini, ya'ni bilim, ko'nikma, shaxsning qadriyat fazilatlarini shakllantirish bo'lishi kerak.

Adabiyotlar

1. Введенский В.Н. Компетентность педагога как важное условие успешности его профессиональной деятельности. // Инновации в образовании. 2003. № 4. -С. 21–35.

2. Горовая В.И., Тарасова С.И. Педагогическая деятельность в системе современного человекознания. – М.: «Илекса», 2005. -С. 128.

3. Зеер Э.Ф. Модернизация профессионального образования: Компетентностный подход. // Образование и наука. 2001. № 3. -С. 83–87.

4. Компетентностный подход в педагогическом образовании: Коллективная монография. / Под ред. В.А.Козырева и Н.Ф.Радионой. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2004. -С. 392.

5. Основы профессиональной культуры. / Под ред. В.Д.Симоненко. – Брянск: БГПУ, 1997. –С. 307. 6. Письмо Минобразования России от 17. 04. 2006 № 02–55–77 ин/ак.

REZYUME. Axborot kompetentsiyasi asosan talabalarni tayyorlash sifatini tavsiflaydi va o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasining muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Maqolada «kompetentsiya», «o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasi» va «axborot kompetentsiyasi» tushunchalari aniqlanadi, axborot kompetentsiyasini shakllantirish darajasi va bosqichlari aniqlanadi, talabalarni o'quv jarayonida elektron o'quv-uslubiy kompleksni yaratish va qo'llashga tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. Информационная компетенция во многом характеризует качество подготовки студентов и является одной из важнейших составляющих профессиональной компетентности учителя. В статье уточняются понятия «компетентность», «профессиональная компетентность учителя» и «информационная компетенция», определяются уровни и этапы формирования информационной компетенции, рассматриваются особенности подготовки студентов к созданию и применению в учебном процессе электронного учебно-методического комплекса.

SUMMARY. Informational competence determines the quality of students' knowledge and skills which are the result of the learning process; it is one of the most important components of the teacher's professional components. The author of the article defines such notions as the competence, teacher's professional competence and informational competence, singles out levels and stages of forming informational competence, analyses the specificity of training students to create and use electronic educational-and-methodological complex in the learning process.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА ДАРСЛАРНИНГ МАТН БИЛАН БОҒЛИҚ БОСҚИЧЛАРГА ҚИЗИҚИШ УЙҒОТИШ

Ш.О.Пирниязова – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: матн, дарс, машқ, босқич, билим, қизиқиш, мотив, методика, вазифа, ўқиш, тинглаш.

Ключевые слова: текст, урок, упражнение, этап, знания, интерес, мотив, методика, задание, чтение, аудирование.

Key words: text, lesson, exercise, stage, knowledge, interest, motive, methodology, task, reading, listening.

Бугунги кунда таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган бошланғич синфларда «Миллий дастур» асосида дарсликларнинг янгиланиш жараёни кечмоқда. 2021 йилда нашр қилинган 1- ва 2-синф «Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı» дарсликлари [1] ва шу синфлар дарсликлариға ёзилган «Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı ráńin oqıtıw metodikası» методик қўлланмалари [1], 2022 йили чоп этилган «Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı» дарслиги [2] ана шу жараён махсули ҳисобланади.

«Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı» дарсликлари бир йўла икки ўқув фани: она тили, ўқиш ўқув фанлари бирикмасидир. Унда ҳар бир мавзу ўқиш материалидан бошланган, ундан кейин матн мазмунини юзасидан саволларға жавоб бериш талаб этиладиган топшириқ (машқ) келган, ниҳоят, она тилини ўрганишға қаратилган асосан биттадан машқ жой олган. Бундай ўринлашув она тилини матн асосида ўқитиш методикасини ифода этганки, 1–3-синф дарсликларида дарс мавзуси ҳам, структураси ҳам матн нуктаи назаридан белгиланган.

Бошланғич синф она тили ва ўқиш саводхонлиги дарслари мақсади ва вазифаси жиҳатидан, бажариладиган иш турларига кўра бир-биридан фарқланиб турадиган босқичлар асосида ташкил этилади. Булардан ташқари, ўқитувчи ҳар бир босқичда бажарилган ишларни хулосалайди, эришилган ютуқ ва йўл қўйилган камчиликларни кўрсатади, баъзан баҳолайди.

Босқичлар бир-бири билан боғланиши, узвийликни ҳосил қилиши мақсадға мувофиқдир. Биринчиси билан боғланмаган бошқа бир босқичға кескин алмашинув ўқувчиларға салбий таъсир кўрсатади. Н.А.Карманова бу борада А.А.Смирновнинг қуйидаги фикрига диққатни қаратади: «Бир компонентдан у билан боғланмаган бошқасига ўтиш ўқувчиларнинг бош мия пўстлоғида бундан аввал пайдо бўлган алоқаларнинг тормозланишиға олиб келади ва ретрофаол, тугалланмаган ўтишни – проактив тормозланишни юзага келтиради [3]. Аён бўладики, ҳар бир босқични охиригача тугаллаб, хулосалаб, кейингисига киришиш психологик жиҳатдан тўғри бўлади.

Ўқитувчи бир босқичдан иккинчи янги босқичға ўтишдан олдин ўқувчиларға мақсад ва вазифаларни маълум қилибгина қолмай, уларни бажариладиган иш турларининг аҳамиятиға ишонтириши, олинадиган натижалар ҳақида тасаввур уйғотиши, назорат ва баҳолаш тартибини тушунтириши, хулосалаши (натижаларға эришилганликни таъкидлаши) керак. Шунга 1-2 дақиқа, яқунлашға 1 дақиқа вақт кетади. Ушбу сарфланган вақт дарс самарадорлиғига катта наф келтиради.

Ўқитувчи босқичлар асосида дарсни модулларға бўлиб чиқиши, технологик картада мавзу, вазифалар, билим, кўникма ва малакаларни конкретлаштириши, ҳар бир ўқувчининг ўқув-билув фаолиятини йўналтириши, баҳо бериши ва шу муносабат билан билим ва малакаларни коррекциялаши мумкин. Модулли таълим технологиясидан фойдаланиш дарсда бажариладиган ишларни мотивланган, мақсад сари қаратилган қилади, ўқувчиларнинг ўқув мустақиллигини шакллантиради, уларға ёрдам беради. Қўринадики, дарс структурасини маҳорат билан белгилаш биринчи навбатда ўқитувчининг назарий ва методик тайёргарлиғига боғлиқ.

Ҳар бир дарс муайян таркибий бутунликка эга бўлиши керак. Бундай дарс бўғинлари ўзаро қўшилиб, бир бутунликни ҳосил қилади. Гап шундаки, ушбу бўғинлар (босқичлар) миқдор ва сифат жиҳатдан умумий мақсадға эришиш йўлида қандай натижалар бера олишини ўйлаб чиқиш лозим бўлади. Масалан, таҳлил қилиниши лозим бўлган машқ материали тўрт сўздангина иборат бўлса, у миқдор ва сифат талабига жавоб бермаслиги мумкин.

Босқичларни ажратишнинг моҳияти шундаки, бажариладиган ишлар қўзланган мақсадға эриштириш учун етарли бўлмоғи, аввалги ишлардан миқдор ва сифат жиҳатдан пастлаб кетмаслиги, ўқувчилар адо этадиган юмушларнинг андозаси, вазифасини бажара олмоғи зарур. Албатта, ушбу дарс босқичлари, дарс турлари ноанъанавий иш турлари шаклида ҳам уюштирилади. Масалан, гуруҳларда ишлаш, турли беллашувлар ва бошқалар. Айни пайтда дарс универсал бир структура касб этмаслиги керак. Бир хил тузилишдаги дарслар ўқувчиларнинг қизиқишиға салбий таъсир кўрсатади. Шу билан бирга у анъанавий (ўқувчи таълим объекти бўлган) тузилмага қайтмаслиги даркор.

Дарсни ранг-баранг қилиб ташкил этишға интилиш ҳам ижобий натижа бера олмайди: дарс босқичлари кўпайиб, тез-тез алмашилиб туради, бирини энди тушуниб бажара бошлаганда, бу иш тўхтатилиб, бошқасига ўтилади. Натижада дарс четдан қараган одамға баркамол, қизиқарли туюлиши мумкин, лекин аслида энг самарасиз дарс сифатида қўзланган мақсадға эриштирмаслиги ҳам табиий. Чунки ишлар ўлда-жўлда бажарилганидан ташқари, мантикий боғланмаган босқичлар тўпламиға айланган бўлади. Демак, дарс босқичлари ҳар хил бўлгани ҳолда мақсад сари қаратилган, мантикий баркамол, тасодифий иш турларидан холи, махсулдор бўлиши зарур. А.В.Текучевнинг таъкидлашича, «Ҳар бир дарс бир неча босқичли қилиб ташкил этилади. Дарсларнинг ушбу таркибий элементларининг комбинацияси ва тартиби мақсадға кўра, материалға ва машқ турларига кўра хилма-хил бўлиши мумкин (диктант, грамматик таҳлил, луғат иши)» [4]. Бизнингча, ушбу ҳар хиллик босқичларнинг мантикий боғланишини ҳам назарда тутиши лозим.

1-синф учун мўлжалланган «Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı ráńin oqıtıw metodikası» қўлланмасида муаллифлар замонавий дарс структураси ҳақидаги тавсияларни тилға олганлар. Улар *замонавий дидактикаға кўра*, яъни бевосита янги дарсликлар материалларини кўзда тутмаган ҳолда қуйидаги дарс турларини ажратганлар:

- аралаш дарслар;
- умумлаштирувчи дарс;
- назорат дарси.

Аралаш дарслар таркибига кирувчи «ўқувчиларни янги материал билан таништириш (ёки янги билимлар бериш (ўргатиш) дарси» қуйидаги босқичларни назарда тутати:

- ўқитилган мавзунинг назорат қилиш (текшириш);
- оғзаки ва ёзма машқлар бажариш;
- топшириқнинг бажарилишини текшириш [5].

Ўқитувчи «Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı» дарсликлари бўйича иш олиб бориб, дарс босқичларини белгилаганда, табиийки, дастлаб матн ва у орқали эгалланадиган билимларни ўрганиб чиқади. Бундай

вазиятда матн асосидаги дарс босқичларини қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

ўқиш ва тинглаш (ўқиб ва тинглаб тушуниш, ўқиш техникаси устида ишлаш);

матндан ахборот олиш (машқда тавсия этилган саволларга жавоб бериш);

луғат иши;

матнда қўлланган (режалаштирилган) тил бирликларини тушунтириш.

Қуйидаги иш турлари матн билан мавзу доирасида бавосита боғланган босқичларни юзага келтиради:

... temasında sáwbetlesin (масалан, «Mağan baytam unayd»). 1-синф)..

Audiotekstti tınlañ hám mazmunin aytıp berin (1-синф).

Berilgen sózlerdi paydalanıp kishi tekst dúzin. (2-синф).

Юқорида саналган мавзу билан боғлиқ тўртала босқични ташкил этишда ўқитувчи ҳар сафар аввал кириш сўзи орқали ўқувчиларга мақсадни маълум қилади, уларда мотив пайдо қилиш асосида ушбу босқичга қизиқиш уйғотади. Албатта, ўқитувчи ўқувчилар матнни нима учун ўқишлари керак, деган саволга жавоб топиши, буни ўқувчиларга қай йўсинда маълум қилиш маъқул эканлигини ўйлаб қўйиши керак. Сабаби, барча матнлар ҳам ўқувчиларда бирдай қизиқиш уйғота олмайди. Бунинг устига дарс босқичи тўғридан-тўғри (кириш сўзисиз) бошланса ёки нотўғри ташкил этилса, табиийки, дарс сифатида ҳам пасайиш кузатилади.

Биринчи босқич ўқиш, аудиотекстни тинглаш билан боғлиқ иш турларини ўз ичига олади. Иккинчи босқич аслида топшириқ устида ишлашдан иборат. Лекин топшириқда берилган саволларга жавоб топиш учун ўқувчилар матнни ичдан қайта ўқишга мажбур бўладилар.

Биринчи ва иккинчи иш тури бўйича босқичнинг мақсадини белгилаш қийин эмас, лекин учинчи иш тури ўта мураккаб, методикаси ҳали бирор даражада ишлаб чиқилмаган, мақсад ва мотивларни аниқлаштириш ҳам қийин. 3-синф «Ana tili hám oqiw sawatliligi» дарслигида тил бирликлари юзасидан назарий маълумотлар баён қилинганлиги ўқитувчининг матн таҳлили жараёнида айтганларини умумлаштириши керак, Бунинг учун эса ўқитувчининг тушунтиришлари билан назарий маълумот мос келиши,

Адабиётлар

1. Ábdinazimov Sh., Qutlmuratov B., Ismaylova Z., Salieva P. Qutlmuratova G. Ana tili hám oqiw sawatliligi. 1-bólim. Uliwma orta bilim beriw mektepleriniñ 1-klasi ushin sabaqlıq. -Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 104-b.
2. Ábdinazimov Sh., Qutlmuratov B., Ismaylova Z., Salieva P. Qutlmuratova G. Ána tili ham oqiw sawatxanligi. 1-bólim. Uliwma orta bilim beriw mektepleriniñ 2-klasi ushin sabaqlıq. -Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 120-b.
3. Uspanova J., Abdijabbarova X. Ana tili ham oqiw sawatxanligi. 3-klass ushin sabaqlıq. -Tashkent: Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022. 144-b
4. Карманова Н.А. Основы планирования учебного процесса по иностранному языку в средней школе. Автореф.дисс. ... канд. пед.наук. - М.: 1985. -С. 13.
5. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. 3-е изд.-е, перераб. - М.: «Просвещение», 1980. - С. 115.
6. Исроилова Р.С. Бошланғич синф она тили дарслаида лойиҳалаш жараёнида ўқувчиларни фаоллаштириш технологияси: Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс автореф. – Бухоро: 2020. 13-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бошланғич синф ўқувчиларида она тили дарсларида матн билан боғлиқ босқичларига қизиқишини уйғотиш ва ўқувчиларда мотив пайдо қилиш орқали иш турларига бўлган барқарор қизиқишини уйғотиш ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идет о формировании интереса к текстовым этапам на занятиях по родному языку у младших школьников и формировании устойчивого интереса к видам работы путем создания мотивации у учащихся.

SUMMARY. This article deals with arousing interest in text-related stages in mother tongue classes in primary school students and arousing sustained interest in types of work by creating motivation in students.

бошқа-бошқа бўлиб қолмаслиги лозим. Шунда, зарур пайтларда шу маълумотлардан фойдаланиш имконияти юзага келади.

Р.С.Исроилова бошланғич синфларнинг она тили дарсликлари таҳлили асосида машқ шартларида лексик-семантик характердаги топшириқларни қўпайтиришга ишора қилар экан, бундай ёзади: «Жамият тараққиёти ўқувчилар шахсининг тушунчаси ва дунёқарашига таъсир кўрсатишини ҳамда нутки ва тафаккурини ривожлантира боришини ҳисобга олган ҳолда она тили дарсликларидаги ўқув матнлари ва лексик-семантик топшириқларни такомиллаштириб бориш таълим самарадорлигига хизмат қилади» [6]. Кўринадики, муаллиф матнларга устувор аҳамият беради. У бу фикрни қуйидагича ривожлантиради: «Нутқдан тилга қараб бориш методикаси, ўқувчиларнинг (матнлардан ўрганилаётган тил ҳодисасига оид далилларни излаб топиш, уларга шарҳлар тайёрлаш, хулосалар чиқариш; берилган далиллар асосида матн тайёрлаш, тайёрланган матнни ўрганилаётган тил ҳодисаси жиҳатидан таҳлил қилиш, мустақил чиқарган хулосаларни дарсликдаги берилган таъриф ва қоидалар билан таққослаш; бир-биридан ажратилган ҳажми кичик матнларни мазмуни бўйича бирлаштириб, нисбатан йирикрок, яхлит матн ҳолатига келтириш) ўқувчиларнинг креатив компетенцияларини шаклланишига хизмат қилади» [6]. Албатта, Р.С.Исроилова қавс ичида баён қилган иш турлари ва машқлар бошланғич синф ўқувчиларининг билим ва нутқ савиясига унчалик мос тушмайди. Лекин айтиш мумкин 1- ва 2-синф «Ana tili hám oqiw sawatliligi» дарсликлари ўқиш ва нутқдан тилга қараб боришни ифода этадики, муаллифнинг фикрлари янги йўналишнинг моҳиятини очишга ёрдам беради.

Хуллас, бошланғич синфлар «Ana tili hám oqiw sawatliligi» дарсликлари асосида матн билан боғлиқ дарсларни босқичларга (кўпи билан 5–7 босқичга) ажратиш, дарснинг умумий мақсадидан ташқари, дарс босқичларидан кўзда тутилаётган хусусий мақсадларни аниқлаш, ўқувчиларга ушбу мақсадларни кириш сўзи сифатида маълум қилиш, ўқувчиларда мотив пайдо қилиш орқали иш турларига бўлган барқарор қизиқишини уйғотиш ўқитувчидан дарс материалларини жиддий ўрганиш ва изланишни талаб этади.

TALABALARDIŇ SOCIALLIQ BEYIMLESIWINDE KOMMUNIKATIV KÓNLIKPELERDI RAWAJLANDIRIWDIŇ ÁHMIYETI

A.R.Risnazarova – oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: talabalar, ijtimoiy moslashuv, pedagogika, kommunikatsiya, koʻnikma, omil.

Ключевые слова: студенты, социальная адаптация, педагогика, коммуникация, навыки, фактор.

Key words: students, social adaptation, pedagogy, communication, skills, factor.

Insan resursların rawailandırır-bul oqırw hám iumıs procesi nátiwieligin arttırırw ushın talabalardıń bilim hám kónlikpelerin arttıratuǵın oqıtırw usılların jetilistiriw. túrli treningler, seminarlar hám mamanlıǵın arttırırw kursların shólkemlestiriw hám tarawǵa turaqlı túrde investiciwalar kirgiziw arqalı alınatuǵın pawda bolıp tabıladı. Jáhannıń rawailanǵan mámleketleriniń tálim tájiriwbesi sonı kórsetedi. mektep waki joqarı oqırw ornına birinshi kelgen oqıtırwshı waki talaba ushın dárxal oqırw procesi baslanbavdı. Olarǵa bir-eki hápte beyimlesiw ushın waqıt beriledi. Bul dáwirde olarǵa qaǵıvdalar túsindiriledi, oqırw imaratı menen tanıtırıladı, oqırw ornında iaratılǵan jaqsı sharawatlar, imakanıyatlar menen tanıtırıladı. Bul talabalarda oqırw procesine tez úyrenisiw, ózin alıp ketiwde úlken rol oynaydı.

Talabalardıń sociallıq beyimlesiwinde kommunikativ kónlikpelerdi rawajlandırırwıń áhmiyetide joqarı. Sociallıq beyimlesiw qurallarına tómendegiler kiredi:

- * normativlik-huqıqıy hújjetler;
- * mákemelerdiń oqırw-materiallıq bazası ;
- * kompyuter hám basqa texnikalıq qurallar ;
- * kórkem óner dóretpeleri hám basqalar.

Social beyimlesiwge járdem beriw procesinde aktiv usıllar qollanıladı, olarǵa treninglar, biznes hám rol oynaw oynıları, «aqlıy hújim» metodu, dizayn, modellestiriw hám basqalar kiredi. Olardıń xarakterli qásiyetleri dialogik, iskerliginiń dóretywshilik tábiyatı, qıyın jaǵdayda shaxstı qollap-quwatlawǵa qaratılǵan. Búgingi kúnde kópshiliktiń, ásirese, oqırwshı jaslardıń da, oqıtırwshılardıń da kompyuter boyınsha sawatlılıǵın arttırıwǵa degen qızıǵıwshılıǵı kúsheydi. Zaman talabına say óz ústinde rawajlanıwı, ózgerislerge tayar turırw hám tez sociallıq beyimlesiw qábiletlerin jetilistiriwleri ushın túrtki boldı. Bul unamlı nátiyje. Kompyuter sawatlılıǵı sociallıq beyimlesiwdiń eń áhmiyetli qurallarınıń biri esaplanadı.

Kommunikativ kónlikpeler-bul maǵlıwmat almasıw, sóylesiw, múnásiybet ornawǵa mümkinshilik beretuǵın kónlikpeler kompleksi. Talabalardıń kommunikativ kónlikpelerine tıńlay alıw, soraw bere alıwı, óz pikirin erkin bayan ete alıwı, jámaátte yaǵnıy komandada isley alıw qábiletleri kiredi. Bulardıń hámmesi talabalarǵa pándi jaqsı ózlestiriwge, mashqalanı durıs túsiniwge hám onı birgelikte sheshe alıwǵa járdem beredi. Álbette, bul procesto oqıtırwshınıń ornı oǵada úlken. Ol talaba soraw bergende onı toqtatpawı hám sorawǵa juwap qaytarıwı oǵada áhmiyetli. Sonday aq, «Aqlıy xújim», «Delfi», «Pattern», «Muz jarǵısh», «SWOT» metodların hám texnologiyaların ótiw talabalarda kommunikativlik qábiletin asırıwǵa járdem beredi.

Máselen baylanıs qábileti bul ushırısw, tanısw hám qatnaslardı bekkemlew qábileti bolsa, aktiv tıńlaw -bul tek gana sawbetlesit tıńlaw emes, bálki onı túsiniw hám buni kórsete alıw qábileti esaplanadı.

Sociallıq beyimlesiw - individtıń sociallıq ortalıqqa turaqlı túrde aktiv beyimlesiw procesi hám bul processtıń nátiyjesi bolıp esaplanadı. Sociallıq beyimlesiw úzliksiz ózi tánlikke iye ekenligine qaramastan, onı ádette, individtıń óz xızmetin hám ózin orap turǵan sociallıq ortalıǵın ózgeritiw dáwiri menen baylanıstıradı. Beyimlesiw procesiniń sociallıq ortalıqqa aktiv tásir etiw kórinisi. Sociallıq beyimlesiw shaxstıń sociallasıwınıń tiykarǵı sociallıq-psixologik faktorlardan biri bolıp tabıladı. Sociallıq beyimlesiwdiń nátiyjeliligi kóbinese talaba ózin hám óziniń sociallıq baylanısların qanshelli uqsas (adekvat) ańlawǵa baylanıslı. Ózi xaqındaǵı sociallıq kózqarastıń qáteliligi yaki jeterli

emesligi Sociallıq beyimlesiwdiń buzılıwına alıp keledi, bul halat ashınarlı jaǵdaylarǵa da alıp keliwi mümkin. Máselen, autizm (individdiń átirapındaǵılar menen baylanıstan qashıp, óziniń ishki keshirmeleri dúnyasına sińip ketiwi) sıyaqlı. Sociallıq beyimlesiw mashqalası jáhan psixologiyasında psixoanaliz, autizm, deprivaciya sıyaqlı, ilmiy baǵdarlarda izertlenedi. Bunda tiykarǵı itibar beyimlesiwdiń buzılıwına (ruwıy tárepten buzılıwlar, uzaqlasıw, apatiya, alkogolizm, náshebentlik h.t.b) hám onı dúzetiw (korrekciyalaw)diń psixoterapevtik metodlarına, autotrening, sociotrening sıyaqlı qurallarǵa baǵdarlandırıladı. Sociallıq ortalıqqa talabanıń kirisiw ketiwi onıń minez-qulqı, iskerligi, átirapındaǵılarǵa qatnası arqalı júz berse beyimlesiwdiń jetikligi kelip shıǵadı. Talabanıń úlken yaki kishi toparlar ortalıǵına beyimlesiw rawajlanıwı tezletedi, tálim-tárbiya procesin jaqsılawǵa járdem beredi. Sociallıq beyimlesiw barlıq dawirlerde úlken áhmiyetke iye bolǵan.

Beyimlesiw bul – organizmlerdiń ishki hám sırtqı dúzilisi, organlar funkciyası, minez-qulqı hám tirishilik táriziniń belgili jasaw ortalıǵınıń iaǵdavına beyimlesiw. Barlıq tiri organizmlerde ibarat bolǵan ózine tán beyimlesiw belgileri olardıń ózi jasap turǵan ortalıqta jasap qalıwı, tirishilik ushın gúreste ieńip shıǵıwı, normal násil qaldırıp óz belgilerin keyingi áwladlarına jetkeriwleri ushın imkanıyat tuwıladı. Beyimlesiw organizmlerdiń jasawshańlıǵı, básiwilesiwsheliǵı hám normal násil qaldırıwı menen tuwrı baylanıslı. Jasawshańlıq degende organizmlerdiń ózi tarqalǵan ortalıqta genotipin keskin ózgeritpegen halda normal jasawı túsiniledi [4:7]. Básiwilik organizmlerdiń óli hám tiri tabıvat. solardan azıq tabıw, basqa jınıs penen qosılıw, jasawtuǵın jerin iyelewdegi qarsılıqların ieńiwi. Násil qaldırıp bolsa organizmlerdiń órshiwiniń normal bolıwı menen baylanıslı. Beyimlesiwdiń bul úsh komponenti óz ara baylanıslı bolıp, tábiyiy tańlaw arqalı quralǵan evolucion nátiwiesi bolıp esaplanadı. Sırtqı ortalıq iaǵdavları hár túrli bolǵanlıǵı sebepli, organizmlerdegi beyimlesiw belgileri de hár túrli boladı

Tartıslı halatlardı sheshiw – bul sawbetlesler arasındaǵı dawlı máselelerdi sheshiw hámde kelisimge keliw qábiletine qaratılǵan uqıp esaplanadı. Tap usı maqsette jańa informaciya texnologiyaları hám kompyuter programmlarınan paydalanıw, qanıgelerdiń ulıwma maǵlıwmatı hám kásiplik mamanlıǵınıń sapasın asırıw ushın jáhán úlgerine juwap beretuǵın texnologiyalar tálim procesine qollanıw zárúrli áhmiyetke iye boladı [1:2160]. Uzliksiz tálim sistemasında zamanagóy informaciya texnologiyaların qollanıwı oqıtırw procesinde pedagogikalıq uqıptı asırıw zárúrshiligi aktiv rawajlanıp atırǵan pedagogikalıq informatikanıń qalıplesiwine túrtki boldı. Zamanagóy kompyuterlerdegi grafik interfeys, ápiwayı baylanıs quralları hám basqa mümkinshiliklerdiń bar ekenligi barlıq tarawdıń qanıgelerine kompyuter menen qıyınshılıqsız ushırısw imkanıyatın beredi [2:3].

Bilimlendiriw sistemasına kompetentli jandasıw islerin birinshi nábette ulıwma bilim beriw mekteplerinde xızmet etip atırǵan oqıtırwshılardıń pedagogikalıq kompetentligin rawajlandırırw hám de bolajaq pedagog kadrlardıń kásip sırların meńgeriwge baǵdarlawdan baslaw logikalıq mazmunǵa iye. Sebebi búgingi rawajlanıw, informaciya arǵısı dáwiri, sonday-aq bilimlendiriw tarawın modernizaciyalaw sharayatında miynet bazarında básiwike shıdamlı, óz kásibin tolıq meńgere alatuǵın, jeke pikiri hám poziciyasına iye, jańasha pikirleytuǵın, dúnyaqarası keń,

izleniwshen kompetentli pedagoglarğa bolğan talaptı kúsheytpekte. Talabalıq dáwirde kásiptiń sırları boyınsha iyelegen bazalıq bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlar pedagoglardıń kásiplik kompetentlikke erisiwi ushin ulıwmalıq fundament jaratıp beriwge qaratılğanlıǵı málim, biraq bunday bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlar

pedagogikalıq processlerde jáne de rawajlandırılıp barılıwı tiyis [3:131].

Juwmaqlap aytqanda, talabalardıń sociallıq ortalıqqa beyimlesiwinde kommunikativ kónlikpelerdi rawajlandırıwdıń áhmiyeti joqarı. Bunda joqarıda keltirip ótilgen faktorlardıń barlıǵı sebep boladı.

Adebiyatlar

1. Gaynazarova G. Ijtimoiy moslashuv va uning pedagogik omillari. Science and innovation. UIF 2022. 8.2 ISSN 2181.
2. Pedagoglarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish texnologiyalari astanova dilsuz omonovna science and innovation international scientific journal VOLUME 1 ISSUE 6 UIF-2022; 8.2 | ISSN: 2181-3337.
3. Kurbanliyazova Z.K., Turdibaeva Z.J. BASLAWISH KLASS OQITIVSHILARINIŇ KÁSIPLIK KOMPETENTLIGIN RAWAJLANDIRIW JOLLARI/ Baslawish tálimdi kompetenciya materillari. –Nókis: NMPI baspaxanası, 2020.
4. <https://kaa.wikipedia.org/wiki/Beyimlesiw>

РЕЗЮМЕ. Maqolada talabalarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish ijtimoiy moslashuv vositasi sifatida misollar keltiriladi. Shuningdek, ularning kelib chiqish sabablari va omillari haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье приводятся примеры развития коммуникативных навыков среди студентов как средства социальной адаптации. Также приводятся причины и факторы их возникновения.

SUMMARY. The article provides examples of the development of communication skills among students as a means of social adaptation. The reasons and factors of their occurrence are also given.

ОРФОЭПИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ В СТРУКТУРЕ КОММУНИКАТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Н.К.Саримсакова – старший преподаватель

Г.Т.Хакимова – начальник главного управления по надзору качества образования
Ташкентский международный университет финансового управления и технологии

Таянч сўзлар: рус тили, орфоэпик компетенция, нутқ фаолияти, талаффуз нормалари, нутқнинг ўзаро таъсири.

Ключевые слова: русский язык, орфоэпическая компетенция, речевая деятельность, произносительные нормы, речевое взаимодействие.

Key words: Russian language, orthoepic competence, speech activity, pronunciation norms, speech interaction.

Проблема формирования орфоэпической компетенции является широко дискутируемой в области современных научных исследований, в научной и научно-методической литературе.

Теоретико-методологические подходы к изучению взаимовлияния узбекского и русского языков, а также равноценного владения ими с позиций проявления феномена интерлингвистики на современном этапе развития высшего образования отражают тенденции современных социокультурных, социально-экономических и политических преобразований, происходящих в Узбекистане. Образующееся новое лингвистическое пространство начинает востребовывать соответствие и определение его как интегрированного мирового.

Расширение связей сотрудничества с другими государствами и, в частности, с Россией, предопределяет основные векторы развития интеграции феномена интерлингвистики в профессиональный курс. Так, если межнациональная составляющая ведущих образовательных учреждений ориентирована на формирование новой лингвокультурной реальности, основанной на приближении к европейским стандартам и подходам к изучению языков в рамках начальной профессиональной самореализации, то для вузов Узбекистана, которые ориентированы на изучение русского языка как иностранного, обучение на нем, осуществляется лишь на специализированных (языковых) факультетах.

Обучение русскому языку как иностранному должно становиться интегративной лингвистической системой, в которой русский язык необходимо рассматривать как объект предметно-языкового феномена, экстраполируемого в сферу профессионального образования в неязыковых вузах.

В структуре языковой компетенции в контексте освоения русского языка как иностранного выделяют следующий ряд составляющих относительно самостоятельных компонентов: лексическую, грамматическую, семантическую, фонологическую, орфографическую и орфоэпическую компетенции. Важность их формирования в рамках языковой подготовки неоспорима.

Каждый из компонентов языковой компетенции определяет особую функцию коммуникативного взаи-

модействия, среди которых в условиях современных реалий поликультуризации профессионального сообщества особое внимание направлено на формирование орфоэпической компетенции.

Орфоэпическая компетенция, т.е. процесс её формирования, неотделим от формирования фонологических навыков, в контексте чего орфоэпическая компетенция становится опосредованной артикуляционно-акустическими характеристиками, фонетической организацией лексем и т.п.

На этапе формирования орфоэпической компетенции мы сталкиваемся с понятием интерференции. При изучении русского языка узбекские студенты переносят знания узбекского языка на русский, посредством чего происходят изменения в произношении русских слов под влиянием узбекских.

Говоря о понятии «орфоэпическая компетенция», обратимся к контент-анализу, а также частотно-структурной специфике, которые позволят выделить ряд наиболее существенных характеристик, отражающих сущность феномена произношения в рамках успешной профессиональной коммуникации.

Таблица. Структурно-частотный анализ понятия «орфоэпическая компетенция», встречающегося в различных теоретических и прикладных научных исследованиях

Определение понятия	Источник	Основные Элементы (лексемы) понятия
2	3	4
Орфоэпическая компетенция – это совокупность правил, устанавливающих единообразное произношение, соответствующее принятым в данном языке произносительным нормам.	[1. С. 180 (448)]	1. Произносительная система. 2. Ориентирование на московское произношение. 3. Московские орфоэпические нормы.

Орфоэпическая компетенция заключается в умении правильно прочитывать слово по его графической форме.	[2. С. 185–188]	1. Заключается в способности. 2. Правильно прочитать слово. 3. Согласно с его графической формой.
Орфоэпическая компетенция – это способность осуществлять речевую деятельность в соответствии с правилами и нормами произношения в языке.	[3. https://infourok.ru/doklad-po-teme-samoobrazovaniya-551199.html (Дата обращения 21.10.2019).]	1.Способность. 2.Осуществлять речевую деятельность. 3.Согласно правилам и нормам. 4.Согласно произношению в языке.
Орфоэпическая компетенция – это способность говорящего не допускать в речи орфоэпических ошибок, а именно неправильного произношения, мешающего восприятию содержания.	[4. С.80–81.]	1.Способность говорящего. 2.Не допускать в речи орфоэпических ошибок. 3.Именно: неправильное произношение. 4.Мешающее восприятию содержания.
Орфоэпическая компетенция – это основа формирования орфоэпической культуры, развивающаяся в процессе целенаправленного моделирования речевой деятельности на основе специальных упражнений и позволяющей рефлектирующей личности принимать собственные орфоэпические решения.	[5. С. 12.]	1.Основа формирования. 2.Орфоэпическая культура. 3.Развивающаяся в процессе. 4.Целенаправленное моделирование. 5.Речевая деятельность. 6.На основе специальных упражнений. 7.Позволяя рефлектирующей личности. 8.Принимать собственные орфоэпические решения.
Орфоэпическая компетенция – это совокупность знаний, умений и навыков владения речью на произносительном уровне в соответствии с орфоэпическими нормами, определяемыми фонетической системой языка.	[6. https://infourok.ru/formirovanie-ortfoepicheskoy-kompetencii-mladshih-shkolnikov-3362823.html (Дата обращения 22.10.2019).]	1. Совокупность знаний, умений и навыков. 2. Владение речью на произносительном уровне. 3. В соответствии с орфоэпическими нормами. 4. Определяются фонетической системой языка.

Орфоэпическая компетенция – это способность к речевому взаимодействию на основе совокупности норм, правил, устанавливающих единство оформления звучащей речи, что содействует общению.	[7. https://scienceforum.ru/2014/article/2014005954 (Дата обращения 22.10.2019).]	1. Способность к речевому взаимодействию. 2. На основе совокупности норм, правил. 3. Устанавливают единство оформления звучащей речи. 4. Содействует общению.
Орфоэпическая компетенция – это способность владения нормами устного и письменного литературного языка на уровне культуры речи, включающей умение использовать выразительные возможности языка в соответствии с целями высказывания, с коммуникативной целесообразностью, с условиями общения, что сопровождается высокой культурой мышления.	[8. 1964. – 140 с.]	1. Способность владения. 2. Согласно нормам устного и письменного литературного языка. 3. На уровне культуры речи. 4. Умение использовать выразительные возможности языка. 5. Согласно целям высказывания, коммуникативной целесообразности, условиям общения. 6. Сопровождается высокой культурой мышления.
Орфоэпическая компетенция – это способность грамотно использовать в речи орфоэпические и собственно произносительные (дикцию, громкость, темп, ритм, интонацию речи) умения и навыки, основанные на произносительно-слуховой культуре, включающей отчетливость и ясность произношения, соотношенность звуков и букв, лексическое ударение, интонационность.	[9. С. 66–70.]	1. Способность. 2. Грамотное использование в речи. 3. Орфоэпические и собственно произносительные (дикция, громкость, темп, ритм, интонация речи) умения и навыки. 4. Основанные на произносительно-слуховой культуре. 5. Включающие отчетливость и ясность произношения. 6. Соотнесенность звуков и букв, лексического ударения, интонационности.

Анализ данных таблицы 1.1.1 показывает, что авторы изложенных концепций подходят к определению понятия «орфоэпическая компетенция» с позиций произносительных норм в структуре коммуникативного взаимодействия. С одной стороны, эти определения многоаспектны и отражают такие явления, как орфоэпическая и произносительно-слуховая культура, единство оформления звучащей речи в коммуникации и т.п.

С другой стороны, – они позволяют выделить в них ряд значений: от универсальных, при которых орфоэпическая компетенция обуславливает успешность и качество речевого действия, до узконаправленных, акцентирующих внимание на коммуникативной целесообразности, особой культуре мышления и пр.

Согласно результатам контент-анализа, в спектре рассмотренных определений понятия «орфоэпическая компетенция» выделены такие базовые семантические

компоненты, как: а) способность использовать произносительные нормы; б) отсутствие орфоэпических ошибок; в) продублирование речи на основе норм и правил. С учетом этого, а также данных структурно-частотного анализа лексемы «орфоэпическая компе-

тенция», мы даём ей следующее определение: способность владения нормами устного и письменного литературного языка, реализуемыми в речевой деятельности на основе правил произношения в языке, орфоэпических знаний, умений и навыков.

Литература

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: 2009. –С. 180 (448).
2. Шестакова Е.В. Особенности формирования языковой компетенции у иностранных военнослужащих // Вестник ЧелГУ. – 2015. № 27 (382). –С. 185–188.
3. Спиридонова Н.Л. Формирование орфоэпической компетенции школьников в процессе изучения произносительных норм русского языка. 2015. Интернет-ресурс: <https://infourok.ru/doklad-po-teme-samoobrazovaniya-551199.html>. (Дата обращения 21.10.2019)
4. Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Кашаева Е.Ю. Русский язык и культура речи. Справ. пособие. –Ростов н/Д: Феникс, 2002 (Курск : ФГУИПП Курск). –С.80–81.
5. Торгун С.Н. Формирование орфоэпической культуры студентов-нефилологов: Дис. ...канд. пед. наук. –М.: 2009. –С. 12.
6. Абдулменова ЗЗ. Формирование орфоэпической компетенции младших школьников. 2018. Интернет-ресурс: <https://infourok.ru/formirovanie-orfoepicheskoy-kompetencii-mladshih-shkolnikov-3362823.html> (Дата обращения 22.10.2019).
7. Миханцева А.И. Формирование орфоэпической компетенции в процессе освоения норм произносительной речи родного языка. 2014. Интернет-ресурс: <https://scienceforum.ru/2014/article/2014005954> (Дата обращения 22.10.2019).
8. Розенталь Д.Э. Культура речи. –М.: 1964. –С. 140.
9. Искандарова Т.Э. Формирование орфоэпических норм в речи учителя начальных классов как психолого-педагогическая проблема // Образование и воспитание. 2019. № 1. –С. 66–70.

РЕЗЮМЕ. Мақолада орфоэпик компетенция тушунчасининг таркибий ва частота тахлили келтирилган. Муаллифлар рус ва ўзбек тилларининг назарий-услубий ёндашувлари хақида фикр юритилди. Шунингдек, рус тилини чет тили сифатида ўзлаштириш контекстида тил компетенцияси таркибидан нисбатан мураккаб таркибий қисмларнинг қуйидаги қатор аниқланди: лексик, грамматик, семантик, фонологик, орфографик ва орфоэпик компетенциялар.

РЕЗЮМЕ. В статье приводится структурно-частотный анализ понятия орфоэпическая компетенция. Авторы рассуждают о теоретико-методологических подходах русского и узбекского языков. А также в структуре языковой компетенции в контексте освоения русского языка как иностранного выделили следующий ряд составляющих относительно самостоятельных компонентов: лексическую, грамматическую, семантическую, фонологическую, орфографическую и орфоэпическую компетенции.

SUMMARY. The article provides a structural-frequency analysis of the concept of orthoepic competence. The authors discuss the theoretical and methodological approaches of the Russian and Uzbek languages. And also in the structure of linguistic competence in the context of mastering Russian as a foreign language, the following series of relatively independent components were identified: lexical, grammatical, semantic, phonological, orthographic and orthoepic competence.

ZAMANAGÓY TÁLIM PROCESINDE DIDAKTIKALÍQ METODLARÍN KLASSIFIKACIYALAW

S.Saytbekova – *pedagogika ilimlerinin kandidati, docent*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: metod, tasnif, didaktika, texnologiya, oʻquv jarayoni, oʻqituvchi, oʻquvchi, reproduktiv usul, dasturlashtirilgan usul, evristik usul, muammoli usul.

Ключевые слова: метод, классификация, дидактика, технология, учебный процесс, учитель, ученик, репродуктивный метод, программированный метод, эвристический метод, проблемный метод.

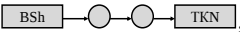
Key words: method, classification, didactics, technology, educational process, teacher, student, reproductive method, programmed method, heuristic method, case-study method.

Metod – bul bilimlendiriw procesiniń oqıwshınıń óz betinsheligi dárejesi (yamasa oqıwshı ushın tálim procesi elementleriniń ashıqlıǵı dárejesi) menen anıqlanatuǵın belgisi. Bunda, bul dáslepki klassifikaciya tolıq dewden kúta jıraǵ, óytkeni oqıw procesiniń tórt elementiniń (baslawısh shárayatlar, aralıq nátiyjeler, wazıypalardı sheshiw jolları, kútiletuǵın nátiyje) kombinaciyaları tórt metod penen juwmaqıanbaydı. Olar ádetiy hám túsiniqli. Olardı derlik barlıq oqıtıwshılar qollanadı. Olar ushın ulıwmalıq bolǵan nársen – oqıwshı ushın baslawısh shárayatlardıń hám kútiletuǵın nátiyelerdiń ashıqlıǵı. Olar oqıwshıǵa tayar halında beriledi.

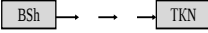
Bazalıq dep ashıq baslawısh shárayatlar hám ashıq kútiletuǵın nátiyelerge iye tálim metodları ayıladı.

1. Eger oqıwshı temanı úyreniwde neden kelip shıǵıw, qanday aralıq nátiyelerden ótiw, olarǵa qalayınsha erisiw kerekligin bilse, onda onıń tálimdegi funkciyası bulardıń barlıǵın eslep qalıw hám zárúr payıtta qayta tiklew menen sheklenedi. Solay etip, reproduktiv (RM) yamasa túsindiriw-illyustrativlik (TIM) metod tuwralı sóz etemiz.

Reproduktiv (yaki túsindiriw-illyustrativlik) dep oqıw procesiniń barlıq elementleri ashıq bolǵan metod ayıladı.

Sxemalı túrde metodtı tómendegishe súwretleymiz: , bul jerde BSH – baslawısh shárayatlar, TKN - tálimniń kútiletuǵın nátiyeler, shenbersheler menen aralıq wazıypalardı, al strelkalar menen olardı sheshiw jolların belgileybiz.

2. Eger oqıwshıǵa aralıq nátiyeler xabarlandırılmasa, biraq basqaları ashıq bolsa, onda biz tálimniń *programmalastırılǵan metodına* (PM) iye bolamız. Sxemalı túrde

metodtı tómendegishe súwretleymiz: , Haqıyqattan da, oqıwshı neden kelip shıǵıw hám ne qılıw kerekligin bileti. Háreketler baǵdarlamasınıń (programmasınıń) birinshi bólimi boyınsha nátiyelerdi alǵannan keyin baǵdarlamalıń ekinshi bólegin ornlawǵa kirisiw kerek hám usılayınsha kútiletuǵın nátiyjeni alǵanǵa shekem dawam ettiredi.

Programmalastırılǵan (PM) dep ashıq baslawısh shárayatlarına, kútiletuǵın nátiyelerge, aralıq wazıypalardı sheshiw jollarına iye, biraq aralıq wazıypaları jabıq bolǵan metodtı ayıtamız.

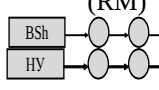
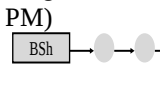
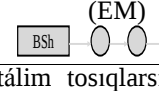
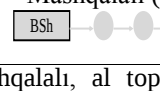
3. Eger aralıq nátiyeler ashıq, biraq olarǵa erisiw usılları oqıwshılardıǵa xabarlandırılmasa, onda evristikalıq kópliginen paydalanǵan halda hár qıylı jollardı sınap koriwge tuwra keledi. Usılayınsha hár bir járiyalanǵan aralıq nátiyelerdi alǵannan keyin tákirarlanadı. Evristikalıq (EM) dep ashıq baslawısh shárayatlar, kútiletuǵın nátiyeler, aralıq wazıypalar, biraq aralıq wazıypalardı sheshiwdiń jabıq jollarına iye tálim metodı ayıladı. Sxemalı túrde metodtı tómendegishe súwretleymiz:

, Evristikalıq metod mashqalalı bolıp, onda bul metod arqalı oqıwshıǵa bir qatar sorawlar beriw jolı menen qarap shıǵılıwı kerek, oqıwshılar mashqalanıń sheshimine qaray jeteklenedi.

4. Eger aralıq nátiyeler de, olarǵa erisiw jolları da belgisiz bolsa, oqıwshı orın alǵan hám zárúr bilimler ortasındaǵı qayshılıq penen duslasadı, yaǵnıy mashqalalı jaǵdayǵa (situaciya)ǵa túsedi. Onıń izleniwı bir qansha quramalı tús aladı. Bunday jaǵdayda muǵallım tálimniń mashqalalı metodın (MM) paydalanadı.

Sxemalı túrde metodtı tómendegishe súwretleyimiz: . Demek, usı tórt bazalıq metodlardı analizlep, tómendegi matricasına iye bolamız.

Bazalıq metodlardıń klassifikaciyalıq matricası.

Baslawısh shárayatlar hám kúti-letuǵın nátiy-jeleri <i>ashıq</i>		Aralıq wazıypalardıń metodları	
		<i>ashıq</i>	<i>jabıq</i>
Aralıq wazıypalardıń sheshiwdiń jolları	<i>ashıq</i>	Reproduktiv (RM) 	Programmalaştırılǵan PM)
	<i>jabıq</i>	Evristikalıq (EM) 	Mashqalalı (MM)

Individual tálim tosqılsız mashqalalı, al toparlıq – evristikalıq bolıwı múmkin, óytkeni oqıw procesiniń metodı principal túrde hár qıylı belgiler menen anıqlanadı.

Pedagogika boyınsha kópsilik sabaqlıqlarda bilim hám kónlikpelerdi ózlestiriw procesi belgili bir basqıshlarǵa iye. Kóbinese bes basqısh elementlerge ajratıladı: jana materialdı úyreniw (JMU), tákirarlaw (T), bekkemlew (B), qadaǵalaw (Q), korrekciya (K) [1]. Basqısh – bul bilimlendiriw procesiniń maqsetke erisiw fazası (stadiyası) menen anıqlanatuǵın belgi.

Oqıw procesi basqıshlarınń hár biri hár qanday metod hám hár qanday rejimde ámelge asırılıwı múmkin.

Oqıw procesiniń shólkemlestiriw formalarınń dizimi bir qansha kólemli bolıwı múmkin. Bul dizimge: gúrriń, sawbet, lekciya, seminar, praktikum, laboratoriyalıq jumıs, ekskursiya, zachyot, kollokvium, imtixan, soraw, qadaǵalaw jumısı hám t.b. metodlar kiredi.

Waqt talabı sonnan ibarat, pedagogikalıq oylap tabılıw-lardıń barlıq reń-bärenliginen málim bir belgilerge iyelerin ǵana tańlap alıw kerek:

1. Háreketlerdiń sistemalılıǵı hám anıq algoritmi («bir isle, eki isle, úsh isle»).
2. Qayta óndiriliwsheńligi (hár bir paydalanıwshınıń óziniń sıpatlarprofessionallıq dárejesinen ǵárezsiz túrde qollana alatuǵınlıǵınıń kepili sıpatında).
3. Boljanatuǵın kepillengen nátiyje.
4. Tolıq optimallıq (zárur hám jetkilikliniń sıpatlaması túrinde).

Barlıq antropologiyalıq texnologiyalarǵa tán bolǵan taǵı bir qásiyetti atap ótiw múmkin: tábiyatqa muwapıqlıq» [2].

Solay etip, biz texnologiya túsiniǵine, texnologiyaniń metodikadan ózgesheligi sistemalılıq (algoritmliklik), qayta óndiriwsheńligi (kóbeytiw múmkinligi), nátiyjelerdiń kepillengenligi, optimallıq hám tábiyatqa muwapıqlıǵı ekenligin tán alǵan halda jetip keldik. Eń keń hám qısqqa

Adebiyatlar

1. Бершадский М.Е., Гузев В.В. Дидактические и психологические основания образовательной технологии. М.: Центр «Педагогический поиск», 2003. -С. 95.
2. Цит. по: Целищева Н.И. Технологический подход – веление времени. // Перспективные образовательные технологии на рубеже веков. Материалы межрегиональной научно-практической конференции. / Под ред. проф. В.П. Кваша. Краснодар: Институт им. К.Росинского, 1999. -С. 69–74.
3. Кушнir А.М. Методический плюрализм и научная педагогика // Живая педагогика. Открытость. Культура. Наука. Образование. Материалы круглого стола «Отечественная педагогика сегодня — диалог концепций». -М.: Народное образование, 2004. -С. 263.

REZYUME. Maqolada «usul» atamasi va uning asosiy turlari haqida umumiy tushuncha berilgan, o'qitish usullari tasnifi, o'quv jarayonining bosqichlari va uni o'zlashtirish tahlili, metodologiya va texnologiyani qiyosiy tahlili, shuningdek, umumlashtirilgan didaktik o'quv qurollari tasnifi berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье дано общее понятие термину «метод» её основным видам, приводится анализ классификации методов обучения, этапы учебного процесса и её усвоение, сравнительный анализ методики и технологии, а также обобщённая классификация дидактических средств обучения.

SUMMARY. The article gives a general concept of the term “method” and its main types, provides an analysis of the classification of teaching methods, stages of the educational process and its assimilation, a comparative analysis of methodology and technology, as well as a generalized classification of didactic teaching aids.

anıqlamanı A.M.Kushnir berdi: «Pedagogikalıq texnologiyalar – bul berilgen shárayatlarda pedagogikalıq wazıpalarǵa erisiwdiń optimal usılları» [3]. Bul defini-ciyanıń tereńligin kemeytpegen halda biziń pikirlerimiz hám terminlerimiz kontekstine oralamız. Bul kontekstte texnologiyaniń anıqlaması bunday boladı: **tálim texnologiyası** degende biz oqıw procesin shólkemlestiriwdiń oqıw maqsetlerine kepillengen, tábiyatqa muwapıq erisiw ushın zárur bolǵan universal, anısat qayta óndiriletuǵın optimal izbe-izligin túsiniwdi usınıs etemiz.

Metodika hám texnologiya anıqlamaların salıstırmalı analizlewdiń qolaylı bolıwı ushın akademik P.M.Erdnievtiń eselengen jazıw usılınan paydalanamız:

Tálim (oqıtıw) metodikası texnologiyası degende biz oqıw

maqsetlerine kepillengen tábiyatqa muwapıq erisiw ushın zárur bolǵan oqıw procesin shólkemlestiriw formalarınń har bir muǵallımushinozinetan bolǵan universalqaytaóndiriletuǵın,optimal izbe-izligin túsinemız.

Ulıwmalastırıp aytqanda tómendegi didaktikalıq qural-lar klassifikaciyasın názerinińizge usınamız.

Klassifikaciyalawshı belgi		Didaktikalıq qurallar klasi	Didaktikalıq qurallar túrleri
Oqıw procesi	Oqıwshılardıń muǵdarı	Quram	Individual toparlıq akademiyalıq aǵım ǵalaba
	Oqıw procesi elementleriniń oqıwshılar ushın ashıqlıǵı	Metod	Reproduktiv programmalaştırılǵan evristikalıq mashqalalı
	Informaciyalıq aǵımlardıń baǵdarlanganlıǵı	Rejim	EkstraA IntroA InterA
	Ózlestiriw basqıshları	Basqısh	JNÚ tákirarlaw bekkemlew qadaǵalaw korrekciya

Oqıtıw (tálim) metodikası degende biz anaw yaki minaw oqıw maqsetine erisiw ushın zárur bolǵan oqıw dáwirini ishinde shólkemlestiriw formaları hám paydalanıw metodları, hár bir muǵallım ushın ózine tán bolǵan izbe-izligin túsinemiz. Hár qıylı metodikalar túrlishe kúsh salıw-lardı (shıǵınlardı) (waqt, energetikalıq, materiallıq hám t.b.) talap etedi. Hár bir quram, metod, rejim, basqısh óziniń manisleriniń reń-bärenligine iye ekenligin este tutqan halda, hár qıylı muǵallımlerde eki birdey oqıw situaciýalarınń izbe-izligi – formulasın, yaǵnıy shólkemlestiriw formasın tabıw ámelde múmkin emes. Birdey oqıw wazıypasın hár bir muǵallım óz betinshe sheshedi.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ ПЕРЕГОВОРАМ В КОНТЕКСТЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ

В.А.Сейтенова – преподаватель

Национальный исследовательский университет

«Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства»

Таянч сўзлар: далиллаш, ўзаро ҳаракатлари, ўзаро тушуниш, алоқа, иш юзасидаги мулоқоти, муаллиф иш жараёни, суҳбатнинг ўзига хос ғазилатлари.

Ключевые слова: аргументация, взаимодействие, взаимовлияние, взаимопонимание, контакт, обмен информацией, профессиональное общение, сфера деятельности.

Key words: argumentation, interaction, rapport, mutual understanding, contact, professional speech, communication, palaver, theory speech, in article, business dialogue.

Высокий уровень владения иностранными языками, в том числе и русским языком, является важным условием для осуществления экономического сотрудничества между странами. Русский язык является одним из основных компонентов профессиональной подготовки специалистов в вузах Узбекистана. Выпускникам вузов, работающих в международных организациях, предприятиях, осуществляющих внешнеэкономические связи, необходимо вести деловые контакты и переговоры на русском языке с иностранными партнерами по различным вопросам.

Устная форма общения, а именно проведение деловых переговоров, как подчеркивает большинство исследователей в данной области (К.А.Павлов, К.Г.Воронов, Н.Н.Герчикова и др.), предпочтительнее письменного общения в сфере внешнеэкономической деятельности. Это обусловлено рядом особенностей устной коммуникации, которые более соответствуют специфике коммерческой деятельности. Опираясь на теоретические положения об изучении устного профессионального общения специалистов внешнеэкономических связей в свете теории общения (А.А.Бодалев, Б.Ф.Ломов, Б.Д.Парыгин, В.М.Соковнин, Я.Яноушек и др.), необходимо отметить следующие ключевые моменты:

1. Устное профессиональное общение специалистов внешнеэкономических связей является сложным, многогранным и емким явлением.

2. Согласно Б.Ф.Ломову, общение - это "взаимодействие субъектов, вступающих в него как партнеры" [1:127], а не просто суммирование параллельно развивающихся действий.

3. В рамках данного исследования особое значение приобретают такие параметры общения, как контакт, взаимопонимание, обмен информацией, взаимовлияние.

4. Для рассматриваемого вида общения (устное профессиональное общение специалистов внешнеэкономических связей) важны лишь отдельные характеристики внутри каждого из этих параметров.

На основании данных теоретических положений нами была глубже изучена специфика устного профессионального общения в сфере внешнеэкономических связей, выявлены его ключевые характеристики и особенности по сравнению с общением в других профессиональных контекстах.

Устные переговоры представляют собой специфическую форму взаимодействия субъектов, которые вступают в него как равноправные партнеры и имеют свои намерения, предвидят последствия своих поступков, знают свои цели, достаточно хорошо представляют цели своих партнеров, умеют контролировать свои потребности, учитывая потребности своих партнеров. Предпосылкой успешного осуществления переговоров является ориентация партнеров на контакт. Контакт, как процесс, характеризуется определенными фазами развития: установление контакта, поддержание, разрушение контакта, а также и его восстановление. Необходимым условием установления, поддержания и восстановления контакта в ходе переговоров является

наличие максимально глубокого взаимопонимания, которое предполагает понимание: а) целей, намерений, интересов, потребностей, установок партнера по переговорам; б) «мотивов поведения «партнера», отношений, складывающихся и развивающихся между партнерами по общению», настроения партнера; в) самой ситуации общения, являющейся общей для всех и сохраняющей свою объективную данность [2:14].

Процесс переговоров предполагает наличие информации обо всех участниках, о предмете, цели, условиях деятельности, о частичных и общих её результатах [3:6-7]. При этом происходит не только обмен информацией, но и ее формирование, развитие, уточнение.

Формирование и развитие информации осуществляется в определенной последовательности на трех уровнях. На первом выравниваются различия, имеющиеся в исходной информированности вступающих в переговоры партнеров. Второй связан с «передачей и принятием значений», относящихся к двум аспектам: «предметному» содержанию и «интерпретационному», включающему тот смысл, который объективно придают содержанию взаимоотношения участников и субъективно - сами участники. Третий уровень включает стремление партнеров понять взгляды и установки друг друга. Общение здесь направлено на формирование оценок достигаемых результатов (согласие, несогласие, сопоставление взглядов и т.п.) [4:169-170].

Таким образом, создается общий фонд информации, которым могут пользоваться все партнеры по переговорам.

В процессе переговоров происходит обмен различными видами информации. Анализ классификаций информации, приведенных разными авторами, показывает необходимость учитывать при ее разработке целый комплекс параметров. Этот комплекс, с нашей точки зрения, должен включать:

1. Качественную характеристику информации. На основании этого параметра мы выделяем главную и второстепенную информацию.

2. Соотношение имеющейся у одного партнера по общению информации и поступающей к нему от другого партнера. Первую можно назвать исходной, вторую - дополнительной. Дополнительная информация может классифицироваться по отношению к исходной следующим образом: конкретизирующая, уточняющая, корректирующая, детализирующая, обобщающая.

3. Содержательную сторону, т.е. то, «о чем» партнеры информируют друг друга, какую роль эта информация играет в развитии общения. Учитывая первый вопрос «о чем?», можно выделить: 1) фактологическую (о фактах, объективно существующих и составляющих предмет обсуждения в ходе речевого общения); 2) оценочную, т.е. информацию об отношении партнера к обсуждаемому вопросу, поступку (это отношение может быть и субъективным) и 3) направляющую, т.е. информацию о желании партнера развивать общение в определенном направлении. Данный вид информации представляет собой волеизъявление одного партнера и служит средством: а) направления действий другого

партнера в определенном русле; б) направления совместных действий партнеров в определенном русле.

Таким образом, многосторонний подход к классификации видов информации позволяет выделить существенные характеристики информации, используемой в ходе профессионального общения, и определить те языковые средства, которые необходимы для передачи/запроса вышеуказанных видов информации. В профессиональном общении специалистов в сфере внешнеэкономических связей происходит обмен всеми видами информации, превалирование каких-либо видов информации зависит не только от задач и целей общения, но и от места устных переговоров в коммерческой деятельности.

В процессе переговоров и, в частности, при рассмотрении условий проекта контракта по заключению сделки, доминируют конфликтные ситуации, поэтому чрезвычайно важным является взаимовлияние – воздействие одного партнера на другого с целью изменения его позиции.

Учитывая то, что основным способом коммуникативного воздействия на партнера в ходе переговоров, по мнению П. Мицича [5], является аргументация, представляется необходимым рассмотреть некоторые положения теории аргументации, которые имеют непосредственное отношение к нашему виду общения, а именно: 1. В ситуациях несовпадения взглядов, интересов, аргументация включает три логические операции: доказательство, опровержение и обоснование. 2. Доказательство и опровержение выполняют в процессе аргументации противоположные по своей информативности функции. Для доказательства характерна конструктивная функция, а для опровержения – критическая. Обоснование выполняет оценочную функцию. В процессе аргументации происходит постоянная оценка как доказываемого тезиса/положения и аргументов в его пользу, так и антитезиса и контраргументов, поэтому доказательство и опровержение, сочетаясь друг с другом, оба сочетаются с обоснованием.

Оценочный момент аргументации выступает как фактор, способный не только убедить, но и переубедить партнера по общению. В рамках коммерческой деятельности доказательство, опровержение и обоснование играют большую роль, поскольку именно от успешности осуществления этих трех операций зависит конечный результат переговоров.

Исходя из вышесказанного под аргументацией мы понимаем «специфический способ рассуждения», в процессе которого а) доказываемая правильность выдвигаемого предложения и обосновывается целесообразность его принятия другой стороной (партнером по общению), или б) опровергается рассматриваемое предложение как неприемлемое и обосновывается нецелесообразность (невозможность) его принятия с точки зрения взаимной выгоды, или в) опровергается рассматриваемое предложение другой стороны как несостоятельное и обосновывается его несостоятельность, или г) опровергаются аргументы/контраргументы, приведенные одной стороной в

защиту своего предложения, и обосновывается их несостоятельность.

Естественно, что аргументация может оказывать разное влияние на позицию партнера. Опираясь на классификацию, данную П. Мицичем, мы выделяем, применительно к нашим условиям, следующие: а) изменение позиции партнера на диаметрально противоположную, т.е. его «нет» превращается в «да» или же соответственно его «да» – в «нет»; при условии, что изменение его позиции укладывается в пределы его возможностей, оговоренных его стороной до переговоров; б) частичное изменение позиции партнера, т.е. ярко выраженная позиция «никогда» сводится к частичному компромиссному положению «пока нет» или «возможно», или же компромиссная позиция «может быть» превращается в твердую позицию «да/нет». В случае нулевого воздействия аргументации на партнера могут быть выдвинуты альтернативные предложения, в этом случае процесс аргументации повторяется с самого начала при отказе одной из сторон принять альтернативное предложение другой стороны.

Непременным условием эффективности речевого воздействия является обратная связь (Бодалев, Ломов и др.), которая проявляется в ответных действиях партнера. Это свойство обратной связи превращает её в важный инструмент информационного воздействия. Именно наличие немедленной активной обратной связи между партнерами выгодно отличает устные переговоры от письменного общения и позволяет быстро и оперативно решать сложные коммерческие вопросы в условиях конфликта.

Предпосылкой успешного воздействия на партнера в ходе переговоров и достижения поставленных целей является знание сути дела, уровня информированности партнера по обсуждаемому вопросу, тщательная подготовка к переговорам. Последняя требует от участников переговоров серьезного изучения хода и результатов предшествующего письменного общения, сбора и обработки информации, планирования хода переговоров.

Речевое воздействие всегда осуществляется при помощи языковых средств, поэтому успех переговоров зависит от степени владения участниками рабочим (в нашем случае русским) языком, т.е. от сформированности целого ряда речевых навыков, обеспечивающих как правильное оформление высказываний средствами русского языка, так и адекватное понимание речи партнера по общению.

Таким образом, изучение устного профессионального общения специалистов внешнеэкономических связей в свете теории общения показало, что переговоры представляют собой сложный многоступенчатый процесс, при котором происходит обмен различными видами информации, направленный на повышение степени информированности партнеров, с одной стороны, и на аргументирование позиций, с другой. «Переговорная» ситуация, в которой осуществляются переговоры, характеризуется спецификой целей, обстановки, отношений между партнерами, их интересов, фоновых знаний, социальных ролей.

Литература

1. Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии. – В сб.: Методологические проблемы социальной психологии. – М.: «Высшая школа», 1975.
2. Гусев Г. Психология общения. – М.: «Высшая школа», 1980.
3. Бодалев А.А. Восприятие человека человеком. – Л.: «Просвещение», 1965.
4. Яноушек Я.Я. Коммуникация трех участников совместной деятельности. – В сборнике статей «Проблемы общения в психологии». – М.: «Высшая школа», 1981.
5. Предраг Мицич. Как проводить деловые беседы. – М.: «Мысль», 1987.

РЕЗЮМЕ. Бу мавзу савдо-сотик харакатларида мутахассисларни рус тилида суҳбатлашишга ўргатиш мақсади. Мақолада оғзаки суҳбат онгли шахслар томонидан ўзаро таҳлил қилинган. Савдо-сотик харакатларда олиб бориладиган иш юзасидаги мулоқотларнинг параметрлари кўриб чиқилди. Муаллиф иш жараёнидаги асосий иш мулоқотларини турларга ажратди, ахборотнинг турларини умумий синфлаш асосида белгиланган.

РЕЗЮМЕ. Выбор темы статьи продиктован необходимостью обучения профессионально-деловому общению на русском языке специалистов в сфере внешнеэкономических связей. В статье на основе теоретических исследований общения характеризуются специфические особенности переговоров, осуществляемых в ходе коммерческой деятельности. На основании проведен-

ного анализа общей классификации видов информации автор выделяет параметры информации, являющиеся существенными в ходе профессионального общения.

SUMMARY. The choice of theme is dictated by the necessity of educating to the professionally-business communication in the Russian language of the specialists in the field of commercial activity. In article characterized business negotiations realized in the course of commercial activity. The analysis of verbal negotiations as forms of cooperation of subjects is given at consideration of terms of draft contract on the settlement of a transaction. On the basis of description of the general classification of types of information an author distinguishes those parameters that are substantial during a professional communication.

SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING JISMONIY TARBIYADA MAQSADGA MUVOFIQLIGI

T.Q.Seytmuratov – tayanch doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, jismoniy ta'lim-tarbiya, texnologiya, qo'llash strategiyasi, intellektual algoritim.

Ключевые слова: искусственный интеллект, физическая культура, технология, стратегия применения, интеллектуальный алгоритм.

Key words: artificial intelligence, physical education, technology, application strategy, intelligent algorithm.

Kirish. Fan va texnika rivojlanishi bilan sun'iy intellekt inson hayotiga chuqur ta'sir qila boshladi. Sport ta'limi sohasida sun'iy intellektni qo'llash ham asta-sekin chuqurlashdi, ta'bir joizki, bu taraqqiyot davri mahsulidir, shuningdek, jismoniy tarbiyani o'qitishning yangi usulining muqarrar natijasidir va an'anaviy ta'lim rejimiga o'rin yo'q. Yangi davrda jismoniy tarbiya sohasida sun'iy intellekt texnologiyasi ta'lim robotlarida, ta'limning virtual reallik sahnalarida, ta'lim mazmunida va boshqa jihatlarida qo'llanilishi mumkin.

Katta ma'lumotlar, virtual reallik va sun'iy intellekt hayotimizga kirib kelganidan beri sport industriyasi ham o'zgarib boshladi. Maydondagi jihozlardan tortib o'yinchilarni tayyorlashgacha bo'lgan har bir aloqa yanada aniqroq bo'ldi. Asboblarning moslashuvchanligi va aniqligi yaxshilandi, hakamlar endi ballarni aniqlashning yagona mezonini emas. Texnologiya o'zining keskin qarashlari bilan sport maydonidagi eng adolatli hakamga aylandi. Sportchilarni tayyorlash haqida gap ketganda, biz turli mashqlarni bajarish uchun virtual muhitlardan foydalanishni boshladik. O'yinchilarning sifati va ishlashi katta ma'lumotlar bilan tahlil qilinadi va fiziologik nazorat ham sun'iy intellekt tomonidan berilgan takliflarga tayanadi. Ilgari o'yin kaliti jamoaning sifati edi. Kelajakda g'alaba yoki mag'lubiyat nafaqat sportchilarning jismoniy tayyorgarligi va jamoa sifati, balki texnologiya xarajatlariga ham bog'liq bo'lishi mumkin. So'nggi yillarda sport sohasiga sun'iy intellekt joriy etilib, sport va sport olamiga misli ko'rilmagan o'zgarishlar olib keldi. Ushbu maqolada sun'iy intellektni sportda mashqlarda qo'llash va bu sport turlarida sun'iy intellekt qanday qo'llanilishi muhokama qilinadi. Va nihoyat, e'tibor qaratish kerak bo'lgan bir nechta yangi holatlar tahlil qilinadi va sun'iy intellekt yechimlari sport sanoatiga nima olib kelishini kuzatish mumkin [1:3].

Quyida biz katta ma'lumotlar va sun'iy intellekt sport olamida qanday o'zgarishlar qilayotgani haqida ma'lumot beramiz:

Sun'iy intellekt asosidagi mashg'ulotlar va murabbiylik: Sportdagi muvaffaqiyat samaradorlik bilan o'lchanadi va sun'iy intellekt sport industriyasini o'zgartirishning asosiy usuli - bu o'yinchilarning individual faoliyatini baholash va o'yindan oldin, o'yin davomida va keyin qaror qabul qilishda qanday foydalanishdir. Sun'iy intellekt platformasi sportchilarning turli ma'lumotlarini o'lchashi va to'plashi va bu ma'lumotlar orqali miqdoriy va sifatli tahlil va prognozlarini amalga oshirishi mumkin, bu esa murabbiylarga o'z jamoalari uchun yaxshiroq mashg'ulot rejalarini ishlab chiqishda yordam beradi. Misol uchun, murabbiylar va tahlilchilar o'yinchilarning kuchli tomonlarini, yaxshilanishi kerak bo'lgan yo'nalishlarini aniqlashlari va ularning mashg'ulotlari va muvaffaqiyatlari uchun muhim bosqichlarni rejalashtirishlari mumkin. Bundan tashqari, ko'rsatkichlar o'yinchilar statistikasini solishtirish va jamoa o'yinidagi zaif tomonlarni aniqlash uchun ishlatilishi mumkin. Himoya tomonida, sun'iy

intellekt strategik uslublarini tahlil qilishi va batafsil o'yin rejalarini shakllantirish orqali raqibning hujumini buzishi mumkin. PIQ va Everlast tomonidan ishlab chiqilganlar kabi sun'iy intellekt yordamida boshqariladigan taqiladigan qurollar mashg'ulot yoki mashg'ulot dasturining muvaffaqiyatini tushunishga yordam beradi. Qurilma boks va jang san'ati kabi jangovar sport turlari uchun mo'ljallangan va o'yinchilarning harakatlaridagi nozik o'zgarishlarni suratga olishi va baholashi mumkin.

O'yinchilarning ish faoliyatini yaxshilash: Sun'iy intellektni futbol loyihalarida qo'llash: Hech kimga sir emaski, sun'iy intellekt algoritmlaridan olingan tushunchalar futbolga ko'proq qiymat qo'shishi mumkin. Masalan: Goal line texnologiyasi (GLT), video assistent referee (VAR) va boshqa texnologiyalar Jahon futboli o'yinlarida hakamlarga o'yin davomida to'g'ri qaror qabul qilishda qo'shimcha yordam berish va shu orqali o'yinning adolatligini oshirish uchun qo'llaniladi.

Basketbol loyihalarida sun'iy intellektni qo'llash: Gonkongdagi NEX Team startapi tomonidan ishga tushirilgan HomeCourt dasturi bu hatto NBA yulduzlari ham yaxshi ko'radigan APP bo'lib, u mavjud basketbol o'yinlarini o'zgartirmagan holda sun'iy intellekt aqlli tasvirni aniqlash va mashinani o'rganish texnologiyasidan foydalanadi. HomeCourt o'yinchining ish faoliyatini yaxshilash uchun ham qo'llaniladi. Masalan, basketbol mashg'ulotlari sun'iy intellekt bilan birgalikda smartfonlarga basketbol maydonini egallashga imkon beradi. HomeCourt – sun'iy intellekt bilan jihozlangan basketbol o'rgatish ilovasi. Foydalanuvchi telefonni yuqoriga ko'tarib maydon va basketbol halqasiga qaratadi va dastur avtomatik ravishda maydon va halqaning o'zaro joylashishini aniqlaydi. Maydondagi o'yinchi zarba berganida, HomeCourt o'yinchining zarbasini darhol aniqlaydi va otish foizini avtomatik ravishda yozib oladi. Basketbol murabbiyining asosiy jismoniy tayyorgarligini, to'pni boshqarish ko'nikmalarini, to'pni himoya qilish qobiliyatini va otishning aniqligini yozib olish va real vaqt rejimida hisoblash orqali o'yinchilarning har tomonlama ishlashiga yordam berish uchun foydalanish mumkin. HomeCourt-ning asosiy vazifasi "otishma foizlarini qayd etish"dir. Ilova o'yinchilarning suratga olish foizini tahlil qilish uchun mobil telefon kamerasi linzalari va AI algoritmlaridan foydalanadi va tortishish nuqtalarini (har bir hududda urish foizlari) chizishi, shuningdek, boshqa ma'lumotlarni yozib olishi mumkin. Masalan, oyoqning egilish burchagi, otish burchagi, dribbling tezligi, vertikal sakrash balandligi va boshqalar ma'lumot uchun. Vaqt o'tishi bilan foydalanuvchilarning mashg'ulotlar natijalarini osongina kuzatish mumkin. Bundan tashqari, HomeCourt "video ko'rib chiqish" funksiyasini ham taqdim etadi. Homecourt sizning suratga olish videolaringizni oz xotirasida saqlaydi, bu sizga istalgan vaqtda muvaffaqiyatsiz suratga olishning asosiy sabablarini aniqlash va harakatlaringizni yaxshilash uchun video tasvirni takroran korish imkonini beradi [2:4].

Home Court – bu mobil telefon (yoki planshet) kamerasidan sun'iy intellekt algoritmi bilan birgalikda urilgan gollar sonini avtomatik tahlil qilish va yozib olish uchun foydalanadigan ilova o'yinchilarga real vaqt rejimida basketbol murabbiyining asosiy jismoniy tayyorgarligini, to'p bilan muomala qilish ko'nikmalarini, to'pni himoya qilish qobiliyatini va top otish yozuvlari orqali otish aniqligini shaffof tarzda hisoblash va shu bilan o'yinchilarga har tomonlama o'z faoliyatini yaxshilashga yordam beradi. Bundan tashqari, Tayvaning Jingle startap jamoasi dunyodagi birinchi Strike aqlli beysbolini ishlab chiqdi, unda o'rnatilgan giroskoplar, turli sensorlar, Bluetooth modullari va boshqaruv chipi mavjud bo'lib, foydalanuvchilarga pitching paytida aylanish tezligi, o'q va to'p tezligini avtomatik aniqlash imkonini beradi. Traektoriya, qo'nish nuqtasi va boshqa aniq ma'lumotlar va o'yinchilar yoki murabbiylarni ma'lumotlar tahlili bilan ta'minlash uchun darhol mobil telefonga uzatiladi [5:6].

O'yin qarorlarining to'g'riligini oshirish: Sport musobaqalarida texnologiyaning eng dastlabki qo'llanilishidan biri bu hakamlarga aniqroq qarorlar qabul qilishda yordam berishdir. Masalan, maysazor tennisini olaylik. Sanoat uzoq vaqtdan beri hakamlarga tennis to'pi chegaradan tashqariga yoki ichkariga tushganini aniqlashga

yordam berish uchun sozlash kameralaridan foydalangan. Kriket va tennis o'yinlarida Hawk-Eye texnologiyasi, futbolda esa Virtual Assisted Referee (VAR) texnologiyasi mavjud. Ushbu turdagi texnologiyaning joriy etilishi sport tadbirlarini yanada adolatli va standartlashtirilgan qiladi, shuningdek, hakamlarning qarorlarini obyektiv qiladi. Ayniqsa, kriket o'yinlarida qo'pol mulohaza yuritish ko'pincha sportchilarning jiddiy noroziligiga sabab bo'lardi. Sun'iy intellekt texnologiyasining paydo bo'lishi kriketning adolatligini sezilarli darajada yaxshilagan.

Xulosa. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun sun'iy intellekt texnologiyalari katta imkoniyatlarni ochib beradi. Masalan, HomeCourt ilovasi, basketbol murabbiylariga o'yinchilarga ta'lim berishda yordam beradi va muvaffaqiyatsizliklarini suratga olinishi orqali tahlil qilish imkonini beradi. Boshqa sport turlarida ham sun'iy intellekt texnologiyalari qarorlarni aniqlashda va adolatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Tennis va kriketda qo'llaniladigan Hawk-Eye va Virtual Assisted Referee (VAR) texnologiyalari sportchilarning jiddiy noroziliklarining oldini oladi va o'yin qarorlarining to'g'riligini oshiradi. Bunda sun'iy intellekt texnologiyalari sport olamining adolat va standartlarni oshirish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Donaldson A., Callaghan A., Bizzini M., Jowett A., Keyzer P. and Nicholson M. "Awareness and use of the 11+ injury prevention program among coaches of adolescent female football teams," International Journal of Sports Science & Coaching, vol. 13, no. 6, -P. 929-938, 2018.
  2. Wilke J., Niederer D., Vogt L. and Banzer W. "Is the message getting through? awareness and use of the 11+ injury Table 3: Ablation experiment results. Method RE (%) UI + GNN 16 Improved-UI + GNN 12 UI + CO + GNN 14 Improved-UI + CO + GNN 9 Table 2: Comparative experiment results. Method RE (%) ARIMA 26 PROPHET 15 BP 12 Ours 9 6 Journal of Healthcare Engineering prevention programme in amateur level football clubs," PLoS One, vol. 13, no. 4, Article ID e0195998, 2018.
  3. Jiang Y., Gu X., Wu et al D. "A novel negative-transferresistant fuzzy clustering model with a shared cross-domain transfer latent space and its application to brain CT image segmentation," IEEE/ACM Transactions on Computational Biology and Bioinformatics, vol. 18, no. 1, -P. 40–52, 2021.
  4. Zhang Y., Wang S., Xia K., Jiang Y., and Qian P. "Alzheimer's disease multiclass diagnosis via multimodal neuroimaging embedding feature selection and fusion," Information Fusion , vol. 66, -P. 170–183, 2021.
  5. "Fifa snubs Hawk-Eye in favour of German goalline technology". The Guardian. Guardian News and Media. 2 April 2013. Retrieved 4 April 2013.
  6. BBC World Service Outlook 28/7/14 The story behind football's magic foam [6] <http://sportstechinformations.blogspot.com/>
- REZYUME.** Bugungi kunda texnologik taraqqiyot, jumladan, ta'lim va sport sohalarida ham o'ziga xos va o'zgartiruvchi o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. So'nggi yillarda amalga oshirilgan muvaffaqiyatli loyihalar va ishlanmalar bilan, ayniqsa, sun'iy intellekt texnologiyalari ta'limdagi an'anaviy usullarni tubdan o'zgartiradigan va bu sohada yangilik yaratadigan juda mashhur mavzudir. Ta'lim va sport sohasidagi raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt ilovalari tushuntirilgan va misollar keltirilgan maqolamizda biz sun'iy intellektidan foydalanishning foydalari va turli xil qo'llash sohalariga e'tibor qaratamiz.

РЕЗЮМЕ. Сегодня технический прогресс, в том числе в сфере образования и спорта, также вносит уникальные и преобразующие изменения. Благодаря успешным проектам и разработкам, реализованным в последние годы, технологии искусственного интеллекта, в частности, являются очень популярной темой, которая радикально меняет традиционные методы обучения и вводит новшества в этой области. В статье, в которой объясняются и приводятся примеры приложений цифровой трансформации и искусственного интеллекта в образовании и спорте, мы сосредоточимся на преимуществах использования ИИ и различных областях применения.

SUMMARY. Today, technological progress, including changes in education and sports, is also making unique and changing changes. With successful projects and developments implemented in recent years, in particular, artificial intelligence technologies are a very popular topic that radically changes traditional teaching methods and innovates in this area. In our article, which explains examples of the application of digital transformation and artificial intelligence in education and sports, we will focus on the benefits and various applications of the use of artificial intelligence.

NEW APPROACHES IN PREPARING FUTURE ENGLISH TEACHERS

A.U.Tajieva – candidate of pedagogical sciences, associate-professor
Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: PreSETT (kelajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash), yangi yondashuv, o'quv dasturi, til moduli, uslubiy modul, til ko'nikmalarini rivojlantirish, o'qitish mahorati.

Ключевые слова: PreSETT (подготовка будущих учителей английского языка), новый подход, учебная программа, языковой модуль, методический модуль, развитие языковых навыков, навыки преподавания.

Key words: PreSETT (Pre-Service English Teacher Training), new approach, curriculum, language module, methodological module, developing language skills, teaching skills.

Introduction. Higher education is considered to be one of the most important official learning procedures and continuing education which have adopted several duties and missions and realization of these duties or missions depends on the necessary tools such as suitable curricula with conditions and needs and consideration for the teaching and learning quality [2] About organization of the education process Saefrudin in H.Harmer points that it needs thorough

"arrangement in the formulation of components of educational programs and activities, types of activities, division of labor, distribution of work, coordination and monitoring, and reorganization" [6]. Any professional who is engaged into the education process should take them into consideration while organizing their classes as well as English language educators, about whom we are going to write in this article.

Nowadays, together with other subjects, the role of learning and teaching English is achieving a higher speed in the world as well as in Uzbekistan. The great importance is attached to the study and teaching of foreign languages. According to the Presidential Resolution dated May 19, 2021 No PP-5117 "On measures to bring the promotion of foreign languages in the Republic of Uzbekistan to a qualitatively new level" there is a need to the development of foreign language teaching as a priority direction of education policy, as well as radically improve the quality of education in this area by attracting qualified teachers to the field and increasing the population's interest in learning foreign languages [1]. In order to fulfill the requirements of the government and society there needs to implement new approaches and methods into the learning process, which aim to prepare the generation of learners who can withstand the requirements of the time and the world. Scholars mention, that "the use of innovative methods in educational institutions has the potential not only to improve education, but also to empower people, strengthen governance and galvanize the effort to achieve the human development goal for the country" [3]. To our point of view, teachers play a crucial role in this process and that's why first of all we should pay attention to the issues of preparing future teachers, as we agree with E.Leu in his opinion that "the most critical factor within the school in facilitating student learning is the teacher and the ability of those in leadership positions to shape a collaborative, motivated, and effective teaching and learning community. Teachers' professional attitudes, energy, and motivation are critical, in combination with teaching skills, in creating quality of learning" [8]. "Rapid and profound social change has deeply affected our present-day teaching institutions. When our societies have been so profoundly changed we remodel our teaching systems and programs of teachers' training" [4].

In the presented article we would like to write about a new curriculum which has been implemented into the foreign language faculties of Uzbekistan higher education institutions and its impact on the preparation of future teachers. The programme is called PRESETT, an internationally accepted term that stands for "pre-service English teacher training" and the curriculum is the product of a long-term partnership project between the British Council and the Ministry of higher and secondary specialised education (MHSSE) of Uzbekistan. The PRESETT curriculum is a four-year undergraduate programme that designed to train teachers for primary and secondary special education institutions. Within the framework of the programme, 20 modern and new modules were created in Uzbekistan and approved by the order №319 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education and implemented in all universities specializing in training foreign language specialists [10].

Methodology.

The new PRESETT curriculum, improved on the basis of world standards, offers 2 major courses: Linguistic and Methodological courses. Each course consists of a total of 20 modules in 4 stages. The main purpose of the modules included in the linguistic course is to teach the perfect acquisition of language skills (listening comprehension, writing, speaking, reading skills) in a foreign language. In addition to developing language skills through these modules, special attention was paid to the development of several transferable skills of the student (critical thinking, basic research skills, group work, etc.). Transferable skills are skills that can be used to act efficiently in different real-life situations [9].

Methodological course is aimed at preparing future teachers who will be able to rationally use effective methods of learning and teaching English, which will meet the requirements of students of the XXI century in learning a foreign language. It should be noted that besides these two

core strands there are several other added-value components that were also reconceptualised – Intercultural learning, Independent study skills development, and Teaching Practice as well as Classroom research [7]. The aim of the full course of practical methods, which develops module-by-module, is to introduce new methods and technologies that lessons can be planned step by step, integrate language skills in the student, assess knowledge and skills in a foreign language, forming the right attitude to the language learner and learning requirements. The program pays special attention to the approach that English as an international language of communication as well as to the cultural approach [10].

The language and methodology modules, teaching approach, students' role and other aspects of the PreSETT Curriculum differed from the traditional program. Consequently, it led to advantageous outcomes so far.

Analysis and Findings

In Karakalpakstan, Nukus State Pedagogical Institute and Karakalpak State University are the higher educational establishments which adopted the curriculum of PreSETT aiming at preparing teachers of English who are skillful in practical classroom methodology and in language referred to international standards. In order to know the impact of PreSETT curriculum on the quality of teaching and learning, as well as the professional development of English teachers we conducted a survey among former PreSETT students, who are now working in different educational institutions of the republic of Karakalpakstan. As there are a great number of PreSETT graduates in our country, we planned to collect data through blogging. We opened a group and invited former PreSETT students of Karakalpakstan to join and share their impressions of their teaching and the influence of PreSETT curriculum on their success in teaching

Here are some former students' views about the PRESETT programme and they are about the positive effect of the program on their teaching, learners' attitude to their knowledge and lesson organization and also about school administration's attitude to their teaching.

Zarina (secondary school teacher), says that though she is a novice teacher, she could easily manage to design her own lesson plans, worksheets and handouts as they had "Planning teaching and learning" classes where they analyzed curricula and made their own lesson plans. Sawle (secondary school teacher) is proud of being a PRESETT student as she has learned various styles and methods of teaching foreign languages. Nargiza (secondary school teacher) always feels confident while talking on different topics with her students and really enjoys communication in English. To Madina (college teacher) it is not enough to know English well in order to be a good teacher. A real teacher should know psychology of pupils, how to motivate learners, how to communicate with pupils. Nursuliw (secondary school teacher) is proud of her learners as they always get good results in school competitions, she thinks that her right organizations of lessons, her way of motivating learners helps them to achieve these results. Maxmud (secondary school teacher) uses a variety of teaching methods, as there are students with different learning styles and levels. He learned how to deal with mixed ability classes from PreSETT curriculum. He also practiced to use pupils' peer editing, though there are some problems in doing peer evaluation. As some learners don't prefer showing their writings to their classmates. Gulbaxar (secondary school teacher) observes her students becoming very active when they work in small groups and pairs. They feel free when speaking English. All her students like to be involved in different interactive activities, like, jigsaw tasks and role plays.

Kalmuratova Juldiz: Studying under the principles of PreSETT not only helped me to develop as a future teacher,

but to grow as a person as well. All the subjects we covered at the university have made an influential contribution to me as a future teacher. I strongly believe that every lesson was useful and effective. For instance, from subjects like Testing and Assessment and Teaching Approaches I have learnt the principles of assessment, giving feedback, using modern and interactive technologies instead of outdated methods. Moreover, the course on Teaching Different Age Groups and Lesson Planning have taught me how to compose effective lesson plans, how to build strong communication with students and be a persuasive teacher.

Palzada: Having graduated from the Masters' Department I got work in a higher educational establishment, where I taught sophomore groups to teach the subjects of Communicative Grammar, Listening and Speaking, Writing, Reading, Vocabulary and Cross Cultural Issues. Though I was a new teacher I faced no difficulties dealing with the aspects given. I have had awareness to teach almost all the aspects and it was not so complicated for me to work on them, as PreSETT shaped my teaching abilities. At the institute most subjects are focused on developing students' imagination, critical thinking, creativity and researching skills and I have learned how to develop them by working in groups, designing tasks, planning and evaluating learner achievement.

Saltamuratova Ayna: We should note that the applicants applying for the English Philology Faculty don't usually aim to be teachers in future, preferring to think about professions like a guide or a translator, or simply getting a job in a foreign firm or a company. This tendency has changed in PreSETT groups. Most of the students changed their attitude towards the teaching profession and their minds about future profession.

Asanova Kamila: many of the schools and colleges where PreSETT students have their teaching practice in

year 4, invite these graduates to work with them after graduation.

Arislanbek: The most challenging, demanding responsibility and clear organisation is research writing. After choosing topics suggested by our supervisors we have done a great investigation, library research, data collection and data analysis. In addition we have carried out our research during our teaching practice with college, lyceum and school pupils. Finally, the most exciting day comes when we defend our research papers in front of the state commission. It is an unforgettable day in each student's life as every graduate will get the fruits of his hard work.

Conclusion. To sum up, comparing with the traditional teaching, PreSETT programme is much more accessible. PreSETT is a need of today's language learning and teaching process because it can meet the needs of today's learners. Nowadays learners want to apply the things learnt in real life situations. In addition, teachers of this programme can bring up pupils who are able to communicate fluently in English everyday situations. The programme has been fully proving its value and meeting all the expected outcomes. It is not only skills and knowledge that distinguish PreSETT students from traditional students, but the enthusiasm and zest for teaching, and dedication to their profession. They are constantly on the lookout for new materials and open to any new idea in the sphere. The other significant advantage of the PreSETT Programme over the traditional one is that it also aims to develop students' transferable skills along with the language skills which come in handy not only in their teaching career but also in their further personal lives. Notably, future PreSETT teachers develop in their students critical and reflective thinking, time and stress management, teamwork skills, problem solving and setting SMART goals that contribute to their personal maturity.

References

1. Presidential Resolution No PP-5117 "On measures to bring the promotion of foreign languages in the Republic of Uzbekistan to a qualitatively new level" dated May 19, 2021.
2. Alireza Araghi et al. "The role of teachers in the development of learning opportunities" *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 29 (2011) –P. 310 – 317.
3. Deelip K.M., Faruk K. S., Gadilohar H.T. "Modern Approaches and Methods in Teaching English Language". *International Journal of Research & Innovation*. ISSN NO. 2393-901X .Vol. 02 . Issue 03, March 2016.
4. Eacute J, Esteve M. The transformation of the teachers' role at the end of the twentieth century: New challenges for the future. - *Educational review*, 2000 - Taylor & Francis.
5. Kurbaniyazova S. et al. Syllabus of the subject "Reading and Writing", -Nukus: 2023
6. Herman H. Improving The Quality of Education Through the Organizing Process - At-Tarbiyat: Jurnal Pendidikan Islam, 2021 - jurnal.staiannawawi.com
7. Isamukhamedova N. Curriculum for preparing teachers of English in Uzbekistan: now and then" *Humanising Language Teaching*. Year 18, issue 6: December 2016. ISSN 1755-9715
8. Leu E. The Role of Teachers, Schools, and Communities in Quality Education: A Review of the Literature. - *Academy for Educational Development*, 2005 – ERIC
9. Nägele C, Stalder BE - Competence and the need for transferable skills. *Vocational and professional education: Bridging the ...*, 2017 – Springer
10. Presett Curriculum for Bachelor's Degree English language teaching Programme. (2013). Tashkent: British Council, MHSSE.

РЕЗЮМЕ. Мақола та'лим jarayoniga zamon va jamiyat talablari bilan belgilanadigan yangicha yondashuvlarni joriy etishning ahamiyatini tushuntirishga bag'ishlangan. Aksariyat davlatlar qatori O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim muassasalari faoliyatini xalqaro talablarga javob beradigan darajaga ko'tarish borasidagi sa'y-harakatlar yanada kuchaytirildi. Bu borada jahon andozalari asosidagi zamonaviy bilimlarni olish imkonini beruvchi va mamlakat taraqqiyotiga xizmat qila oladigan yangicha yondashuvlarni joriy etishga ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Shunday qilib, taqdim etilgan maqola mamlakatimizda o'qituvchilarni tayyorlash sohasida qo'llaniladigan yangi yondashuvlardan birini tavsiflash uchun mo'ljallangan. PreSETT bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash bo'yicha yangi o'quv dasturi bo'lib, u oliy ta'lim muassasalarida muvaffaqiyatli amalga oshirilgan. Maqolada bitiruvchilar va ish beruvchilar o'rtasida dasturdan qoniqishni aniqlash uchun o'tkazilgan so'rovnom natijalari, shuningdek, dasturning o'zini tavsifi muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена объяснению значения внедрения новых подходов в образовательный процесс, обусловленного требованиями времени и общества. Как и большинство стран, Республика Узбекистан еще больше активизировала усилия по поднятию деятельности образовательных учреждений на уровень, способный отвечать международным требованиям. В связи с этим больше внимания уделяется внедрению новых подходов, которые дают возможность получать современные знания, основанные на мировых стандартах, и могут способствовать развитию страны. Итак, представленная статья призвана описать один из новых подходов, используемых в стране в сфере подготовки учителей. PreSETT – новая учебная программа для подготовки будущих учителей английского языка, программа, которая успешно внедрена в высших учебных заведениях. В статье рассматриваются результаты опроса по выявлению удовлетворенности программой выпускников и работодателей, а также описание самой программы.

SUMMARY. The article is dedicated to explain the value of implementing new approaches into the educational process due to the requirements of time and society. Like the majority of countries, the Republic of Uzbekistan has further intensified the efforts to raise the activity of educational institutions to the level that can meet international requirements. In this regard, more attention has been paid to implementation of new approaches that give opportunity to gain modern knowledge based on world standards and can contribute to the development of the country. So, the presented article aims to describe one of the new approaches used in the country in the field of teacher preparation. PreSETT is a new curriculum for preparing future English teachers, the program which has successfully been implemented into the higher educational institutions. The results of the survey on identifying graduates and employers' satisfaction with the program are discussed in the article, as well as the description of the program itself.

O'QUVCHILARNING ANALITIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH ILMIY PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

N.M.Tleumuratova – katta o'qituvchi

Qoraqalpog'iston Respublikasi pedagogik mahorat markazi

Tayanch so'zlar: qobiliyat, tahlil qobiliyatlari, analitik tafakkur, o'quvchi ongi va tafakkuri, o'quvchilarining yoshga bog'liq psixologik xususiyatlari

Ключевые слова: способности, аналитические способности, аналитическое мышление, сознание и мышление школьников, возрастные психологические особенности школьников.

Key words: abilities, analytical abilities, analytical thinking, consciousness and thinking of schoolchildren, age-related psychological characteristics of schoolchildren.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida ta'kidlanganidek, "Boshlang'ich ta'lim ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan. Tayanch o'rta ta'lim o'quv dasturiga muvofiq ta'lim oluvchilarga bilim, malaka va ko'nikmalarning zaruriy hajmini beradi, ularda mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi" [1].

Bugungi dunyoning rivojlanish bosqichining o'ziga xos xususiyati insoniyat jamiyati insonning intellektual faoliyatining rolini kuchaytirishdir. Bunda zamonaviy madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ta'lim yetakchi rolni o'ynaydi.

Har qanday mamlakatda ta'lim tizimi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishining asosiy vazifalarini amalga oshirishga hissa qo'shishga qaratilgan, chunki aynan maktab insonni jamiyat iqtisodiyoti, madaniyati, siyosiy hayotining turli sohalarida faol bo'lishga tayyorlaydi. Shu sababli, maktabning ta'limning asosiy bo'g'ini sifatidagi o'rni juda muhim, maktabning to'plangan ijobiy tajribani saqlab qolgan holda, jamiyat talablariga moslashuvchan munosabatda bo'lishi muhimdir.

Bugungi kunda maktab ta'limida sifat jihatidan o'zgarishlar ro'y bermoqda, chunki, bizning jamiyatimiz iqtisodiy va madaniy sharoitlari ta'limning yangi ijtimoiy tartibini belgilab berdi. Masalan, maktab ta'limining asosiy natijasi sifatida o'quvchilarning bilimlar yig'indisini o'zlashtirishga e'tibor qaratishdan bosh tortish va o'quv faoliyatini osonlashtiradigan bunday ko'nikma va malakalarning mavjudligi uni qiziqtirishga jalb qiladi va o'quvchilarning o'quv jarayonidan zavqlanishiga imkon beradi. Zamonaviy jamiyatga ma'naviyatli, bilimli, tashabbuskor, tafakkurli, hayot yoki kasbiy vaziyatlarda mustaqil ravishda mas'uliyatli qarorlar qabul qila oladigan va ularning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarini bashorat qila oladigan insonlar kerak. Aynan shu yoshlar kelajakda jamiyatning ijobiy rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchiga aylanishi kerak va ular uchun uzluksiz ta'lim konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida xalq ta'limi tizimining uzoq muddatli rivojlanishining asosiy yo'nalishlari belgilab berilgan.

Amerikalik pedagog Fillip S.Shlexti o'zining "XXI asr uchun maktab. Ta'limni isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari" kitobida shunday yozadi: "Agar o'quvchi qanday o'qishni, maqsadga erishishni, maktabda o'qishni, kitob bilan ishlashni, o'qituvchidan bilim olishni, kerakli ma'lumotlarni qanday izlash va topishni bilsa, muammolarni hal qilish, bu muammolarni hal qilish uchun turli xil ma'lumot manbalaridan qanday foydalanish, o'z malakasini oshirish, qayta tayyorlash va hayotda zarur bo'lgan bilimlarni olish osonroq bo'ladi [2]. Bugungi kun pedagogikasida bilimlar o'rgatishdan ko'ra, ularni o'rganishga o'rgatish ko'proq ahamiyatli hisoblanadi. O'qitishda bilimlar o'quvchi ong va tafakkuriga tayyor holda singdirilardi. Bu jarayonda bilimlar adabiyotlarda tayyor holda mavjud bo'ladi va buni o'zlashtirish o'quvchilar uchun ham, o'qituvchilar uchun ham qanoatlanarli hisoblanadi. Ammo bu o'quvchilarda masala va hodisalar mohiyatini anglashga nisbatan ijodiy yondashuvni nazarda tutmaydi, faqat mavjud bilimlarni

yodlash, ularni amaliyotga joriy etish bu turdagi pedagogikaning bosh maqsadi sifatida qaraladi. Bunday yondashuvda o'quvchining qanchalik ko'p bilimni yodda saqlaganiga qarab, uning bilimi haqida xulosalar chiqariladi. Bu, to'g'ri, ammo bilim olish jarayoni ikki bosqichdan iboratligini, birinchi bosqich bilimlarni egallash, ikkinchi bosqich undan xulosalar chiqarish ekanligini hisobga olsak, bu usul tugallanmagan metodika ekanligi oydinlashadi. Bilim bilim uchun xizmat qilmas ekan, uning oddiy axborotdan farqi qolmaydi. Axborot esa bu bilim degani emas. Ya'ni, mavjud bilimlar yangi bilimlarni kashf etish uchun poydevor sifatida xizmat qilishi ya'ni jarayonni zanjirli reaksiya sifatida davom etishini ta'minlaydi. Buning uchun o'quvchilar masalaning mohiyatini anglashi, sabab va oqibatlarni tushunib yetishi va xulosalar chiqarish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim bo'ladi.

Tafakkur atrof muhitni, ijtimoiy hodisalarni, voqelikni bilish quroli, shuningdek, inson faoliyatini amalga oshirishning asosiy sharti sanaladi. U sezgi, idrok, tasavvurlarga qaraganda, voqelikni to'la va aniq aks ettiruvchi yuksak bilish jarayonidir. Tafakkur ko'pgina fan sohalarida (falsafa, mantiq, jamiyatshunoslik, pedagogika, fiziologiya, kibernetika, biologiya)ning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Zamonaviy globallashtirish murakkab, nochiqlik olamda yashash va faoliyat yuritish hamda turli muammolarni yechimi uchun analitik tafakkur zaruriyatga aylanmoqda.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda analitik tafakkur Edvard de Bono [3], A.Kashkarov [4], murakkab tafakkur K.Maynsner [5], M.K.Niyazimbetov [6], kreativ fikrlash G.G'G'affarova [7], G.O.Jalalova [8] va tanqidiy tafakkur kabi tushunchalar tadqiq va tahlil etilgan.

Ta'lim tizimini rivojlantirishning hozirgi bosqichida strategik yo'nalishi - bu shaxsga yo'naltirilgan ta'lim muammosini hal qilishdan iborat bo'lib, unda o'quvchi shaxsi o'qituvchi, psixologning diqqat markazida bo'ladi, bunda ta'lim faoliyati o'qitish emas, balki bilish faoliyati yetakchi bo'lib, ta'limning an'anaviy paradigmasi - o'qituvchi-darslik-o'quvchidan yangi paradigmaga - o'quvchi-darslik-o'qituvchiga almashtiriladi. Bunday vazifani faqat chuqur o'ylangan, puxta rejalashtirilgan va tashkil etilgan gumanitar ta'limi va tarbiyasi orqali hal etish mumkin. Yetakchi mamlakatlarda ta'lim tizimi aynan shunday tuzilgan. U falsafa, psixologiya va pedagogikadagi gumanistik yo'nalishni aks ettiradi.

Bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligi haqida taniqli MDH psixologlari L.S.Vigotskiy (bolaning proksimal rivojlanish zonasini nazariyasi), P.Ya.Galperin (aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanishi nazariyasi), P.Ya.Leontev (muloqot psixologiyasi) va boshqalar tadqiq etgan. Tadqiqotchilar bolada mantiqiy tafakkur u ichki psixik jarayonlardan xabardor bo'lib, ularni tartibga sola boshlagandagina paydo byilishini asoslab beradi.

Tafakkur ilmiy muammo sifatida qadimdan faylasuflarninggina emas, psixologlarning ham tadqiqotlarida o'rganilgan. Faylasuf Rene Dekartning g'oyasiga ko'ra, fikrlash insonning bu olamda mavjudligi belgisidir. "Fikrlayapman, demak, mavjudman", - deb yozgan edi u o'zining "Falsafa tamoyillari" (1-qism, 7-modda) asarida. Psixologlarning ta'kidlashlaricha, tafakkur

odatda, muammodan, savoldan, tushunmaslik yoki ziddiyatlarni xal qilishga intilishdan boshlanadi. Boshqacha qilib aytganda, tafakkur ana shunday vaziyatlarda harakatga keladi. Muammoli vaziyatda bilish sari intilish kuchayganda u faollashadi. Shu sababdan olimlar tafakkurni harakatdagi fikr sifatida o'rganadilar. Zotan harakat tafakkurning yashash shaklidir. Bu harakat alohidalikdan umumiylikka, umumiylikdan esa alohidalikka intilish shaklida namoyon bo'ladi.

Psixolog A.V.Petrovskiy "Tafakkur muhim bir yangilik qidirish va ochishdan iborat nutq bilan chambarchas bog'liq psixik va sotsial-sababiy jarayondir...Tafakkur voqelikni analiz va sintez qilishda uni bevosita umumlashtirib aks ettirish jarayonidir", - deb [9] izohlasa, E.G'oziev tafakkur nafaqat psixologiyaning balki mantiq, falsafa xatto kibernetikaning ham tadqiqot obyektiga aylanganligini, faqat bu fanlar doirasida tafakkur ilmiy muammolarga bog'liq jihatlardan tadqiq etilishini ta'kidlagan. [10]. Olimning fikricha, tafakkur bir-biri bilan chambarchas bog'langan xotira, diqqat, tasavvur, idrok kabi boshqa ruhiy jarayonlar bilan uyg'unlikda yuzaga keladi. Psixologlar tafakkur operatsiyalarini analiz va sintez, taqqoslash, abstraksiyalash, umumlashtirish, konkretlashtirish, tasniflash, tizimlash kabi turlarga ajratadilar.

Tadqiqotchi Sh.Xasanov fikricha, «analitik tafakkur - tahliliy fikr yuritish san'ati, biror muammo, masala, axborot, voqea-hodisani o'rganish jarayonida u haqida atroflicha, aniq, teran, chuqur, mazmundor, mustahkam tuxtamga kelish qobiliyati. Analitik tafakkur egasi murakkab axborotlarni qismlarga ajratadi, har bir so'z, jumla, detal, narsa ustida jiddiy fikr yuritadi, qismlarni yzaro mantiqiy bog'laydi, maqbul xulosaga keladi va kerakli qarorlar qabul qiladi. Analitik qobiliyat egasi har qanday hodisa ustida fikr yuritganda narsa-hodisaning tashqi ma'nosini o'qish bilangina cheklanmay, uning ichki – ma'no katlamlarini ham aniqlashga urinadi. Natijada tahlil etilayotgan obyekt yuzasidan atroflicha tushuncha yuzaga keladi [11].

Tadqiqotchi olim M.Mirqosimovanning fikriga ko'ra, «analitik tafakkur mantiqiy tafakkur xususiyatlarini ham qamrab olishi, tafakkur sur'atining tezligi, masalaga turli jixatlardan yondashishni talab etishi, qamrovliligi, muammoning asoslangan yechimini topish singari jihatlar bilan ustuvorlik kiladi. Bunday tafakkur egasi masalaning

asl mohiyatini anglash, uning sabab-oqibatlarini tushunish, kerakli qarorga kela bilish qobiliyatiga ham ega bo'ladi». Analitik tafakkur yangi axborot izlab topish, uni o'rganib, tizimga solish, taqqoslash, baholash, mantiqiy fikrlash, dalillarga tayanish, mavjud axborotlarga tanqidiy qaray olish, olingan ma'lumotlar asosida to'g'ri to'xtamga kelish imkonini beradi [11].

Umumiy o'rta maktab o'quvchilarining yoshga bog'liq psixologik xususiyatlarini tahlil qilish orqali aqliy harakatlarni shakllantirish bosqichlarining tuzilish aniqlashtirilgan. U o'rta maktab o'quvchilarida aqliy faoliyat ichki tekislikka o'tishi orqali rivojlanishning yuqori darajasiga etishini ta'kid, analitik ko'nikmalarni shakllantirishda harakat maqsadi bilan oldindan tanishish; harakatning indikativ asosi diagrammasini; harakatni moddiy yoki moddiylashtirish shaklda bajarish; tashqi nutqda harakatning o'ziga xos shakllanish va harakatni aqliy jihatdan bajarish bosqichlari katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib beradi. Z.K.Kurbaniyazova fikricha, boshlang'ich sinf o'quvchilarida analitik tafakkurni rivojlantirishda o'quv-bilish topshiriqlari orqali amalga oshirilishini va bunda pedagog rahbarligida o'quv-amaliy topshiriqlar aniq amaliy natijaga ega bo'lishga yo'naltirilgan ta'lim oluvchilarning o'z bilimlarini amalda qo'llashiga doir topshiriqlarni bajarishi ko'zda tutadi [13]. Demak, analitik tafakkurni amalga oshirish qobiliyati murakkab tuzilishga ega bo'lib, bir qator operatsiyalardan, intellektual mahoratdan iborat bo'lganligi sababli, uni shakllantirish uning tarkibiga kiradigan har bir harakatni bosqichma-bosqich qayta ishlashni o'z ichiga oladi.

Demak, analitik fikrlashning mohiyati insonning obyekt yoki hodisaning mohiyatini tushunish, undagi eng kichik detallar va xususiyatlarni ajratib ko'rsatish va ular o'rtasida sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish qobiliyatidadir. Psixologlar va pedagoglarning xulosasiga ko'ra, biron bir aqliy harakat tahlil va sintezsiz sodir bo'lmaydi. Analitik va sintetik faoliyat inson tafakkuri amalga oshiriladigan asosiy mantiqiy shakllardir. Tarixiy tafakkurning asosiy obyekti tarixiy faktidir. Har qanday hodisa yoki faktning ichki va tashqi aloqalari va tarkibiy elementlarini oshkor qilmasdan bilish to'liq bo'lishi mumkin emas. Binobarin, analitik qobiliyatlarni shakllantirish tarixni o'rganishda alohida ahamiyatga ega bo'lib, tarixiy tafakkurning rivojlanishi jarayonida yetakchi rol uynaydi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. (23.09.2020). // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son
2. Shlexti F.S. «Shkola dlya XXI veka. Prioritety reformirovaniya obrazovaniya. / F.S. Shlexti. – San-Fransisko: 1990. [Elektronnaya kniga] <https://archive.org/details/schoolsfortwenty00schl>
3. Edvard de Bono. Латеральное мышление. -Минск: «Поппури», 2012. –С. 384.
4. Кашкаров А. Быстрое и нестандартное мышление: 50+50 задач для тренировки навыков успешного человека. – Алматы: «Эксмо», 2016.
5. Майнсер К. Сложносистемное мышление. Материя, разум, человечество. Новый синтез. -М.: Книжный дом «Либроком», 2009. –Р. 464.
6. Niyazimbetov M.Q. Murakkab tizimlarni modellashtirishning zamonaviy paradigmalari: diss.ya avtoreferati. –T.: 2019. – 71-b.
7. Gaffarova, G., Abdullaeva, M. Tasavvufning kognitiv tizimi zamonaviy falsafa prizmasida. Academic Research in Educational Sciences, 1(3), 102-114
8. Makhmudova G., G'affarova G., Jalalova G. O'zbekistonda islohatlar jarayonini tahlil etish va amalga oshirishning konseptual-falsafiy metodologiyasi. 176-b.
9. Petrovskiy A.V. va boshq. Umumiy psixologiya. -T.: «O'qituvchi», 1992. 14-b.
10. G'oziev E.Tafakkur psixologiyasi. -T.: "O'qituvchi",1990 13-b.
11. Xasanov Sh. Adabiy ta'lim jarayonida talabalarda analitik tafakkurni rivojlantirish texnologiyasini takomillashtirish. (Oliy filologik ta'lim misolidi). Pedagogika fanlari buyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. –Namangan: ADU. 11-b.
12. Mirkosimova M.M. Talabalarda analitik tafakkurni rivojlantirish texnologiyasi// NamDU ilmiy axborotnomasi - Nauchnyy vestnik NamGU 2020 yil № 4. 479-b.
13. Kurbaniyazva Z.K. O'quv topshiriqlari mutaxassislik fanlarni o'qitishning samaradorligini ta'minlash omili sifatida / «Ilim hám jámiyet». Ilmiy metodikalik jurnal, №2.2024, 26-29-b.

REZYUME. Maqolada o'quvchilarning analitik tafakkurini rivojlantirish bo'yicha muammolar falsafiy, psixologik-pedagogik va uslubiy adabiyotlar nazariy jihatdan tahlil etilgan va natijalar keltirilgan. O'rta maktab o'quvchilarning tahliliy ko'nikmalarini shakllantirishda (gumanitar) ta'lim faoliyatining rivojlanish imkoniyatlari aniqlanadi, "qobiliyat", "tahlil qobiliyatlari", "o'rta maktab o'quvchilarning tahliliy qobiliyatlari" tushunchalarning mazmuni va mohiyati ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В научной статье теоретически проанализирована философская, психолого-педагогическая и методическая литература по развитию аналитического мышления студентов и представлены результаты. Определены возможности развития (гуманитарной) образовательной деятельности по формированию аналитических способностей старшеклассников, рассмотрены содержание и сущность понятий «способности», «аналитические способности», «аналитические способности старшеклассников».

SUMMARY. The scientific article theoretically analyzes philosophical, psychological, pedagogical and methodological literature on the development of analytical thinking in students and presents the results. The possibilities for the development of (humanitarian) educational activities for the formation of analytical abilities of high school students are determined, the content and essence of the concepts of "ability", "analytical abilities", "analytical abilities of high school students" are considered.

ИЗУЧЕНИЕ ЗНАЧИМОСТИ РАЗРАБОТКИ МОДЕЛИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ РАСПОЗНАВАНИЯ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА ЖЕСТОВ

Г.Н.Толыбаева – ассистент преподаватель

Нукусский филиал ТУИТ

Таянч сўзлар: сунъий интеллект, Каракалпоқ имо-ишора тили, CNN, RNN, имо-ишораларни аниқлаш, кам тарқалган имо-ишора тиллари, инклюзив ўқитиш.

Ключевые слова: искусственный интеллект, Каракалпакский язык жестов, CNN, RNN, распознавание жестов, малораспространённые жестовые языки, инклюзивное обучение.

Key words: artificial intelligence, Karakalpak sign language, CNN, RNN, gesture recognition, minor sign languages, inclusive education and training.

В современном мире столкновение с проблемами слуха становится все более актуальным и важным. По данным прогнозам, к 2050 году ожидается, что почти 2,5 миллиарда человек столкнутся с проблемами слуха в различной степени, а более 700 миллионов человек, будут нуждаться в реабилитационных услугах из-за потери слуха. Эта проблема не ограничивается возрастом: более 1,1 миллиарда молодых людей подвергаются риску потери слуха из-за прослушивания музыки на слишком высоком, опасном для слуха уровне громкости [1:7]. На рис.1. представлена статистика распространенности потери слуха по регионам. Глухие люди – это значительная часть нашего общества. По оценкам Всемирной федерации глухих, в мире проживает около 72 миллионов глухих людей, и более 80% из них живут в развивающихся странах. В Узбекистане, согласно статистическим данным отделений Общества глухих, численность глухих и слабослышащих составляет более 22 тысяч человек. Эта категория граждан сталкивается с огромными трудностями в повседневной жизни, включая образование и общение, особенно в сельских районах. Существующие учреждения, такие как специализированные школы-интернаты и профессиональные колледжи, предоставляют услуги, но недостаточно эффективны из-за недостатка квалифицированных переводчиков жестового языка [3:7].

Рис.1. Статистика распространенности потери слуха по регионам.

Согласно постановлению Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы образования и воспитания детей с особыми образовательными потребностями» 13 октября

2020 г., № 4860. Указу Президента Республики Узбекистан «Об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации» 5 октября 2020 г., № УП-6079. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы образования в области информационных технологий, развитию и интеграции научных исследований с IT-индустрией».

Каракалпакский язык жестов является относительно малоизученной системой жестовой коммуникации, используемой в основном в Республике Каракалпакстан. В отличие от более распространенных языков жестов, таких как Американский язык жестов (ASL) или Британский язык жестов (BSL), Каракалпакский язык жестов привлекает меньше внимания исследователей, что ограничивает возможности разработки специализированных технологических решений для его распознавания и обработки [4:7].

В Республике Каракалпакстан, население которой составляет более 1,8 миллиона человек, также проживает более 5000 глухих и слабослышащих людей. Они сталкиваются с трудностями в обучении и социальной адаптации из-за ограниченного доступа к специализированным услугам и образованию.

Язык жестов – это «язык, который использует ручное представление движение и ориентация частей тела такие как руки, предплечья, запястья... и т. д. помимо ухода за лицом выражения, чтобы представить концепции подписывающего лица и мысли» [7:7].

Это самый популярный способ общения среди глухих и слабослышащих людей, а также естественный способ общения между ними и нормальными людьми. В обществах глухих существует огромная осведомленность, и это привело к трудностям в обучении и академическом процессе, трудностям в интеграции и общении с другими людьми, особенно со слышащими людьми, а также к ограничениям в использовании услуг. Людям с нарушениями слуха часто необходим тот же уровень умственных способностей, что и нормальным людям. Основная проблема заключается в том, что большинство слышащих людей не понимают язык жестов, а большинство людей с нарушениями слуха не могут читать и писать на нашем разговорном языке, что представляет собой барьер между глухими людьми и их обществом, поэтому необходимо создать надежную автоматическую систему распознавания языка жестов. стало необходимо интегрировать всех граждан сообщества друг с другом независимо от их способностей.

Учитывая сложность ситуации и необходимость улучшения условий жизни и образования для глухих людей, разработка программного обеспечения для распознавания букв Каракалпакского языка жестов с использованием искусственного интеллекта представляет собой критически важный шаг.

Анализ современных технологий для распознавания жестовых языков. Современные методы глубокого обучения, такие как CNN и RNN, продемонстрировали высокую эффективность в задачах распознавания жестов. В частности, CNN используется для обработки изображений и видеопоследовательностей, что позволяет распознавать жесты на основе визуальных данных. Рекуррентные нейронные сети, такие как LSTM, помогают учитывать временную составляющую жестов, что особенно важно для точного распознавания длинных последовательностей движений, таких как фразы на языке жестов [6:7].

Помимо этих методов, для распознавания жестов также активно применяются 3D-камеры и датчики глубины, такие как Microsoft Kinect или Leap Motion, которые позволяют моделям более точно отслеживать положение рук в пространстве. Такие технологии улучшают качество распознавания и могут быть особенно полезны для распознавания более сложных жестов или мимики, что также является частью жестового языка [2:7].

Ещё одно перспективное направление – это использование генеративно-сопоставительных сетей (GAN), которые могут генерировать синтетические данные для обучения моделей. Это особенно актуально для малораспространённых языков жестов, таких как Каракалпакский жестовый язык, где трудно собрать большой объём данных. GAN позволяют увеличить тренировочный набор данных и улучшить производительность модели.

Комбинированное использование вышеупомянутых технологий даёт возможность создать эффективные системы распознавания жестов, которые могут быть адаптированы для специфических условий и культурных особенностей, как в случае с Каракалпакским жестовым языком.

Применение искусственного интеллекта для малораспространённых жестовых языков. Важным аспектом разработки систем для малораспространённых жестовых языков является проблема дефицита данных для обучения моделей. В отличие от таких языков, как Американский (ASL) или Британский язык жестов (BSL), где доступно множество видеоматериалов и аннотированных данных, Каракалпакский жестовый язык остаётся недостаточно исследованным. Это ограничивает возможности традиционного подхода обучения моделей на больших наборах данных.

Для решения этой проблемы эффективным инструментом становится переносное обучение. В рамках этого подхода модели, предварительно обученные на крупных и доступных наборах данных (например, для ASL), могут быть адаптированы к специфике Каракалпакского жестового языка [5:7].

США: Внедрение технологий для обучения на основе ASL Одним из наиболее успешных примеров использования технологий распознавания жестов является разработка системы на базе Американского жестового языка (ASL) в США. В 2019 году команда исследователей из Университета Вашингтона разработала приложение для распознавания ASL с использованием глубоких нейронных сетей.

Европа: SignAll — образовательная система для интеграции жестового языка SignAll – это система, разработанная в Европе для автоматического перевода жестов на текст в режиме реального времени. Программное обеспечение использует камеры и специаль-

ные датчики для точного отслеживания движений рук и распознавания слов. Система улучшает интеграцию и участие глухих студентов в образовательном процессе, снижая зависимость от переводчиков.

Китай: Платформа с поддержкой жестового языка для удалённого обучения. В Китае разработана платформа с поддержкой жестового языка, которая активно используется для дистанционного обучения глухих студентов. Эта система была внедрена в нескольких школах для людей с нарушениями слуха, особенно во время пандемии COVID-19, когда обучение переместилось в онлайн. Программное обеспечение использует ИИ для распознавания китайского жестового языка (CSL) и позволяет студентам получать доступ к образовательным ресурсам без необходимости в переводчике в режиме реального времени.

Индия: Проект SignAble В Индии существует проект SignAble, который разработан для поддержки людей с нарушениями слуха в образовательной сфере. Приложение на основе искусственного интеллекта позволяет студентам переводить жесты на текст и речь, что даёт возможность учителям взаимодействовать с глухими учениками без необходимости в квалифицированном переводчике жестов. SignAble успешно используется в сельских школах, где доступ к переводчикам ограничен.

Влияние автоматического распознавания жестов на социальную интеграцию глухих людей. Развитие технологий автоматического распознавания жестов оказывает существенное влияние на повышение уровня социальной интеграции людей с нарушениями слуха. Эти технологии позволяют улучшить взаимодействие глухих людей с окружающим миром и создавать новые возможности для участия в общественной жизни. В частности, системы распознавания жестов способствуют устранению языковых барьеров между глухими и слышащими людьми, что облегчает доступ к образованию, медицинским услугам и другим социальным институтам.

В образовательной сфере внедрение таких систем может радикально изменить подход к обучению глухих учеников. Интерактивные учебные программы с поддержкой автоматического перевода жестов на текст или речь могут помочь глухим студентам лучше понимать материал, снижая зависимость от человеческих переводчиков жестового языка. Это особенно важно в регионах, таких как Каракалпакстан, где количество квалифицированных переводчиков ограничено, а специализированные учебные учреждения не всегда могут удовлетворить образовательные потребности всех учащихся с нарушениями слуха.

Кроме того, автоматическое распознавание жестов может быть интегрировано в общественные сервисы, такие как службы здравоохранения, банки, транспорт и госуслуги. Это позволит глухим и слабослышащим людям получать доступ к важной информации и услугам без необходимости обращаться за помощью к посредникам, что повышает их независимость и автономию.

Особое внимание стоит уделить сельским районам Каракалпакстана, где социальная изоляция глухих людей более выражена. В таких регионах ограниченный доступ к специализированным услугам и образованию приводит к ещё большему разрыву в уровне социальной адаптации. Внедрение технологий автоматического распознавания жестов в сельских школах и общественных учреждениях может значительно повысить качество жизни глухих людей, помогая им лучше интегрироваться в общество и активно участвовать в экономической и социальной жизни.

Прогнозирование эффективности внедрения ИИ в обучающие программы. Исследования показывают, что использование ИИ в обучении языкам жестов может значительно улучшить вовлечённость и мотивацию учащихся. Интерактивные системы обучения с элементами геймификации могут помочь сделать процесс более увлекательным и эффективным. Например, приложения для распознавания жестов могут предоставлять задания, интерактивные викторины или игры, где студенты получают баллы за правильно выполненные задания, что стимулирует их интерес к обучению.

Кроме того, программное обеспечение для распознавания Каракалпакского языка жестов может быть интегрировано в образовательные учреждения Республики Каракалпакстан для улучшения обучения глухих и слабослышащих учеников. Эти технологии могут быть использованы для проведения занятий как в школьных классах, так и в дистанционном формате, что особенно актуально в условиях ограниченного доступа к квалифицированным переводчикам в сельских районах.

Эффективность ИИ в обучении также подтверждается исследованиями, которые показывают, что автоматические системы улучшают результаты тестов и способствуют более глубокому пониманию материала. Внедрение таких систем для распознавания Каракалпакского языка жестов может не только повысить успеваемость студентов, но и расширить их возможности в общении с окружающими и интеграции в общество.

Заключение. В долгосрочной перспективе использование ИИ в обучающих программах для глухих людей может способствовать созданию более инклюзивной образовательной среды, где каждый студент, независимо от его физических возможностей, будет иметь доступ к качественному образованию.

Таким образом, использование передовых технологий ИИ и подходов переноса обучения может способствовать развитию решений для распознавания малораспространённых жестовых языков, таких как Каракалпакский, с минимальными затратами на сбор данных. Эти разработки могут существенно облегчить коммуникацию и интеграцию глухих и слабослышащих людей в общество.

Литература

1. Mitra S. "Gesture Recognition: An Overview," IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics, 2020.
2. D. Koller et al., "Deep Learning for Sign Language Recognition: A Review," IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence, 2021.
3. M. Wang et al., "Transfer Learning for Gesture Recognition in Low-resource Languages," in Proceedings of the ACM International Conference on Multimodal Interaction, 2022.
4. Seitnazarov K. K., Turemuratova B. K., Aytanov A. K. Stages and Methods of Data Collection for Developing an Artificial Intelligence Model for Recognizing Letters of the Karakalpak Sign Language //2024 IEEE 25th International Conference of Young Professionals in Electron Devices and Materials (EDM). – IEEE, 2024. – С. 2530-2534.
5. Сеитназаров К.К., Түремуратова Б.К. Разница между глубоким и машинным обучением. // Periodica Journal of Modern Philosophy, Social, 2022
6. Murphy, Kevin P. Machine learning: a probabilistic perspective. MIT press, 2012.
7. Сеитназаров К.К., Түремуратова Б.К. Применение технологии искусственного интеллекта в системе дистанционного образования // Новости образования: исследование в XXI веке, 2022.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақ имо-ишора тили үчүн сунъй интеллект моделини ишлаб чиқишнинг аҳамияти кўриб чиқилган. Имо-ишоралари аниқлаш бўйича технологик ечимлар карларнинг ҳаёт сифатини ва ижтимоий интеграциясини яхшашда муҳим рол ўйнайди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается значимость разработки модели искусственного интеллекта для распознавания Каракалпакского языка жестов. Технологические решения для распознавания жестов играют важную роль в улучшении качества жизни и социальной интеграции глухих людей.

SUMMARY. The article examines the significance of developing an artificial intelligence model for the recognition of the Karakalpak sign language. Technological solutions for gesture recognition play an important role in improving the quality of life and social integration of deaf people.

HIKOYA QILISHNING QAYTA HIKOYA QILISHDAN FARQLI VAZIFALARI

Z.B.Turimbetova – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: matn, hikoya, mashq, so'z birikmalari, reproduktiv, struktural-funksional, struktural-semantik, malaka, real voqelik, hayotiy vaziyat, sintaktik, retsepsiya.

Ключевые слова: текст, рассказ, упражнение, лексика, репродуктивная, структурно-функциональная, структурно-смысловая, компетентность, реальная действительность, жизненная ситуация, синтаксический, рецепция.

Key words: text, story, exercise, vocabulary, reproductive, structural-functional, structural-semantic, competence, real reality, life situation, syntactic, reception.

Ta'lim rus tilida olib boriladigan boshlang'ich sinflar qoraqalpoq tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirishda hikoya qilish mashqlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, qayta hikoya qilishga nisbatan o'ziga xos maqsad va vazifalari bilan ajralib turadi. Matnni o'qib mazmunini qayta hikoya qilish kabi mashqlarning o'z o'rnini va ahamiyati bor, albatta. Lekin hikoya qilishning ahamiyati o'ziga xos: agar qayta hikoya qilish mashqlari o'quvchilar nutqini yangi so'zlar, so'z shakllari, sintaktik qurilmalar bilan boyitish, ushbu boylikni nutqda qo'llashga doir dastlabki reproduktiv ko'nikmalarni hosil qilishga yordam bersa, ya'ni bilimdan ko'nikmaga o'tish amaliyotini ifoda etsa, hikoya qilish jarayoni bilimning ko'nikma darajasidan malakaga o'tishi bilan tavsiflanadi.

So'z birikmalari yoki gaplar tuzish jarayoni ko'proq konstruksiyalash amallar asosida kechadi. Bu degan so'z, o'quvchi bir so'z ishtirokida so'z birikmalari tuzar ekan, so'zlarning o'zaro birikuvi va grammatik shakllanishi

haqida o'ylaydi, lekin real voqelikni, hayotiy vaziyatni xayolidan o'tkazmaydi. Boshqacha aytganda, so'z birikmalari va gaplar tuzish harakatlari formal ado etiladi. So'zlar ishtirokida gaplar tuzish talab etiladigan mashqlar shu xilda bajariladi: o'quvchi gap mazmunida aks ettirilayotgan voqelik haqida emas, balki so'zlarni o'zaro birlashtirish to'g'risida bosh qotiradi.

O'qilgan matn mazmunini qayta hikoya qilish, A.D.Najimova o'z tadqiqot ishi bilan ilmiy asoslab berganidek, nutqni boyitish uchun xizmat qiladi. Ammo o'quvchi qayta hikoyalash jarayonida ko'proq matn mazmunini, unda ishlatilgan leksik va grammatik materiallar haqida o'ylaydi, voqelikni ko'z oldiga keltirish bilan bog'liq aqliy jarayon matnni idrok etish tariqasidagina kechadi. Fikr bayon qilish haqida oz, matn mazmunini o'zi tuzishga harakat qiladigan gaplar bilan ifodalash xususida ko'proq o'ylaydi. Ko'rinadiki, qayta hikoya qilish ko'nikma darajasida, ya'ni tayyor materiallar asosida gaplarni

shakllantirish mashqini anglatadiki, bu jarayon malakaga yetmagan holat bilan yakunlanadi.

Metodist olim R.A.Yo'ldoshev qayta hikoyalash bilan hikoyalashning farqini shunday izohlaydi: «Fikr bayon qilishning real jarayonida leksik-grammatik operatsiyalar bir onda, bir vaqtda amalga oshiriladi» [1]. Ravshanki, hikoya qilish o'quvchilarning nutqini matn mazmunini qayta hikoyalashchalik boyitmaydi, biroq egallangan leksik va grammatik materiallar boyligini nutqda malaka darajasida faollashtirish vazifasini beqiyos darajada ado etish uchun xizmat qiladi. Hikoyalashning ustunlik jihatlaridan biri – asosiysi ushbu jarayonda so'zlovchining real voqelikni, hayot lavhasini ko'z oldiga kino lentaday keltirishi, kimgadir nimanidir yetkazmoqyay bo'lishi, ya'ni hayot bilan, hayotdagi real muloqotga kirishgan odamlar bilan xayolan kommunikatsiya darajasida bog'lanishi kuzatiladi.

Ayon bo'ladiki, matn mazmunini qayta hikoya qilish o'quvchilar nutqini leksik va grammatik jihatdan yangi so'zlar, morfologik shakllar, sintaktik qurilmalar bilan boyitish uchun xizmat qilsa, hikoyalash ana shu til birliklari, shuningdek, avval o'rganilgan til birliklarini nutqda faollashtirish maqsadini ko'zda tutadi. Qayta hikoyalashda bilim – dastlabki ko'nikma chizmasi, hikoyalashda esa dastlabki ko'nikma – barqaror ko'nikma va malaka chizmasi amal qiladi. Boshqacha aytganda hikoyalash mazmun-mohiyati bilan qayta hikoyalashdan keyingi yuqori bosqich ish turi hisoblanadi. Ikkinchi chizmada barqaror ko'nikma va malaka deb, malaka alohida erishiladigan natija sifatida ajratilmaydi. Chunki, kuzatishlarning ko'rsatishicha, so'z zamol notiq ham ba'zan qisqa fursatga bo'lsa-da, so'z tanlash vaziyatiga tushadi, ya'ni ko'nikma darajasidagi faoliyatga qaytadi. Hikoya qilish jarayoni qanday gaplar tuzish haqida emas, balki mavzu doirasida nimalarni aytish to'g'risida o'ylash mazmunida kechadi.

Hikoya qilish bilan matn yaratish bir xildagi nutqiy faoliyat, bir xil jarayon emas. Hikoya qilishda so'zlashuv uslubiga xos til hodisalari qo'llanadi. Ularning faol qismi ishlatiladi. Masalan, so'z takrori uslubiy xato sanalmaydi. Ma'nodosh so'zlardan neytral uslubga xosi qayta-qayta qo'llanadi. *Keyin, so'ng, so'ngra* so'zlaridan faqat bittasi (*keyin*) ishlatiladi. *Kerak, zarur, lozim, darkor* so'zlaridan faqat *kerak* so'zi faollashadi. Morfologik shakllarga ham shu tarzda yondashiladi. To'ldiruvchi yoki holning kesimdan keyin qo'yilishi nutq yaratish jarayoniga xos deb qabul qilinadi. Ko'rinadiki, hikoya qilish bilan matn yaratish til hodisalaridan foydalanish nuqtai nazaridan bir-biridan keskin farqlanadi. Matn tuzilishiga doir qoidalarga matn yaratish jarayonida to'liq amal qilinsa, hikoya qilishda gaplarni o'zaro bog'lash soddalashadi, fikr bayon qilish izchilligi buzilgan holatlarda avvalgi kemtik o'rinlarni qo'shimcha izoh aytish yo'li bilan to'ldirish holatlari kuzatiladi.

D.Toshxo'jayevaning xulosasiga ko'ra, «ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o'zbek tili darslarida matn asosida uyushtirilib kelingan nutq o'stirish ishlari ko'p vaqt samarasiz chiqqan. Sabab: o'quvchilar aksariyat hollarda matnni yed olish tarzida qayta hikoya qilganlar. Shunga ko'ra ham matnni yed olish nutq o'stirishga olib kelmasligini shunchaki ta'kidlash emas, balki nazariy jihatdan asoslash talab etiladi» [2].

Matnni yod olishning nutq o'stirishdagi xizmati, ahamiyati yo'q darajada ekanligini ruhshunos va metodist olimlardan S.L.Rubinshteyn, I.A.Zimnyaya, N.I.Jinkin, A.A.Smironov, V.X.Salibaev, E.G.ozievlar va metodist-olimlardan A.V.Shcherba, S.D.Purseladze, T.I.Xarakoz, A.M.Petre, G.V.Popova, I.N.Vereshchagina, M.I.Sajinalar ta'kidlab, tushuntirishga harakat qilganlar.

D.R.Toshxo'jayevaning dissertatsiyasida matn mazmunini qayta hikoya qilishning psixologik asoslari

sifatida quyidagi ruhshunos va metoist olimlarning fikrlari keltirilgan [2].

V.X.Salibaev ...shunday xulosa chiqaradi: ...lekin nutqiy parchalarni takrorlab aytishning o'rganilayotgan til vositasida fikrlashga aloqasi yo'q, binobarin, tilni egallashni ta'minlamaydi [2].

Ruhshunos E.G.ozievning ta'kidlashicha, ...o'spirin o'quvchi fikr yuritishdan erinib, materiallarni hech o'zgarishsiz, tayyor holda egallab olishga intilib, hatto darsliklarda va boshqa manbalarda kam uchraydigan javobini topish mumkin bo'lmagan taqdirda ham ijodiy izlanishlarga harakat qilmaydi [2].

V.X.Salibaevning xulosasiga ko'ra, "...tarjima yordamida tushunish asl tushunish hisoblanmaydi hamda ikkinchi tilda fikrlash va nutq o'stirishga olib kelmaydi, aksincha, u ona tilidagi nutqni o'stirish vositasi sanaladi. Buning sababi shundaki, o'rganilayotgan tilda tarjimali fikrlashdan bevosita shu tilda fikrlashga o'tish mumkin emas, chunki uning tarjima mexanizmi bilan umumiylik jihati yo'q". Muallif fikrlashga quyidagicha ta'rif beradi: ...fikrlash inson moddiy faoliyatining ideal int'iqisi hisoblanib, bosh miya po'stlog'i faoliyatining fikrlash jarayonida olamning aks ettirilgan manzarasi, "quymasi", tushuncha hosil qiladigan eng murakkab dinamik stereotiplarni vujudga keltirishda o'z ifodasini topadigan mahsulini ifoda etadi [2].

N.I.Politova masalaning to'g'ri yechimini topganday bo'ladi: "O'quvchilarning anglash va turli xildagi og'zaki axborotlarni ongli ravishda tuzish malakalari bog'lanishli nutqqa tayyorlanish bosqichida kechadigan fikrlash faoliyati jarayonida shakllanadi" [2].

I.L.Zimnyaya matn mazmunini qayta bayon qilish o'quvchidan ko'p kuch sarflashni talab etadigan holatga ishora qiladi: «Matn mazmunini bayon qilishning predmet plani voqelikni aks ettirishning to'liqligi, to'g'riligi va aniqligi bilan xarakterlanadi» [3].

R.A.Yo'ldoshevning fikricha, «O'quvchi matnni o'qiganda ham, savollarga javob qaytarganda ham, o'zi gap tuzib hikoya qilganda ham gapiradi. Lekin ushbu «gapirishlar» bir xil darajadagi gapirishlar emas. Matn o'qilganda, uni ovozlantirish jarayoni kechadi. Savollarga javob qaytarganda ham shunga yaqin holat kuzatiladi. Mustaqil ravishda gap tuzib so'zlash jarayonigina og'zaki nutq o'stirish talablariga ko'proq javob berib, asl gapirishni ifoda etadi» [4].

O'quvchi dastlabki kezlarda ravon gapira olmayotganidan xijolat boladi, so'zlashdan tortinadi. Gapiriganda ravonlik yetishmasligining o'z sababi bor: gapirish chog'ida ravon gapirishga, o'ylashga monelik ko'rsatadigan fiziologik holatlar yuz beradi. Ruhshunoslarning quyidagi ma'lumotlari masalaga aniqlik kiritish imkonini beradi.

Nutqni harakatga keltiruvchi analizator bevosita nafas olish bilan bog'langanligi tufayli gapirish chog'ida odatdagi nafas olishdan farqli o'laroq nafas chiqarish fazasi nafas olish fazasidan 5-8 marta cho'ziqroq bo'ladi, so'zlash paytida nafas olish harakatlarining soni daqiqasiga 8-10 martaga teng, ya'ni odatdagi nafas olishdagidan 2 marta kamroq bo'ladi, chiqarilayotgan havoning hajmi nutq paytida odatdagi nafas olishdagi 500 o'miga 1000-1500 sm³ ga yetadi [5].

Kishi qancha ko'p gapirsa, nutqi shunchalik ravonlashib boradi. U qanchalik kamgap, indamas bo'lsa, uning nutqi shunchalik sust bo'lib, ravonlik kasb etmaydi. Bunday kishi uzoq-uzoq o'ylab, salmoq bilan gapiradi. Bu borada ayollar bilan erkaklarni qiyoslash o'rinli: ayollar bir voqeani qayta-qayta gapirib yuradilar. Shuning uchun ularning nutqi avtomatlashib ketganday bo'ladi: ular tez va ravon, tutilmasdan gapiradilar. Erkaklar biror voqeani bir-ikki tanishigagina gapirib beradilar, ya'ni qayta-qayta hikoyalamaydilar. Shuning uchun ular salmoq bilan so'zlaydilar, ya'ni nutqi ayollarniki kabi avtomatlashmaydi.

R.A.Yo'ldoshevning o'quvchilarni hikoyalashdan bezdirmaslik, aksincha, bu ishga qiziqib yondashishlari kerakligini ta'kidlab, shunday yozadi: «Dastlabki hikoyalash mashqida nisbatan murakkablikdagi ko'nikmaning hosil bo'lishi ta'minlanishi kerak. O'quvchilardan biror yangi tovush-harfni, orfoepik qoidani, bir nechta yangi o'rganilgan so'zni, bir-ikki grammatik vositani, sintagmatik talaffuzni, ravonlik va tezlikni bir yo'la talab etish vazifani murakkab, qiyin qilib qo'yadi.

Adabiyotlar

1. Yo'ldoshev R.A. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini o'qitish metodikasi: Monografiya. – Toshkent: «Fan va texnologiyalar Markazi», 2015. 49-b.
  2. Тошхўжаева Д.Р. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида матн асосида ўқувчиларнинг нутқини ривожлантириш. / Пед.фан. номз... диссертацияси. – Тошкент: 1999. 133-б.
  3. Зимняя И. Л. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: «Просвещение», 1991. – С. 200.
  4. Ёўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гаптириш орқали ўстириш методикаси (Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида): Монография. – Тошкент: «Fan va texnologiya», 2012. 8-б.
  5. Демьяненко М.Я., Лазаренко К.А., Мельник С.В. Основы общей методики обучения иностранным языкам: Теоретический курс. Изд. 2, доп. и перераб. Под общей ред. М.Я.Демьяненко. – Киев, «Вища школа», 1984. – С. 65.
- REZYUME.** Mazkur maqolada ta'lim rus tilida olib boriladigan boshlang'ich sinflar qoraqalpoq tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirishda hikoya qilish mashqlariga ustuvor ahamiyat berish masalasi yoritilib berilgan.
- РЕЗЮМЕ.** В данной статье освещается вопрос о значении придания приоритетности упражнениям по рассказыванию в развитии речи учащихся на уроках каракалпакского языка начальных классов с русским языком обучения.
- SUMMARY.** This article highlights the importance of giving priority to storytelling exercises in the development of students' speech in primary school Karakalpak language lessons with Russian as the language of instruction.

МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДА ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ОЙЛАҰДЫ ҚӘЛІПЛЕСТИРІҰДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АЙРЫҚШАЛЫҚЛАРЫ

Т.В.Уразимова – көркем-өнер таныу илимлериниң кандидаты, доцент
Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: психология, тезкор фикрлаш, ақл-заковат, мактабгача ёш, ёш хусусиятлари.

Ключевые слова: психология, операционное мышление, интеллект, дошкольный возраст, возрастные особенности.

Key words: Psychology, operational thinking, intelligence, preschool age, age characteristics.

Объективли шынлықты билиў балаларда сезиўлерден хэм өзлестириўлерден қәлиплесе баслайды хэм тек ғана усуннан кейин, сезиў арқалы қабыл етилген мағлыўматларға тийкарланатуғын, ойлаўға өтиў процеси жүз береді, бирақ, усы арқалы билиўдиң шегараларын кеңейте отырып, оның шегарасынан шығып кетеді. Өзиниң тийкары бойынша ойлаў жаңа мағлыўматларды қабыллаў хэм түсиниў, мағлыўматлар арасынан дурыс бағдар табыў уқыпшылығы болып табылады. Соның менен бирге биз, ойлаў процесиниң, биринши гезекте, анық белгили емес, ал оның тәжірийбесинде адамға тиккелей, сол турысында берилмеген улыўма сыпатларды хэм ызымлылықларды өзиниң санасында аңлаўы хэм түсиниўи болып табылатуғынлығын умытпаўымыз керек. Усыған байланыслы ойлаў, оның барысында алынған мағлыўмат тийкарында сол ямаса басқа машаланың шешилиўи болып өтеуғын, жаңа билимлердиң ашылыўының психологиялық процеси болып табылады.

Балалардың операциялық ақыл-ойының жасына байланыслы өзгешеликлерин қарай отырып, биз Ж.Пиаже тәрепинен айырып көрсетилген төрт басқышқа тоқтап өтемиз:

1. Баланың сенсомоторлық ақыл-ойының раўажланыўы туўылған ўақтынан баслап еки жасқа шыққанға шекемги дәўирге туўра келеді. Бул ўақытта бала, оны қоршап турған дүняны предметлер арқалы, олардың турақлы сыпатларында хэм белгилеринде қабыл етеді хэм өзлестиреді.

2. Баланың раўажланыўының еки жастан жети жасқа шекемги, екінши басқышы операциялық ойлаў менен байланыслы. Бул жерде тийкаргы айрықшалық баланың сөйлеўиниң қәлиплесиўи, олардың тийкарында көрсетпели түсиниклер пайда болатуғын, предметлер менен сыртқы хәрекетлердиң интериоризациясы, өз ара бейимлесиўи болып табылады.

3. Келеси басқыш жети – сегіз жастан он бир – он еки жасқа шекемги аралықта көринеді хэм затлардың

Shu bois dastlabki faollashtiriladigan til hodisalarini cheklash, shu maqsadda ularning bir qismini ko'nikma, shuningdek, malaka shakllana boshlaganlari bilan almashtirish lozim bo'ladi» [1].

Xullas, ta'lim rus tilida olib boriladigan boshlang'ich sinflar qoraqalpoq tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirishda hikoya qilish mashqlariga ustuvor ahamiyat berish har tomonlama asosli bo'lib, ushbu ish turining metodik ta'minotidan bilib foydalanish taqozo etiladi.

анық белгили операциялық хәрекетлер ислеўи менен байланыслы. Бул басқыш қәддин тиклей алатуғын ақыл-ойлы хәрекетлер менен сыпатланады.

4. Он бир – он еки жастан он төрт – он бес жасқа шекемги аралық формаль операциялық хәрекетлер басқышы болып табылады. Бул басқышта бала логикалық ойлап көриўден хэм түсиниклерден пайдалана отырып өзиниң ойы менен хәр түрли хәрекетлерди ислеўи мүмкин.

Жасына байланыслы операциялық ақыл-ойдың жоқарыда көрсетилген бөлиниўи тийкарында, биринши еки бөлимнің айрықшалықларын есапқа ала отырып, мектепке шекемги жастағы ойлаўдың раўажланыўының өзгешеликлерин ашып көрсетиўге хәрекет етемиз.

Мектепке шекемги жас, ҳақыйқатында да баланың өмириндеги ең әҳмийетли дәўирлердиң бири. Усының менен бирге хәр бир баланың қайталанбайтуғынлығын хэм сийрек ушырасатуғынлығын уникаллығын умытпаў керек. Сонлықтан оның инсан сыпатындағы қәлиплесиўи хэм раўажланыўы процеси де жеке өзине тән хэм сийрек ушырасатуғын болыўы тийис. Өзиниң дүняны белсенди үйрениўинде бала дыққатқа, өзлестириўге, ядқа, ойлаўға, көз алдына келтириўге хэм сөзге тийкарланады.

Мектепке шекемги жастағы балалардың ойлаўының айрықшалықларын қарай отырып, биз ойлаўды ҳақыйқатлықты улыўмаластырылған хэм ақыл мийнети менен алынған түрде сәўлелендириўдиң жоқарғы билим беретуғын процеси сыпатында қараймыз. Соның менен бирге мектепке шекемги жаста балаларда ойлаўдың раўажланыўының айрықшалықлары ойлаўдың хәрекетли түриниң раўажланыўының даўам еттирилиўи менен сыпатланады. Бул жерде биз өзине тән болған төмендеги айрықшалықларды айырып көрсете аламыз:

1. Әдеўир үлкенирек мектепке шекемги жастағы балаларда анық белгили мәселени шешиўде, оның аўыз еки түрде билдирилген, ойда тутып шешилиўи жүз береди.

2. Баланың хәрекетиниң мазмунының өзи де өзгереді, оған ақырғы мақсет түсиникли, бірақ анық белгили мәселени шешіудің жағдайлары түсиниксиз. Сонлықтан, биз баланың хәрекетлери тәртипсиз хәм тәжірийбе өткеріушилик сыпатқа ийе деп айта аламыз.

3. Жоқарыда айтып өтилгенлерге байланыссы ойлаудың мазмунының өзи де өзгереді. Бала хәрекетли басқышты басып өтеді хәм аўызеки, жобаластырыушы, бақалаушы, сын көз бенен қараушы басқышқа өтеді.

4. Соның менен бирге ойлаудың хәрекетли түри, баланың тәжірийбесиниң резервинде қала отырып, оның жаңа мәселелерди шешіуінде пайдаланылады [1:245].

Мектепке шекемги жастағы бала, олардағы улыўма белгилерди таба отырып хәм оларға тән болған өзгешеликлерди айырып көрсете отырып, өзін қоршап турған затларды өзінше топарларға бөледі, классификациялайды.

Заттың әхмийетли сыпатларын бала искерлик процесинде айырады. Соның менен бирге бул процесте затлар, бала иске асырып атырған анық белгили хәрекетлер менен байланыстырылады. Затларды салыстыра отырып бала, бир жағынан қарағанда олардың ұқсас екенлигин, ал басқа тәрәпинен қарағанда айырмашылығы бар екенлигин белгилеп өтеді. Бул бақлау мәселениң қайсы бөлимлери ямаса сыпатлары усы ўақытта әхмийетли екенлигине байланыссы болады. Сонлықтан, бала затларды сол заттың өзиниң логикасынан, яғный заттың неге арналғанлығынан, оның менен нени жақсырақ ислеуға болатуғынлығының мәнисинен келип шығып пайдаланатуғынлығы хаққында айта аламыз. Жаңа, ақыл менен ойлап исленетуғын интеллектуал мәселелерди бала өзиниң түсиниклерин тәртипке салып системаластырыу, оларды белгили бир категорияларға бөлиу, олардың улыўмалықтарын хәм айырмашылықтарының мәнисине түсиниу тийкарында шешеди.

Раўажланыу барысында баланың образлы ойлауы оғада анық белгили хәм жағдайға байланыссылықтан бир қанша абстракттыға айланады. Бул басқышта бала затларды олардың сыпатларының пүткил толықлығында хәм хәр түрлигинде түсинип алыу менен шекленип қалмайды, ал оның әхмийетли қәсийетлерин хәм қатнастарын да айырып көрсете алады. Сонлықтан балада, оның предметтиң хәр түрли схемалы сүўретлеринен жақсы пайдалана алыу уқыпшылығында көринетуғын, көрсетпели-схемалы ойлау қәлипсеседи.

Мектепке шекемги жастағы баланың ойлау процесиниң баян етилген өзгерислерине төмендегилер себепши болады:

1. Әмелий искерлик көлеминиң кеңейтилиуі тийкарында бала үлкен адамлардың тәжірийбесин барған сайын толығырақ өзлестиреди.

2. Оның мүмкиншиликлерине сәйкес түрде, баланың талаптарының өсип артыуы оның алдына көбирек хәр түрли хәм қыйынырақ мәселелерди қояды.

3. Жаңа сөз байлықтарының өзлестирилиуі барысында сөздің мәнисиниң жаңа сапалық дәрежеге өтиуі жүз береди.

Әдебиатлар

1. Люблинская А.А. Детская психология. -М.: «Просвещение», 1971. -С. 245.

РЕЗЮМЕ. Мақола мактабғача ёшдаги болаларда оператив фикрлашни шакклантиришнинг психологик хусусиятлари муаммосига бағишланган. Болаларнинг оператив интеллектнинг ёшга боғлиқ хусусиятлари кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена проблеме психологических особенностей формирования оперативного мышления у детей дошкольного возраста. Рассматриваются возрастные особенности операционного интеллекта детей.

SUMMARY. The article is devoted to the problem of psychological characteristics of the formation of operational thinking in pre-school children. The age-related characteristics of children's operational intelligence are considered.

Әлбетте, балалардың ойлауының раўажланыуын үйрене отырып, биз баланың, оған тек ғана анық белгили мәселелерди шешіуе мүмкиншилик берип қалмай, ал оны шешіудің усылларын түсинип алыуына да мүмкиншилик беретугын, сөзликті хәм сөздің грамматикалық қурылысын өзлестіриуіне дыққат аударыуымыз керек.

Ойлаудың ислеп шығылған, онда ойлау процесі қабыл өтиуе, көз алдына елеслетиуе ямаса түсиникке тийкарланған, топар классификациясына тийкарлана отырып, биз ойлаудың төмендегі түрлерин айырып көрсете аламыз: предметли-хәрекетли; көрсетпели-образлы; аўызеки-логикалық. Ойлаудың раўажланыу процесі бул көрсетпели-хәрекетлиден көрсетпели-образлыға хәм оннан кейін сөз бенен айтып бере алыуға болатуғын ойлауға өтиу. Бала образлы ойлай баслайды, бірақ ол еле үлкен адамның ақыл менен ойлап көриу логикасына ийе емес. Хәм тек ғана мектепке шекемги жастың ақырында балада улыўмаластырыуға, байланысларды орнатуға бейимлик пайда болады. Бул процесс ақыл-ойдың алдағы ўақытта раўажланыуы ушын оғада әхмийетли, себеби ақыл-ойға тийкарланған мәселелердің көплеген түрлерин шешіу бәрхама образлы планда иске асырылады. Образлы көз алдына келтириу мәселениң шәртлерин, олардың хақыйкатлық пенен тиккелей байланысын түсиниуе, хәм ең баслысы шешіудің барысын қадағалауға жәрдем береді.

Ойлаудың хәм оның хәр қыйлы формаларының жоқарыда белгилеп өтилген түрлериниң раўажланыуын тезлетиуе болады, бірақ соның менен бирге олардың басқышпа-басқыш өтилиуін өзгертиуе болмайды. Ойлаудың бул түрлериниң барлығы ойлау хәрекетиниң қәлипсесіуі хәм раўажланыуында әхмийетли роль ойнайды. Солай екен, ойлау процесин тезлетиу ушын үлкен адам менен биргеликтегі предметли искерлик керек, бул баланың билим алыушылық раўажланыуының тезлесіуіне хәм муўапықластырылыуына тиккелей тәсир етеді.

Сонлықтан баланың алдына белгили бир мақсетлерди қоя отырып, оның ушын хақыйкатында да тәсир өтиуши болып табылатуғын, яғный бала ушын ең әхмийетлирек болған мақсетке умтылдырыушы себеплерлердің мазмунын есапка алыу керек. Мәселениң булайынша қойылыуы, бул басқышта оның өзиниң тилеклерине туўра келетуғын, үлкен адамның тапсырмаларын баланың әдеуір толығырақ хәм жақсырақ орынлауына себепши болыуы мүмкин. Турақлы болыуы тийис болған бирден бир қағыйда, улыўма мақсет, егер ол әзелден бала тәрәпинен унамлы қабыл етилген болса да, бәрқулла айырым алынған мақсетлерде анықластырылған болыуы тийис, сонда хәр бир бөлимдегі мақсетке ерисіу бир қанша аңсатырақ хәм хақыйқы болады.

Факторлар жыйындысы тийкарында мектепке шекемги жастың ақырына келип бала улыўмаластырыуға хәм предметлер хәмде жағдайлар арасындағы байланысларды орнатуға бейимлигин көрсетеди. Бул баланың ақыл-ойының алдағы ўақыттағы раўажланыуы ушын әхмийетли.

O‘Z-O‘ZINI RIVOJLANTIRISH ASOSIDA O‘QUVCHILAR SO‘Z BOYLIGINI O‘STIRISHNING LINGVODIDAKTIK, LINGVOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

E.S.Shamuratova – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*

Sh.B.Sagidullaeva – *doktorant*

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: o‘quvchi, shakllantirish, kitobxonlik, fikrlash, bilim, ko‘nikma, malaka, kompetensiya.

Ключевые слова: читатель, формирование, чтение, мышление, знание, навык, квалификация, компетенция.

Key words: reader, formation, reading, thinking, knowledge, skill, qualification competence.

Kirish. Har qanday faoliyatning muvaffaqiyati uni amalga oshirish uchun yaratilgan sharoitlarning qulayligiga bog‘liq. Bunda sharoit tushunchasining atrof-muhitdagi buyumlar va narsalarga munosabatini ham oydinlashtirish lozim. Mazkur munosabatni oydinlashtirmasdan turib kitobxonlik vositasida o‘quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqish uyg‘otish sharoitlari haqida fikr yuritish imkonsiz. Sharoitlar moddiy borliqqa nisbatan ko‘pqirrali hodisa hisoblanadi. U muayyan holatni ifodalab, muntazam rivojlanadi.

Ajdodlar tajribasi va zamonaviy yutuqlarni umumlashtirgan holda o‘quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqishni shakllantirish va ushbu jarayonda kitobxonlikdan foydalanish o‘zining umumiy va xususiy jihatlariga ega. Ular:

Birinchi sharoit o‘quvchilarning fikrlash faoliyatlarini jadallashtirishga xizmat qiladigan vaziyatlarni tashkil etishdan iborat. Mazkur vaziyatlarda o‘quvchilar farazlar, taxminlarni ilgari suradilar va mavjud holatlarni idrok etadilar. O‘quv maqsadiga erishishning turli variantlarini o‘ylab topadilar. Xatolar ustida ishlaydilar va ularni bartaraf etishga o‘z kuchlarini sarflaydilar. Bunday tarzda bilish faoliyati jarayonida o‘quvchilar o‘zlari uchun o‘ta muhim bo‘lmagan, ikkinchi darajali vazifalarni bajarishga ham duch keladilar. Ular mazkur vazifalarni yechishga zaruriyat sezadilar. Bunday sharoit o‘quvchilarning tafakkuri va mantiqiy fikrlash faoliyatini rivojlantirib, ularning intellektual taraqqiyotini ta‘minlaydi.

Ikkinchi sharoit – o‘quvchilarda shaxsiy bilish faoliyatining shakllanishi, rivojlanishi va ular shaxsiyatining takomillashuvidir [3]. Ushbu sharoit o‘quv-biluv faoliyatini tashkil etish va optimallashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Aynan ushbu sharoit o‘quvchilarning jadal rivojlanishlarini ta‘minlashga xizmat qiladi. Uning yordamida o‘quvchilarning bilishga asoslangan qiziqishlari qondiriladi va muntazam o‘sib boradi. Ko‘rsatib o‘tilgan ko‘nikmalar o‘quvchilarning o‘quv materiallarini tezkorlik bilan o‘zlashtirishlariga ko‘maklashadi. Ularni amaliy faoliyatlarida qo‘llash o‘z bilimlari ko‘lamini kengaytirishga yodam beradi.

Uchinchi sharoit sinfda psixologik jihatdan qulay, xissiy, ijobiy muhitni yaratish. Bunday sharoit o‘quvchilarga xissiyotlari orqali ta‘sir ko‘rsatib, ularning o‘z-o‘zlarini rivojlantirishlari uchun kuchli stimul vazifasini o‘taydi. Qulay xissiy muhit o‘quvchilarda o‘ziga ishonch, o‘z imkoniyatlarini namoyon qilish, qiyinchiliklarni bartaraf etish, o‘qish va rivojlanish istagining vujudga kelishi, qoniqish hissinı tuyish, quvonch, g‘urur, baxt tuyg‘usini xis etish, istiqboldagi bilish faoliyatiga rag‘batlantirish imkonini beradi.

To‘rtinchi. Ta‘lim jarayonidagi muloqot muhim shartlardan biridir. Muloqot o‘zida munosabatlarning muayyan tizimini mujassamlashtiradi: o‘quvchi-o‘qituvchi; o‘quvchi-ota-ona; o‘quvchi-jamoa; o‘quvchi-o‘quvchi.

Bunday munosabatlarni boshqarish boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi. Mahoratli o‘qituvchilar o‘zlarining talablari va muxabbatlarini muvofiqlashtirgan holda o‘quvchilarning o‘quv faoliyatlarini samarali boshqara oladilar.

Badiiy adabiyot namunalari bo‘lgan qiziqish o‘quvchilarda dars va darsdan tashqari pedagogik jarayonlarda tizimli tarzda shakllantiriladi. Bunda quyidagi tadbirlar alohida ahamiyatga ega: suhbatlar, sinf soatlari, kutubxonalarga sayoxatlar, kitobxonlik kechalari, musobaqalar, tanlovlar shular jumlasidan.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida badiiy asar namunalari nisbatan qiziqishni shakllantirishda turli o‘yinlar va muayyan asarlar doirasida suhbatlar o‘tkazishlari lozim [1]. Badiiy asarlarga asoslangan saxna ko‘rinishlari o‘quvchilarda alohida qiziqish uyg‘otadi. Bunda o‘qituvchilar ertaklar, dostonlardan olingan parchalardan unumli foydalanishlari lozim. Bunday tadbirlarda o‘quvchilar bilish faoliyatiga ko‘proq jalb etiladilar. Ular bir umrga kitob bilan do‘stlashadilar. O‘quvchilarda badiiy adabiyot namunalari nisbatan qiziqishni shakllantirish yo‘llari:

- muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish;
- o‘quvchilarning emotsiyalariga ta‘sir ko‘rsatish metodlari;

- o‘qitishning o‘yinga asoslangan metodlari;
- muammoli vaziyatlar metodi;
- loyixa faoliyati;
- tarixiy materiallardan foydalanish;
- fan, texnika, texnologiyalarning yutuqlari bilan tanishtirish;

- axborot texnologiyalaridan foydalanish kabilar.

Pedagoglar tomonidan o‘quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqish uyg‘otish motivlarining muayyan guruhi ajratib ko‘rsatilgan:

1) o‘quv materialining mazmuni (yangi o‘quv materiallarining o‘quvchilar uchun qiziqarli bo‘lishi, ilgari o‘zlashtirilgan bilimlar bilan o‘zaro aloqadorligi ta‘minlanganligi, o‘zida nazariy-amaliy qadriyatlarini mujassamlashtirishi);

2) o‘quv faoliyatini tashkil etish (o‘qish darslarida turli shakldagi o‘quv topshiriqlarini qo‘llash, ular: individual, guruhli, mustaqil, ijodiy, amaliy ish turlari);

3) o‘quv jarayonidagi muloqot (o‘quvchi-o‘quvchi; o‘qituvchi-o‘quvchi).

Yuqoridagilar asosida ta‘kidlash lozimki, o‘quvchilarning badiiy adabiyot namunalari qiziqishlari bilish qiziqishlari sifatida birinchi navbatda o‘quv jarayonida shakllanadi.

Biz quyida o‘qish darslarida o‘quvchilarda badiiy adabiyot namunalari nisbatan qiziqishni shakllantirishning o‘ziga xos jihatlarini ustida to‘xtalamiz. Kitobxonlik o‘quvchilarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish imkonini beradigan asosiy pedagogik vosita hisoblanadi. O‘qish darslarida o‘quvchilarda badiiy adabiyotga nisbatan tizimli tarzda qiziqish shakllantiriladi [1]. O‘quvchilarda kitobga nisbatan shakllangan ma‘naviy ehtiyoj ularning moddiy borliq va atrof-olam bilan tanishishlariga sharoit yaratadi.

Pedagogikada o‘quvchilarda kitobxonlik ko‘nikmalarini shakllantirish va shu asosda ularni badiiy adabiyot namunalari qiziqitirishga xizmat qiladigan ko‘plab metodlar va usullar mavjud.

Ulardan eng samaralisi ko‘p marta o‘qishdir. Bu jarayonda o‘quvchilar muayyan savollarga javob qaytarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Badiiy asar matniga qayta-qayta murojaat qilish natijasida o‘quvchilar uni chuqurroq anglashga muvaffaq bo‘ladilar. Natijada ularda ushbu asarga nisbatan alohida qiziqish vujudga keladi. Asar ularga alohida ta‘sir ko‘rsatib, o‘zlari uchun yangi, qiziqarli, hayajonga soladigan dalillarni izlab topadilar. Natijada ularning badiiy asarga bo‘lgan qiziqishlari ortadi va chuqurlashadi.

Biz quyida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida badiiy adabiyot namunalari qiziqishni shakllantirishga xizmat qiladigan kitobxonlikning alohida turlari ustida to‘xtalamiz:

1. Oldindan e'lon qilingan kitobxonlik – bunda darsning muayyan qismida yoki butun dars davomida barcha o'quvchilar bilan birgalikda muayyan bir asar o'qiladi. Bunday kitobni o'quvchilarning o'zlari, muayyan badiiy asarga bo'lgan qiziqishlari, uni muhokama qilishga nisbatan qiziqishlari va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tanlaydilar. Chunki o'quvchilar mazkur asarni sinfdoshlari va o'qituvchi bilan muhokama qilishga ehtiyoj sezadilar. Bunday kitobxonlik o'quvchilarning badiiy adabiyot namunalari bo'lgan qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

2. Qayta o'qish – bunda o'quvchilar uchun ma'lum bo'lgan muayyan bir badiiy asar vaqt o'tgach, qayta o'qiladi[1]. Natijada o'quvchilar o'z ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda badiiy asarda o'zlari yoqtirgan qahramonlar bilan qayta muloqotga kirishadilar. O'zlarining ushbu badiiy asarga bo'lgan qiziqishlari natijasida kelib chiqqan ehtiyojlarini qondiradilar. Natijada ular o'zlarida ilgari paydo bo'lgan xis-tuyg'ularni chuqurlashtiradilar va qayta baholaydilar. Bunda o'quvchilar asar qahramonlari haqida qayta fikrlaydilar va ularni yangicha nuqtai nazardan turib anglashga erishadilar.

3. Erkin o'qish – bunday darslarda o'quvchilar o'z qiziqishlaridan kelib chiqqan holda muayyan badiiy asarni o'qish istagini bildiradilar. Bunda ular o'z oldilariga nima uchun bu asarni o'qish, nimani aynan o'qish, qanday va qachon o'qish kerak degan savollarni qo'yadilar. Bunday kitobxonlikning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: o'quvchilarda badiiy asarga qiziqish unga bo'lgan munosabatni aniqlamasdan turib vujudga kelishi mumkin emas. Bu o'quvchining muallif shaxsiga qiziqish, badiiy asar mazmunini bilishga intilish yoki ma'naviy yuksalish istagidan kelib chiqadi [1]. Kitobxonlik ko'nikmalarini namoyon qilishda o'z sinfdoshlaridan orqada qolmaslik istagi ham o'quvchilarni erkin o'qishga jalb qiladi. Mustaqil o'qish o'quvchining istagi bilan bog'liq holda xohlagan paytda va xohlagan shaklda amalga oshiriladi. Bu jarayonda o'quvchilar o'z qiziqishlari doirasida badiiy asarni tanlashlari, uning muallifi yoki qahramonlari bilan dialogga kirishishlari mumkin. Mustaqil o'qish o'quvchilarga o'zini va badiiy asar namunalari bo'lgan qiziqishini namoyon qilish imkonini beradi [3].

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'quvchilarda badiiy asar namunalari qiziqishni shakllantirishda muayyan ish turlaridan foydalaniladi:

- matnni yaxlit tarzda o'qish[2:36];
- matnlarni qismlarga bo'lib, reja tuzgan holda o'qish [4];
- matnni tayyor reja asosida o'qish;
- badiiy asar matni yoki uning muayyan qismini sahnalashtirgan holda o'rganish;
- muayyan topshiriqqa asoslangan holda tanlab o'qish;

- shaxslarga bo'lib o'qish;
- ovoz chiqarib o'qish;
- matnni qisqartirib o'qish;
- gaplardan kelib chiqqan holda zanjirsimon o'qish;
- abzaslarga bo'lib o'qish;
- rasmga tayangan holda o'zaro mos keladigan qismlarni izlash asosida o'qish;
- savollarga javob bo'ladigan qismlarni izlash maqsadida o'qish;
- matndagi xulosalarni izlab topishga asoslangan o'qish;
- o'qish yordamida sabab-oqibat bog'lanishlarini topishga asoslangan kitobxonlik;
- muallif so'zidan tashqari dialogli matnlarni rollarga bo'lib o'qish;
- Muayyan qoidalar asosida so'zlarni kim tezroq izlab topish mashqini bajargan holda o'qish;
- Matndagi eng uzun so'zni topish maqsadida o'qish;
- Ikki, uch, to'rt murakkab so'zni izlab topish mashqini bajarish maqsadida o'qish;
- Matnda fe'l va sifat birikmasini izlab topishga asoslangan o'qish;
- Tushunarsiz so'zlarga belgi qo'yilgan holda o'qish kabilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun maroqli o'qish turlaridan biri "Kim berkinmachoq o'ynaydi" nomli mashg'ulotdir.

O'qituvchi doskaga olti qator xarflar yozadi. Tasodifiy xarflar yig'indisidan so'z paydo bo'ladi. O'quvchilar kim ular bilan berkinmachoq o'ynashini bilib oladilar: hayvonlar, qushlar, xashorotlar, o'simliklar bo'lishi mumkin. Bunday mashqlar o'quvchilarning kitobxonlik ko'nikmalari va diqqatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pedagog matnga turli belgilar qo'yib, urg'ular, to'xtalishlar, murakkab so'zlar haqida o'quvchilarga izoh berishi maqsadga muvofiq. O'quvchilarda badiiy asar namunalari qiziqish uyg'otishda darslarda kichik hajmdagi dialog shaklida yozilgan matnlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarni ifodali o'qishga o'rgatish maqsadida biz badiiy asarlardan olingan kichik hajmli matnlardagi asosiy fikrni anglatishga harakat qildik. Bunda quyidagilarga e'tibor qaratildi: ovozning kuchi va balandligi, zarur o'rinlarda to'xtalishlarga rioya qilish; nutqning xissiy bo'yqordirligini ta'minlash; asar mazmunidan kelib chiqqan holda o'qish maromini o'zgartirish; intonatsiyalarni aniq ifodalash kabilar.

O'quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqish uyg'otishda loyiha metodi alohida samaradorlikka ega. Loyiha metodi yordamida o'quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqish uyg'otishga yo'naltirilgan faoliyat dolzarb, qiziqarli va samarali hisoblanadi. Aynan loyiha metodi yordamida o'quvchilarni faoliyatning turli turlariga jalb qilish mumkin.

Adabiyotlar

1. Федорова Т.В. Совершенствование читательской деятельности учащихся старших классов на уроках литературы Специальность 13.00.02 - теория и методика обучения и воспитания (литература) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук Москва. 2003 <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/dissertaciya-sovershenstvovanie-chitatelskoy-deyatelnosti-uchaschihsya-starshihklassov-na-urokah-literatury#1>

2. Образования - страница 36 <http://recept.znate.ru/docs/index-6870.html?page=36>

3. Ласкина Н.В., Новикова Н.А., Лежнева Н.С., Тимофеева Н.Ю., Слесарев С.А., Вахрушева Ю.Н. "Об образовании в Российской Федерации" (постатейный). - Специально для системы ГАРАНТ, 2014 г. <http://ivo.garant.ru/#/document/57565972>

4. <http://elibrary.ru/item.asp?id=29913499>

REZYUME. Ushbu maqolada o'z-o'zini rivojlantirish asosida o'quvchilarning so'z boyligini o'stirishning lingvodidaktik, lingvopsixologik xususiyatlari, o'quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqishni shakllantirish, o'quvchilarda shaxsiy bilish faoliyatining shakllanishi haqidagi izlanishlar ko'rib chiqilgan. Pedagoglar tomonidan o'quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqish uyg'otish motivlarining muayyan guruhlari o'rganildi. O'quvchilarda badiiy asar namunalari qiziqish uyg'otishda darslarda kichik hajmdagi dialog shaklida yozilgan matnlardan foydalanish maqsadga muvofiqligi bo'yicha tavsiyalar keltirildi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются лингводидактические, лингвopsихологические особенности развития словарного запаса учащихся на основе саморазвития, исследования по формированию у учащихся интереса к образцам художественной литературы, формированию у учащихся личной познавательной деятельности. Педагогами изучены определенные группы мотивов пробуждения у учащихся интереса к образцам художественной литературы. Были даны рекомендации по целесообразности использования на уроках текстов, написанных в виде диалогов небольшого объема, для привлечения внимания учащихся к образцам художественных произведений.

SUMMARY. The article examines the linguistic, linguistic and psychological features of the development of the vocabulary of students on the basis of self-development, research on the formation of interest in students to samples of fiction, the formation of students' personal cognitive activity.. Teachers have studied certain groups of motives for awakening students'interest in artistic literature. Recommendations were given on the appropriateness of using texts written in the form of small-scale dialogues in the lessons to attract the attention of students to samples of artistic works.

Tálim - tárbiya teoriiyası hám metodikası

STUDENT JASLARDA HÚJDANLÍ, ÁDEP-İKRAMLÍ QARÍM-KATNAS PAZÍYLETLERIN RAWAJLANDÍRÍW

P.S.Abdimuratov – *pedagogika ilimleriniń kandidati, docent*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

B.T.Seytanov – *erkin izleniwshi*

Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: axloq, madaniyat, nafosat, psixologiya, milliy qadriyat, xulq-atvor, komil inson, shaxs.

Ключевые слова: нравственность, эстетика, национальные ценности, воспитание, личность, деятельность, самопознание, ценностная ориентация.

Key words: morality, esthetics, national value, education, person, activity, self-conscious, valuable orientation.

Shıǵıstıń ullı danıshpan oyshılları Abu Nasr Farabiy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Aliy ibn-Sino, Kaykawis, Alisher Nawayı, Maqtumqulı, Abay, Berdaq, Ájiniyaz shıǵarmalarında jaslarǵıń hújdanlı, ádepli, bilimli bolıp kamal tabıwları ushın tálim-tárbiya keń orın iyelep, bunda jaslarǵıń ózine tán psixologiyalıq hám jas ózgeshelikleri úlken áhmiyetke iye ekenligin kóremiz [2].

Student ózine tán sıpatqa iye bolǵan, erk-isenimi kúshli, oy-túsinigi keń, mádeniyatlı qarım-qatnas iyesi. Ustaz- óz xızmeti barısında tiykarǵı obyektı bolǵan studentti biliwi, hár kún sayın fizikalıq, psixologiyalıq jaqtan ósip baratırǵan ózine teńles bul insan menen álbette, joqarı mádeniyatlı qarım-qatnasta bolıwı minnetli hám áhmiyetli.

Studentlik dáwir - million-million jaslar turmısındaǵı eń mazmunlı, eń umıtılmas dáwir. Bul jıllar dawamında jaslar ideyalıq jaqtan shınıǵıp, el perzentı bolıp qalıplesedi. Sheber alım-pedagoglar basshılıǵında keshegi mektep oqıwshıları búginge kelip joqarı oqıw ornı qushaǵında bir neshe jıllıq oqıwı dawamında ilim-texnika rawajlanıwınıń eń sońǵı jetiskenlikleri menen tanısadı, ózleri ushın ilim shınlarına qaray, keleshegi umtılıp aydın jol ashadı. Álbette insan kamalatqa jetisip barar eken, onıń oy-pikiri, dunya qarası, qarım-qatnası ózin qorshaǵan ortalıq hám jámiyetlik múnásibetler menen tıǵız baylanısta tolǵıp baradı.

Ruwxıy mádeniyatı, rawajlanıwdıń intellektual baylıqların meńgerip alıw hám bulardı jaslarǵıń aqıl-sanasına sińdirip barıw jańalanıp baratırǵan turmıstıń ádep-ikramlıq, ideyalıq tiykarı bolıp esaplanadı. «Ózbekstan Respublikasında mámleketlik jaslar siyasatınıń tiykarları haqqında» Nızam demokratiyalıq bazar qatnasıqlarına, jámiytlık ózgerislerge hámde ózin-ózi rawajlandırıwǵa, huquq hám minnetlerdiń birligin, erkinlik hám puqaralıq juwapkershilikti túsiniwge pıdayılıq ruwxında bolıw, dáwir talaplarına juwap beretuǵın jańa psixologiyalıq pazıyletlerdi iyelew hám rawajlandırıwdıń ilimiy tiykarlarına baǵdarlangan halda islep shıǵıldı.

Bul baǵdar jaslarǵıń jámiyetlik-psixologiyalıq kelbetin, jámiyetlik minnet oqıw, bilim alıw, kásip iyelew haqqındaǵı túsiniklerin túpten ózgertip, jas áwladtıń salamat ósip er jetiwine hár qashanǵıdan da, hámme nárseden de joqarı dárejede áhmiyet berilgenligin kórsetedi. Zamanagóy sharayat jaslarımızdıń erkin pikirlewine, oylaw sheńberiniń keńeyiwine, ilimge bolǵan qızıǵıwshılıǵınıń kúsheyiwine, júreginde ana-Watánǵa, xalqına degen mehir muhabbatıń bekkemleniwine jańa psixologiyalıq kózqarastan ken jol ashıp bermekte [1].

Omırge jańa áwladlardıń kirip keliwi menen olardıń salamat, barkamal qalıplesiwine tábiy túrde óz dáwiriniń tálim tárbiyası jetekshilik etedi. Bizler jasap atırǵan jámiyetimizdiń keleshekte qanday bolıwı, bunnanda joqarı basqıshqa kóteriliwi búgingi jaslarǵıń tálim-tárbiyasına hám olarǵa ilim-bilim sırların berip atırǵan pedagog-oqıtıwshılardıń kásiplik qábiyetine, metodikalıq sheberligine kóp jaǵınan baylanıslı. Ótmishi ullı xalıqtıń áwladları bolǵanımız ushında bizlerge hámme waqıt hár qanday qıynshılıqtan shıǵıwda, jetiskenlikke erisiwde ustazlardan miyras qalǵan qalbimizdegi ruwxıy dunya, ustaz-shákirt dástúrleri ómir-baxıy kúshke iye.

Ustaz saqıy, ádepli, mehriyban, ashıq juzli, shiyrin sózli, sabırılı, shıdamlı, talapshań, tuwrı sózli pazıyletleri menen shákirtlerine ulǵı bolıwı kerek. Ustazdıń eń jaqsı kásiplik pazıyletlerinen biri shákirt tayarlap shıǵarıw. Ustaz ózinen keyin bilimli, qábiletli shákirt qaldırmasa, onıń ómiri, etken miynetleri biykar ketken deyiledi. Ustaz qanshama ullı bolmasın, tariyxta belgili iz qaldırmasın, óz bilimin, ónerin keyingi áwladqa kaldırmasa, onıń islerin dawam ettiretuǵın adam bolmaydı [3].

Ullı babamız Amir Temurdıń óz ustazı Sayd Barakaǵa bolǵan ibratlı múnásibeti, Alisher Nawayının ustazları Lutfiy menen Jámiyge bolǵan mehir-muhabbatı hámme waqıt jas áwladlardıń ulǵı alarlıq umtılıwların aqlaydı.

Qıynshılıqlardı jeńip shıǵıw, jańalıqqa umtılıw, erteńgi künge isenim jaslar psixologiyasına tán qubılıs. Sebebi, ata-ana, ustaz olardıń hámme waqıt, hámme jerde súyenishi, kóz aldındaǵı birinshi tayanışı esaplanıp, usı arqalı olar joqarı oqıw ornında da ózleri tańlaǵan kásiplerine mehir qoyıp, úyrenip, bilim alıp keleshekke umtılıp jasaydı. Jalınlı jaslıqtıń bul basqıshında jaslarǵa ilimiy, ámeliy kónlikpeler, siyasiy, mádeniy dunya qaras, adamlar menen ádep-ikramlı qarım-qatnas psixologiyası qalıplesedi, ruwxıy dunyası bayıp baradı. Sonıń menen birge, kúndelikli ómirinde qıynshılıq, turmıshlıq qarım-qatnaslarında tosqańlıqtıń da dus keliwi tábiyiy. Jaslarǵıń studentlik dáwirinde kúndelik turmısına eń joqarı ádep-ikramlılıq qaǵıydaların sińdiretuǵın, jámiyet talaplarına muwapıq halda is alıp barılıwın támiynileytuǵın, siyasiy-ideyalıq jaqtan shınıqtıratuǵın, huquqiy qorǵawshısı, jaqın keńesgóyi-öz Ustazı bolıp tabıladı [4].

Ustaz-shákirttiń eń joqarı maqset hám ideyaǵa umtılıwshı qarım-qatnas iyesi sıpatında, óz shákirtleri aldında óziniń hár qanday waqıyaǵa múnásibeti, dunya qarası, bilimi, ibrat alatın ulǵılı tárepleri menen hár bir jigıt-qızdıń mehriban, hámmeden jaqın, saqıy, ádalatlı qorǵawshısı, jáne de, toqtawsız ruwxıy dunyasına, kóz-qarasına tárbiyalıq tásir etip otırıwı, onıń hámmeden ayrılıp turatuǵın joqarı moralıy tárepleri bolıp esaplanadı. Bul kórinisler studentlerde talapshańlıq, óz-ózine juwapkershilik sezimlerin payda etip, ana-Watanımız mápi ushın xızmet etiw tuyǵısın kúsheytedi. Studenttiń basqa oqıtıwshılardan kóre óz ustazı menen bolǵan gúrriń, pikir alısıwları, ózindegi tártip-intizamdı kúsheytiwge, hár nársenge ashıq, itibarlı múnásibette bolıwǵa, oyshań karım-katnas jasawǵa kóbirek iytermeleydi hám orınlanıwın támiyinleydi.

Joqarı oqıw ornında studenttiń ádep-ikramlılıq oy-tuyǵısı, ruwxıy keshirmesi kóbirek óz ustazınıń keńesi, kórsetpesi, múnásibeti, xarakteri, háreketleri tásir menen baylanıslı bolıp, bular olardaǵı jaqsı yaqı jaman sıpatlardıń payda bolıwında tásir jasap otıradı. Mısalı, 1-kurs studentinde ele mekteptegi kózqaras, qarım-qatnas, joqarı oqıw ornı ortalıǵına mas emes psixologiyaniń basımılığı ústin bolsa, 2-3 kurslarındaǵı baslı maqset oqıw, ózindegi bar jeke qábiletti júzege shıǵarıw; abroy arttırıp barıw; oqıw ornı, ata-ana, óz jaqınları aldında xoshemetke erisiw, minneti hám huquqın ańlaw, al pitkeriwshi kursqa kelgeninde ruwxıy oy-tuyǵılardıń ústemligi, sadıq dosqa iye bolıp ómir súriwge tayarlıq, óz qanıygelikleri boyınsha alǵan ilimiy bilimlerin ámeliy jaqtan qollanıw, mine,

usınday jaslıq sınavlarına duwshar bolğan studentke tórt jıl dawamında mehribanlıq etetuǵın, ruwxıy dunya qarasında ózine hámmeden jaqın ustazı. Usınday tásirsheń, ómirdiń eń áhmiyetli basqışında studenttiń ruwxıy dunyasında, kózqarasında «biziń ustaz» bolıp basqalardan ózgeshe, bir ómir móhirlenip qalıwı hár bir jigit-qızdıń jámiyette múnásip insan bolıwına tımsal bolǵanlıǵı bolsa kerek [3].

Erkin hám azat Watanımız perzentlerin keleshegi párawan jámiyet qurıw jolında olardıń bilim tárbiyasın jetilistiriw, hár qanday jat illetlerden saqlaw búgingi kúnde áhmiyetli mashqalaga aylanıp, bul jolda máriypetli, ziyalı-ustazlardıń tálim-tárbiyalıq xızmetiniń joqarı dárejede ekenligi baslı másele bolıp kalmakta. Danışpanlar aytadı: «Tárbiyashı-ustaz bolıw ushın aldın basqalardıń aqıl-oyn óstiriw, ilim-bilim bulagınan qandırıw, shın mánistegi puqara etip jetilistiriw ushın eń aldın, tárbiyashınıń ózi usınday talaplarga juwap beriwi, joqarı adamgershilik pazyletlerge iye bolıwı kerek»-degen edi.

Qaysı dáwirde bolmasın pedagog, bul jańa jámiyet ótetuǵın, bilim-tárbiya, ustaz-shákirtlik dástúrlerin úlken áwladtan jańa áwladqa izbe-iz, turaqlılıq hám

juwapkershilik penen jetkerip, dawam ettirip otıratuǵın hár bir jańa áwlad kelesheginin jol basshısı bolıp sanaladı. Házirgi zamannın eń ótkir, juwapkerli hám keń bilimlerde iye bolğan joqarı oqıw ornı pedagog-alımları barlıq ájayıp pazyletlerge iye bolıwı, joqarı adamgershilik kózqarastan turıp student jaslardıń hár tárepleme kamal tabıwına, milletler aralıq tuwısqanlıq qarım-qatnas ruwxında tárbiyalanıwına, siyasiy hám huquqıy jaqtan hesh kimnen kem bolmawına, salamat áwlad bolıp jetilisip, el maqtanıshı bolıwına hám minnetli, hám juwapker ekenin jaqsı sezinedi. Ullı danışpan Sokrattıń: «Jaslar miywe aǵashına usaydı, qáytıp ekseń solay kógeredi, meniń aqıl-kehesimdi kewlillerine tasqa basılǵan mór sıyaqlı qabıl etedi, sonlıqtan men olardıń tárbiyasına kóbirek kewil beremen»-degen tereń oyli pikirleri búgingi kúnde, jańa mániste, jańa mazmunda turmista tastıyıqlanıwın tappaqta[2].

Hár kúni, hámme waqıt student jaslardıń jámiyetlik ortalıqta jeke sıpatın, ruwxıy salamatlıǵın, fizikalıq kúsh-quwatı hám keń dunya qarasın rawajlandırıw hám bekkemlew ustaz-pedagogtıń tárbiyalıq jumısınıń baslı baǵdarı, bilimlendiriwdiń úziksiz dawamı bolıp turadı.

Ádebiyatlar

1. Qosnazarov K., Pazılov A., Tilegenov A. Pedagogika. Sabaqlıq. –Nókis: 2009.
2. Abdimuratov P.S. Ўzbekistonda ta’lim-tarbiyaning milliy-ma’naviy asoslari. -N.: “Qaraqalpaqstan”, 2016.
3. Azizxodjaeva N.N. Wqıtuvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi. –T.: 2000.
4. Abdimuratov P.S. Muǵallim keleshek tárbiyashısı. -N.: 2023.

REZYUME. Maqolada talabalarnı ma’naviy va axloqiy tarbiyalashning mohiyati haqida so’z yuritilib, insonni ijtimoiy qadriyat sifatida o’rganish, ajdodlarimiz merosini boyitish va rivojlantirish yo’llari tadqiq qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются нравственное и эстетическое воспитание личности, изучение личности как социальной ценности, обогащение и развитие нравственного наследия предков.

SUMMARY. The article deals the esthetic and moral education of a person, the study of a person as the social wealth, developing and enlarging moral value of ancestors.

KREDIT-MODUL TIZIMI SHAROITIDA BO’LAJAK GEOGRAFIYA O’QITUVCHILARIGA MUSTAQIL TA’LIMNI SAMARALI TASHKIL ETISH VOSITALARI

O.U.Abdimurotov – pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch so’zlar: geografiya, kredit-modul tizimi, mustaqil ta’lim, pedagogik texnologiya, interfaol metodlar, axborot texnologiyalari.

Ключевые слова: география, кредитно-модульная система, самостоятельное обучение, педагогическая технология, интер-активные методы, информационные технологии.

Key words: Geography, credit-module system, independent education, pedagogical technology, interactive methods, information technologies.

Kirish. Olib borilgan tahlillar natijasida, hozirgi kunda oliy ta’lim muassasalarida faoliyat ko’rsatayotgan o’qituvchilarning asosiy qismi mustaqil ta’lim jarayonini tashkil etishning an’anaviy, ya’ni ilgari qo’llanilgan usullarini yaxshi o’zlashtirib olishgan (referat, esse, mustaqil ish), lekin ular mustaqil ta’limni samarali tashkil etishning yangi metod va vositalaridan yetarli darajada foydalanmayaptilar. Ya’ni mustaqil ta’lim jarayonini aynan kompetensiyalarni shakllantirishga yo’naltirish, mashg’ulotlarini loyihalash, AKT laridan va internet tarmog’idan ta’limiy maqsadlarda foydalanish, rolli o’yinlar, amaliy o’yinlar, kompyuter o’yinlari, mustaqil bilim olish va boshqa interfaol usullar talabalarida kasbiy-pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish samaradorligini oshiradi.

Mamlakatimiz oliy ta’lim muassasalari kredit-modul tizimga o’tganligi tufayli o’quv jarayonida kompetentlikning shakllangan darajasi va mazmuni bo’yicha bitiruvchiga qo’yiladigan talablarni tubdan o’zgartirmoqda. Oliy ta’lim muassasalarida fanlardan Davlat ta’lim standartı talabalarning egallashi lozim bo’lgan bilim, ko’nikma, malaka va kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan bo’lib, hozirgi kunda fanlarni o’qitish samaradorligini oshirish hamda xalqaro talablarga moslashtirish maqsadida mustaqil ta’limga auditoriyadan (ma’ruza, amaliy va laboratoriya mashg’ulotlaridan) kam bo’lmagan miqdorda soat ajratilgan. Shuning uchun bugungi kunda jamiyatni rivojlanishida ijodiy ongli pozitsiyaga va barcha

o’zgarishlarga moslashuvchan shaxsni tarbiyalash uchun oliy ta’lim muassasalari ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etish tizimini takomillashtirishni taqozo etadi. Oliy ta’lim muassasalarida tahsil oluvchi talabalar turli manbalardan bilim olish, olingan ma’lumotlarni tizimlashtirish va muayyan ishlab chiqarish holatini baholash uchun ma’lum qobiliyat va ko’nikmalarga ega bo’lishlari muhim ahamiyatga ega [1]. Bunday ko’nikmaning shakllanishi butun o’qish davrida talabalarning amaliy mashg’ulotlarda ishtirok etishi, nazorat topshiriqlarni mustaqil bajarishi, testlarni yechishi, kurs va bitiruv malakaviy ishlarni yozishi orqali sodir bo’ladi.

Bunday faoliyat bevosita talabalarida o’zini o’zi tarbiyalash ko’nikmalarini rivojlantirishga bog’liq, shuning uchun talab qilinadigan malaka darajasiga erishish ko’p jihatdan talabalarning mustaqil ta’limi rolini ortishi bilan belgilanadi. Talabalarning mustaqil ishlash ko’nikmalarini rivojlantirish, ularning kasbiy o’sishini rag’batlantirish, ijodiy faollik va tashabbuskorlikni rivojlantirish uchun professor-o’qituvchilarning mas’uliyati muhim sanaladi. Shunday yondashuv bilan o’z kasbini yaxshi biladigan va o’z mutaxassisligi bo’yicha, shu jumladan, turdosh sohalarida samarali mehnat faoliyatiga qodir bo’lgan kerakli xodimni tayyorlashga erishish mumkin [2].

Ishning maqsadi va vazifalari. Yurtimiz pedagogika oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni tashkil etish usullarini o’rganish hamda mustaqil ta’limni samarali tashkil etishning yangi metod va vositalaridan ta’lim jarayonlarida foydalanish masalalarini tadqiq etish ishning

maqşadi hisoblanadi. Qo'yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilandi: oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'limni tashkil etish holatini o'rganish; mustaqil ta'limni samarali tashkil etishning yangi metod va vositalarini o'rganish; mustaqil ta'lim topshiriqlarini ishlab chiqishda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilish.

Bularning barchasi mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarining asosiy vazifalari sifatida talabalarni o'zini o'zi tarbiyalash ko'nikmalarini rivojlantirish, o'rganishni intensivlashtirish va individuallashtirish, o'quv fanlarining zamonaviy tuzilmasini ishlab chiqish kabi muammolarni aniqlashga imkon berdi [5]. Bunday xilma-xil vazifalarni hal qilishda kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirishni asosi sifatida, umuman oliy ta'lim muassasalari talabalarining kognitiv faoliyatini, xususan, mustaqil faoliyatini pedagogik boshqarishni optimallashtirish orqali erishishi mumkin. Natijada, talabalarga mustaqil ta'lim faoliyatida uzluksiz ta'lim olish uchun zamin yaratishni hamda doimiy ravishda o'z malakalarini oshirish, ijtimoiy va kasbiy jihatdan harakatchan shaxs bo'lish imkoniyatini beradi.

Asosiy qism. Mustaqil ta'lim talabani o'quv yoki ilmiy bilimlarini tashkil etish vositasi sifatida ikki tomonlama xususiyatga ega. Bir tomondan, bu o'quv vazifasi, ya'ni professor-o'qituvchi yoki metodik ishlanmalar orqali taklif qilinadigan talabalar faoliyatining obyekt bo'lsa, boshqa tomondan, bu tegishli o'quv jarayonini yakunlash uchun muayyan faoliyat usulining namoyon bo'lish shaklidir. Shu munosabat bilan keyingi yillarda ilmiy-pedagogik adabiyotlarda nazariy jihatlar aniqlashtirilib, amaliy tajribalar umumlashtirilib, talabalarining vaqtini unumli sarflashni, aqliy faoliyatni oqilona tashkil etish yo'llari va madaniyati o'rganilmoqda [6]. Aytish mumkinki, oliy ta'limning bosqichli tizimi sharoitida mustaqil ta'lim mazmuni, o'tkazgan vaqti va professor-o'qituvchilarning ushbu faoliyat turiga haqiqiy munosabati jihatidan ham prinsipial jihatdan yangi mazmun kasb etadi.

Oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan fanlarni, jumladan geografiyaga oid fanlardan fundamental bilim va amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonida kasbiy kompetentligini rivojlantirishni ta'minlaydigan mustaqil ta'limni yetakchi shakli sifatida qaralishi kerak. Buning uchun talabalarni geografiya fanlaridan mustaqil ishlarini mohiyatini ochib berib, uni tashkil etishning nazariy va uslubiy asoslarini tahlil etish asosida mustaqil ta'limning tashkil etish modeli ishlab chiqilishi zarur hamda bu modelda asosiy e'tibor geografiya fanlarini mustaqil o'rganishda E-learning va M-learning o'qitish vositalaridan foydalanishga qaratilishi lozim.

E-learning tushunchasi tadqiqotchi va olimlar tomonidan turlicha ta'riflar berilgan. Bu borada YUNESKO mutaxassislarining fikriga ko'ra, E-learning – bu internet va multimedia texnologiyalari yordamida o'qitishdir. Umuman olganda, masofaviy ta'lim va E-learning umumiy kesishish nuqtalariga ega, ammo ular sinonim emas. Masofaviy ta'lim, birinchi navbatda, o'qituvchi va talabalarining masofada bo'lishini nazarda tutadi, lekin ular qanday shaklda (yozma yoki elektron) ishlatilishi va o'quv materiallari (pochta, kurerlik, Internet texnologiyalari, televideniya) qanday yetkazib berilishi muhim emas. O'z navbatida, E-learning masofadan turib amalga oshirilishi shart emas, balki o'quv materiallaridan faqat raqamli texnologiyalar orqali amalga oshiriladigan elektron shaklda foydalanishni nazarda tutadi. E-learning o'qitish vositasidan foydalanib ta'lim olish shaxsiy kompyuter, smartfon kabi qurilmalar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Oliy ta'lim muassasalarida tahsil oluvchi talabalarining mustaqil ta'limni samarali tashkil etishda E-learning bilan birgalikda M-learningdan foydalanish samarali hisoblanadi.

M-learning yoki mobil ta'lim bu bir nechta kontekstlarda, ijtimoiy va mazmunli o'zaro ta'sirlar orqali, shaxsiy elektron qurilmalardan foydalangan holda o'rganishdir. Masofaviy o'qitish shakli, M-learning mobil qurilmalarning ta'lim texnologiyasidan o'zlariga qulay vaqtda foydalanadi.

M-learning texnologiyalariga PDA, MP3 noutbuklar, mobil telefonlar va planshetlar kiradi. M-learning portativ texnologiyalar bilan o'zaro aloqada bo'lgan talabani harakatchanligiga e'tibor beradi. O'quv qo'llanmalari va materiallarini yaratishda mobil vositalardan foydalanish norasmiy ta'limning muhim qismiga aylanib bormoqda [3].

M-learning qulay o'qitish vositasi hisoblanadi, chunki u deyarli barcha joyda mavjud. Axborot almashinuvi bir xil tarkibdan foydalanadigan har bir talaba o'rtasida deyarli bir zumda sodir bo'ladi, natijada tezkor fikr-mulohazalar va maslahatlar paydo bo'ladi. M-learning kitoblari va eslatmalarni maxsus mo'ljallangan o'quv mazmuni bilan to'ldirilgan kichik qurilmalar bilan almashtirish orqali yuqori harakatchanlikni ta'minlaydi. M-learning tejamkor bo'lishda qo'shimcha afzalliklariga ega, chunki planshetlardagi raqamli kontentning narxi an'anaviy media (kitoblari, CD, DVD va boshqalar) bilan solishtirganda keskin pasayadi. Misol uchun, bitta raqamli darslik qog'oz darslikning uchdan bir yarmigacha turadi (AFD, 2012) [4].

Talabalarining mustaqil o'quv faoliyatini E-learning va M-learninglardan foydalanib nazariy bilim olishi bilan birga, ularning mustaqil ishlariga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq sanaladi. Talabalarining mustaqil ishini asosiy vazifasi shaxsiy izlanishlar orqali ilmiy bilimlarni egallash, o'quv va amaliy ishlarga ijodiy mustaqil yondashishga faol qiziqish, motivatsiyasini, ijodiy qobiliyatini oshirish va kognitiv fikrlashini rivojlantirish hamda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat [7]. Mustaqil ish o'quv va maxsus adabiyotlarni, asosiy va qo'shimcha, meyoriy materiallarni o'rganish, manbalar bo'yicha qaydlar olish, og'zaki va yozma xabarlar, ma'ruzalar, konspektlar tayyorlash, amaliy vazifalarni hamda kompyuter dasturlari yordamida turli topshiriqlarni bajarishdan iborat.

Shu maqsadda tadqiqoti doirasida talabalarining mustaqil ishini tashkil etishning to'rtta bosqichini ishlab chiqdik:

1-bosqich. Motivatsiyasini oshirish. Bunda talabalar axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib geografik bilimlarni mustahkamlaydi va kasbiy kompetentligini rivojlantiradi. Buni "Geografiyani o'qitishda innovatsion texnologiyalari" fani misolida ko'rib chiqamiz (1-4-jadvallar).

1-jadval. 1-bosqich mustaqil ta'limni tashkil etish

№	Mustaqil ishga mo'ljallangan mavzular va topshiriqlar	Soat	Foydalaniladigan manbalar
1	Geografiya fanlarini o'qitishda foydalaniladigan ta'lim texnologiyalari va interfaol metodlarni o'rganish	3	Global tarmoqdan foydalanib pedagogik texnologiyalarga oid ma'lumotlar to'playdi.
2	Geografiya faniga oid interaktiv xaritalarni qidirish	2	Global tarmoqdan foydalanib interaktiv xaritalar joylashtirilgan elektron manzillarini aniqlaydi.
3	Geografiya fanini o'qitishga mo'ljallangan ilova va dasturlarni o'rganish	3	Global tarmoqda joylashtirilgan o'yinli ilova va dasturlarning manzillarini to'playdi.
4	Geografiya fanlariga oid videodarslarni to'plash	2	Global tarmoqdan foydalanib geografiya fanlariga oid videodarslarni topadi.

5	Geografiya fanlariga oid yangiliklarni to'plash	2	Global tarmoqdan foydalanib geografiya fanlariga oid yangiliklarni to'playdi.
6	Geografiya darslarini interfaol metodlar va axborot texnologiyalari vositalarini integratsiyalash asosida dars ishlanmalar ishlab chiqish	3	Metodik ishlanmalar-dan foydalanib dars ishlanmalarini tayyorlash
Jami 15 soat			

2-bosqich. Ijodiy qobiliyatini rivojlantirish. Bunda talabalar kasbiy fanlarning fan dasturida keltirilgan mustaqil topshiriqlarni bajarishdan iborat

2-jadval. 2-bosqich mustaqil ta'limni tashkil etish

T/r	Mustaqil ishga mo'ljallangan mavzular va topshiriqlar	Soat	Bajarish tartibi
1	Geografiya darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish yo'llari	1	Ochiq va yopiq testlar tayyorlash
2	O'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni tarkib toptirishda pedagogik texnologiyalarning roli	1	Taqdimotlar tayyorlash
3	Geografiyani o'qitishda foydalaniladigan dars tiplari va turlari	1	
4	Interfaol metodlardan geografiyani o'qitishda foydalanish	1	
5	Ta'lim-tarbiya berish funksiyasi yetakchi bo'lgan pedagogik texnologiyalar	1	O'z fikrini yozib kelish
6	O'quvchilarning geografiya-dan masala va mashqlar yechish ko'nikmalarini rivojlantirishda lokal va xususiy metodik darajadagi pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish	1	PISA testlarini tayyorlash
7	Geografiyani o'qitishda o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda lokal va xususiy metodik darajadagi pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish	1	
8	Geografiyani o'qitishda fanlararo bog'lanishni amalga oshirishda lokal va xususiy metodik darajadagi pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish	1	
9	O'quvchilarning geografik kartalardan foydalanib amaliy topshiriqlarni bajarishda lokal va xususiy metodik darajadagi pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish	1	Taqdimotlar tayyorlash
10	O'quv-texnik vositalar va ulardan geografiyani o'qitishda foydalanish yo'llari	1	
11	Geografiyani o'qitishda pedagogik va axborot texnologiyalarini uyg'unlashtirish yo'llari	1	
12	Geografiyani o'qitishda audio, video va kompyuter vositalaridan uyg'un foydalanish	1	O'z fikrini yozib kelish

13	Geografiyadan sinfdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etishda o'quv-texnik vositalardan foydalanish yo'llari.	1	Umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiya darslarini va darsdan tashqari mashg'ulotlarni tayyorlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish
14	Geografiyani o'qitishda foydalaniladigan ko'rgazma vositalarining turlari va ularni darslarda uyg'unlashtirish muammolari.	1	
Jami 15 soat			

3-bosqich. Kognitiv fikrlashini rivojlantirish. Bunda talabalar geografiyaga oid topshiriqlarni kompyuterning amaliy dasturlaridan va onlayn platformalardan foydalanib bajarishdan iborat.

- geografiya xaritalarini chizish;
- geografiya faniga oid videodarslarni tayyorlash;
- interaktiv xaritalarni tayyorlash;
- elektron shaklda ochiq va yopiq testlarni ishlab chiqish;
- krossvordlar tayyorlash;
- geografiya faniga oid elektron darsliklar tayyorlash.

3-jadval. 3-bosqich mustaqil ta'limni tashkil etish

T/r	Mustaqil ishga mo'ljallangan mavzular va topshiriqlar	Soat	Foydalaniladigan vositalar
1	Interaktiv xaritalar tayyorlash	2	Kompyuter dasturlari va onlayn platformalardan foydalaniladi
2	Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'tiladigan geografiya faniga oid videodarslar tayyorlash	2	Kompyuter dasturlari va onlayn platformalardan foydalaniladi
3	PISA testlarini tayyorlash	2	Kompyuter dasturlari va onlayn platformalardan foydalaniladi
4	Krossvordlar tayyorlash	3	Kompyuter dasturlari va onlayn platformalardan foydalaniladi
5	Geografiya faniga oid elektron darsliklar tayyorlash	3	Kompyuter dasturlaridan foydalaniladi
6	Google classroom platformasida to'garaklar o'tkazish uchun muhit hosil qiling	3	Google classroom platformasida foydalaniladi
Jami 15 soat			

4-bosqich. Tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish. Bunda dala amaliyotlarida turli tajribalar o'tkazish, keyslarni bajarish, tezis, maqola, tayyorlashdan iborat hisoblanadi. Xorijiy tajribalarga tayanadigan bo'lsak, ularning oliy ta'lim muassasalarida talabalarining mustaqil o'quv faoliyatida keyslar bajarishiga alohida e'tibor qaratilgan. Shu maqsadda geografiya fanidan talabalarining mustaqil ta'limida keyslarni bajarish vazifa sifatida berish orqali, ularni mustaqil izlanishga, mustaqil qaror qabul qilishga, ijodiy qobiliyatini oshirishga hamda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishga erishish mumkin. Shu bilan birga dala amaliyotlarida tajribalarini o'tkazishda va o'tkazilgan tajribalarda hisobot, tezis, maqola, bitiruv malakaviy ishini bajartirishda foydalanish muhim sanaladi.

4-jadval. 4-bosqich mustaqil ta'limni tashkil etish

T/r	Mustaqil ishga mo'ljallangan mavzular va topshiriqlar	Soat	Bajarish tartibi
1	Geografiya darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish yo'llari	1	<i>Aniq sodir bo'lgan vaziyat tavsiflanadigan, undan chiqish yo'lini topish taklif etiladigan Caselar tayyorlash</i>
2	O'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni tarkib toptirishda pedagogik texnologiyalarning roli	1	
3	Geografiyani o'qitishda foydalaniladigan dars tiplari va turlari	1	
4	Interfaol metodlardan geografiyani o'qitishda foydalanish	1	<i>O'quv vaziyatlar – aniq vaqt mobaynidagi vaziyatni tavsiflash, muammoni aniqlash va aniq ifodalashni shakllantiradigan Case tayyorlash</i>
5	Ta'lim-tarbiya berish funksiyasi yetakchi bo'lgan pedagogik texnologiyalar	1	
6	O'quvchilarning geografiyadan masala va mashqlar yechish ko'nikmalarini rivojlantirishda lokal va xususiy metodik darajadagi pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish	1	
7	Geografiyani o'qitishda o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda lokal va xususiy metodik darajadagi pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish	1	<i>O'quv vaziyatlar – oldingi variantdan murakkabroq vaziyat tavsiflanadigan Caselar tayyorlash</i>
8	Geografiyani o'qitishda fanlararo bog'lanishni amalga oshirishda lokal va xususiy metodik darajadagi pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish	1	
9	O'quvchilarning geografik kartalardan foydalanib amaliy topshiriqlarni bajarishda lokal va xusu-	1	

	siy metodik darajadagi pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish		
10	O'quv-texnik vositalar va ulardan geografiyani o'qitishda foydalanish yo'llari	1	
11	Geografiyani o'qitishda pedagogik va axborot texnologiyalarini uyg'unlashtirish yo'llari	1	<i>O'quv vaziyatlar – oldingi variantdan murakkabroq vaziyat tavsiflanadigan Caselar tayyorlash</i>
12	Geografiyani o'qitishda audio, video va kompyuter vositalaridan uyg'un foydalanish	1	
13	Geografiyadan sinfdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etishda o'quv-texnik vositalardan foydalanish yo'llari	1	Tezis yoki maqolalar tayyorlash
14	Geografiyani o'qitishda foydalaniladigan ko'rgazma vositalarining turlari va ularni darslarda uyg'unlashtirish muammolari	1	
Jami 15 soat			

Xulosa. Geografiyani o'qitishda innovatsion texnologiyalari fanida mustaqil ta'limni tashkil etish bo'yicha tavsiyalardan foydalanish orqali umumiy o'rta ta'lim maktablarida zamon talablariga mos o'qituvchi-pedagoglarni tayyorlashga erishish imkoniyati mavjud. Chunki tavsiya etilayotgan mustaqil ta'lim topshiriqlari axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanib bajarishga qaratilgan. Bunda talabalar nafaqat fanni yaxshi o'zlashtirishga balki, axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanishga oid malakalarini oshirishga erishiladi. Bu kabi axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish malakasiga ega bo'lgan geografiya o'qituvchisi umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'z faoliyatini boshlaganda turli qiziqarli dars mashg'ulotlarini loyihalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning natijasida maktablaridagi geografiya mashg'ulotlarini samarali tashkil etishga va o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga erishiladi.

Adabiyotlar

1. Abdimurotov O.U. Improving the Methodology of Working with a Map in the Process of Organizing Independent Education in Geography Courses. Journal of Pharmaceutical Negative Results, Volume 13, Special Issue 3, 2022. pp. 1725-1729.
2. Abdimurotov O.U. The importance of using information technologies in geography education within the conditions of the credit module system. Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities, Volume 3, 2022. pp. 262-267.
3. Shodiyev H.R. Uzluksiz ta'lim tizimida geografiyani o'qitishda axborot ta'lim muhitidan foydalanish metodikasini takomillashtirish, Dissertatsiya. Navoiy, 2024. 274-b.
4. Abdimurotov O.U. Kredit-modul tizimi sharoitida bo'lajak geografiya o'qituvchilarining mustaqil ta'limini tashkil etish shakllari. "Pedagogika" ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2023. 4-son. 289-293-b.
5. Abdimurotov O.U. Kredit-modul tizimi sharoitida bo'lajak geografiya o'qituvchilariga mustaqil ta'limni tashkil etish dolzarb pedagogik muammo sifatida. "Ta'lim, fan va innovatsiya" jurnali 2023. 6-son. 106-110 b.
6. Abdimurotov O.U. Geografiya darslarida mustaqil ta'limni tashkil etishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish metodikasi. "Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў" илимий-методикалык журнал. 2023. 6/4-сан. 72-81-b.
7. Abdimurotov O.U. Bo'lajak geografiya o'qituvchilarining didaktik kompetensiyasini mustaqil ta'lim jarayonida takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlari. "Geografiya kelajakka-nazar" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. -Nukus: 2024.

РЕЗЮМЕ. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'limni tashkil etish holati, uni samarali tashkil etishning zamonaviy vositalari, ya'ni axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib geografik bilimlarni mustahkamlash va kasbiy kompetetligini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется состояние самостоятельного образования в высших учебных заведениях, современные средства его эффективной организации, то есть возможности закрепления географических знаний и развития профессиональной компетентности с использованием информационно-коммуникационных технологий.

SUMMARY. The article analyzes the state of independent education in higher education institutions, modern means of its effective organization, that is, the possibilities of strengthening geographical knowledge and developing professional competence using information and communication technologies.

10-12 YOSHLI BADIY GIMNASTIKACHILARNI HALQA BILAN BAJARILADIGAN MASHQLARGA O'RGATISHDA EGILUVCHANLIK SIFATINING AHAMIYATI

D.F.Astankulova – stajyor o'qituvchi

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: sport gimnastikasi, badiiy gimnastika, trampolin, akrobatika, ixtisoslashtirilgan sport maktablari uchun yosh badiiy gimnastikachilari.

Ключевые слова: спортивная гимнастика, художественная гимнастика, прыжки на батуте, акробатика, юные художественные гимнасты для специализированных спортивных школ.

Key words: sports gymnastics, rhythmic gymnastics, trampoline, acrobatics, young rhythmic gymnasts for specialized sports schools.

Dolzarbli. Respublikamizda jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish, aholi o'rtasida sportni rivojlantirish, xususan, badiiy gimnastika sport turini rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Badiiy gimnastika sportida natijalarni keskin o'sishi va yangi zamonaviy usullarni ishlab chiqish zarurati tufayli "Aholi o'rtasida gimnastika sport turlari (sport gimnastikasi, badiiy gimnastika, trampolin, akrobatika) ommaviylikini oshirish, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralash olish tizimini takomillashtirish, halqaro talab va standartlar asosida professional sportchilarni tayyorlash" borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shug'ullanuvchilarning sonini keskin ortishi, istiqbolli yoshlarni murakkab koordinatsion harakatli sport turlariga saralash masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda [5, 6]. Oxirgi yillarda badiiy gimnastikasi bo'yicha halqaro musobaqalarda yuqori natijalarni qo'lga kiritishda raqobatning keskinlashuvi yosh badiiy gimnastikachilarni tayyorlashning yangi tizimini ishlab chiqishni va halqa predmeti bilan bajariladigan murakkab mashqlar texnikasini takomillashtirish uchun majmuaviy ilmiy tadqiqotlarni olib borishni, yuqori natijalarga erishish sohasida progressiv va informatsion texnologiyalarni ishlab chiqishni, ixtisoslashtirilgan sport maktablari uchun yosh badiiy gimnastikachilarning texnik, maxsus va harakat tayyorgarligini muhim komponentlarini aks etadigan dasturlar mazmunini takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar o'tkazishni talab qilmoqda [2,4].

Tadqiqotning maqsadi. 10-12 yoshli badiiy gimnastikachilarni halqa bilan bajariladigan mashqlarga o'rgatishda egiluvchanlik sifatini tarbiyalash bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari: 1. 10-12 yoshli badiiy gimnastikachilarni halqa yordamida integral tayyorlashda halqa predmeti orqali integral tayyorlash mexanizmini ishlab chiqish.

2. 10-12 yoshli badiiy gimnastikachilarga texnik elementlarni o'rgatish modifikatsiyasini ishlab chiqish.

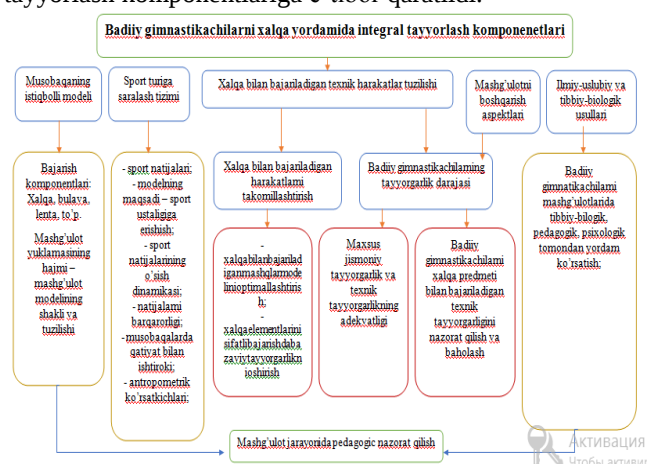
Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi. Badiiy gimnastika sport turida halqa predmetidan foydalanib, kordinatsiya, tezlik, harakat reaksiyasi, aniqlik, mo'ljal olish kabi xususiyatlar rivojlantiriladi. Shu bilan birga, halqalardan foydalanib mashg'ulot o'tkazishda katta panjalar guruhiga jismoniy og'irlik tushiladi [1]. Qo'l kuchi, barmoqlar va kaftdagi kuchni oshiradi hamda qaddi-qomatni to'g'ri shakllantirishda ham yordam beradi. Halqabilanbiryokiikkiqo'lda qo'lvaoyoqlardaharakatlaramal ga oshirildi.

Halqabilanbiryoxarakterdagimashqlarda foydalandik. Jumladan plavniy, dinamik, xavfli, ayniqsa, tana harakati va musiqa jo'rligidagisinxronharakatlarijobiy samara berdi. Halqani bir yoki ikki qo'l bilan tepadan yoki pastdan, aralash, kesishgan hamda tashqaridan va ichkaridan

bajariladigan harakatlarni tavsiya etdik. Halqani siltash harakatlari esa, turli yo'nalishda va tekislikda bir yoki ikki qo'llar bilan amalga oshirildi.

Tadqiqotlarimiz davomida vertushka va dumalatishlarni amalga oshiruvchi na'munaviy mashqlarni turli variantlarda yelka kamari, qo'l va oyoqlarda bajariladigan majmuadan foydalandik. Halqa bilan bajariladigan elementlar katta va ko'rsatkich barmoqlar o'rtasida ushlab bilakning yengil harakati orqali aylantirish amalga oshirildi. Bunda tirsak bukilib bilakning yengil holatiga yordam beradi. Shu bilan birga halqani bilak va oyoq va gavda atrofida aylantirish tavsiya qilindi.

Tadqiqotimiz davomida halqani Vertushka aylantirish turidan ham foydalandik. Aylanish polda yoki gavdaning yuqori qismida otilganda, fazoda halqaning o'qi bo'ylab, tezkor aylanishga erishildi. Bundan tashqari halqani turli xil yo'nalishlarda dumalatishlarga ham e'tibor qaratdik. Halqani kerakli yo'nalishda barmoq harakatlari bilan itarib, yengil sakrashsiz va vibratsiyasiz amalga oshirishga erishildi. Polda bajariladigan dumalatishlar esa, to'g'ri chiziqli, egri va aylana bo'ylab yo'nalishlarda amalga oshirildi. Halqani tana a'zolari ustida ham dumalatib polda ham dumalatishlar bilan ham muvofiqlikda bajarilishiga e'tibor qaratildi. Halqada sakrab bajarish mashqlarini fazalarga ajratgan holda mashg'ulotlarda qo'lladik. Sakrashlar oldinga yoki orqaga halqaning birlamchi va ikkilamchi aylanishi bilan bajarildi. Badiiy gimnastikachilarni halqa predmeti yordamida integral tayyorlash komponentlariga e'tibor qaratildi.

1-rasm. Badiiy gimnastikachilarni halqa predmeti orqali integral tayyorlash mexanizmi

Badiiy gimnastikachilarni musobaqalarga tayyorlashda sport turiga saralash tizimi, halqa bilan bajariladigan texnik harakatlar tuzilishi, mashg'ulotlarni bajarish aspekti, mashg'ulotlar jarayonida ilmiy-uslubiy va tibbiy-biologik usullaridan foydalanish, musobaqaning istiqbolli modelini ishlab chiqishda muhim omil hisoblanadi.

Badiiy gimnastikachilarni halqa yordamida integral tayyorlashda ularning tayyorgarlik darajasiga qarab, halqa bilan bajariladigan harakatlarni takomillashtirishga e'tibor qaratdik. Mashg'ulotlar davomida halqa, bulava to'p kabi predmetlardan foydalanildi. Mashg'ulot yuklamasini hajmi va shiddati esa, mashg'ulot modelining shakli va tuzilishiga qarab me'yorlandi. Halqa elementlarini sifatli bajarishda bazaviy tayyorgarlikni oshirish va halqa bilan bajariladigan mashqlar modelini optimallashtirishga erishildi. Maxsus jismoniy va texnik tayyorgarlikning adekvatligi, badiiy gimnastikachilarning mashg'ulotlarida, tibbiy-biologik, pedagogik, nazorat testlari orqali aniqlandi va baholandi. Badiiy gimnastikachilarni halqa elementlarini bajarishda integral tayyorlash mexanizmini qo'llash orqali sport natijalarining o'sish dinamikasi, natijalarning barqarorligi, musobaqalarda qattiyat bilan ishtirok etish, antropometrik ko'rsatkichlarini yaxshilanishi hamda sport natijalariga erishildi.

Badiiy gimnastika sport turida texnik elementlarni o'rgatishda burilishlarning barcha turlari tayanchdan dep-sinishga asoslanadi. Bunda burilish o'qiga nisbatan zarur aylanma harakatni chaqiruvchi tashqi kuch vaqti paydo bo'ladi. Buning uchun ko'p hollarda oyoq bilan yoki tayanchdan depsinish qo'llaniladi. Lekin burilish turlarida de-psinishning umumiy mexanizmi turlicha amalga oshiriladi. Bu yerda tayanchning xarakteri tayanmagan a'zolar bilan siltanish harakatlarini mavjudligi va jadalligi, tananing ver-tikal o'q atrofida tekis burilishda erishish zarurati va im-koniyati boshqa omillarda rol o'ynaydi. Biz burilish texnik-siga talluqli bo'lgan ba'zi bir elementlarga e'tibor qaratdik. Jumladan, akrobatik va yarim akrobatik hara-katlar. Mashg'ulotlar jarayonida asosan, akrobatika mashqlari gimnastikachilarning jismoniy va umumiy hara-kat tayyorgarligi vositalaridan foydalanildi. Shu bilan birga yarim akrobatik mashqlar kombinatsiyalarining ifodali, go'zalligini, nafisligini, oyoqlarda tik turishda parter, g'ujanak bo'lish kabiq obilyatlarni rivojlantirdi. Bundan tashqari, predmetli asosan, halqa bilan bajariladigan vositalar saralandi va mashg'ulotlar jarayonida qo'llanildi.

Adabiyotlar

1. Левицкая А.В. Развитие ловкости посредством групповых упражнений девочек 9-10 лет, занимающихся художественной гимнастикой. / А.В.Левицкая, Д.О.Семенова // Вопросы функциональной подготовки в спорте высших достижений: материалы V Всероссийской научно-практической конференции. -Омск: 2017. - С. 59-64.
2. Люйк Л.В. Роль воображения в развитии способностей к занятиям художественной гимнастикой / Л.В.Люйк, Т.К.Сахарнова, Е.А. Волоцкая, Л.П. Шафеева / Гимнастика: сб. науч. тр. / С.-Петербург. гос. ун-т физ. культуры им. П.Ф. Лесгафта. - СПб., 2008. Вып. У1. - С. 62-65.
3. Морчукова Л.В. Сравнительный анализ функции равновесия с результатами соревнований юных гимнасток художниц 10-14 лет / Л.В. Морчукова, Е.В. Апраксина // Дети, спорт, здоровье: междунар. сб. науч. трудов по проблемам интегратив. и спортив. Антропологии. – Смоленск: 2009. Вып.5. -С.173-175.
4. Муллагильдина А.Я. Развитие координационных способностей девочек 7-8 лет, занимающихся художественной гимнастикой / А.Я. Муллагильдина, А.Х. Дейнеко, И.В. Красова // Педагогика, психология и медикобиологические проблемы физического воспитания и спорта. 2012. № 2. -С. 78- 82.
5. Ходжамкелдиев Г. Спорт машгулотлари жараёнларида тикланишнинг ахамияти. // *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problem sof Humanities and Social Sciences.*, 3(7), 2023. - С.233-237.

REZYUME. Ushbu maqolada 10-12 yoshli badiiy gimnastikachilarni halqa bilan bajariladigan mashqlarga o'rgatishda egiluvchanlik sifatini o'rni va ahamiyati, halqani tana a'zolari ustida ham dumalatib polda ham muvofiqlikda bajarilishiga e'tibor qaratilgan. Halqada sakrab bajarish mashqlarini fazalarga jaratgan holda mashg'ulotlarda qo'llash, sakrashlar oldinga yoki orqaga halqaning birlamchi va ikkilamchi aylanishi bilan bajarilishi, badiiy gimnastikachilarni halqa predmeti yordamida integral tayyorlash komponentlariga e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идет о роли и значении гибкости в обучении художественных гимнасток 10-12 лет выполнению упражнений с обручем, причем выполнению обруча в соответствии как с перекачиванием по частям тела, так и с перекачиванием по полу. Особое внимание уделяется применению поэтапных прыжковых упражнений с обручем, выполнением прыжков вперед или назад с первичным и вторичным вращением обруча, составляющих комплексной тренировки художественных гимнасток с использованием предмета-обруча.

SUMMARY. This article focuses on the role and importance of flexibility in training 10-12-year-old rhythmic gymnasts to perform exercises with a hoop, and to perform the hoop in harmony with rolling on the body parts and on the floor. Emphasis is placed on the application of hoop jumping exercises in phases, performing jumps forward or backward with the primary and secondary rotation of the hoop, the components of integral training of rhythmic gymnasts using the hoop object.

2-rasm. Halqa bilan bajariladigan elementlarni qo'llash modifikatsiyasi

Umum takomillashgan mashqlarni yaxshi o'zlashtirish uchun buyumlar bilan bog'liq mashqlarni tezkorlikda bajarish talab etildi. Buyumlar bilan harakatlanish, harakatlarni aniq bajarish va sezgini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Mashg'ulotlar jarayonida halqa predmeti orqali mashqlar sezgi analizatorlarini rivojlantirish bilan bir qatorda reaksiya tezligini oshirishda ham muhim elementlar hisoblanadi.

Xulosa. Halqa bilan bajariladigan elementlarni qo'llash modifikatsiyasida halqani poldan dumalatish, halqani siltash va aylantirish, badiiy gimnastikaning elementlari saralandi. Halqa bilan bajariladigan mashqlar, asosan, tezkorlik va koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirish, harakat reaksiyasi va aniqligini shakllantirish hamda musiqa ritmiga moslab, fazo va makonda teznik harakatlarni rivojlantirishga e'tibor qaratildi. Halqa bilan bajariladigan elementlarini qo'llash modifikatsiyasini tadqiqot davomida tajriba guruhi mashg'ulotlarida qo'llash orqali 10-12 yoshli badiiy gimnastikachilarning jismoniy sifatlarini rivojlanishi, qaddiqomatini to'g'ri shakllantirish hamda halqa bilan bajariladigan texnik elementlarni o'zlashtirish imkoniyati oshirildi.

УДК 378.147
WEB ДАСТУРЛАШ ФАНИДАН МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ОНЛАЙН
ТИЗИМЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

Х.Атаджанов – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: мустақил иш, кейс технология, лойиҳа усули, Web2.0, Web3.0 технологияси, электрон таълим ресурслари.

Ключевые слова: самостоятельная работа, кейс-технология, проектный метод, Web2.0, Web3.0, электронные образовательные ресурсы.

Key words: self-directed learning, educational technology, Web2.0, Web3.0, case-based learning, project-based learning, electronic educational resources.

Кириш. Мамлакатимиз иқтисодиётини халқаро майдонда рақобатбардошлигини таъминлаш учун «Рақамли Ўзбекистон-2030» стратегияси қабул қилинди ва у босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Стратегияда ахборот технологиялари соҳасида таълим бериш ва малака оширишнинг устувор йўналиши, олий таълим муассасалар тайёрлаётган мутахассисларнинг етарли даражада компетенцияга эга қилиб тайёрлаш кўзда тутган. Сабаб, рақамли иқтисодиёт ривожланишини муваффақиятли таъминлаш учун меҳнат бозорида етарли билимга эга бўлган ИТ-мутахассисларнинг етишмаслиги кузатилмоқда. Ҳозирда ушбу соҳага талаб юқори. Шулардан келиб чиқиб, биринчи йўналиш амалга оширилаётган вазифа рақамли иқтисодиёт учун кадрлар тайёрлаш лойиҳаси бўлиб, олий таълимга қабул мақсадли кўрсаткичларнинг ҳар йили ошириб бориш белгиланиб, 2023 йил бу кўрсаткич 1,8 ҳиссасига оширилди.

Иккинчи йўналишда институтлар ва университетлар олдида меҳнат бозорида рақобатбардош бўлган ИТ-ходимларини тайёрлаш вазифаси турибди. ИТ соҳаси бўйича меҳнат бозорини кўрадиган бўлсак, HeadHunter тизими орқали таклиф қилинаётган иш жойларини таққосласак, республикамизнинг хусусий секторга ва давлат ташкилотларга салкам 7000 нафардан зиёд ИТ соҳасининг тор доирадаги мутахассисларга иш таклиф қилинган. Шу билан бирга меҳнат бозорида ИТ - мутахассисларига бўлган талабнинг ўзгариши йиллик 15-20 фоизда ўсишни ташкил қилмоқда. Энг талабгор йўналишларга Frontend дастурчиси (веб-саҳифа фойдланувчи қисмини яратувчи дастурчи), Backend дастурчи, PHP дастурчиси, Java дастурчиси, Тизим администратори, .Net дастурчиси, C++ дастурчиси, Андроид, Python, Java Script дастурчиси, Fullstack дастурчига эҳтиёж катта. Дастурчилардан webга асосланган дастурчиларга таклиф юқори. Тадқиқот ишмида ушбу соҳани ўрганиш ва тизимли асос яратишдан иборат.

Мақолани ёзишда ўрганилган манбалар. Ушбу илмий тадқиқотимизда бир қанча хорижий ва маҳаллий олимларнинг илмий ишлари ўрганиб чиқилди. Хорижий олимлардан Н.С.Власова, Л.Е.Родионовалар ўз ишларида веб-соҳаси бўйича мутахассисларни тайёрлашнинг ўқув дастурларини, С.Д.Каракозов ахборот технологиялари мутахассисларига талаб ва ўзгаришларни илмий ишларида ёритган. Г.П.Блуднов ўзи ишида веб-дизайн ўзи алоҳида соҳа сифатида қараш бўйича илмий ишлар қилинган.

Республика олимларидан М.Р.Файзиева ўқув жараёнига мослашувчи веб-тизимларни яратиш бўйича, Н.С.Хайтуллаева бўлажак информатика ўқитувчиларини методик тайёрлаш тизимида веб-технологиялардан фойдаланиш бўйича илмий тадқиқот олиб борилган.

Муаммони қўйилиши. Веб технологиялар таълим соҳаси учун янги имкониятларни очиб бериб, унда очиқ электрон ресурслар, тармоқда ахборотни мустақил шакллантириш, ўзаро мулоқот майдони яратиш, онлайн интерактив тизимларини фойдаланиш мумкин. Педагогик жихатдан Веб технология, илмий-ўқув материалларини ҳамда ижодий ишларни тайёрлаш,

таълим порталларига жойлаштириш орқали амалга оширилади. Веб технология орқали онлайн интерактив тизимлардан фойдаланиб, дастурлашни мустақил ўрганиш методикасини такомиллаштириш бўйича тадқиқотлар устувор масалалардан ҳисобланади.

Рақамлаштириш ҳозирги ҳолати дастурлаш соҳасида кадрлар тайёрлаш мазмунига ёндашувларнинг ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Республикамизда ИТ йўналишлари бўйича бакалаврларни касбий тайёрлаш мазмуни иш берувчиларнинг талаблари ва халқаро стандартлар талабларини қисман ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Шу билан бирга, ўзгаришларни, янги технологияларни доимий ўзлаштиришни зарурат қиладиган саҳо бўлиб қолмоқда.

Олий таълимда веб технологиялар бўйича тайёрлаш ахборот технологияси соҳаси бўйича бакалавр тайёрлаш стандарти бўйича тайёрланади. Веб-дизайнер ва веб-дастурчи йўналишга алоҳида кўзда тутилган ўқув дастурлари етарли эмас.

Умуман оладиган бўлсак, веб-мутахассисларнинг амалий иш жараёнига кўра, битта тизимни ёки сайтни ишлаб чиқиш учун унинг бир қанча босқичлари мавжуд.

Бос- қич	Баъжарилиши керак вазифалар
1	Сайтнинг техник топшириқлари таҳлили қилинади, унда нималар ишланади, функциялари, интерактивлиги тўлиқ ўрганиб чиқилади.
2	Web-сайтнинг архитектураси ишлаб чиқилади. Ушбу босқичда сайтнинг мантикий структураси тайёрланади.
3	Сайт ичига жойлаштириладиган ахборотларнинг мазмунни жамлаш. Текст, расмлар, аудио, видеоматериаллар ва файллар.
4	Сайт макетини ишлаш. Браузерларда ишлаганда сайтнинг ташқи кўриниши яратилади. Вазифа график редакторлар ишланади.
5	HTML ва CSS ёрдамида шаблон тайёрланади. Макетдаги дизайн билан бирдек бўлиши зарур.
6	Структуралаш босқичида, мантикий структура ёрдамида ҳақиқий структура ишлаб чиқилади.
7	Сайтнинг ичини контент мазмун билан тўлдириш.
8	Доменни рўйхатдан ўтказиш ва хостингда жойлаштириш.
9	Сайтни доимий қўллаб қувватлаш ва Интернетда юргизиш.

Келтирилган ушбу вазифалардан келиб чиқиб ҳар бир лойиҳанинг босқичлари мутахассисларга юкланади. Дизайн ва интерфейси қисмини ҳозирда UX/UI-дизайнер график редакторлар бўйича мутахассислар ишлаб беради. Frontend дастурчи веб-дизайнер тайёрлаган макетни HTML ва CSS шаблонга ўтказиши. Backend дастурчи - сайтнинг функционал қисмини ишлаб чиқади. Контент менежер мутахассиси сайтни контент (мазмун) билан тўлдиради. Кейинги

боскичда SEO-оптимизатор-сайтни Интернет тармоғида жойлаштириб ривожлантиради.

Келтириб ўтилган қўйилган вазифлар бажарадиган мутахассисларни тайёрлаш учун олий таълимда тайёрлаш учун бир қанча қшимча курсларни ўрганиши зарур. Шу билан бирга мустақил таълим жараёни учун ўргатувчи тизимлардан фойдаланиш самарали йўл ҳисобланади. Ушбу курсларни қўйида келтириб ўтамыз.

«Дизайнер курси» Ушбу модулда сайтнинг фойдаланувчи интерфейси, унинг макетини тайёрлайди. Бугунги кунда Figma, Sketch, Adobe XD, Balsamiq, Invision Studio, Marvel, Axure, Framer дастурларидан фойдаланилади. Сайт дизайни, анимация, графика, расмлар монтаж қилинади.

«Frontend-дастурчи курси» HTML5 технологияси, CSS3 ва JavaScript дастури билан биргаликда, сайтнинг макетини ишлаб чиқилади. Frontend дастурчиларга ҳозирги кунда CSS процессорлари (LESS, Sass, Stylus.), Bootstrap фреймворк, React, Typescript, Git, Node.js каби серверларда ишлайдиган қўшимчаларни билишни талаб қилади.

«Backend курси». PHP дастурлаш тилини, MySQL каби оддий маълумотлар базасини, C# тилини, Контентни бошқариш тизимлари (WordPress, Joomla!), плагинлар ишлата олиши зарур.

«Контент бошқарувчи курси» - сайтни мазмунан бойитадиган мутахассис. Текст билан ишлаш, ахборотни қайта таҳлил қилиш, графикаларни қайта ишлаш, CMSлар билан таниш бўлиши кўникмасига эга бўлиши зарур.

«SEO-оптимизатор курси»- Сайт статистикасини Яндекс ва Google Analytics тизимларида олиб бориш, кидирув тизимларида жойлаштириш.

Информатика йўналишларида ушбу мутахассисларни чуқур тайёрлаш учун педагогик технологиялардан ўқитишнинг лойиҳа методи кулай ҳисобланади албатта. Лойиҳа методида юқорида кўрсатилган ҳар бир курс бўйича мустақил таълим учун гуруҳларга бўлинади. Ушбу гуруҳларга вазифалар қўйилади. Таълим муассаснинг ёки ўқув курсининг сайтни яратиш. Лойиҳа асосида қўйилган вазифани амалга ошириш учун юқоридаги мустақил таълим курслардан амалга оширилади. Лойиҳа методида берилган вазифалар барча курсларда талаба қатнашиб, сайтни яратишнинг тўлиқ босқичларини ўз амалиётидан ўтказди. Лойиҳа методида сайт ишланмаларини яратишнинг мустақил ишлаш кўникмасига эга бўлиш билан бирга сайтни ишлаб чиқишда амалий кўникмага эга бўлиб, кейинги ишланмага нимадан бошлаш кераклигини билади.

Барча курслар учун зарур рақамли материаллар билан таъминланиши зарур. Ушбу курсларни чуқурроқ ўрганиш мустақил таълим жараёнида курслар бўлиниб, ўқув жараёнида мустақил таълим орқали назорат қилиб борилади. Мустақил таълимни ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда бажариш технологиялари турли шакллари мавжуд. Электрон таълимда сифатли ахборот ва ўқув- услубий таъминот билан таъминлашга имкон берадиган электрон ва масофавий ўқитиш технологияларидан фойдаланган ҳолда таълим ресурсларини жамлаш, тизимлаштириш, сақлаш ва ундан фойдаланишга мўлжалланган ахборот, телекоммуникация технологиялари ва воситалар мажмуасидир. Бир неча йиллар олдин таълим жараёнида электрон таълим муҳити сифатида электрон дарслик, электрон ўқув материаллари, электрон нашрлар, электрон мажмуалар, мультимедиа воситаларидан фойдаланишга эътибор қаратилган бўлса, бугунга келиб, онлайн таълим тизимларидан фойдаланиш кенг йўлга қўйилди.

Олий таълим тизимида ўқув жараёнида ўқув - назария, амалиёт ва мустақил таълимга қисмларга

бўлиниши мустақил таълим жараёни асосий талабаларнинг билим кўникмаларини ҳосил қилиш жараёни ҳисобланади. Мустақил таълим учун топшириқларни самарали бўлишлиги учун онлайн технологиялардан фойдаланишда яқка тартибда бажариш, кейс усулда кичик гуруҳ билан бажариш, лойиҳа усулда гуруҳ билан бажариш мумкин.

Натижалар ва амалий мисоллар. Ҳозирги даврда олий таълим тизимида электрон таълим муҳитини яратиш тузилмалари турли туман бўлиб, таълимга йўналтирилган масофавий таълимнинг дастурий махсулотлар орасида электрон таълим муҳитини қўллаб-қувватлашнинг бир қатор махсус воситаларини ажратиш, улардан масофали таълим жараёнини ташкил этишнинг технологик муаммосини ҳал этиш учун фойдаланилмоқда. Информатика йўналишидаги талабалар учун дастурлаш касби ўзига соҳа ҳисобланади. Шу соҳа бўйича мутахассисларни тайёрлаш вақт ва ҳажми талаб қилади. Дастурлашнинг хусусияти шундаки, нафақат тилнинг синтаксисини билиши, шу билан бирга махсус алгоритмларни амалга ошириш имкониятини тушуниш муайян муаммоларни ҳал қилиш йўллари ҳал қилишни талаб қилади.

Математика, мантиқ, инглиз тили ва алгоритм туза олиш компетенциясига эга бўлиши зарур. Дастурлашни ўргатиш учун ҳозирда турли хил тизимлардан фойдаланиш мумкин.

Sololearn мустақил таълим учун тизим. Уларни классификация қиладиган бўлсак, онлайн ўргатувчи курслар, видео дарсликлар, кодларни текшириш тизимлари қиради. Веб-платформалар ичида ОООК (Оммавий очик онлайн курслар-МООК), мобил иловалар, ўқув видеолари ва бошқа тематик манбалар тўплами орқали амалга ошириш мумкин. Дастурлашни ўрганиш учун энг сара лойиҳалардан фойдаланувчилар таҳлилига кўра, Codecademy, Code-basics, Coursera, HTML Academy, Stepik, Codewars, ITVDN, JavaRush, Hexlet тизимлари етакчиликни эгаллашди. Бу тизимларнинг айримлари пуллик. Инглиз тилида edx.org, freecodecamp.org, w3schools, Freecodecamp.org, Sololearn.com ва Datacamp.com кабиларни киритиш мумкин. Ушбу курсда мустақил таълим шаклида таълим олиб, платформа доирасида фойдаланувчи ўзини синаб кўриши мумкин бўлган код мавжудлиги. Ушбу тизимларда олдин назарий тушунчалар, кейин код тўпламининг майдонини ва консол эмуляторини таклиф қилади, коднинг бажарилиши натижаси кўрсатилади. Ушбу тизимда HTML, CSS, PHP ва бошқада дастурлашни мустақил ўрганиш мумкин бўлиб, фойдаланувчи бир вақтнинг ўзида барча керакли модулларни кўриши мумкин. Кодни ёзиб, ечимнинг тўғрилиги кодни текшириш тизими орқали текшириш мумкин.

Биз таклиф қиладиган тизим ўзбек тилида бўлиб, юқоридаги кўрсатилган тизимлар каби ишлаши кўзда тутилган. Онлайн тизимда олдин назарий тушунчалар, кейин код тўпламининг майдони ва консол эмуляторини таклиф қилади, коднинг бажарилиши натижаси кўрсатилади.

Informatika.uz тизими. Ушбу тизимда HTML, CSS, Javascript, React JS лар бўйича кодларни ёзиш ва текшириб кўриш имконини беради. Тизим учта блокдан ташкил топган бўлиб, биринчи блокнинг биринчи қисмида мавзу бўйича назарий билимлар, иккинчи қисмда ушбу назарий билимларни бажариш учун вазифалар, учинчи қисмда қандай ечиш бўйича кўрсатма берилган. Иккинчи блокда бевосита дастур кодини ёзиладиган консоль қисми бўлиб, вазифалар қисмида берилган кодни ёзиш учун мўлжалланган. Учунчи блокда эса терилган кодни бажарилиши кўрсатадиган эмулятор қисми ҳисобланади. Ушбу тизимнинг ишлаш принципи қўйидаги расмда

кўрсатилган. Тизимнинг ишчи майдонинг кулай ва ўзида дастурлашни ўрганиш учун етарли ресурсларни ташкил қилади. Тизимнинг иш майдонида мавзу бўйича материаллар, кўрсатмалар тўпламидан иборат вазифа, топшириқни бажариш бўйича маслаҳатлар, скриптлар тўплами майдони ва код натижасини кўрсатадиган консол эмулятори шаклида тақдим этилади. Ушбу тизим билим олиш кетма-кетлик натижасида олиб борилади. Ушбу тизимнинг альтернатив тизимлардан ўзгачалиги ўзбек тилида бўлиб, кенг фойдаланувчилар учун мўлжалланган.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, олий таълимда электрон

таълимни жорий этиш, электрон таълим шаклини фойдаланишни йўлга қўйиш бир неча йиллар давомида амалга оширилиб боришмоқда. Мустақил таълим дарсларида самарадорлик ўқув йилининг биринчи ярми якунида таҳлил қилинганда, фанларда ўзлаштиришлар сифати 7-10 фоизга, шу билан бирга мутахассисликга кириш учун йўналишларини танлаганлар 10-12 фоизга ошганлиги аниқланди. Демак, дастурлаш технологияларини ўрганиш учун мустақил таълимда ушбу усулларда фойдаланиш яхши самара бериб қолмай, талабаларда замонавий технологиялардан фойдаланиш кўникмаларини ҳосил қилади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси. 2019 йил 8 октябрь, ПФ-5847-сон.
2. Atadjanov, H. (2020). Students' motivation and independent work of students in an online and blended learning environment. *Central Asian Problems of Modern Science and Education*, 2020.
3. Голубничий А.А. Современные методы и средства обучения программированию/А.А.Голубничий К.А.Чернявская//Бюллетень науки и практики.–2018.–Т.4, №6.С.368-372.-DOI 10.5281/zenodo.1290040.-EDN URZQWP.
4. Власова Н.С. Особенности подготовки веб-разработчиков в высшей школе / Н. С. Власова // Проблемы современного педагогического образования. 2021. №70-4. -С.82-86.
5. Lamanauskas V., Makarskaite-Petkeviciene R. 2021. Distance Lectures in University Studies: Advantages, Disadvantages, Improvement. *Contemporary educational technology*, 13(3)
6. Хайтуллаева Н.С. Лойихавий фаолиятда Web 2.0 имкониятлари//Таълим жараёнига ахборот коммуникация технологияларини тадбиқ қилиш муаммолари. Республика илмий ва илмий-техник анжуман материаллари. –Андижон: 2017. 51-53-б.
7. Файзиева М. Ўқув жараёнига мослашувчи Web тизим ёрдамида “Web дастурлаш” фани дарсларини ташкил этиш // Физика, математика ва информатика. – Тошкент: 2017. №2. 89-97.

РЕЗЮМЕ. Мақолада олий таълим тизимда веб-дастурлаш бўйича мутахассислар тайёрлашнинг ҳолатлари кўриб чиқилган. Web-дизайн ҳамда веб-дастурлашни мустақил таълим орқали компетенцияларини шакллантириш бўйича критериялар кўрсатилган. Веб-технология ва дастурлаш фанларидан талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этишда онлайн тизимлар фойдаланиш ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрен опыт подготовки веб-разработки в высшей школе. Определены критерия обучения, направленные на формирование определенной компетенции бакалавров по самостоятельные работы в сфере web-дизайна или web-программирования. Изучены онлайн-системы в организации самостоятельной работы студентов веб-технологий и программирования.

SUMMARY. The article considers the experience of preparing web development in higher education. The training criteria are determined, aimed at the formation of a certain competence of bachelors for independent work in the field of web design or web programming. Studied online systems in the organization of independent work of students of web technologies and programming.

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍ MÍSAÁLÍNDÁ OQÍWSHÍLARǴA ÓZ ARA BIRGE ISLESIWDI ÚYRETIWDÍŇ ÁHMİYETI

J.R.Bekbagambetova – *tayanish doktorant*

Ájınıyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: kolloboratsiya, doston, taʼlim, oʻqituvchi, oʻquvchi, metod.

Ключевые слова: коллобация, эпические произведения, образование, учитель, ученик, метод.

Key words: collaboration, epic poem, education, teacher, student, method.

Dástanlar qaraqalpaq xalıq awizeki dóretiwsılıgında úlken orın iyeleydi. Qaraqalpaq xalıqınıń ásirler dawamında dóretken kórkem-tariyxıy shıǵarmaların “Alpamıs”, “Sháryar”, “Máspatsha”, “Qoblan” dástanlarısız kóz aldımızǵa keltire almaymız. Bul dástanlar ishinde “Edige” niń óz aldına tutqan ornı bar. Sebebi, dástan mazmunınıń tariyxıylılıǵı jaǵınan bolsın, kórkemlılıǵı, sózleriniń tásirliılıǵı jaǵınan bolsın, sol zamannıń qayǵı-ǵamın, dártin, ármanların sheber kórsetiwı jaǵınan “Edige” ge tenlesetuǵın dástan joq desek qátelespeymız [1:126].

Dástanda tykarınan Edige batırdıń sáwer yarı- Qaraqas hám jaqın dosları Ańǵısın menen Tıńǵısın unamli qaharmanlar qatarında bolıp, kolloboraciya (óz ara birge islesiw) belgilerin usı qaharmanlar misalında kóre alamız. Máselen: Edige dey batırdıń az noǵaylı elinde toqsan dostı bar edi. Toqsan dostın Edige jıynap alıp, awlaqta ishki sırın bayanlap:

–Há doslarım, doslarım!!! Aldımda meniń aǵam joq, ya keynimde inim joq, sizlerden basqa súyenetuǵın tuwım joq, meniń noǵayda jasamaǵım qáwıp boldı. Sen eki adam gáplesse, gáp mánisin ańǵarıp, dos-dushpannıń kim ekenliginen maǵan xabar ber, men qıyın-qıstaw jerde qalsam, doslıq sıımdı ańlatıp gáp sóyle, atıń Ańǵısın bolsın jora,- dep bir dostısınıń atın Ańǵısın qoyadı.

Ekinshi birewine: -Jasırın gáp tıńla, dos dushpanlıq gáp tawıp qulaǵındı túrip júr. Men qıyın jerde qala ǵoysam,

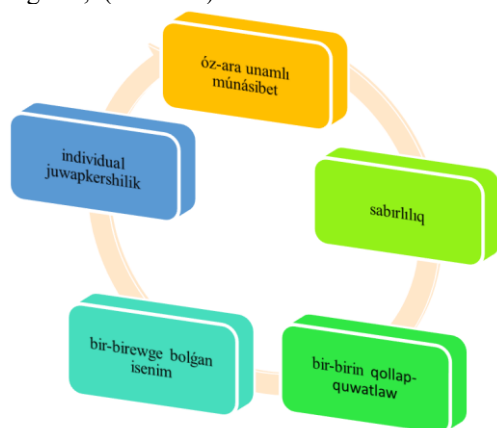
ıǵlam berip qashagór jora, men dostıń Tıńǵısınman dep aytarsañ,-dedi. Bul dostısınıń atın Tıńǵısın qoydı [1:153]. Al, Edigeniń yarı-Qaraqastıń boyınan qaraqalpaq hayal-qızlarına tán bolǵan unamli pázıyetler jasırınǵan. Edigege qılınǵan ádalatsızlıqlar zárdaında batır óz elinen basqa ellerde músápirlikte turmıs keshiriwge májbúr bolǵan. Hátteki, Toxtamıs xannıń adamları Edigege dushpanlıq qılıp óltirmekshi bolǵanında, ómirlik qostarı - Qaraqas Edigeniń qashıwına járdem bergen hám onı hárdayım qollap-quwatlaǵanın tómendegi qosıq qatarları arqalı bilsek te boladı.

Qaraqas atlı alǵanı,
Buwırshın atın jetelep,
Kóringen jandı keselep,
Aynalısh joldı tótelep,
Jaw-jaraǵın qushaqlap,
Kózden jası monshaqlap,
Yarınıń tilegin tilep,
Yaratqan dep zar jılap,
Mártti atqa mindirip,
Jaw-jaraǵın bókterip,
Qutılǵa jol berip,
Tum-tusına qashadı,
Qaraqas atlı alǵanı. [1:155]

Solay etip, Edige menen Qaraqas ómirinde ayrılıq kúnleri baslanadı. Qaraqas usınday qıyınshılıqlar artınan

jaqsı kúnlerdiń keliwin kútip jasay beredi. Hám ay kúni jetip, Nuratdıń atlı batır dúnıyaǵa keltiredi hám balası ushın ómir súredi.

Dástanda kolloboraciya belgileri kóbinese Edige hám Qaraqas ortasında ushrasadı. Jáhán ádebiyatında kemnen-kem ushrasatuǵın batır qızlar haqqındaǵı dástan-Qırq qız dástanı bolıp tabıladı. Dástan Qurbanbay jıraw tárepinen 1939-1940-jıllarda jazıp alınǵan. Dástandaǵı baslı qaharmanlar-Gúlayım, Allayar (Gúlayımınń ákesi) Sarbinaz, Arslan, hám Altınaylar óz ara birge islesiw(kolloboraciya) dıń barlıq belgilerin ózinde jámlestirgen. Xosh, kolloboraciya belgilerin biz qalay túsinssek boladı. Kolloboraciya-ulıwmalıq maqsetke erisiw ushın qatnasıwshılardıń(hár qanday adamlar toparı) ideya hám imkaniyatlarınń birlesiwı. Al, onıń belgileri tómendegishe; (1-súwret)

Gúlayımınń asqar tawı ákesi-Allayar bay qızınń qálewı bolǵan "Miywalı" atawın oǵan inám etedi. Áke kewilim tınısh bolsın dep qızımnan, "Qırq qız" dı da aldirtadı qasına. Sol qırq qız benen birgelikte, Gúlayım "Miywalı" degen atawın baǵqa aylandıradı. Atawına dushpan kire almay qılıp dárwaza saldıradı, sol dárwazanın bir jaǵın úsh júz adam shaqırıp zorga tiklep qoydıradı. Usılay etip, Gúlayım qırq qızǵa basshılıq etip, hár biriniń qolına qılısh berip batırılıqqa hám óz ara birge islesiwge úyretedi.

Qılısh berip qolına
Batırılıqqa úyretti
Aqıllı tuwǵan Gúlayım
Qırq qızǵa etti ziynetti
Qariwlanıp qırq qızı
Atlarına minedi
Tórt bólinip on onnan,
Jaw bolıp baǵqa tıyedi.
Qarsı shıǵıp jıǵırması,
Qara shashın tıyedi.
Kelgenlerdi qırǵan bolıp,
Awdarıp alıp atınan,
Bir jerge bárin úyedi [2:5].

Kolloboraciya yaǵnıy óz ara birge islesiw- ómirimizdiń hár bir tarawında tálimde, sawda-satıqta, kórkem-óner, sportta da ushrasadı. Tálimde kolloboraciya nı oqıwshılardı toparlarǵa bóliw arqalı úyretsek boladı. Bunda oqıtıwshı oqıwshılardı úlken yamasa kishi toparlarǵa bóliwı arqalı

Ádebiyatlar

1. "Edige". Qaraqalpaq xalıq dástanı. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1990.
2. "Qırq qız". –Nókis: «Jeti ıqlım», 2022.
3. Шуккина Г.И. Исследование активизации учебно-познавательной деятельности. // Советская педагогика. –Москва: 1983. №3. –С. 36-37.

REZYUME. Maqolada ta'lim samaradorligi uchun xizmat qiluvchi 4K modelining biri- kolloborativ ta'lim (hamkorlik) haqida so'z etiladi. Qoraqalpoq xalq dostonlari "Edige" va "Qırq qız" misoli da o'quvchılarda kolloborativ ko'nikmalarni rivojlantirish va hamkorlikka asoslangan misollar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается об одной из моделей 4К, коллоборативного обучения эффективности образования. Например каракалпакских народных эпических произведения "Эдиге" и "Кырк кыз" основанные на развития у учащихся коллоборативных навыков и сотрудничества.

SUMMARY. The article talks about the 4K model, which serves the result of collaborative education, that is, mutual cooperation. On the example of Karakalpak folk epics "Edige" and "Kirk kiz", examples of developing a collaborative environment and mutual cooperation among students are narrated.

olargá arnawlı tapsırmalar beredi. Óz ara birge islesiw nátiyjesinde oqıwshılarda tómendegi kónlikpeler rawajlanıp baradı;

- Erkin pikirlew
- Jeke rawajlanıw
- Juwapkershilikti seziniw

Tapsırmalardı orınlaw dawamında oqıwshılar arasınan lider yaǵnıy topar basshısı saylanıp alınadı. Joqarıdaǵı misallarımızdan kelip shıǵıp aytatuǵın bolsaq, "Qırq qız" dástanındaǵı Gúlayım- topar basshısı, al qırq qız bolsa topardaǵı qatnasıwshılar bolıp tabıladı. G.I.Shukinanıń pikirinshe: "Tálimde belsendilikti támiynlewde oqıtıwshı hám oqıwshılar arasındaǵı óz ara birge islesiwdi shólkemlestirgen halda ámelge asırıw múmkin" dep esaplaydı [3:36-37].

Dástanda Xorezmniń batırı Arslan hám onıń qarındası Altınay obrazlarında da óz ara birge islesiw, tatıwlıq, awızbirshilik sıyaqlı páziyletler bar. Batır hár qanday juwapkershilikli islerde sheshim qabıllawda qarındası Altınay menen aqıllasıp oylasıp sheshim qabıl etetuǵın bolǵan. Tómendegi qosıq qatarlar gápimiz dáliylı esaplanadı.

Inisindey kóredi
Ol da qayda barsa da
Altınayday qarındasın
Keynine ertip júredi [2:99].

Arslannıń dushpanı bolǵan- Nádirsha Qulımsay day dostısın araǵa salıp bolmaǵan islerdi boldı dep Arslanı xalıqqa jaman atlı kórsetedi. Batır bolsa bunday jaman atqa taqat ete almay el-jurttan bas alıp ketpekshı boladı. Sonday awır gezde qarındası Altınay bul jamanlıqlar dushpanlar tárepinen islegenin bilip aǵasına dálde boladı. Egerde, Xorezmdi taslap ketseń, xalıqnıń ahwalı awırılaspı zalım Nádirshanıń qolında qalar dep aqılın beredi. Arslan qarındasınıń aqılın aladı. Bunı esitken Nádirsha: "Qarındasınıń aytqanın quranday-aq kóripti" dep tuwısqanlardıń tatıwlıǵına tán beripti [2:116]. Biraq aradan kóp waqıt ótpey, Arslan batır Xorezmdi taslap ketiwge májbúr bolǵan. Nádirshanıń maqseti-Arslanı Xorezmnen joq qılıp xalıqqa basshılıq etiw hám Altınaydı ózine yar qılıw edi. Dástan sońında Sarkop penen Xorezm elleri jawızlardan tazalanıp, Arslan menen Gúlayım murat-maqsetine jetedi. Albette, usınday qıyınshılıqlar artınan murat-maqsetke erisiw kolloboraciya(óz ara birge islesiw) nıń arqasında desek qátelespeymiz.

Juwmaq ornında sonı aytıwımız múmkin, kórkem-tarıxıy shıǵarmalar yaǵnıy dástanlar misalında óz ara birge islesiw oqıtıw metodıdan paydalanıw tómendegi nátiyjelerge alıp keledi:

- oqıwshınıń úyreniw procesin bayıtadı;
- oqıwshılardı kognitiv (qorshaǵan ortalıq-álem haqqındaǵı bilim sheńberin keńeyttiriw, biliwdı rawajlandırıw) maǵlıwmatlar beredi;
- oqıwshılarda materialdı úyreniwge degen qızıǵıwshılıqtı oyatadı;
- oqıwshılardıń óz shaxsıy bilim hám dúnya qarasların qalıplestiriw imkaniyatların keńeyttiredi;
- oqıwshılar turmısqa tayyarlanıwı ushın zárúr bilimler beredi.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA MATERIALSHUNOSLIK FANINI O'QITISHDA KREATIV TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

J.K.Davletmuratov – *mustaqil tadqiqotchi*
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: qiziquvchanlik, tasavvur, murakkablik, tavakkal qilishga moyillik, muammoli vaziyat.

Ключевые слова: креативность, материаловедение, мозговой штурм, интеллектуальное картирование, диагностика, любознательность, воображение, сложность, склонность к риску, проблемная ситуация.

Key words: creativity, material science, brainstorming, intelligence mapping, diagnostics, curiosity, imagination, complexity, risk-taking, problem situation.

Oliy ta'lim muassasalarini modernizatsiya qilishning zamonaviy sharoitida yuqori bilimli mutaxassislarini tayyorlash sifati va samaradorligini oshirish muammosi juda dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Hozirda oliy ta'lim tizimida mutaxassislik bo'yicha olingan bilimlar, ko'nikmalar va ishlab chiqarish amaliyotining turli sohalaridagi o'zgarishlar dinamikasi o'rtasidagi nomuvofiqliklar kasbiy jihatdan barkamol, raqobatbardosh, nostandart zamonaviy mutaxassislarini tayyorlash uchun o'quv jarayoniga innovatsion texnologiyalar, yangi o'qitish usullari va shakllarini joriy etishda kreativ yondashishni talab qiladi [6].

Psixologik-pedagogika fanida kreativ fikrlash masalasi juda munozarali hisoblanadi. R. Kettel, R. Sternberg kabi olimlar uni intellektidan olingan deb hisoblaydilar. J.Guilford, E.Torrence, V.N.Drujinin kreativ tafakkurni mustaqil hodisa sifatida aql va ijodkorlikning o'zaro ta'siri natijasi sifatida ifodalaydi. N.Kogan, E.P.Torrens, A.M.Matyushkin kreativ fikrlashni ongsiz jarayonlar va sezgi ishtirokidagi samarali fikrlash deb hisoblaydi [1,2].

A.Osborn kreativlikni rivojlantirish uchun talabalar faoliyatini muammoli qilishdan iborat bo'lgan izlanish ta'lim jarayonini tashkil etishning quyidagi muayyan bosqichlarini taklif qiladi: muammoni qo'yish, uni turli pozitsiyalardan shakllantirish; muammoni va mumkin bo'lgan yechimlarni yaxshiroq tushunish uchun faktlarni izlash; taxminiy fikrlarni faollashtirganda g'oyalarni izlash; ifodalangan g'oyalar tahlili, baholanishi va ishlanmani amalga oshirish uchun eng yaxshilari tanlab olinadigan yechim izlash; boshqalar tomonidan topilgan yechimni tan olishga intilish [8].

Talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun ularda vaziyatni o'rganishni, yaxshi xotiraga ega bo'lishni, amaliy ko'nikmalar va analitik sezgilarini rivojlantirishi va o'ziga ishonchini orttirish kerak. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi olimlarining ishlarida R.M.Granovskoy, S.N.Orlova, G.Kruglova nostandart fikrlashni shakllantirishda amaliylik muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Olimlar ta'lim va tarbiya mazmunini muammolilashtirish, muloqotni ta'limdagi o'zaro ta'sirning bir shakli, talabalar va o'qituvchilarning aks ettirish pozitsiyasi, ijodiy texnologiyalar va o'qitishning interfaol usullaridan foydalanishni ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan asosiy shartlar sifatida belgilaydilar [3, 4, 5].

Materialshunoslik fanidan talabalarning kreativ fikrlash dinamikasini aniqlash maqsadida uch bosqichni o'z ichiga olgan tadqiqot o'tkazildi:

1. Talabalar ijodining dastlabki darajasini aniqlash uchun birlamchi diagnostika (test).

2. Ta'limning interfaol usullari (kreativ texnologiyalar) orqali kreativ fikrlashni rivojlantirish.

3. Talabalarining kreativlik darajasining dinamikasini aniqlash uchun takroriy diagnostika (1-jadval).

“Materialshunoslik” fanini o'rganishda kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun quyidagi kreativ texnologiyalar qo'llanilgan: aqliy hujum, QR kodli ma'lumotlar, Intellect xarita, Qiziqarli materialshunoslik, kreativ baxs va munozara.

Masalan, «Materialshunoslik» fanini o'rganishda aqliy hujum texnologiyasidan foydalangan holda quyidagi muammoning eng konstruktiv yechimi izlandi (1-rasm): “Rasmda ko'rsatilgan katta park atraksionlarining konstruktiv tuzilishiga e'tibor bering. Ikki xil atraksionda ham

nima uchun aynan tsilindr shaklidagi ustunlardan foydalanilgan?”

a)

b)

1-rasm. Aqliy hujum texnologiyasidan foydalanishda ko'rsatilishi kerak konstruktiv rasmlar.

a) Sankt-Peterburgdagi “G'alaba” parkidagi atraksion; b) Ispaniyadagi “Akvapolis” akvaparkidagi atraksion

Guruhlar bergan javoblari tahlil qilinib, eng oxirgi aniq va to'g'ri kreativ fikrlarni shakllantirish maqsadida talabalarga tarqatma material sifatida quyidagi QR-kodli ma'lumotlar tarqatiladi (2-rasm). Bunda har bir talaba ma'lumotga ega bo'lishi uchun kundalikli foydalanadigan gadjetlarida ushbu QR-kodlarni skanerlash kifoya qiladi.

2-rasm. Aqliy hujum texnologiyasining to'g'ri javobi sifatida tushuntirilgan qo'shimcha You Tube platformasidagi ma'lumotlar

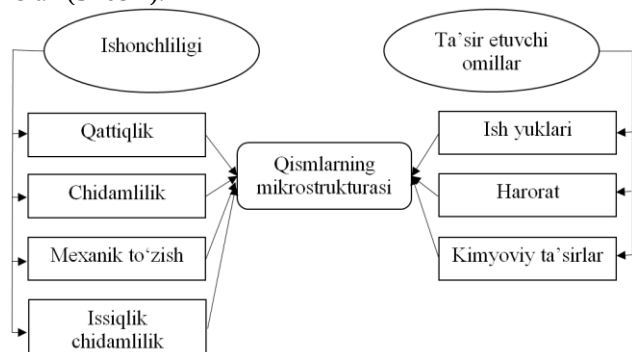
Muammoni hal qilishda har bir talabaning o'z ishchi guruhida aks ettiruvchi pozitsiyasini egallashi, aqliy hujum usuli tamoyillariga qat'iy rioya qilish, bo'lajak mutaxassislarda sezgirlik, birdamlik, tahliliy qobiliyatlarini rivojlantirish, kreativlik qobiliyatlarini yaratish uchun sharoit va dialogik muhit yaratadi.

Vaziyatni hal qilish yangi g'oyani izlashda fikrlashning psixologik inertsiasidan xalos bo'lishga yordam beradi [7:45]. Shunday qilib, talabalar guruhiga turli tuzilishga ega bo'lgan materiallarning chidamliligini aniqlash taklif etiladi. Talabalarda nostandart vaziyatlarda tez qaror qabul qilish, omma oldida nutq so'zlash, jamoada samarali

muloqot qilish, kasbiy faoliyatni malakali loyihalash ko'nikmalari shakllanadi.

“Qiziqarli materialshunoslik” sifatida fanni shakllantirib “Intellekt xarita” texnologiyasidan foydalanib guruhni faollashtirish va individual kreativ fikrlashni ham yanada kengaytirish mumkin. Misol savollari quyidagicha ko'rinishi mumkin:

Asosiy mezonlarga muvofiq konstruktorlik qismlarning ishonchiligi, qism ishlaydigan ish sharoitlari va foydalaniladigan qismning mikro tuzilishi o'rtasida uslubiy bog'liqlik o'rnatilgan. Talabalarining tuzilishi kerak bo'lgan “Intellekt xaritasi” taxminan quyidagi ko'rinishga kelishi kerak (3-rasm).

3-rasm. Ishonchlilik, ta'sir etuvchi faktorlar va qismlarning mikrostrukturasi orasidagi bog'likni ko'rsatuvchi “Intellekt xarita” sxemasi

Kreativ texnologiyalar har bir talabaning bir qator ochiq muammolarni hal qilishda kreativ g'oyalarni ishlab chiqarish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Misol tariqasida: “Ma'lumki, agar siz oddiy rozetkaga yalang'och simlari bo'lgan vilkasini ulasangiz, tok uriladi, lekin agar siz uni mustahkam izolyatsiya bilan ulasangiz, hech narsa bo'lmaydi. Buni qanday tushuntirish mumkin? Binobarin, intellektual jamoaviy bellashuv ijodiy kurashi bo'lajak mutaxassisga o'z kreativ fikrini amaliy natijaga aylantirish, voqelik tuyg'usini yo'qotmagan holda shablonlardan uz-oqlashish, kasbiy kompetensiyani oshirish imkonini beradi.

“Materialshunoslik” fanini o'rganayotgan talabalarining kreativlik darajasi “Shaxsiy kreativlik diagnostikasi” (E.E. Tunik) test usuli yordamida aniqlandi, bu bizga kreativ shaxsning quyidagi xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi: qiziquvchanlik (Q); tasavvur (T); murakkablik (M) va tavakkal qilishga moyillik (TQM). Diagnostik tekshiruvlar natijalari 1-jadvalda keltirilgan [9:142-143].

Adabiyotlar

1. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
2. Torrance E.R. Creativity and futurism in education: Retooling Education 1980. Vol 100.
3. Орлова С.Н. Психология. Креативная психопедагогика: учебное пособие для студентов специальности 030301 Психология / –Красноярск: СибГТУ, 2009. –С. 116.
4. Флорида Р. Креативный класс, люди которые меняют будущее. –М.: «Классика XXI», 2005, –С.-61.
5. Креативная педагогика: методология, теория, практика / под ред. Ю. Г Круглова. М.: МГОПУ им. М.А. Шолохова: Альфа, 2002, –С. 240.
6. Голубева М.В. Креативность – что это такое. Упражнения для развития креативности // <https://psychologist.tips/3342-kreativnost-cto-eto-takoe-uprazhneniyadlya-razvitiya-kreativnosti.html>
7. Самародова Д. Креативность: мифы и реальность. // Смена. Январь, 2008. –С. 44-51.
8. <https://nlpwithpurpose.medium.com/creativity-creative-thinking-and-what-we-can-learn-from-alex-osborn-c7bbefee0c2>
9. Ostanov Sh.Sh. “Ijodiy qobiliyatlarni baholash so'rovnomasi” (E.E.Tunik) “Psixologiya” Ilmiy jurnal № 4, 2020 142-143-b.

REZYUME. Ushbu maqolada mavzuga oid ilmiy fikrlar muvofiqlashtirilib va oliy ta'lim muassasalarida “Materialshunoslik” fanini o'qitishda zamonaviy kreativ texnologiyalardan shu jumladan, aqliy hujum, intellekt xarita, QR-kodli ma'lumotlardan foydalanish orqali talabalarining kreativ fikrlash darajasini oshirib E.E.Tunikning “Shaxsiy kreativlik diagnostikasi” metodi yordamida tahlil qilindi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье согласовываются научные мнения по теме и повышается уровень творческого мышления студентов за счет использования современных креативных технологий, в том числе мозгового штурма, интеллектуальной карты, QR-кодированной информации, при преподавании «Материаловедения» в высших учебных заведениях, который был проанализирован с использованием метода Туника Е.Е. «Диагностика личной креативности».

SUMMARY. This article harmonizes scientific opinions on the topic and increases the level of creative thinking of students through the use of modern creative technologies, including brainstorming, smart maps, QR-coded information, when teaching “Materials Science” in higher education institutions, which was analyzed using E.E.Tunika's method “Diagnostics of personal creativity”.

Talabalarining kreativ darajasining dinamikasi.

1-jadval

Kreativlik ko'rsatkichi	Eksperiment boshida	Eksperiment oxirida
	O'rtacha qiymati	O'rtacha qiymati
Qiziquvchanlik	3,7	3,8
Tasavvur	4,4	4,5
Murakkablik	4,4	4,6
Tavakkal qilishga moyillik	4,3	4,4
Jami	16,8	17,3

Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, eng birinchi omil “Tasavvur” hisoblanadi. Bunda aniq kasbiy vaziyatning noaniqligi talabani kasbiy harakatlarni amalga oshirish mexanizmini aqliy modellashtirishga undashini tushuntiramiz. Tasavvur ma'lum darajada talabaga kerakli ma'lumotlarning yetishmasligini qoplab beradi, fikrlashni faollashtiradi va to'g'ri yechim topishga yordam beradi.

Ikkinchi muhim omil - bu “Tavakkal qilishga moyillik” – bo'lajak mutaxassislarning shaxsiy fazilatlarini kompleksining ko'rsatkichi (o'zini o'zi tasdiqlash, motivatsiya, xavotirlanish, qiziqqonlik va boshqalar). Asoslangan taxmin talabalarining kutilgan muvaffaqiyat, g'alaba va kutilgan muvaffaqiyatsizlik yoki mag'lubiyat o'rtasidagi munosabatni adekvat baholashni, o'z g'oyalarni himoya qilishni, erishish qiyin bo'lgan maqsadlarga intilish va ularni amalga oshirishni o'z ichiga oladi.

“Murakkablik” omili bo'yicha ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, respondentlar muammoni hal qilishning zarur bo'lganidan ko'ra murakkabroq usullarini taklif qilishadi; ular bajarish qiyin bo'lgan vazifalarni yaxshi ko'radilar.

“Qiziquvchanlik” omili talabalar uchun “Materialshunoslik” fanining jozibadorligini ko'rsatdi. Kelajakdagi mutaxassislar amaliy muammolar va vaziyatlarni hal qilish, dunyoqarashini kengaytirish, tajriba almashish uchun doimiy ravishda yangi yo'llar va turli xil imkoniyatlarni izlaydilar.

Shunday qilib, takroriy diagnostik tadqiqotlar natijasida talabalarining kreativlik ko'rsatkichlari biroz oshganligi o'z tasdig'ini topdi. Shu bilan birga talabalarining aqliy faoliyati samaradorligini belgilaydigan shaxsiy xususiyatlarda ijobiy o'zgarishlari ham qayd etildi. Ta'lim jarayoniga innovatsion usullarni joriy etish, favqulodda yechim topish uchun muammoli, kreativ vazifalarning maqsadli tizimini yaratish talabalarining kreativ fikrlashini va kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi.

YOSHLARNING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA TA'LIM-TARBIYA TAMOIYILLARI

P.Qaljanov – dotsent

Ájiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: jismoniy tarbiya, sport, mashqlar, faoliyat, rivojlanish, prinsip, yosh guruhlar, harakat, mashgʻulotlar, texnika, taktika, koʻnikmalar.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, упражнения, деятельность, развитие, принцип, возрастные группы, действие, тренировка, техника, тактика, умения.

Key words: physical education, sport, exercises, activity, development, principle, age groups, action, training, technique, tactics, skills.

Jismoniy tarbiya tamoyillari shaxsni har tomonlama komil inson qilib voyaga yetkazishga bolalarda jismoniy qobiliyat, harakat malakalari va koʻnikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Jismoniy tarbiya tizimidagi bunday yondashuv bolalarning oʻziga xos xususiyatlari, yosh rivojlanish bosqichlar xususiyatlari, hayotning u yoki bu davrida asosiy faoliyat sifatida tanlanadigan jismoniy tarbiya faoliyati turlari xususiyatlariga ham bogʻliq boʻladi [2].

Jismoniy tarbiya tamoyillari, unga muvofiq ravishda tarbiyachiga nisbatan qonunlar, qoidalar va talablar shakllantiriladi, uning hayotiy kuchlarini ochib berish, uygʻun rivojlanish, bolani kelajak hayotga har tomonlama jismoniy tayyorlashda uning faoliyati belgilanadi. Jismoniy tarbiyada umumiy pedagogik didaktik prinsiplar (ong va faoliyat, koʻrinadiganlik, mavjudlik va boshqalar) bilan bir qatorda jismoniy tarbiyaning oʻziga xos qonuniyatlarini ifodalovchi maxsuslari ham mavjud. Keling, ushbu prinsiplarning asosiy qismini sanab oʻtamiz:

- shaxsning har tomonlama va uygʻun rivojlanishi;
- jismoniy madaniyat va hayot oʻrtasidagi bogʻliqlik;
- jismoniy tarbiyani sogʻlomlashtirish yoʻnalishi;
- yuklama va dam olishning uzluksizligi va muntazam ravishda almashinuvi;
- rivojlanayotgan, tarbiyachi taʼsirlarni bosqichma-bosqich oshirish;
- sinflarning tsiklik tuzilishi;
- jismoniy tarbiya yoʻnalishlarining yoshga bogʻliqligi.

Umumiy pedagogik tamoyillar

Onglilik va faollik prinsipi bolada jismoniy mashqlar va Harakatga mazmunli munosabatni tarbiyalashga qaratilgan. Uni P.F.Lesgaft ishlab chiqqan, u ongni harakatlarni mexanik yodlash bilan taqqoslagan.

Harakat qilish texnikasi, uning bajarilish ketma-ketligi, mushaklarning kuchayishi va oʻz tanasi toʻgʻrisida xabardor boʻlish bolada tanadagi aksni shakllantirishga yordam beradi. Jismoniy mashqlarning organizmga sogʻlomlashtiruvchi taʼsirini anglab, bola harakat muammolarini mustaqil va ijodiy hal qilishni oʻrganadi. U fazoviy terminologiyani oʻzlashtiradi, ongli ravishda harakatlanishning oqilona usulini tanlaydi;

U harakatlarning kombinatsiyasini, ularning variantlarini oʻylab topadi, tanish oʻyinlarni tashkil qiladi va oʻzlariga tegishli boʻladi.

P.F.Lesgaft bolani har xil ishlarni soʻz bilan bajarishga oʻrgatish, harakatlar va irodaviy namoyonlarda koʻproq mustaqil boʻlishga oʻrgatish zarur deb yozgan. Faoliyat prinsipi bolada yuqori mustaqillik, tashabbuskorlik va ijodkorlikni nazarda tutadi.

Muntazamlik va izchillik prinsipi jismoniy tarbiyaning barcha turlari uchun majburiydir: harakatli koʻnikmalarni shakllantirish, qotish, rejim. Tizimlilik bilim, koʻnikma va malakalarning oʻzaro bogʻliqligida namoyon boʻladi. Tayyorgarlik va etakchi mashqlar tizimi yangi harakatni oʻzlashtirishga oʻtishga va unga tayanib keyingi, yanada murakkab materialni oʻrganishni boshlashga imkon beradi. Maktabgacha yoshdagi jismoniy tarbiya muntazamligi, tartiblilik, uzluksizligi muntazamlilik prinsipini taʼminlaydi. Barcha yosh guruhlarida jismoniy tarbiya mashgʻulotlarining aniq ketma-ketligi, yuklarning va dam olishning majburiy almashinuvi, shuningdek, sinflarning oʻzlari tarkibidagi izchillik, uzluksizlik, oʻzaro bogʻliqlik bilan kuzatilishi kerak [3].

Harakatlanishni qattiqlashtiruvchi mashgʻulotlar bilan birgalikda tashkil etishning kunlik, muntazam shakllari bolani sogʻlomlashtirish va tarbiyalash rejimini doimo kuzatib borishga oʻrgatadi, shu bilan birga sistematik mashgʻulotlarni tugatish uning tanasining funksional imkoniyatlarini va jismoniy tayyorgarligini pasaytiradi.

Harakatlarni assimilyatsiya qilish, vosita qobiliyatlarini shakllantirish ularni takrorlashni talab qiladi. Dvigatel mahoratini takrorlash prinsipi eng muhimlaridan biridir. Koʻp takrorlash natijasida harakatli koʻnikmalar shakllanadi, dinamik stereotiplar rivojlanadi.

Jismoniy mashqlarni takrorlash tizimi yangi narsalarni oʻzlashtirishga va oʻrganilgan harakatlarning turli xil variantlarida takrorlashga asoslangan. Mashqlarning oʻzgaruvchanligi xususiyati jismoniy tarbiya turli xil shakllarida mashqlarning oʻzgarishi va ularni bajarish shartlari, turli usul va uslublarda namoyon boʻlishi mumkin.

Variantli oʻzgarishlarni harakatlarning stereotiplariga kiritish bosqichma-bosqichlik prinsipiga muvofiqligini taxmin qiladi. I.P.Pavlov pedagogikada bosqichma-bosqichlik va tayyorgarlik asosiy fiziologik qoidadir, deb yozgan. Bolaning harakatli taʼlimini yaratish uchun tizimli va izchil oʻqitish strategiyasi va taktikasi muhimdir. U taʼlimning bir bosqichidan ikkinchisiga uzluksizligini nazarda tutadi.

Koʻrinish prinsipi sezgir idrokni fikrlash bilan bogʻlash uchun moʻljallangan. Bu harakatga aloqador sensor tizimlarining funksiyalariga aniq taʼsir koʻrsatishga yordam beradi. Jismoniy tarbiya amaliyotida bevosita va bilvosita vizualizatsiya qoʻllaniladi.

Jismoniy tarbiyaning umumiy tamoyillariga quyidagilar kiradi:

Jismoniy tarbiya va sportning hayot bilan bogʻliqlik tamoyili.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi muassasa bolalarini tegishli dastur asosida jismoniy va sport mashqlariga, oʻyinlarga oʻrgatib, ulardagi bu qiziqish qoʻllab-quvvatlab turiladi. Taʼlimning maqsadi bolalarda maktabga oʻtish va kelajakda jismoniy tarbiyadan meyoriy koʻrsatkichlar majmuasi talablarini muvaffaqiyatli oʻzlashtirish uchun jismoniy tayyorgarlik hosil qilishdan iboratdir, shu asosda, bolalarda Oʻzbekistonning mashhur sportchilari, ularning vatanparvarligi, ishchanligi, jasurligi, bardoshlilik, mahorati, doʻst-birodarligi va oʻzaro yordam kabi hislatlariga hurmat hissi tarbiyalanadi.

Sogʻlomlashtirishga yoʻnalgan tamoyilining mohiyati bolalar sogʻligini mustahkamlash vazifalarini bajarishda namoyon boʻladi. Shuning uchun jismoniy mashqlarni tanlashda bola organizmini har tomonlama sogʻlomlashtirishga intilish, uning jismoniy sifatlarini hissiy-ijobiy holat, hayotdagi xushchaqchaq kayfiyat bilan yaxlitlikda rivojlantirish ham koʻzda tutiladi. Jismoniy tarbiya mashgʻulotlarini rejalashtirishda salomatlikni mustahkamlash qonuniyatlari hisobga olingan jismoniy yuklama, albatta, idora qilinadi. Bu ish tarbiyachi, vrach va mudiraning muntazam vrach-pedagoglik nazorati ostida amalga oshiriladi.

Bolalarga jismoniy taʼlim va tarbiya berish jarayonida quyidagi didaktik-taʼlimiy tamoyillar qoʻllaniladi:

- tizimlilik va izchillik,
- onglilik, mustaqillik va ijodiy faollik,
- taʼlimning koʻrgazmali ogʻzaki va amaliy usullarini birga qoʻshib olib borish;

- tushunarliklik va individuallashtirish tamoyili;
- ta'limning frontal, guruh va yakka tarzidagi shakllarining birligi;
- talablarning tobora oshirib borish tamoyili.

Tizimlilik va izchillik tamoyili

Jismoniy tarbiya maqsadlarida foydalaniladigan tadbirlarning (kun tartibi, chiniqish, harakat ko'nikmalarining shakllanishi) tizimlilik butun maktabgacha tarbiya davri davomidagi jismoniy tarbiya jarayonining uzluksizligi, muntazamligi, rejalashtirilganligidan, yuklama va dam olishning majburiy almashinib turishi asosidagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining aniq izchilligidan, mashg'ulotlarning izchilligi, ketma-ketligi, mazmunan o'zaro aloqadorligidan iboratdir.

Har kuni muayyan bir vaqtda o'z karakteriga ko'ra turli jismoniy mashqlarni (ertalabki gimnastika, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari, sayr paytidagi harakat faoliyati va h.k.) tizimli tarzda muntazam bajarish, chiniqtirish tadbirlari bolalarni belgilangan sog'lomlashtirish, tarbiyalash tartibiga o'rgatadi.

Jismoniy tarbiya hosil qilinayotgan harakat ko'nikmalarining takrorlanishini talab etadi. Faqat ko'p marta takrorlangandagina harakatlar shakllanadi.

Onglilik, faollik va mustaqillik tamoyillari bolaning o'z faoliyatiga ongli va faol munosabatda bo'lishga tayanishini ko'zda tutadi, u yoki bu maqsadni amalga oshirish uchun nimani qanday bajarish kerakligini aniq tasavvur kilish lozim.

Bolaning mustaqil faol faoliyati berilgan vazifaga bo'lgan qiziqishga, uni ongli idrok etishga, vazifa maqsadini amalga oshirish yo'llarini tushunishga bog'liq bo'ladi.

Ta'limning ko'rgazmali, og'zaki va amaliy usullarini birgalikda qo'shib olib borish tamoyili.

Bilish faoliyati – hissiy bilish jarayonlarini amaliyot bilan birligi. Harakatlarga o'rgatish jarayonida bilishning bu ajralmas qismlari o'zaro aloqadorlikda bo'ladi. Biroq qo'yilgan vazifaga qarab ularning izchilligi har xil bo'ladi: bolalarni harakatga o'rgatish ko'rsatib tushuntirish; tarbiyachining mashqni og'zaki tushuntirishi va uning bolalar tomonidan harakatda bajarilishi bilan boshlanishi mumkin.

Yangi harakatlarni o'rganishda ko'rgazmalilik tamoyili harakatlarni tarbiyachi tomonidan juda aniq qilib ko'rsatish orqali amalga oshiriladi. Ko'rgazmalilik onglilik bilan chambarchas bog'liqdir: og'zaki berilgan topshiriq kishi tomonidan tushunib olinadi, harakatni qaytadan bajarish bilan amalda sinaladi. Bunda sezgilar, ayniqsa, harakat sezgilar muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari ko'rgazmalilik bilan obrazlilik so'zlarining o'zaro aloqadorligi katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Tushunarliklik va bolalarga yakka yondashish tamoyili - bolaning yosh xususiyatlari imkoniyatlarini hisobga olishni hamda, shu bilan bog'liq ravishda, uning kuchiga yarashga topshiriqlar belgilashni ko'zda tutadi.

Adabiyotlar

1. Tulenova X., Xojaev P., Xo'jaeva B., Meliev J. Jismoniy tamazariyasi va metodikasi. O'quv qollanma. –T.: "Iqtisod-Moliya" 2012.
2. Makamjonov K., Salomov R., Ikromov L. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. Darslik. –T.: "Iqtisod-Moliya", 2008.
3. Xujaev F., Raximkulov K.D., Nigmanov B.B. Xarakatli uyinlar va uni o'kitish metodikasi. –Toshkent: "Cho'lpon", 2011.
4. Степаненкова Е.Я. Теория и методика физического воспитания и развития ребенка. Учебное пособие -М.: Академия, 2001.

REZYUME. Jismoniy tarbiya tamoyillari shaxsni har tomonlama komil inson sifatida kamol toptirishga yondashishni ta'minlaydi, bu esa bolalarning jismoniy qobiliyatlari, harakat qobiliyatlari va ko'nikmalarini individual bola tarbiyasi va har tomonlama tarbiyalashni amalga oshirish bilan uyg'unlikda rivojlantirishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ. Принципы физического воспитания предусматривают подход к развитию человека как совершенной во всех отношениях личности, что способствует развитию у детей физических способностей, двигательных навыков и навыков в сочетании с реализацией индивидуального обучения ребенка и всестороннего обучения.

SUMMARY. The principles of physical education provide an approach to the development of a person as a perfect individual in all respects, which contributes to the development of children's physical abilities, motor skills and skills in combination with the implementation of individual child education and comprehensive education.

Tushunarliklikning asosiy shartlaridan biri izchillik va jismoniy mashqlarni tobora murakkablashtirib borish hisoblanadi. Bola imkoniyatlari muayyan birlikdagi omillar bilan belgilanadi: jismoniy tayyorlanganlik meyorlari bo'yicha sinash, vrach tekshiruvi, bevosita pedagogik kuzatish. Yakka yondashuv bolaning o'ziga xos funksional imkoniyatlarini hisobga oladigan alohida ta'sirlarni ko'zda tutadi (harakatlarni o'zlashtirish turlicha kechadi, organizm jismoniy yuklamani turlicha qabul qiladi, moslashish dinamikasi ham turlicha).

Yakka yondashuvning maqsadi tug'ma fazilatlarini rivojlantirish, yangi ijobiy sifatlarni, qobiliyatlarni tarbiyalash, zarurat bo'lganda, asab tizimining tipologik xususiyatlarini maqsadga muvofiq tarzda o'zgartirishdan iboratdir.

Ta'limning frontal, guruh va yakka tartibdagi usullarini birligi tamoyili

Mazkur tamoyil ta'limning turli usullari qo'llanilgandagi uyushqoqlikni ko'zda tutadi: frontal usul qo'yilgan bir vaqtda, ongli va axil ravishda bajarishni talab etadi; guruh usuli mas'ul, mustaqil va o'zaro yordamni rag'batlantirishni talab etadi; yakka yondashuv usuli tarbiyachining ba'zi bolalarga zarur yordam berishi va ancha tayyorgarligi bor boshqa bolalarga nisbatan talabchanlikni oshirishda ifodalanadigan rahbarligini talab etadi. Bu usullardan birgalikda foydalanish, tarbiyaviy vazifalarini samarali bajarishga xizmat qiladi.

Talablarni asta-sekin oshirib borish tamoyili

Bu tamoyilning sharti bola oldiga birmuncha qiyin vazifalar qo'yish va bajartirish hamda yuklama ko'lamini va intensivligini asta-sekin oshirib borishdan iboratdir. Mashqlarni yangilash jarayonida harakat malaka va ko'nikmalarining hajmi kengayadi va boyiydi.

Harakat faoliyati shakllarini murakkablashtirish bilan birga, bolaning kuchiga yarasha beriladigan jismoniy yuklama asta-sekin oshib boradi. Mazkur jismoniy fazilatlarining rivojlanish qonuniyatlari nisbatan bolaning kuchi, chidamliligi, tezkorligi bilan belgilanadi.

Ko'rib o'tilgan barcha tamoyillar mazmun-mohiyatiga ko'ra o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Ularning barchasi o'zida yagona va faqat shartli ravishda ayro holda qaraladigan bir jarayonning muayyan jihatlari va qonuniyatlarini aks ettiradi.

Xulosa qilib aytganda to'g'ridan-to'g'ri vizualizatsiya tarbiyachining o'rganilgan vosita harakatini namoyish qilishida namoyon bo'ladi. Bilvosita ko'rish qo'llanma, filmlar va videofilmlar, grafikalar, fotosuratlar va boshqalarni namoyish qilish orqali amalga oshiriladi, bu amalga oshirilayotgan harakatlar to'g'risida g'oyani beradi. Ko'rinishlilik vosita vazifalarini bajarishni osonlashtiradi, jismoniy mashqlarga qiziqishni rivojlantiradi, harakat qobiliyatlari va qobiliyatlarini shakllantirishni tezlashtiradi, harakat qobiliyatlarini rivojlantiradi. Yangi harakatlarni o'rganayotganda, ko'rish prinsipi benuqson, chiroyli, aniq display (to'g'ridan-to'g'ri vizual ravshanlik) orqali amalga oshiriladi. Bu harakatni aniq idrok qilishni ta'minlaydi.

MAHORAT DARSLARI ORQALI TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASH QOBILIYATINI OSHIRISH

X.M.Matyakubova – o'qituvchi

Ma'mun universiteti

Tayanch so'zlar: mahorat darslari, talabalar fikri, ijodiy fikrlash, ta'lim samaradorligi, tanqidiy fikrlash, o'qituvchilik qobiliyati.

Ключевые слова: мастер-классы, отзывы студентов, креативное мышление, эффективность обучения, критическое мышление, преподавательские способности.

Key words: master classes, student feedback, creative thinking, educational effectiveness, critical thinking, teaching skills.

Yurtimizda ta'lim tizimi har doim davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib kelgan. Songgi yillarda ta'lim jarayonini zamonaviylashtirish va uning samaradorligini oshirish maqsadida bir qator islohotlar amalga oshirildi. Bu islohotlar doirasida mahorat darslariga alohida e'tibor qaratildi. Bugungi kunda mahorat darslari nafaqat an'anaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan, balki o'quvchilarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, mustaqil va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda muhim omilga aylangan. Yurtimizni rivojlantirish uchun bugungi kunda barcha sohalarida, shuningdek, oliy ta'limda ham xorijiy tillar o'qituvchilarining o'quv jarayonida zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng miqyosda foydalanish zamon talabiga aylanmoqda. Shu jumladan, kelajakda ingliz tili o'qituvchilarini ta'lim jarayonida mahorat darsi (microteaching) usulidan foydalanishga o'rgatish metodikasini takomillashtirish ham katta ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ - 2009-son "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida belgilangan vazifalarning 1-band bo'yicha belgilangan vazifalarda "har bir oliy ta'lim muassasasi jahonning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik aloqalari o'rnatish, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarini keng joriy qilish" [1] kabi jumalar keltirilgan.

Yurtimizda mahorat darslarining rivojlanishi, avvalo, ta'lim jarayonida amaliyotga asoslangan yondashuvning kuchayib borayotgani bilan bog'liq. Bugungi globalshuv va texnologik taraqqiyot davrida, o'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarga, balki amaliy ko'nikmalarga ham ega bo'lishi zarur. Bu borada mahorat darslari o'quvchilarga nazariy bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo'llash imkoniyatini yaratadi.

Mahorat darslari ta'lim jarayonida bir nechta muhim funksiyalarni bajaradi. Birinchidan, bu darslar o'quvchilarga o'z bilimlarini mustaqil ravishda amalda sinash imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarni kelajakdagi professional faoliyatga tayyorlashda katta ahamiyat kasb etadi. Ikkinchidan, mahorat darslari o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. Ular o'zlariga berilgan vazifalarni turli yo'llar bilan yechishga harakat qiladilar, bu esa ularning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Uchinchidan, bu darslar jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, chunki ko'pincha mahorat darslari jamoaviy loyihalar yoki guruhda bajariladigan topshiriqlarni o'z ichiga oladi.

Mahorat darslarining rivojlanishi zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ta'lim jarayoniga keng joriy etilishi bilan ham bog'liq. Bugungi kunda yurtimizda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish kengaymoqda va bu mahorat darslarining samaradorligini yanada oshirmoqda. Interaktiv ta'lim usullari, masofaviy ta'lim platformalari, virtual laboratoriyalar kabi vositalar o'quvchilarga nazariy bilimlarni chuqur o'zlashtirish va ularni amaliyotda qo'llash imkonini bermoqda.

Mahorat darslari ta'lim sifatini oshirishda katta rol o'ynaydi. Bu darslar o'quvchilarning nafaqat bilimlarini, balki o'zlashtirgan bilimlarini real vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini ham sinovdan o'tkazadi. Shuningdek, mahorat darslari o'quvchilarning faolligini oshiradi, chunki ular dars jarayonida faol ishtirok etishi, savollar berishi, muammolarni hal qilishi va o'z fikrlarini himoya qilishi kerak bo'ladi. Bu esa o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqi-

shini oshiradi va ta'lim jarayonining samaradorligini kuchaytiradi.

Mahorat darslari turli sohalarida katta ahamiyatga ega. Masalan, texnik fanlarda mahorat darslari o'quvchilarga nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash, laboratoriya ishlari bajarish, texnik jihozlarni boshqarish kabi ko'nikmalarni o'rgatadi. Gumanitar fanlarda esa, mahorat darslari o'quvchilarga o'z fikrlarini ifoda etish, muammolarni tahlil qilish va ularni yechishning turli yo'llarini topish imkonini beradi. Shuningdek, san'at va madaniyat sohasida mahorat darslari ijodiy faoliyatni rivojlantirishga, yangi g'oyalar va usullarni sinashga yordam beradi.

Mahorat darsi tushunchasi haqida manbalarda xar hil fikr va izohlar berilgan. Shu jumladan:

Mahorat (master klass) darsi – o'qitish va tajriba almashishning interfaol shakli bo'lib, u trening va anjuman formatini birlashtiradi [3].

Ameriklik faylasuf, psixolog, yozuvchi va olim Jon Dewey amaliyotga asoslangan o'qitish tarafdori bo'lib, u ta'limni hayotning o'zi bilan bog'lash kerakligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, mahorat darslari o'quvchilarga bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi va ularni kelajakdagi hayotiy vaziyatlarga tayyorlaydi [2].

Rossiyalik psixolog Lev Vygotskiyning nuqtai nazariga ko'ra, mahorat darslari o'quvchilarning "o'zaro yaqinlikni rivojlantirish zonasi" ni kengaytiradi, ya'ni ular dars davomida o'qituvchi yordamida erishgan ko'nikmalarini keyinchalik mustaqil ravishda qo'llashga o'rganadilar.

Shveytsariyalik psixolog olim Jean Piaget mahorat darslarini o'quvchilarning kognitiv rivojlanishi uchun muhim deb hisoblaydi. U bunday darslar orqali bolalar o'z bilimlarini yangi sharoitlarda sinovdan o'tkazish va ularga moslashtirish imkoniga ega ekanliklarini ta'kidlaydi [4].

Mahorat darsi – bu o'qituvchilar tayyorlash va o'qitish dasturlarida qo'llaniladigan texnika bo'lib, o'qituvchilarga o'z o'qitish ko'nikmalarini amaliyotda qo'llash va takomillashtirish imkonini beradi. Ushbu usulda o'qituvchilar qisqa darsni kichik guruhdagi hamkasblari yoki o'quvchilarga taqdim etadilar, fikr-mulohaza oladilar va keyinchalik darsni sifatliroq qilish maqsadida qayta o'qitadilar. Bundan maqsad, o'qituvchilik samaradorligini oshirishdir, bunda o'qitish qobiliyati va ko'nikmalariga alohida e'tibor qaratiladi.

Mahorat darsi o'qituvchilar ta'limidagi eng so'nggi innovatsion texnikalardan biri bo'lib, u o'qituvchining xatti-harakatlarini belgilangan maqsadlarga muvofiq ravishda o'zgartirishga qaratilgan. U birinchi marta 1963 yilda Stenford universiteti professori doktor Duayt V. Allen va uning hamkasblari tomonidan joriy etilgan [5]. Bu murakkab an'anaviy o'quv jarayonini soddalashtirishga qaratilgan o'quv jarayoni hisoblanadi. Bunda o'qituvchi o'z o'quvchilarning samarali ta'lim olish uchun bir necha usul va tartiblardan foydalanadi. Bu faoliyatlar dars mavzusini taqdim etish, ko'rgazmali vositalar yordamida mavzuni yoritish, tushuntirish yoki savollar berishni o'z ichiga oladi. Ushbu faoliyat pedagogik mahoratni shakllantiradi. Mahorat darsi har qanday mahoratni mustaqil ravishda mashq qilish va uni boshqa ko'nikmalar bilan tanish muhida birlashtirish imkonini beradi.

Mahorat darslari bugungi kunda ta'lim tizimining muhim komponentlaridan biriga aylangan bo'lib, o'quv jarayonida ularni sinab ko'rish va ularning samaradorligini baholash o'qituvchilar uchun katta ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan, biz mahorat darslarini o'z tajribamizda sinab ko'rishga qaror qildik va bu jarayonda talabalar

fikrlarini va tajribalarini diqqat bilan kuzatdik. Ushbu tajriba mahorat darslarining nafaqat ta'lim jarayoniga, balki talabalar dunyovarashiga qanday ta'sir ko'rsatayotganini aniqlashda yordam berdi.

Mahorat darslarini o'tkazishdan asosiy maqsadimiz – talabalarni nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq qilishga o'rgatish, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va ijodiy yondashuvlarini kengaytirish edi. Biz darslarni interaktiv shaklda o'tkazishga, talabalarni faollikka rag'batlantirishga va ularning fikrlarini erkin ifoda etishlari uchun qulay sharoit yaratishga harakat qildik.

Mahorat darslarida turli metodlardan foydalandik: guruhli muhokamalar, loyiha ishlar, rol o'yinlari va amaliy mashg'ulotlar. Bu usullar orqali talabalar nazariy bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo'llashni o'rgandilar, muammolarni mustaqil hal qilish va turli nuqtai nazarlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirdilar.

Talabalar fikri va reaksiyalari: Mahorat darslarini sinab ko'rish jarayonida biz talabalar fikrlarini muntazam ravishda yig'ib bordik. Bu fikrlar, asosan, darslarni qanchalik samarali o'tkazayotganimiz va talabalar uchun qanchalik foydali ekanligi haqida va ularning tanqidiy fikrlari bo'ldi. Umuman olganda, talabalar mahorat darslarini juda ijobiy baholadilar va ba'zi holatlarda o'z tanqidiy fikrlarini ham berib o'tdilar.

1. Talabalar faolligi va ishtiroki

Darslarda talabalar faolligining oshganligi yaqqol sezildi. Interaktiv usullar va amaliy topshiriqlar talabalarni faol ishtirok etishga undadi. Ular guruhda ishlash jarayonida o'zaro fikr almashib, turli yondashuvlarni muhokama qildilar. Bir talabaning so'zlariga ko'ra: *“Guruhli muhokamalar bizni jamoada ishlashni va bir-birimizning fikrlarimizni tinglashni o'rgatdi. Bu bizni faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmasdan, amaliyotda qo'llashga undaydi.”*

2. Ijodiy va mustaqil fikrlashning rivojlanishi

Mahorat darslarida talabalar o'z fikrlarini ijodiy tarzda ifoda etish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Ular oldilariga qo'yilgan vazifalarni mustaqil ravishda hal qilishga harakat qilishdi va o'z g'oyalarini erkin ifoda etishdi. Bir talabaning so'zlariga ko'ra: *“Bu darslar bizni ijodiy fikrlashga va har bir masalaga o'z yondashuvimizni qo'llashga o'rgatdi. Nazariyadan ko'ra, amaliyotda bilimlarimizni tekshirish bizni yanada kuchliroq o'rgatdi.”*

3. Muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlash

Mahorat darslarida talabalar oldiga turli muammolar qo'yildi va ularni hal qilish uchun tanqidiy fikrlashni qo'llashlari talab qilindi. Talabalar bu jarayonni juda qiziqarli deb topdilar, chunki ularning fikrlash doirasi kengaydi va ularning qobiliyatlarini sinovdan o'tkazish imkoniyati paydo bo'ldi. *“Mahorat darslarida har bir muammoni turli yo'llar bilan hal qilishga harakat qildik.”*

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2017 yil 20 apreldagi PQ2909-sonli “Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori Lex.uz
2. Dewey, John. Experience and education. New York, NY: Collier Macmillan. 1938/1997.
3. Kodirova Sh.A., Jabbarov. O.O., Xodjanova Sh.I. Mahorat darsining samarali kasbiy tayyorgarlik shakli sifatida ahamiyati. Zamonaviy psixologiya, pedagogikada fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi: muammo va yechimlar. Volume 4. TMA Konferensiya-2023
4. McLeod, Saul. Jean Piaget's Theory and Stages of Cognitive Development, Simply Psychology, 2018.
5. Matyakubova X.M. History of microteaching and different educationists' definitions. Xorijiy tillarni o'qitishning zamonaviy usullari, tilshunoslik, adabiyotshunoslik va tarjimashunoslik masalalari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallar, 2024-yil 30-31-may. 335-337-b.

REZYUME. Ushbu maqolada mahorat darslari haqidagi o'zbek va xorij olimlarining fikrlari va qarashlari, mahorat darslarini o'z tajribamizda sinab ko'rish va talabalar fikrlarini yig'ish natijalari tahlil qilinadi. Darslar interaktiv metodlar, guruhli ishlash va amaliy mashg'ulotlarni o'z ichiga olgan holda o'tkazilganligi va talabalar faolligi, ijodiy fikrlash, texnologiyalardan foydalanish va darslarning qiyinchiliklari bo'yicha fikr-mulohazalari keltirilgan, mahorat darslarining ta'lim jarayonidagi ahamiyati va samaradorligi yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются мнения и подходы узбекских и зарубежных ученых относительно мастер-классов, а также результаты испытания мастер-классов на практике и сбор отзывов студентов. Рассматриваются уроки, проведенные с использованием интерактивных методов, групповой работы и практических упражнений. Приведены мнения студентов о повышении активности, креативного мышления, использовании технологий и трудностях занятий. Освещается важность и эффективность мастер-классов в образовательном процессе.

SUMMARY. This article analyzes the opinions and approaches of Uzbek and foreign scholars regarding master classes, as well as the results of testing master classes in practice and collecting student feedback. It discusses the classes conducted using interactive methods, group work, and practical exercises. The article includes student opinions on increased engagement, creative thinking, use of technology, and challenges faced. It highlights the importance and effectiveness of master classes in the educational process.

Bu bizni yangi bilimlarga va turli nuqtai nazarlarga o'rgatdi” – deydi bir talaba.

4. Texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati

Mahorat darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanildi. Interaktiv taqdimotlar, video materiallar va masofaviy ta'lim platformalari darslarni yanada qiziqarli va samarali o'tkazishga yordam berdi. Talabalar texnologiyalarni o'quv jarayoniga qo'shish darslarni oson va tushunarli qilishini ta'kidlashdi. Bir talabaning so'zlariga ko'ra: *“Texnologiyalardan foydalanish bizga murakkab mavzularni tushinishda katta yordam berdi. Ayniqsa, video materiallar va interaktiv mashqlar bizni jalb qildi va darslarni esda qolarli qildi.”*

5. Mahorat darslarining qiyinchiliklari

Garchi talabalar mahorat darslarini umumiy ijobiy baholagan bo'lsalar-da, ba'zi qiyinchiliklar ham kuzatildi. Masalan, ba'zi talabalar guruhli ishlarda barcha ishtirokchilar teng hissa qo'shmasligini ta'kidladilar. *“Ba'zi hollarda guruh a'zolari orasida ish taqsimoti adolatli bo'lmaydi, bu esa ayrim talabalarga ko'proq yuk tushishiga olib keladi”* – dedi bir talaba.

Shuningdek, ayrim talabalar mahorat darslari ko'proq vaqt va kuch talab qilishini qayd etdilar. *“Mahorat darslari juda qiziqarli, ammo ular ko'p vaqt va tayyorgarlik talab qiladi. Ba'zida bu bizning boshqa fanlarga bo'lgan e'tiborimizni susaytirishi mumkin,”* – deb yozgan yana bir talaba.

6. Darslarni takomillashtirish bo'yicha takliflar

Talabalar mahorat darslarini yanada samarali qilish uchun bir qator takliflar berdilar. Masalan, ular darslarni yanada qiziqarli va turli xil qilish uchun turli mavzularni kiritishni, shuningdek, amaliy topshiriqlarni oddiylashtirishni taklif qildilar. Bir talabaning so'zlariga ko'ra: *“Agar bizga berilgan topshiriqlar ko'proq real hayotiy vaziyatlarga moslashtirilsa va har xil bo'lsa, darslar yanada qiziqarli bo'ladi.”* Shuningdek, talabalar guruhli ishlarda ishtirokchilar orasidagi mas'uliyatni adolatli taqsimlashni taklif qildilar. Ular bu orqali guruhdagi har bir talaba o'z hissasini qo'shishini ta'minlash mumkinligini ta'kidlashdi. *“Guruhli ishlarda har birimizning vazifalarimiz aniq belgilansa, bu darslarning samaradorligini oshiradi,”* - dedi bir talaba.

Xulosa qilib aytganda, mahorat darslari talabalar fikriga ko'ra, ta'lim jarayonini yanada jonlantiradi va ularni faol ishtirokchi bo'lishga undaydi. Ushbu darslar orqali talabalar nafaqat bilimlarini kengaytirish, balki ularni amaliyotda qo'llash imkoniga ega bo'ladilar. Ularning fikr-mulohazalari asosida mahorat darslarini yanada takomillashtirish, texnologiyalardan kengroq foydalanish va talabalar ehtiyojlariga ko'ra darslarni moslashtirish rejalashtirilmoqda.

UMUMKASBIY VA IXTISOSLIK FANLARNI INTEGRATSIYALASH UCHUN VEB-ILOVALARDAN FOYDALANISH

N.T.Orinbetov – *pedagogika fanlari boʻyicha falsafa doktori, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: veb-frameworka, veb-ilovalar, raqamli texnologiyalar, Flask Django va FastAPI veb-frameworkalar, Flask mikrofreymvorkom, saytlararo skriptlar, shifrlashdan va seansni boshqarish, HTML, CSS va JavaScript-dan foydalanish, modulli test, integratsiya testi, optimallashtirish usullari, adaptiv veb-sahifa.

Ключевые слова: веб-фреймворк, веб-приложения, цифровые технологии, Flask Django и fastapi веб-фреймворки, Flask microframework, межсайтовые скрипты, шифрование и управление сессиями, использование HTML, CSS и JavaScript, модульное тестирование, интеграционное тестирование, методы оптимизации, адаптивная веб-страница.

Key words: web framework, web applications, digital technologies, Flask Django and FastAPI web frameworks, Flask microframework, cross-site scripts, encryption and Session Management, use HTML, CSS and JavaScript, modular testing, integration testing, optimization methods, adaptive web page.

Zamonaviy axborot jamiyatida umumkasbiy va ixtisoslik fanlarni rivojlantirish va integratsiyalashuvda veb-ilovalardan foydalanish asosiy oʻrin tutadi. Bu jarayon jadallik bilan kengayib borayotgan bilim sohalari va doimo rivojlanib borayotgan texnologiyalar oʻrtasidagi sinergiya natijasidir. Veb-ilovalardan foydalanish asosida fanlar integratsiyasiga yondashuvlar keyingi oʻn yilliklar davomida sezilarli oʻzgarishlarga uchradi. Bunday tizimlarning rivojlanishiga axborot texnologiyalari sohasidagi ilmiy tadqiqotlar ham turli sohalardagi murakkab muammolarni hal qilish uchun bilimlarni integratsiyalash zarurati ham sabab boʻladi. Ushbu tadqiqotda umumkasbiy va ixtisoslik fanlarni integratsiyalash uchun veb-ilovalardan foydalanish, bu jarayon oldida turgan hozirgi tendentsiyalar va muammolarni hisobga olgan holda tahlil qilinadi.

Texnologiya aql bovar qilmaydigan tezlikda rivojlanayotgan veb-ishlab chiqarishning bugungi dunyosida toʻgʻri vositalar va ramkalarini tanlash har qanday loyihaning muvaffaqiyatida hal qiluvchi rol oʻynaydi. Python oʻzining koʻp qirraliligi tufayli dunyodagi eng mashhur dasturlash tillaridan biriga aylandi. Uning soddaligi va kodning oʻqilishi uni yangi boshlanuvchi dasturchilar uchun qulay qiladi, kuchli kutubxonalar va freymvork esa tajribali ishlab chiquvchilarga murakkab tizimlarni yaratish uchun barcha zarur vositalarni taqdim etadi. Flask, oʻz navbatida, Python-da veb-ishlab chiqish uchun mikroframework boʻlib, u sizga loyiha tuzilmasida minimal aralashuv bilan veb-ilovalarni yaratishga imkon beradi, shu bilan birga ishlab chiquvchilarga asboblari va komponentlarni tanlashda moslashuvchanlikni beradi.

Flaskning asosiy afzalligi uning engilligi va soddaligidir. Kattaroq va murakkab veb-freymvorkdan farqli oʻlaroq, Flask qatʼiy dastur arxitekturasini yuklamaydi va loyihani keraksiz funktsionallik bilan ortiqcha yuklamaydi. Bu ishlab chiquvchilarga veb-ilovalarni bosqichma-bosqich yaratishga, loyiha oʻsishi va rivojlanishiga zarur komponentlarni qoʻshish imkonini beradi. Ushbu yondashuv nafaqat ishlab chiqish jarayonini soddalashtiradi, balki yuqori darajadagi modullik va kodni qayta ishlatish imkonini beradi.

Bizning veb-ilovani ishlab chiqish uchun Python va Flask-ni tanlashga ularning bir qator asosiy loyiha talablari javob bera olish qobiliyati sabab boʻldi:

- biz oʻzgaruvchan talablar va ish sharoitlariga moslasha oladigan moslashuvchan va kengaytiriladigan dastur yaratishga intilamiz;

- foydalanuvchilarga sifatli xizmat koʻrsatish uchun tizimning yuqori ishlashi va tezligini taʼminlash kerak;

- dastur xavfsizligi muhim jihat, jumladan maʼlumotlarni himoya qilish va zaifliklarning oldini olish.

Python va Flask ishlab chiquvchilarni ushbu talablarni amalga oshirish uchun kuchli vositalar va kutubxonalar bilan taʼminlaydi, masalan, maʼlumotlar bazalari bilan ishlash uchun SQLAlchemy, shablonlarni yaratish uchun Jinja2 va soʻrovlar va javoblarni qayta ishlash uchun Werkzeug.

Texnik jihatlardan tashqari, ushbu texnologiyalarni tanlash katta ishlab chiquvchilar hamjamiyati va keng qamrovli hujjatlar tomonidan qoʻllab-quvvatlanadi, bu esa

ishlab chiqish jarayonini osonlashtiradi va muammolar paydo boʻlganda yechimlarni topadi.

Veb-ilovalarni yaratish uchun Flask-dan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qilishdir. Flask Django va FastAPI kabi boshqa veb-frameworkalar bilan ishlab chiqish qulayligi, unumdorligi, kengaytirilishi va hamjamiyatni qoʻllab-quvvatlash nuqtai nazaridan taqqoslanadi. Bundan tashqari, mobil ilovani maʼlumotlar bazalari, keshlash tizimlari va bulutli platformalar kabi zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyalashuviga alohida eʼtibor qaratiladi.

Flask-da umumkasbiy va ixtisoslik fanlar integratsiyasining veb-ilovasini ishlab chiqish, vositalarni tanlash va dasturni loyihalash va amalga oshirish tafsilotlarini yanada chuqurroq oʻrganamiz.

Avvalo, asboblari va texnologiyalarning toʻgʻri toʻplamini tanlash har qanday dasturiy mahsulotni ishlab chiqishda muhim qadamdir. Flask-da veb-ilovalarni ishlab chiqish uchun ushbu tanlov nafaqat veb-frameworkaning oʻzini, balki dasturning funktsionalligini taʼminlaydigan va ish faoliyatini yaxshilaydigan qoʻshimcha kutubxonalar va xizmatlarni ham oʻz ichiga oladi. Ushbu bosqichda ishlab chiquvchilar maʼlumotlar bazasi, versiyalarni boshqarish tizimi, sinov va disk raskadrovka vositalari va dasturni joylashtirish platformasi haqida qaror qabul qilishlari kerak.

Rivojlanish muhitini oʻrnatish Python va Flaskni oʻrnatishdan boshlanadi. Loyiha bogʻliqliklarini global Python muhitidan ajratish uchun virtual muhitdan (virtualenv) foydalanish tavsiya etiladi, bu kutubxonalar oʻrtasidagi ziddiyatlarni oldini oladi va qaramlikni boshqarishni soddalashtiradi. Flask va kerakli kutubxonalar oʻrnatish pip paket menejeri yordamida amalga oshiriladi. Maʼlumotlar bazasi bilan ishlash uchun Flask kengaytmalaridan foydalanish mumkin, masalan, SQLAlchemy bilan integratsiyalashuv uchun Flask-SQLAlchemy relyatsion maʼlumotlar bazalari bilan ishlash uchun qulay interfeysni taʼminlaydi yoki MongoDB kabi NoSQL maʼlumotlar bazalari bilan ishlash uchun Flask-MongoEngine. Texnologiya toʻplamini tanlagandan soʻng, keyingi qadam dastur arxitekturasini loyihalashdir. Rivojlanishga arxitektura yondashuvi asosan yakuniy mahsulotning moslashuvchanligi, kengaytirilishi va qoʻllab-quvvatlash qulayligini belgilaydi. Flask mikrofreymvorkom boʻlib, qatʼiy meʼmoriy cheklolvar qoʻymaydi, bu ishlab chiquvchilarga meʼmoriy uslubni tanlash erkinligini beradi. Biroq, bu aniq va samarali arxitekturani yaratish masʼuliyati ishlab chiquvchilarga tegishli ekanligini anglatadi. Ilovani mustaqil modullarga ajratishni oʻz ichiga olgan modulli yondashuv, ularning har biri funktsionallikning oʻziga xos qismi uchun javob beradi, ishlab chiqish va sinovdan oʻtkazishni soddalashtiradi, shuningdek, kelajakda dasturni kengaytirishni osonlashtiradi.

Xavfsizlik masalalari mobil ilovalarni ishlab chiqishda markaziy oʻrinlardan birini egallaydi. Flask dastur xavfsizligini taʼminlash uchun bir nechta mexanizmlarni taqdim etadi, jumladan saytlararo soʻrovlarni soxtalashtirishdan (CSRF) va saytlararo skriptlardan (XSS), maʼlumotlarni shifrlashdan va seansni boshqarishdan himoya qilish. Shaxsiy maʼlumotlarning himoyasini taʼminlash va dastur

funktsiyalariga ruqsatsiz kirishni oldini olish uchun foydalanuvchi autentifikatsiyasi va avtorizatsiya tizimini diqqat bilan ko'rib chiqish muhimdir.

Foydalanuvchi interfeysi (UI) ishlab chiqish mobil ilovalarni yaratishda asosiy rol o'ynaydi, chunki foydalanuvchi dastur bilan o'zaro aloqada bo'ladi. Flask kontekstida UINI ishlab chiqishda mobil qurilma ekranining turli o'lchamlariga moslashuvchi sezgir va intuitiv dizaynni yaratishga e'tibor qaratish lozim. HTML, CSS va JavaScript-dan foydalanish veb-interfeyslarni ishlab chiqishda standart yondashuv bo'lib, Flask Jinja2 shablon tizimi orqali ushbu texnologiyalarni server tomonidagi mantiq bilan integratsiyalashtirishni osonlashtiradi. Jinja2 shablonlari ishlab chiquvchilarga serverda olingan ma'lumotlardan foydalanishda dinamik HTML kontentini samarali yaratish imkonini beradi, bu esa sahifani qayta yuklamasdan interaktiv foydalanuvchi interfeyslarini yaratish imkonini beradi.

Mobil ilovalarni ishlab chiqishning muhim qismi ham ularning ishlashini ta'minlashdir. Bunga erishish uchun resurslarni minimallashtirish va siqish (CSS va JavaScript fayllari), resurslarni asinxron yuklash va keshlash kabi optimallashtirishning turli usullaridan foydalanish mumkin. Flask Flask-Assets kabi kengaytmalardan foydalanishni qo'llab-quvvatlaydi, ular statik fayllarni optimallashtirish jarayonini avtomatlashtiradi va shu bilan ilovalarni yuklash tezligini va umumiy foydalanuvchi tajribasini yaxshilaydi.

Server tomonidagi mantiqqa o'tadigan bo'lsak, Flask ishlab chiquvchilarga mijoz so'rovlarini bajarish uchun moslashuvchan marshrutizatsiya tizimini taklif qiladi. Marshrutlarni va ularga mos keladigan ishlov beruvchi funktsiyalarini aniqlash ishlab chiquvchilarga mijoz va server o'rtasidagi ma'lumotlar oqimini osongina boshqarish imkonini beradi, bu dasturda foydalanuvchining turli harakatlarini boshqarish mantiqini ta'minlaydi. Ma'lumotlar bazalari va boshqa tashqi xizmatlar bilan integratsiya Flask modullari va kengaytmalari orqali amalga oshiriladi, bu boy funktsionallikka ega murakkab veb-ilovalarni yaratishni osonlashtiradi.

Server mantig'ini amalga oshirish jarayonida dastur xavfsizligi muhim jihat bo'lib qolmoqda. Flask SQL in'ektsiyalari va CSRF hujumlari kabi keng tarqalgan tahdidlardan himoya qilish uchun o'rnatilgan mexanizmlarni taqdim etadi va Flask-Security kabi qo'shimcha kengaytmalardan foydalanish autentifikatsiya, avtorizatsiya, va foydalanuvchi sessiyasini boshqarish.

Flask yordamida mobil ilovani ishlab chiqishda test funktsionallikni rivojlantirishdan kam emas. Modulli testi, integratsiya testi va foydalanuvchi interfeysi testi ishlab chiquvchilarga xatolarni erta bosqichda aniqlash va tuzatish imkonini beradi, bu esa yuqori sifatli yakuniy mahsulotni ta'minlaydi. Flask PyTest va Flask-Testing kabi mashhur test tizimlari bilan integratsiyani qo'llab-quvvatlaydi, bu testlarni yaratish va ishga tushirish jarayonini soddalashtiradi [1].

Biz Flask-dagi veb-ilovani foydalanuvchi interfeysi va server mantig'ini ishlab chiqishning asosiy jihatlarini, jumladan, ishlashni optimallashtirish, xavfsizlikni ta'minlash va sinovdan o'tkazishning ahamiyatini ko'rib chiqdik.

Ilovani jonli efirga chiqishidan oldin uning barqarorligi va ishonchligini ta'minlashda PyTest yoki Flask-Testing kabi avtomatlashtirilgan test vositalaridan foydalanish ushbu jarayonni sezilarli darajada soddalashtirishi mumkin, bu esa ishlab chiquvchilarga alohida dastur komponentlarining ishlashini, shuningdek, ular o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni samarali sinab ko'rish imkonini beradi.

Sinov bosqichida foydalanuvchi interfeysining barcha elementlarining funktsionalligini, shuningdek, server tomonida amalga oshirilgan funktsionallikni tekshirishga alohida e'tibor beriladi. Modulli testlari ilovani individual funktsiyalari va usullarining ishlashini ajratish va sinab

ko'rish imkonini beradi, integratsiya testlari esa dasturning turli modullari va qatlamlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirni baholaydi, ularning to'g'ri integratsiyasini ta'minlaydi. Ko'pincha Selenium kabi veb-UI sinovini avtomatlashtirish vositalari bilan amalga oshiriladigan UI testi ilova turli brauzerlar va qurilmalarda to'g'ri ko'rsatilishi va ishlashini ta'minlashga yordam beradi.

Funktsional testdan tashqari, ishlash va xavfsizlik testlari muhim rol o'ynaydi. Ishlash testi ilovangizdagi to'siqlarni aniqlashga yordam beradi, bu esa uni sekinlashtirishi yoki serverlar yukini oshirishi mumkin. Load-Runner yoki JMeter kabi vositalardan foydalanish ko'p sonli foydalanuvchilar tomonidan bir vaqtda kirishni taqlid qilish imkonini beradi va shu bilan ilovani yuqori yuk sharoitida yuqori unumdorlik va barqarorlikni saqlab qolish qobiliyatini sinab ko'radi. Xavfsizlik testi tajovuzkorlar tomonidan ilova ma'lumotlari yoki funktsiyalariga ruqsatsiz kirish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan potentsial dastur zaifliklarini aniqlashga qaratilgan. OWASP ZAP yoki Burp Suite kabi vositalar ishlab chiquvchilarga dastur zaifliklari va xavfsizlik kamchiliklarini har tomonlama tekshirish imkoniyatini beradi.

Mobil ilovani ishlab chiqishning yakuniy bosqichi uni joylashtirish va qo'llab-quvvatlashdir. Joylashtirish mos hosting platformasini tanlash, server infratuzilmasini o'rnatish va ilovani nashr etishni o'z ichiga oladi. Ilovani unumdorligi va kengaytirilishi talablariga qarab, ishlab chiquvchilar an'anaviy veb-xosting, Amazon Web Services (AWS), Google Cloud Platform (GCP) yoki Microsoft Azure kabi bulutli xizmatlar yoki xizmat sifatidagi platformalar (PaaS) o'rtasida tanlov qilishlari mumkin. Heroku yoki DigitalOcean App Platform kabi ushbu variantlardan har biri o'zining afzalliklari va kamchiliklarini, jumladan, narxdagi farqlarni, boshqaruvning qulayligi va kengaytirilishini taklif qiladi.

Ilovani ishga tushirgandan so'ng, qo'llab-quvvatlash va yangilash bosqichi boshlanadi. Ilovani muntazam yangilash, aniqlangan xatolarni tuzatish, uning funktsionalligi va xavfsizligini yaxshilash muhimdir. Foydalanuvchilarning fikr-mulohazalarini olish ushbu jarayonning asosiy jihat hisoblanadi, chunki u ilovadagi kamchiliklarni aniqlash va keyingi rivojlanish yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi. Jira yoki GitHub Issues kabi loyihalarni boshqarish va muammolarni kuzatish tizimlaridan foydalanish loyiha ishingizni tashkil qilishni osonlashtiradi, bu sizga vazifalarni samarali rejalashtirish, ularning bajarilishini kuzatish va ishlab chiqish guruhingiz bilan muloqot qilish imkonini beradi.

Ushbu sahifada biz Flask mobil ilovasini sinovdan o'tkazish, joylashtirish va texnik xizmat ko'rsatishning asosiy jihatlarini ko'rib chiqdik. Ushbu bosqichlar ilovalarni ishlab chiqish hayotiy tsiklining ajralmas qismi bo'lib, uning sifati, ishonchligi va foydalanuvchi kutganlarini qondirishni ta'minlaydi.

Flaskda mobil ilovani ishlab chiqishning navbatdagi muhim jihatiga o'tsak, biz ilovani optimallashtirish strategiyalariga e'tibor qaratamiz.

Ilovani optimallashtirish uning ishlashi, tezligi va ilovani umumiy foydalanuvchi tajribasiga ta'sir qiluvchi asosiy omil hisoblanadi. Flask yordamida ishlab chiqilgan mobil ilova kontekstida optimallashtirish sahifani yuklash vaqtini yaxshilash, server samaradorligini oshirish va foydalanuvchining ilova bilan o'zaro aloqasidagi kechikishlarni minimallashtirishga qaratilgan bir qator harakatlarni o'z ichiga olishi mumkin [2].

Adaptiv veb-sahifa dizayni optimallashtirishda ham muhim rol o'ynaydi, bu dasturni turli qurilmalar va ekran o'lchamlarida to'g'ri ko'rsatishi va ishlashiga imkon beradi. Bootstrap yoki Foundation kabi CSS freymvorkdan foydalanish sezgir dizaynni ancha osonlashtirishi mumkin.

Ilovani optimallashtirishning muhim jihatlaridan biri ma'lumotlar bazasidan samarali foydalanishdir. Bunga

ma'lumotlar bazasi sxemasini to'g'ri loyihalash, ma'lumotlarni qidirishni tezlashtirish uchun indekslardan foydalanish va so'rovlarni bajarish vaqtini minimal- lashtirish uchun so'rovlarni optimallashtirish kiradi. Ishlab chiquvchilar qiyinchiliklarni aniqlash va hal qilish uchun profillash vositalaridan foydalangan holda ma'lumotlar bazasi ishlashini muntazam ravishda tahlil qilishlari kerak. Tez-tez foydalaniladigan ma'lumotlarni keshlash ma'lumotlar bazasi qo'ng'iroqlari sonini kamaytirish orqali dastur tezligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

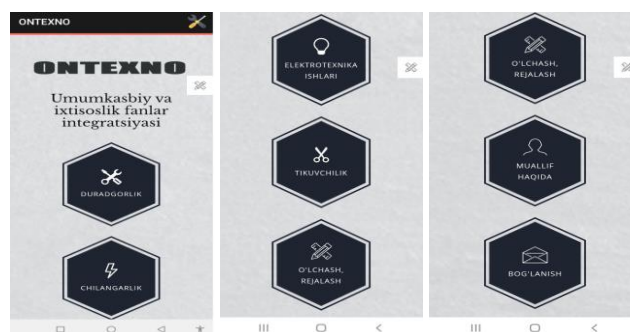
Sahifani yuklash vaqti foydalanuvchi tajribasi uchun muhim omil, ayniqsa mobil veb-ilovalarda. Uni kamaytirish uchun siz statik fayllarni (CSS va JavaScript) siqish va birlashtirish, resurslarni asinxron yuklash va tasvirlarni optimallashtirish usullaridan foydalanishingiz mumkin. WebP kabi zamonaviy tasvir formatlaridan foydalanish sifatini saqlab qolgan holda tasvir hajmini sezilarli darajada kamaytirishi va sahifalarning tezroq yuklanishini ta'minlaydi. Bundan tashqari, tasvirlar va videolar uchun Lazy Loading texnologiyasidan foydalanish ushbu element- larning yuklanishini foydalanuvchiga ko'ringuncha kechiktirishga imkon beradi va shu bilan sahifaning dastlabki yuklanishini tezlashtiradi.

Foydalanuvchi tomonidan ishlashni yaxshilash uchun ishlab chiquvchilar DOMni samarali yangilashni va kom- ponentga asoslangan yondashuvdan foydalangan holda yaxshilangan foydalanuvchi tajribasini ta'minlaydigan React yoki Vue.js kabi zamonaviy JavaScript freymvorki va kutubxonalaridan foydalanishlari mumkin. Qimmatbaho operatsiyalar va xotira oqishiga yo'l qo'ymaslik uchun Java Script kodining ishlashiga ham e'tibor berish kerak.

Ilovani turli qurilmalarda to'g'ri ko'rsatish va ulardan foydalanish qulayligini ta'minlash uchun sezgir dizayn zarur. Adaptiv tartiblar, media so'rovlar va sezgir tasvirlardan foydalanish ilova interfeysini ekran o'lchamlari va qurilma yo'nalishiga moslashtirish orqali ushbu

maqsadga erishishga yordam beradi. Bu, ayniqsa, mobil ilovalar uchun juda muhimdir, bu erda foydalanuvchilar turli xil ekran o'lchamlariga ega bo'lgan keng turdagi qurilmalardan foydalanishlari mumkin.

Muntazam ishlash testlari optimallashtirish jarayonining ajralmas qismidir. Google PageSpeed Insights, Lighthouse va WebPageTest kabi vositalardan foydalanish sahifani yuklash tezligini, manba samaradorligini va ilovalar mavjudligini baholashga yordam beradi. Ushbu vositalar ishlab chiquvchilar o'z ilovalarini optimallashtirish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan maxsus ishlash tavsiyalarini beradi [3].

1-rasm. ONTEXNO. Umumkasbiy va ixtisoslik fanlar integratsiyasining mobil' ilovasi

Xulosa qilib aytganda, veb-ilovalarni o'quv jarayoniga integratsiyalash ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning motivatsiyasi va faolligini oshirish, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun kuchli vositadir. Veb-ilovalar turli ehtiyoj va imtiyozlarga ega bo'lgan talabalar uchun ochiq bo'lgan yanada moslashuvchan va inklyuziv ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Прохоренко Н.А. Python.Самое необходимое. – Санкт-Петербург: БХВ-Петербург, 2011, –С.416.
2. <https://python.org>
3. <https://ontexno.uz>

REZYUME. Ushbu maqolada umumkasbiy va ixtisoslik fanlar o'rtasidagi chuqur o'zaro aloqani ta'minlash maqsadida veb- ilovalarni o'quv jarayoniga eng samarali integratsiyalashda qo'llanilishi mumkin bo'lgan usullar va algoritmlarni tahlil qilish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Bundan tashqari, mobil ilovani ma'lumotlar bazalari, keshlash tizimlari va bulutli platformalar kabi zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyalashuviga alohida e'tibor qaratiladi.

РЕЗЮМЕ. В данном тексте приведены рекомендации по анализу методов и алгоритмов, которые можно использовать для наиболее эффективной интеграции веб-приложений в учебный процесс с целью обеспечения глубокого взаимодействия общих и профильных дисциплин. Кроме того, особое внимание уделяется интеграции мобильного приложения с современными техно- логиями, такими как базы данных, системы кэширования и облачные платформы.

SUMMARY. This text provides recommendations for the analysis of methods and algorithms that can be used for the most effective integration of web applications into the educational process in order to ensure a deep interaction between general and specialized disci- plines. In addition, special attention is paid to the integration of the mobile application with modern technologies such as databases, cach- ing systems and cloud platforms.

XALQ PEDAGOGIKASI VATANPARVARLIK TUYG'ULARINI SHAKLLANTIRISH VOSITASI

T.A.Pazilov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: folklor, xalq og'zaki ijodi, adabiyot, ijod, urf-odat, bolalar fol'klori, madaniy yodgorlik, etnopedagogika, tarbiya, milliylik.

Ключевые слова: фольклор, устное народное творчество, творчество, традиции, фольклорные произведения, памятник культуры, этнопедагогика, воспитание, национальность.

Key words: folklore, oral folk art, creativity, traditions, folklore works, cultural monument, ethnopedagogy, education, nationality.

Bolalar fol'klori bolalar uchun dastlabki turmush darsligi, ma'naviy boyligidir. Quyida ushbu bolalar fol'klori janrlarning ayrimlarining farqli xususiyatlari va ularning tarbiyaviy roli haqida qisqacha to'xtalib o'tishni ma'qul deb topdik.

Qoraqalpoq xalq pedagogikasidan o'rin olgan alla(besik jiri)lari ham juda erta zamonlardan vujudga kelganligi ma'lum. U asta, nozik, halqqa dastur bo'lgan kuy ohangida bajariladi. Allalarni aytishga maxsus ijrochi talab etilmay, beshik tebratuvchi ona, buvi yoki boshqa allalovchi odam bajaraveradi. Hammaga ma'lum nozik ohangli, tayyor satrlar halq tomonidan asrlar davomida yaratilib kelingan

va ayni vaqtda ham uning yangi variantlari yaratilmoqda. Allaning bola tarbiyasida juda katta ahamiyatga ega ekanligi Orta Osiyoning mashhur olimi buyuk alloma Abu Ali Ibn Sino [1:368] tomonidan ham yuqori baholangan.

Ona allasi haqida fol'klorshunos olim A Tajimuratov "Qoraqalpoq halqining ta'lim tarbiyaviy dasturi alladan boshlanadi. Bu dastur butun O'rta Osiyo hattoki, dunyo xalqlarining bola tarbiyalash ishlarida asosiy o'rinni egallaydi..." [2:6] deb beshik kuylarini inson tarbiyasining asosi sifatida ko'rsatadi. O'zbekistonlik olim G.A.Mardonova o'zining ilmiy-tadqiqot ishini oilada bolalarni alla vositasida ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning

pedagogik imkoniyatlarini takomillashtirish” [3] mavzusida ilmiy faoliyat olib borishni ma’qul ko’radi.

Alla har bir xalqning tilida har xil nom bilan ataladi, masalan qoraqalpoq xalqi háyyiw deb atasa, qozoq xalqi áldi, turkmanlar esa xoo’di, qirgiz birodarlarimiz aldey ay, tojiklar alla deb atashsa, o’zbek xalqi ham alla deb atashadi. Allaning ohangida so’zlarida har bir xalqning o’ziga xos tabiatini, xulq-atvorini, matonatinini, vatanparvarligini his qilish mumkin.

Alla faqatgina beshikdagi go’daklargagina ma’naviy hordiq bag’ishlamasdan, beshikning yonida o’tirgan 9-10 yoshdagi bolalarga ham ta’sir qiladi. Bola uni tinglab o’tirib ma’naviy ozuqa oladi, onasiga yordam sifatida beshikni tebratganida, ular ham alla aytmoqni ma’qul ko’radi. Alla bolalarimizdagi mehribonlik, axloqiylik, vatanparvarlik va boshqa ijobiy xususiyatlarning uygonishiga turtki bo’ladi.

1977 yildan e’tiboran bosmadan chop etila boshlagan, dastlabki 20 tomdan iborat bo’lgan, Qoraqalpoq fol’klorining I tomida bolalarimiz uchun yaratilgan “Ertaklar” to’plab joriy qilingan [4]. Bu to’plangan ertaklar 113 ertakdan iborat bo’lib, u o’z ichiga 31 xayoliy, 41 hayvonotlar haqidagi va 41 turmush ertaklarini qamram olgan. Bu ertaklarning yordamida bolalarni boshlang’ich sinflarda o’qish davrlaridan e’tiboran vatanparvarlik ruhida tarbiyalash imkoniyatlari ortadi.

Mustaqilligimizning sharofati bilan O’zbekiston Respublikasi fanlar Akademiyasining Qoraqalpog’iston bo’limi, Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan Qoraqalpoq fol’klori atamasidagi 100 tomlikning bosmada chop etilishi, Shuning ichida 10 tomdan [5] iborat bo’lgan qoraqalpoq xalq ertaklarining joriy etilishi, ma’naviy qadriyatlarimizga yangichasiga nazar bilan qarab, Shu orqali milliy ongimizni boyitib, yosh avlodni vatanga sodiq farzandlar etib tarbiyalashdagi muhim qadam bo’lganligidan darak beradi. Bu 10 tomdan iborat bo’lgan ertaklarning tarkibi quyidagicha:

1. Xayoliy ertaklar – 84.
2. Sehrgarlik haqida ertaklar – 21.
3. Botirlik haqida ertaklar – 21.
4. Maishiy ertaklar – 54.
5. Didaktik ertaklar – 28.
6. Bolalar ertaklari – 23.
7. Hayvonotlar haqida ertaklar – 24.
8. Yumor va satirik ertaklar – 39.
9. Timsol ertaklari – 37.
10. Topishmoq ertaklari – 32 bo’lib, jami – 363 ertakni o’z ichiga qamrab olgan. 2000 nusxada xalqimiz nazariga taqdim etilgani bolalarimizni ruhlantirib yubordi.

Boshqa xalqlardagi kabi Qoraqalpoq xalq ertaklarida ham mafkuraviy mazmuni tarafdin kambaqallar bilan boylar, mutafakkirlar bilan ahmoqlar o’rtasidagi voqeahodisalar, munosabatlar hikoya etiladi. Bu voqea va hodisalarning mazmunida ijobiy va salbiy qahramonlarning xatti-harakatlari, erishgan yutuqlari va kamchiliklari ko’rsatiladi.

Bunday ertaklar orqali bolalar o’z xalqining o’tmishdagi hayoti va badiiy asarlari bilan tanishib oladi, Shu sababdan bolalarni tarbiyalashda xalq ertaklaridan keng turda foydalanish xalqimiz tomonidan bejiz urfga aylanmagan. Bolalarda ertak tinglashga bo’lgan qiziqish juda erta, 3-4 yoshligidan e’tiboran shakllana boshlaydi. Bolalar ulg’aygani sari uning ertaklarga bo’lgan ishtiyoqi ortib boradi. Bola ertakka berilib juda qunt bilan tinglaydi, u erdagi voqealarni, odamlar bilan hayvonlar o’rtasidagi munosabatlarni tahlil qiladi va ertakdagi ijobiy va salbiy qahramonlarni darhol ajratib oladi. Xalq ertaklari bolalar o’y-xayolini yuksaltiradi, ularni fikrlashga o’rgatadi.

Ertaklarda go’zal insoniy fazilatlar vatanparvarlik, kamtarlik, halollik, to’g’rilik va jasorat qadrlanadi, yolg’ochilik, qo’rqoqlik, maqtanchoqlik kabi odatlar qoralanadi, yaxshilik hushomadlanadi. Ertaklar o’zining oddiyligi, to’g’riligi, obrazliligi tarafdin bolalarga juda

tushunarli, qiziqarli bo’lib keladi va bolalar tomonidan oson va tez o’zlashtiriladi.

Ertakning asosiy hislatlaridan biri u xalqning o’tmishdagi hayoti, tarixi, psixologiyasi, dunyoqarashlari, urf-odat dasturlari bilan bog’langan.

Xorijiy olimlardan A.V.Krestovskiyning fikricha “Xalq ertaklari insonga butun hayoti davomida hamkor bo’ladi. U insonni barcha avvalgi avlodlar va butun insoniyat bilan bog’lovchi zanjirning birinchi bo’g’ini. Xalq ertaklarida mafkuraviy fikr ham, kuyga to’la obraz ham jamlangan. Tilning oddiyligi, gaplashish bayoniga yaqinligi, ko’rinishning boyliigi, syujetning yoqimlilikligi ertakdan ajoyib etnopedagogik vosita sifatida foydalanish imkonini beradi” [6:320].

Boshlang’ich sinf o’quvchilarida vatanparvarlik hislarini rivojlantirishda ertaklarning ahamiyati haqida bir nechta olimlar tadqiqotlar olib borgan. Ularning ichida o’zimizning maxalliy olimlarimizdan Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi O.M. Fayzullov o’zining “O’zbek fol’kloridagi lingvokul’turalarning inglizcha tarjimada berilishi (bolalar fol’klori va ertaklari misolida)” nomli ilmiy tadqiqot ishida “o’zbek bolalar fol’klori va ertak janrlari misolida lingvokul’turalarning universal, milliy-madaniy, gender, leksik-semantik, stilistik xususiyatlarini aniqlab, ularni ingliz tiliga o’g’irishda muqobilini topishdan iborat” ligi haqida aytadi [7].

Ertaklarda tajovuzkorlik, yolg’on qoralanadi, mehnat mukofotlanadi. Ertak bolalarga kuchli hislar bilan ta’sir ko’rsatadiki, ularda Vatanparvarlik, mehnat, ekologik munosabatlar madaniyatini rivojlantiradi, ba’zi hollarda bo’lsa tinglovchi o’quvchilarning o’zlari ham ertaklarga aylanib qolganligini sezmay qoladi.

Qoraqalpoq xalq o’g’zaki ijodiyotining kichik janrlari tematik jihatdan har xil bo’lib, ularning har biri o’z oldiga alohida mazmun va g’oyaviy vazifalarni aks ettirishga yo’naltirilgan. Bizning ota-bobolarimiz azaldan so’z hunarining ustalari sifatida o’z o’y-fikrlarini, his-tuyg’ularini qisqa va aniq aytib, boshidan kechirgan ijobiy va salbiy kechinmalaridan o’rgangan turmush tajribalarini bir ikki satr bilan tasdiqlashni, aniqrogi “toqsan ao’iz so’zdiñ tobiqtay tuiyin” bir jumlada ochib berishni dasturga aylantirgan. Binobarin, bittagina hikmatli gapda mujassamlashgan tushuncha tutash bir hajmli mazmunni berishi mumkin. Bunday uzun so’zni qisqartirib bayon qilishga naql-maqollar deymiz.

Boshlang’ich sinf o’quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda, qoraqalpoq fol’kloridagi naql-maqollardan ham o’rinli foydalanish maqsadga muvofiq keladi. Masalan, vatan xaqidagi, vatanga sadoqat xaqidagi naql-maqollar tarbiya ishlarida foydalanish uchun qulayligi bilan ko’zga tashlanadi. Masalan, “Qus qanati menen, Adam elati menen” [8:191], “Watan künnen sulıw, Altınnan qımbat”, “Watansız adam, baxıtsız bulbil” [8:13] kabi naql-maqollarni keltirib o’tishimizga bo’ladi.

Qoraqalpoq fol’klorining 100 tomligidan o’rin olgan naql-maqollar boshlang’ich sinf o’quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlarida keng imkoniyatlarga ega. Shuning uchun ham, Ata jurt altın besik”, “Atadan altaw tuwsañda, Watanıña jalğızsañ”, “Opasızda Watan joq, Soksanarda iyman joq”, “Eldiñ etegi ken” [9:13-14], “Tuwğan jerdey jer bolmas, Tuwğan eldey el bolmas” [9:18], “El aman, sen aman”, “Elden bezgen er bolmas” [9:26], “Elatin sıylagan er ozar, Elatsız qalğan jer tozar” [9:33], “Watanın satqan onbas” [9:36], “Watanın tınısh - sen tınısh”, “Watan – eldiñ anası, El - erdiñ anası” [9:15] kabi naql-maqollarni kelajakda boshlang’ich sinf darsliklariga qo’shish bolalarda vatanparvarlik xulq-atvorini hosil qilishda katta pedagogik vosita bo’lib hisoblanadi.

Boshlang’ich sinf o’quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda, alohida ahamiyatga ega bo’lgan fol’klor janrlarning ichida qaysilari boshlang’ich sinf

o'quvchilarining aql-o'y psixologiyasiga loyiq degan savol o'qituvchining diqqat markazida turishi bosh masalalardan bo'lishi zarur. Sababi, boshlang'ich sinf o'quvchilari murakkab masalalarni mujassam etgan ulug', goyaviy mazmunni, murakkab obrazlar bilan o'tkir syujetlarni, keskin nizolarni va keng qamrovli masshtabli kompozitsiyalarni birdaniga qabul qilish layoqotiga ega emas. Shuning uchun ham ularga beriladigan tushunchalarda oddiylikdan murakkablik sari yuksalib

boradigan qisqa, ixcham, jaydari mazmun va shakllarda berilishi zarur. Bu o'rinda, albatta, o'quvchining yosh xususiyatlari, tajriba va ko'nikmalar to'play olish qobiliyati, iste'dodliligi hisobga olingani ma'qul bo'ladi.

Umuman olganda, bolalar fol'klori, uning janrlari va ulardan foydalanish metodlari, yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning ma'naviy dunyosini bovitishda katta rol o'ynaydi.

Adabiyotlar

1. Абу-Али ибн Сино. Канон врачебной науки. В 10 томах. Т. II. - 3-е изд. - Т.: Изд-во мед. лит. Им. Абу-Али Ибн Сино, 1996. -С. 368.
  2. Тажимуратов Э. Каракалпак халық педагогикасы. - Нөкис: «Билим», 1996. 140-б.
  3. Мардонова Г.А. Ойлада болаларни алла воситасида маънавий-ахлокий тарбиялашнинг педагогик имкониятлари: Пед. фан. фалс. д-ри (PhD). дис. ... автореф. - Т., 2019. 56-б.
  4. Каракалпак фольклоры (көп томлык). 1-т. Ертеклер. - Нөкис: «Каракалпакстан», 1977. 363-б.
  5. Каракалпак фольклоры. Бас редактор Н.Қ. Аймбетов; Жууаплы редакторлар: А.И.Альниязов, Ж.Хошниязов. ӨзИА Каракалпакстан бөлими, Каракалпак гуманитар илимлер илимий-изертлеу институты. 67-76-т. - Нөкис: «Илим», 2014. 560-б.
  6. Крестовский А.В. Роль народной сказки в воспитании духовно-нравственных качеств младших школьников // Сибирский педагогический журнал. 2008. - №2. -С. 329.
  7. Файзуллоев О.М. Ўзбек фольклоридаги лингвокультуремаларнинг инглизча таржимада берилиши (болалар фольклори ва эртаклар мисолида): Пед. фан. фалс. д-ри (PhD) дис. ... автореф. -Т., 2019. - 58 б.
  8. Каракалпак фольклоры. Каракалпак халық нақыл-мақаллары. 4-т. -Нөкис: «Каракалпакстан», 1978. 348-б.
  9. Каракалпак фольклоры. Бас редактор Н.Қ.Аймбетов; Жууаплы редакторлар: А.И.Альниязов, Ж. Хошниязов. ӨзИА Каракалпакстан бөлими, Каракалпак гуманитар илимлер илимий-изертлеу институты. 88-100-т. - Нөкис: «Илим», 2015. 544-б.
- РЕЗЮМЕ.** Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishida, rivojlanishida, shakllanishida, barkamollikka etishishida bolalar fol'klorining o'rni va shu masalalarga bog'liq bo'lgan ayrim tadqiqodchilarning fikrlariga tuxtalib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье уделяется внимание роли детского фольклора в патриотическом воспитании, развитии, становлении и взрослении учащихся младших классов, а также мнениям некоторых исследователей по этим вопросам.

SUMMARY. The article pays attention to the role of children's folklore in patriotic education, development, formation and maturation of primary school students, as well as the opinions of some researchers on these issues.

JOQARÍ MATEMATIKANÍ OQÍTÍWDA CASE STUDY TEXNOLOGIYASÍNAN PAYDALANÍW

A.A.Saparova – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: dasturiy ta'lim, innovatsiya, innovatsion va pedagogik texnologiyalar, case study.

Ключевые слова: традиционное обучение, инновация, инновационные и педагогические технологии, case study.

Key words: traditional teaching, innovation, innovative and pedagogical technologies, case study.

Sonǵı jılları mámleketimizde tálim sıpatın hám ilimdi rawajlandırıw boyınsha bir neshe qarar hám pármanlar qabıl etilgen. Sonıń ishinde 2020-jıl 7-maydaǵı "Matematika tarawında tálim sıpatın asırıw hám ilimiy-izertlewlerdi rawajlandırıw is-ilajları haqqında"ǵı PQ-4708-sanlı Qararı qabıl etildi. Soǵan tiykarlanıp, studentlerge bilim beriwdiń zamanagóy innovacion metodların engiziw Ózbekstan Respublikası ekonomikasınıń keyingi 10 jıl ishinde dúnyanıń rawajlangan mámleketleri qatarına kiriwi, yaǵnıy 2030-jılǵa kelip ekonomikanıń sanaat hám texnologiyalıq tarmaqları boyınsha dúnyada jetekshi mámleketlerden birine aylanıwına tiykar jaratıwdaǵı áhmiyetli shártlerden biri esaplanadı. Ótken dáwir ishinde matematika ilimin hám tálimin jańa sıpat basqıshına alıp shıǵıwǵa qaratılǵan Qatar sistemalı jumıslar ámelge asırılmaqta [1].

Oqıw procesin jetilistiriwde jańa pedagogikalıq texnologiyalar hám interaktiv usıllardan paydalanıw oqıw materialınıń mazmunın óz betinshe úyreniw hám analiz etiw, studentlerdiń bilim, kónlikpe hám tájiriybelerin qalıplestiriwge unamalı tásir kórsetedi. Sonıń menen birge, rawajlandırıwshı tálimdi ámelge asırıw ushın keń imkaniyatlar jaratadı, bunda oqıtıwshı processti shólkemlestiriwshı yamasa másláhát beriwshı sıpatında háreket etiw imkaniyatın beredi.

Zamanagóy tálim procesi shaxstı rawajlandırıw, sociallastırıw hám ǵárezsiz, kritikalıq, dóretiwshilik penen pikirlew qábiletlerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan bolıwı kerek. Usı qábiletlerdi kórsete alatuǵın tálim innovaciyalıq tálim esaplanadı.

Pedagoglar dástúrli tálim - tálimniń ózgeshe modellerinen birine aylanganın kórsetti. Dástúrli oqıtıw belgili bir waqıt aralıǵındaǵı oqıtıw modeli bolıp, tálim procesi oqıtıwshıǵa kóbirek baǵdarlangan bolıp, temanı tanıtırıw, jarıtıp beriw, bekkemlew hám juwmaqlaw

basqıshlarınan ibarat. Dástúrli tálimde oqıtıwshı tálim procesiniń orayında turatuǵınlıǵı belgili, sonıń ushın dástúrli tálim bazıda oqıtıwshıǵa baǵdarlangan tálim dep ataladı. Oqıtıwshıǵa baǵdarlangan oqıw procesinde sabaqtıń maqseti hám onıń unamalı tárepleri tómendegi principlerge tiykarlanadı:

- Studentlerdiń oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın asırıw;
- Aldıńǵı bilimlerdi esapqa alıw;
- Studentlerdiń baslamasın qollap-quwatlaw;
- Oqıw materialın tiykarınan ámeliyat arqalı úyreniw;
- oqıw procesin eki tárepleme baylanıs penen támiyinlew;

Dástúrli oqıtıw modelinde kóbirek lekciyalar, soraw-juwaplar, ámeliy shınıǵıwlar qollanıladı, bunıń nátiyjesinde úyreniw nátiyjeliligi tómén boladı hám studentler oqıw procesiniń passiv qatnasıwshılarna aylanadı.

Bunnan tisqari, oqıtıwshılardıń izertlewleri sonı kórsetedi, dástúrli oqıtıwdı saqlap qalǵan halda, onı túrli usıllar menen bayıtıw studentlerdiń túsiniǵın asıradı.

Innovacion tálim pedagogikalıq shárt-sharayatlardı esapqa alǵan halda studentlerde ǵárezsizlik, baslamashılıq (jetekshilik), juwapkerlik, studenttiń tálim procesine tásirin tolıq ámelge asırıw, fizikalıq tárbiya, shaxstı rawajlandırıw, pikirlew hám dúnya qarasın bayıtıw imkaniyatın beredi. Olar ǵárezsizlik, ǵárezsiz dóretiwshilikli hám kritikalıq pikirlew paziyetlerin rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Bunday tálimniń ózgesheligi sonda, ol studenttiń hár tárepleme rawajlanıwı ushın qolaylı, zárúr shárt-sharayatlardı támiyinleydi, bul bolsa oqıtıwshılar tárepinen hár bir studentke individual qatnasta bolıwdı talap etedi [2].

Oqıw procesinde dóretiwshilik tapsırmaları, mashqalalı jaǵdaylar, rolli hám isbilermenlik oyınlar, tartıslar (talqılawlar), jarıslardan paydalanıw pedagogikalıq texnologiyalardıń jańa túrleri bolıp, shınıǵıwlardı shólkemlestiriwde oqıtıwshılar:

- hár bir studentte individuallıqtı kórip biliwi;
- studentke húrmet;
- studenttiń ruwxıy jaǵdayın durıs bahalay alıw;
- studenttiń qálewı hám qızıǵıwshılıqların esapqa alıw;
- hár bir studentke qarata kewli keń bolıw;
- studenttiń bilimi, qábileti hám umtılıwlarına isenim;
- hár bir student ushın qolaylı oqıw ortalıǵın jaratıw;
- studentke oqıwda jetiskenliklerge erisiwge járdem beriw;
- studentlerdiń óz betinshe yaki kishi toparlarda islewı ushın imkaniyatlar jaratıw;
- studenttiń qábiletleri hám shaxsıyatın rawajlandırıwǵa járdem beriw;
- oqıwshılardı ózleriniń iskerligin ǵárezsiz túrde qadaǵalawǵa, iskerliginiń nátiyjeliligini anıqlawǵa, jetiskenlik faktorları hám qátelerdiń aqıbetlerin analiz etiwge úyretiw;
- oqıw procesinde hesh bir studentke basım ótkermew;
- studenttiń jeke kemshiliklerin asırıw jibermeydi;
- studenttiń namısına tiymesten bilim ala almasa, sonday-aq, anıqlanǵan sebepler boyınsha qopál is-háreketlerdi saplastırıw;
- oqıtıwshı sıpatında hár bir studenttiń húrmeti, isenimine erisiw gerek.

Búgingi kúnde tálim joybarların islep shıǵıw hám tálim procesin zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında shólkemlestiriwde tómendegi texnologiya úlken áhmiyetke iye: “Case-study” texnologiyası keyingi waqıtta respublikalıq joqarı bilimlendiriw sistemasında kúnnen kúnge keń tarqalıp barmaqta. “Case-study” inglis tilindegi “case” sózinen alınǵan bolıp – chemadan, usıl, “study” – mashqalalı jaǵday; jaǵdaydı analiz etiw yaki mashqalanı analiz etiw - bul anıq, haqıyqıy mashqalalı jaǵdaydı analiz etiw arqalı studentlerdiń eń maqulın tańlaw qábiletin rawajlandırıwǵa xızmet etetuǵın texnologiya bolıp, onıń tiykarǵı wazıypaları: analitikalıq qábilet hám kritikalıq pikirlew esaplanadı. Rawajlandırıw, teoriya hám ámeliyattıń birligin támiyinlew, mashqalaǵa hár qıylı kóz qaras hám qatnaslardı kórsetiw, qararlar qabil etiw hám onıń aqıbetleri haqqında pikir bildiriw, anıq emeslik sharayatında alternativ variantlardı bahalaw kónlikpelerin qalıplestiriw [3].

Case-study studentlerdiń analitikalıq qábiletleri hám kritikalıq pikirlewlerin rawajlandırıw, teoriya hám

ámeliyattıń birligin támiyinlew, ásiyese joqarı matematikani oqıtıwda túrli jaǵdaylardı úyretiw hám analiz etiw arqalı wazıypalardı qoyadı. Tómende joqarı matematika páninen texnika qánigeligi studentleri ushın “Sızıqlı teńlemeler sistemasın sheshiw usılları”[4] temasındaǵı ámeliy jumıs misalı keltirilgen. Álbette, student onıń tálim tarawına jaqın bolǵan túsiniqler arqalı ámeliy tapsırmalar berseńiz, olar qızıqlıraq boladı.

1-jaǵday. Kárxanada 3 túrdegi A, B hám C ónimlerin islep shıǵarıw ushın I, II, III 3 túrdegi shıyki zatlardan paydalanıladı. Hár bir ónim túrinen bir birlik islep shıǵarıw ushın sarıplanatuǵın hár túrli shıyki zattıń muǵdarı (standartları) kestede keltirilgen. Tómendegi kestede kárxana paydalanıwı múmkin bolǵan hár bir túrdegi shıyki zattıń ulıwma muǵdarı da kórsetilgen.

Shıyki zat materialınıń túri	1 ónim ushın shıyki zat materialınıń qollanıw norması			Shıyki zat materialınıń ulıwma muǵdarı
	A	B	C	
I	5	12	7	2000
II	10	6	8	1660
III	9	11	4	2070

Kárxana hár bir túrdegi ónimnen neshe dana islep shıǵarıwı múmkin?

Mashqalaǵa qarap, bizde tómendegi teńlemeler sisteması payda boladı hám bul sistemasıń sheshimin tabıw studentlerge usınıs etiledi.

$$\begin{cases} 5x_1 + 12x_2 + 7x_3 = 2000, \\ 10x_1 + 6x_2 + 8x_3 = 1660, \\ 9x_1 + 11x_2 + 4x_3 = 2070. \end{cases}$$

2-jaǵday. Shıyki zat islep shıǵarıw prognozi. Kárxanada 3 túrdegi shıyki zattan paydalanıp, 3 túrdegi ónim islep shıǵarıladı. Kerekli islep shıǵarıw qásiyetlerin keste kórinisinde kórsetiw, studentlerge berilgen shıyki zat zapasları menen hár bir túrdegi ónimdi islep shıǵarıw kólemi anıqlaw wazıypası beriledi.

Jumıs hám tapsırmanı orınlaw basqıshları:

- Jumıstaǵı mashqalanıń tiykarǵı sebeplerin aytıw (óz aldına hám kishi toparlarda).

- Sızıqlı teńlemeler sistemasın sheshiwde teńlemelerdiń sanı belgisizlerdiń sanına teń bolıwın támiyinlew hám teńlemeler sistemasın sheshiwdiń eń qolaylı usılın tańlaw (óz aldına hám kishi toparlarda).

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Matematika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-4708-son qarori. -Toshkent: 2020 yil, 7 may.
2. Ziyomammedov B., Tojiev M. Pedagogical technology - a modern Uzbek national model. - T.: “Lider Press”, 2009. –P. 104.
3. Saparova A.A. “Features of the historical development of the case study method” / IJEMR Transactions, online available on 16th March 2022. Volume 11, Issue 3, -P.109-112.
4. Saparova A.A. «Chiziqli tenglamalar sisteması». / *International scientific and practical conference: youth, science, education: topical issues, achievements and innovations*. Abstracts of VIII International Scientific and Practical Conference 1-part.

REZYUME. Maqolada ishlab chiqarish va ta’lim jarayonini (oliy matematika misolida) zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida shakllantirishda “Case-study” texnologiyasini ahamiyati aks ettirilgan. Va bunda anıq, haqiqiy muammoli holatni analiz qilish orqali eng maqbul variantni tanlash qobiliyatini rivojlantirishga xızmat qilishi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье показано значение технологии «Case-study» в формировании производственно-учебного процесса (на примере высшей математики) на основе современных педагогических технологий. И анализируется, что оно служит развитию умения выбирать наиболее оптимальный вариант путем анализа конкретной, реальной проблемной ситуации.

SUMMARY. The article shows the importance of the “Case-study” technology in the formation of the production and educational process (using the example of higher mathematics) based on modern pedagogical technologies. And it is analyzed that it serves to develop the ability to choose the most optimal option by analyzing a specific, real problem situation.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI KOLLABORATIV TA'LIM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA O'QITISH

U.Q.Seytjanova – pedagogika fanlari nomzodi, professor

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: kolloboratsiya, 4K model, kompetentsiyaviy yondoshuv, kommunikativ munosabat, kreativ yondoshuv, tanqidiy fikrlash, individual yondoshuv.

Ключевые слова: коллобoрация, модель 4K, компетентностный подход, коммуникативный подход, творческий подход, критическое мышление, индивидуальный подход.

Key words: collaboration, 4K model, competence approach, communicative approach, creative approach, critical thinking, individual approach.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2022-yil 29-dekabr kuni Xalqaro kongress markazida “Ta’lim sifatini oshirish – Yangi O’zbekiston taraqqiyotining yakka-yu yagona to’g’ri yo’lidir!” mavzusidagi zamonaviy darsliklar ko’rgazmasida: “XXI asr kishisi uchun eng zarur bo’lgan “4K” ko’nikmasi bo’yicha ishlab chiqilgan (kritik fikrlash, kreativlik, kolloboratsiya, kommunikatsiya) ko’nikmalar, o’quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, jamoada ishlash va muloqot ko’nikmalarini shakllantirish” masalalariga alohida e’tibor qaratish kerakligi va “...darsliklar quruq ma’lumotlarni yodlatish, yoki shunchaki o’qish-yozishni o’rgatish bilan cheklanmasligi, ular orqali o’quvchilar nafaqat fanlarni, balki XXI asrda zarur bo’lgan hayotiy ko’nikmalarni ham o’rganishi” zarurligini ta’kidlash bilan birga, yangi darsliklarni tayyorlashda o’qituvchilar majburiyatlari haqida “...bugun darsliklar o’zgaryapti. Shunga yarasha o’qituvchilar ham o’zgarishi kerak” [1:4], - degan fikrlari boshlang’ich sinf o’qituvchilarini tayyorlash jarayonida yana ham katta mas’uliyatni talab qiladi.

4K modelidagi **kolloboratsiya** “Hamkorlikda ishlash” ta’lim texnologiyasi (Cooperative learning) – bu o’quvchilarning muloqot qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlardan biri bo’lib, juftlik yoki guruhli ta’limdan foydalangan holda tilni hamkorlikda o’rganishga uru beradi. “Hamkorlikda ishlash” ta’lim texnologiyasi (Cooperative learning) ilk marta pedagogika sohasiga J.Lankaster va A.Bell tomonidan XVIII asrda kiritilgan bo’lib, ular Angliyada mazkur metod asosida dars o’tiladigan maktab ochishadi [2:643], keyinchalik esa “hamkorlikda ishlash” ta’lim texnologiyasi (Cooperative learning) boshqa olimlar tomonidan kengroq o’rganildi. Jumladan, J.Devi ta’lim dinamik jarayon bo’lib, nafaqat fanga doir bilimlar berilibgina qolmasdan, o’zaro interaktsiya davomida olingan fikr-mulohazalar asosida o’quvchilarning muloqot malakasini rivojlantirish lozimligini ta’kidlaydi [3:55]. Mazkur yondashuv tarafdorlari R.Olsen va S.Kagan “Kolloborativ ta’lim texnologiyasi (Cooperative learning) – bu guruhli o’quv faoliyati bo’lib, guruhlardagi o’quvchilar o’rtasida ma’lumot almashinuvi bilan olib boriladi”, deb ta’rif bergan bo’lsa [4:8]. R.Slavin esa tilni hamkorlikda o’rganish – bu o’quvchilar kichik guruhda muammolarni ijtimoiy hal qilish uchun birgalikda ishlashidir deb ta’kidlaydi [5:194].

G.I.Shukina ta’limda faollikni ta’minlashni o’qituvchi va takabalar o’rtasida hamkorlikni tashkil etgan holda amalga oshirish mumkin deb hisoblaydi [6:36]. M.Garsiyaning fikriga ko’ra ushbu yondashuvning ijobiy taraflaridan biri – talabalar birgalikda ishlayotganda, ular o’z sheriklaridan o’rganish bilan birga, do’stlari bilan birgalikda ishlashdan zavqlanadi [7:10].

“Kolloborativ” (Cooperative learning) ta’lim texnologiyasining o’ziga xos xususiyati shundaki, talabalar pedagogik jihatdan tuzilgan mashg’ulotlarni bajarish davomida metodik o’rganishning muhim sharti hisoblangan ijtimoiylashuv jarayoni sodir bo’ladi. Ushbu yondashuv ustida ilmiy ishlarini olib borgan olimlar S.Kagan [8:450] va S.Viderxoldlar [9:284] ta’lim oluvchilarning kommunikativ aloqada o’quvchilarning kreativ fikrlash qobiliyatini oshiradi hamda, tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi deb ta’kidlaydi.

Ko’plab tadqiqotchilar “hamkorlikda ishlash” (Cooperative learning) ta’lim texnologiyasidan an’anaviy

ta’limda samarali foydalanish uchun e’tibor berilishi lozim bo’lgan elementlarni tadqiq etgan. Jumladan, D.V.Jonson, R.T.Jonson, I.J.Xolubek va P.Roylarning fikriga ko’ra, “Kolloborativ” (Cooperative learning) ta’lim texnologiyasida talabalarning muhokama qilishi, boshqa talabalarga yordam berishi yoki bir-birlari bilan o’zaro material almashishi muhim ahamiyatga ega bo’lsada, chinakam hamkorlikda bilim olishlari uchun to’rtta asosiy element bo’lishi kerakligini qo’yidagicha ta’kildagan. (1-rasm)

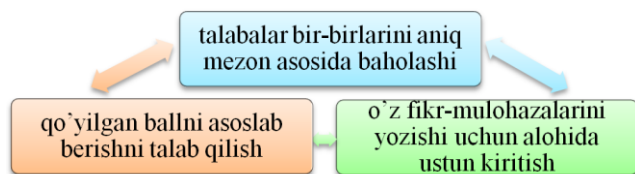
Ushbu olimlarning taklif etgan tarkibiy elementlari 4K modelidagi kolloboratsiya kompetentsiyasini talabalarda shakllantirish lozimligini inobatga olindi. Bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarini kolloborativ kompetentsiyasini rivojlantirishga qaratilib, bu jarayonda talabalar nafaqat o’zlarining ishini balki, guruhdoshlarining ham ishlarini baholashini maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarini 4K modeli asosidagi ta’limda kolloborativ (Cooperative learning) ta’lim texnologiyasini samarali qo’llash uchun tarkibiy komponent sifatida kiritish lozim deb hisoblaymiz.

4K modeli asosidagi ta’limda “hamkorlikda ishlash” (Cooperative learning) ta’lim texnologiyasini samarali qo’llash uchun tarkibiy komponent sifatida kiritish lozim deb hisoblaydi tadqiqotchilar [10:191]. Kolloborativ ko’nikma orqali talabani talaba baholashi guruhga o’z xatolarini bilish va ularni o’qituvchiga topshirishdan oldin xatolarni tuzatish imkoniyatini beradi. Bizningcha, talabani talaba baholashi qo’yidagi bosqichlarda olib borishni tashkil etish mumkin. (1-jadval)

Birinchisi bosqich	muayyan guruhdagi talabalar o’zaro bir-birlarining ishlarini baholash, bunda bir guruh tarkibidagi o’quvchilar bir-birlarini ishlarini baholaydilar. Bir-birining ishini ko’rib chiqib, qoniqarli natijalarga erishgandan so’ng, ularning ishlari ikkinchi usul yordamida baholanishi mumkin.
Ikkinchi bosqich	bir guruh vakillari boshqa guruh vakillari ishlarini baholashini nazarda tutiladi. Bu orqali talabalar boshqa guruh vakillarining ishlarini ko’rib chiqish imkoniyatiga ega bo’ladi va baholash jarayonida ular tengdoshlarining ishlarini o’zlari bilan taqqoslashi va hamkorlikda ishlab, xatolarini va kamchiliklarini aniqlashi mumkin. Bu jarayonda talabalar bir-birlaridan o’rganadi.
So’ngi bosqich	o’zaro baholashdan so’ng o’qituvchi talabalarning ishini tekshiradi. O’zaro tekshirishdan o’tgan ishlardan xatosiz natijalar olinishi kutiladi, chunki bitta ish uch marta tekshiriladi: o’z-o’zini tekshirish (bir guruh a’zolari), talabalar (boshqa guruh vakillari) va o’qituvchi tomonidan baholash.

Talaba yoki o'qituvchi tomonidan baholanishi har bir guruh a'zosining vazifasini, ularning topshiriqni bajarish uchun qo'shgan hissasini aniq bilishni yoki qatnashmaganliklari uchun jazolashni ta'minlab beradi [11:69]. Talabani talaba baholashda qiyinchilikka uchramasligi uchun mavjud S.Raxmidjati va hamkasblari tomonidan talabalarning nutq malakasini baholash uchun ishlab chiqilgan baholash mezon^[12:153] modifikatsiyallagan holda qo'yidagicha o'zgartirish kiritdik. (3-rasm)

Bu esa o'z navbatida talabalardan diqqat bilan tekshirish uchun bor bilim mahoratini ishga solishi va yuqori kognitiv fikrlash darajasi sifatida keltirilgan analiz va sintez qilishni talab etadi.

Guruh a'zolari topshiriqni bajarish davomida o'z vazifasini tushunib bajarishda shu bilan birgalikda guruh muvaf-

faqiyati uchun boshqa guruh a'zolariga yordam bera olishda qo'ldagi ijobiy ko'nikmalar shakllanadi:

- ✓ talabalarda o'zaro ijobiy munosabatni anglatishi;
- ✓ shaxsiy javobgarlik;
- ✓ o'zaro ijobiy munosabatlar;
- ✓ hamfikirlilik;
- ✓ individual javobgarlik;
- ✓ guruh a'zolarini qo'llab-quvvatlash;
- ✓ topshiriqni bajarishdagaqaratilgan kompetentsiyalar rivojlanadi.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash joizki, agar talabalar berilgan vazifani bajarishda guruhdagi har bir a'zoning muvaffaqiyati muhim ahamiyatga ega ekanligini tushunsalar, guruh a'zolari orasida ijobiy o'zaro munosabat shakllanadi. Natijada, guruh a'zolari vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun bir-birini qo'llab-quvvatlashi kerakligini tushunib yetadilar. Bu esa bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kollektiv ta'lim texnologiyasini qo'llash asosida ta'lim sifatini oshirish, pedagog-kadrlarning bilim va tajribasini xalqaro darajaga olib chiqish, oliy o'quv yurtlarining QS va THE xalqaro reytinglariga kirishi uchun maqsadli dasturni ishlab chiqishga, kasbiy ko'nikmalari rivojlanishiga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўljallangan Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони. // <https://lex.uz/uz/docs/5841063>
2. <https://review.uz/uz/post/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-2023-yil-uchun-murojaatno-masi-toliq-matn>.
3. https://uza.uz/uz/posts/darsliklar-ozgaryapti-shunga-yarasha-oqituvchilar-ham-ozgarishi-kerak_440060.
4. Yassin A.A., Razak N.A., Maasum N.R. Cooperative Learning: General and Theoretical Background // *Advances in Social Sciences Research Journal*. 2018. № 5(8) -P. 643.
5. Socratous M. (2014). The effects of cooperative learning arrangements on the social skills of pupils identified as having severe learning difficulties, who attend special primary schools. PhD dissertation. University of Exeter. – 2014. – P. 55.
6. Olsen R., Kagan S. About cooperative learning // In Kessler C. Cooperative Language Learning: A Teacher's Resource Book. New York: Prentice Hall. 1992. -P. 8.
7. Slavin R. Cooperative Learning: Theory, Research and Practice. 2nd ed. New York: Prentice Hall. 1995. -P. 194.
8. Щукина Г.И. Исследование активизации учебно- познавательной деятельности. // Советская педагогика. 1983. № 3. 36-37-6.
9. Garcia M. Ten important aspects of a 21st century foreign language teaching approach. // *European Journal of Foreign Language Teaching*. – 2021. – Vol 5 (5). – P. 1-19. doi: 10.46827/ejfl.v5i5.3834
10. Kagan, S. Cooperative Learning. San Juan Capistrano, Calif.: Kagan Cooperative Learning. 1992. –P. 450.
11. Wiederhold C. The Question Matrix // San Juan Capistrano, Calif. 1995. –P. 284.
12. Johnson D.W., Johnson R.T., Holubec I.J., Roy P. Circles of learning. Cooperation in the Classroom. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development. 1984. –P. 14.
13. Rottier J., Ogan B.J. Cooperative learning in middle-level schools. Washington, DC: National Education Association. 1991. –P. 112.
14. Kagan S., High J. Kagan structures for English language learners. // *ESL Magazine*. The information source for ESL/EFL professional worldwide. 2002. – P. 10.
15. McWhaw K., Schnackenberg H., Sclater J., Abrami P.C. From cooperation to collaboration: Helping students become collaborative learners // In Gillies R.M., Ashman A.F. Cooperative learning: The social and intellectual outcomes of learning in groups New York: Routledge Falmer. 2003. – P. 69-86.
16. Rachmijati C., Anggraeni A., Apriliyanti D. Implementation of blended learning through youtube media to improve students' speaking skill // *OKARA: Jurnal Bahasa dan Sastra*. 2019. № 13 (2) -P. 153-164. DOI: 10.19105/ojbs.v13i2.2424
17. Bekimbetova G.R. 4K tamoyili asosida o'quvchilarning Qoraqalpog' tili fanidan kollektiv ko'nikmalarini rivojlantirish paradigmasi // *International journal of recent scientific researcher's theory*. International scientific journal. ResearchBib Impact Factor: 7.1. Volume: 2. Issue: 2. February. 2024. ISSN: 2992-8885. uzresearchers.com. –P.191-198. (13.00.00; №14).

REZYUME. Ushbu maqolada 4K modeli bo'yicha tadqiqotlar tahlil qilingan. Maqolada bo'lajak boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentsiyasini rivojlantirishga qaratilgan kollektiv ta'lim texnologiyalarning ahamiyati va qo'llash usullari haqida aytib o'tilgan. Shuningdek, mavzuga doir ilmiy xulosalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье анализируются исследования модели 4К. В статье рассказывается о значении и методах применения технологий совместного обучения, направленных на развитие профессиональной компетентности учащихся будущего направления начального образования. Также даны научные выводы по теме.

SUMMARY. This article analyzes the research of the 4K model. The article describes the importance and methods of applying co-educational technologies aimed at developing the professional competence of students in the future direction of primary education. Scientific conclusions on the topic are also given.

INFORMATIKA SABAQLARÍ SÍPAT NÁTIYJELIGIN ASÍRÍWDA MASHQALALÍ TÁLIM TEKNOLOGIYALARINAN PAYDALANÍW

Q.A.Turmanov – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

Qaraqalpaqstan Respublikası pedagogikalıq sheberlik orayı

Tayanch so'zlar: uzluksiz ta'lim, informatika va axborot texnologiyalari darsi, dars shakli, dars turlari, interfoal metodlar, amaliy mashg'ulotlar, guruhlarda ishlash, muammoli ta'lim.

Ключевые слова: непрерывное образование, урок информатики и информационных технологий, формат урока, виды уроков, интерактивные методы, практические занятия, групповая работа, проблемное обучение.

Key words: continuous education, computer science and information technology lesson, lesson format, types of lessons, interactive methods, practical classes, group work, problem-based learning.

Tálım sapasın hám natiyjeliligin asırıwdıń eń áhmiyetli faktorlarınan biri – bul hár bir pedagog kadrıń bilim, kónlikpe hám kásiplik kompetentliginiń joqarı dárejede bolıwı menen baylanıslı bolıp, bunı támiyinlew házirgi kúnniń aktual wazıypalarınan biri esaplanadı. Búgingi kúnde ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde jańa pedagogikalıq texnologiyalar hámde innovaciyalardı engiziwge úlken itibar qaratılıp atır. Oqıtıwshı turaqlı túrde óz bilimin asırıp hám rawajlandırıp barıwı, jańa oqıtıw metodların úyneniwi hám oqıw procesin rawajlandırıwǵa itibar qaratıwı zárúr. Ol óz pánin tereń biliwi menen birge basqalargá óz bilimlerin ápiwayı hám túsiniikli tárizde jetkize alıwı da úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı.

Búgingi kúnde úzliksiz bilimlendiriwge qaratılıp atırǵan itibar tálım procesiniń natiyjeliligin artırıwda úlken orın tutadı. Bilimlendiriw procesinde oqıtıwdıń jańa forma, jańa innovaciyalıq hám informaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw arqalı tálım alıwshılardı hár tárepleme jetik kadrlar etip tárbiyalaw baslı maqsetlerden biri bolmaqta.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 6-oktyabrdegi “Informaciyalıq texnologiyaları tarawında tálım sistemasın jáneде jetilistiriw, ilimiy izertlewlerdi rawajlandırıw hám olardı IT-industriya menen integraciya qılıw is-ilajları haqqında”ǵı PQ-4851-sanlı qararında, informaciyalıq texnologiyalar tarawındaǵı kadrlardı tayarlaw sistemasın jetilistiriw “Cifrlı Ózbekstan – 2030” strategiyasın nátiyjeli ámelge asırıw, cifrlı texnologiyalardı rawajlandırıw hám kúndelikli turmısqa keń en jaydırıwdı támiyinlewdiń zárúr shártlerinen biri ekenligi ayrıqsha atap ótilgen [1].

Oqıwshılardıń pánge qızıǵıwshılıǵı oqıtıwshınıń tikkeley tásiiri astında qalıpleseди hám onıń pedagogikalıq tájiriyebesine de baylanıslı boladı. Oqıtıwshı óz imkaniyatınan kelip shıǵıp oqıtıw quralları, forma hám usılların qollap, onıń ámeliy iskerlik sistemasın jaratılıwına múmkinshilik beredi. Informatikanı úyreniw ushın motiv bolıp, birinshi nábette kompyuterge qızıǵıwshılıq esaplanadı. Kompyuter oqıwshılardı jańa múmkinshiliklerin kórsetiwı menen ózine tartadı. Ol dos hám járdemshi qural, ol pánge qızıqtırıwshı hám pútkil jáhán menen baylanıswǵa imkan beriwshi qurılma. Biraq, kún sayın kópshilik oqıwshılarga kompyuter derlik kúndelikli paydalanatuǵın ápiwayı texnika bolıp qalıp atır [2]. Degen menen kompyuterdi ápiwayı qurılma sıpatında emes, bálkim zamanagóy texnika, sheksiz múmkinshiliklerge iye qurılma sıpatında úyretiw búgingi kúnniń tiykarǵı máselelerinen esaplanadı. Bul mektep informatika oqıtıwshıları aldında turǵan aktual hám óz sheshimin kútip turǵan máselelerden biri esaplanadı.

Informatika hám xabar texnologiyaları pánin oqıtıwda búgingi kúnniń tiykarǵı talapları, yaǵnıy, sabaqlardı jańa pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında alıp barıw hám olardı sabaq proceslerine turaqlı engiziw talapları qoyılmaqta. Bunnan maqset oqıwshılarda óz betinshe, erkin hám kreativ pikirlewdi rawajlandırıwdan ibarat. Sabaq juwmaǵında bolsa qayta baylanısta, nátiyjege erisiwi kepillengen. Nátiyjeде “subyekt-obyekt” qatnasıqları “subyekt-subekt” qatnasıqlarına aylanadı. Bul processi nátiyjeli ámelge asırıwda interaktiv metodlardan maqsetke muwapıq orınlı paydalanıw tálım nátiyleligin asıradı [3].

Sabaq procesinde mashqalalı tálım texnologiyaların qollanıwda oqıtıwshılar hám oqıwshılar tárepinen tómendegi háreketler ámelge asırıladı: [4].

Oqıtıwshı	Oqıwshı
- oqıw materialı menen aldınnan tereńirek tanıswı;	- oqıw materialınıń mazmun-mánisin ańlawı;
- tema maǵlıwmatları tiykarında mashqalalı jaǵdaylar (jaratıw) dúziwı;	- mashqalalı jaǵday boyınsha óz betinshe pikirlewı;
- mashqalalı tapsırmalardı proektlew.	- bilim hám tájriybelerge súyeniwı;
	- tapsırmaların orınlawı.

Mashqalalı sorawlar hám tapsırmalardıń sheshimlerin tabıwda “VeNN diagramması”, “T-sxema”, “Balıq skleti” sıyaqlı mashqalalı tálım metodlarınan paydalanılsa maqsetke muwapıq boladı.

Biz mektepte informatika hám xabar texnologiyaları pánin oqıtıw procesinde mashqalanıń payda bolıwı hám de qoyılıwı, onıń sheshimin tabıw hám ámelge asırıw procesinde oqıwshınıń jeke aktivligin názerde tutatuǵın, óz betinshe dóretiwshilikke qábilettiligin rawajlandırıwǵa háreket etemiz. Bunıń ushın sabaqlarda oqıwshılarga jańa materialdı usınıwda, “tayın materialdı bermew” principine tiykarlanıw zárúr. Yaǵnıy, oqıwshılar oqıtıwshılar járdeminde úyrenilgen materialdı ulıwmalastıradı, mashqalalardı soraw kórinisinde qalıplestiredi hám sonnan keyin jańa temanı úyreniwge kirisedi hám sabaq rawajlandırılatuǵın xarakterge iye boladı. Jańa materialdı úyreniwdiń birinshi sabaǵında oqıwshılar toparlarga ajratıladı. Hár bir topargá tema boyınsha materiallar tarqatıladı, tema boyınsha qosımsha ádebiyatlar toplawǵa járdem beriledi. Sáykes temalar boyınsha sabaqlardı oqıwshılar menen birge olardıń miynetlerin esapqı alǵan halda shólkemlestiriw maqsetke muwapıq. Bunı sabaqtıń jańa bilimler beriw, materialdı dáslepki yamasa juwmaqlawshı bekkemlew sıyaqlı basqıshlarında ámelge asırıw múmkin. Oqıwshılar óz materialın qaysı kóriniste usınıwdı oylap kóredi hám oqıtıwshı menen máslahátlesedi. Sol sebepli házirgi waqıtta oqıtıwdıń jańa forması, yaǵnıy, joqarı klass oqıwshılar tárepinen kishi klaslarda sabaqlardı shólkemlestiriw hám ótkeriw sınaqtan ótkerilmekte.

Mashqalalı tálım texnologiyası usılında oqıwshılar aldında qandayda bir mashqala qoyıladı hám onı sheshiwde oqıwshı oqıw baǵdarlamalar boyınsha ólestiriwi zárúr bolǵan bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlarga iye boladı. Biraq, hár dayım da mashqalalı jaǵday jaratıw imkanı bola bermeydi. [5]. Misalı, fayllar hám papkalar buyırıqları menen islew oqıwshılar hám oqıtıwshılar ushın da quramalı esaplanbaydı. Biraq, keyingi ámeliyat sonı kórsetedi, oqıwshılar real turmısta 5-klass oqıwshıları “poisk faylov” buyrıǵın ulıwma qollay almaydı. Oqıwshılardı qızıqtırıw ushın bolsa teoriyanı “Siz fayldı joǵalttıńızba?” mashqalalı variantta bayanlaw hám “Ǵáziyneni tabıw” oynıń ótkeriw maqsetke muwapıq esaplanadı. Hár bir oqıwshı óz kompyuterinde tekst redaktorında ǵáziyne qaysı faylda jasırılǵanlıǵı boyınsha maǵlıwmatlı – xat jazadı, sonnan keyin onı qálegen papkaǵa jasıradı. Faylǵa alıp baratuǵın joldı dápterge jazadı. Basqa qaǵazǵa fayldı tabıw atributları kórsetilgen xat jazadı. Sonnan keyin oqıwshılar dóńgelek formada háreketlenip jaylasadı. Jazıp qaldırılǵan xatti oqıp qıdırıw sisteması járdeminde fayldı tabıw buyrıǵın orınladı. Fayldı tapqan oqıwshılar onı tabıw jolın jazadı hám xatti oqıp beredi. Solay etip, Informatikanı oqıtıw

procesinde oqıtıwdıń hár bir basqışında oqıwshılardıń óz betinshe úyreniw iskerligi procesin basqarıwǵa járdem beretuǵın, olardıń bilimlerin baqlawǵa itibar qaratuı lazım.

Oqıtıwdıń toparlı forması – tiykarǵı emes, bálkim oqıtıwdıń qosımsha forması bolıp tabıladı [6]. Ol tómén ózlestiriwshi oqıwshılardıń oqıwda artta qalıwına jol qoymaw hám qábiletli oqıwshılar ushın jaqsı sharayatlar jaratıw múmkinshiligin beredi. Oqıtıwdıń bunday formasın oqıwshılardıń individual parqı anıq kórinip turǵan klaslarda qollaw múmkin. Sabaqtıń basında oqıwshılardı jumıs maqsetin túsindiriw, tayarlangan tapsırmalardı hám olardı orınlawǵa kórsetpelerdi tarqatıw, toparlı islewdiń barısı hám nátiyjesin analizlew hám konsultaciýalar beriw kerek.

Tájiriye sonı kórsetedi, jumıstıń dáslepki basqıshlarında, ásirese 5-6 klaslarda, pán boyınsha bilim dárejeleri túrlishe bolǵan oqıwshılardı birlestiriwshi toparlar nátiyjelirek boladı. Topardıń barlıq aǵzalarınń aktiv islewine erisiw ushın toparlar quramın bir neshe ret ózgertiw kerek boladı. Eger toparda jumıs jaqsı barsa, ol halda quramdı almasurmastan aldındıday qaldırıw da múmkin.

Toparda islewdi shólkemlestiriwde tómendegi talaplardı ámel qılıw kerek:

- unamsız jaǵdaylardıń aldın alaw; toparlar bóliniw haqqında bilmewi kerek;
- oqıwshılar tapsırmalardı ózbetinshe orınlay alıwları múmkinligin járiyalap, toparlar boyınsha bólistiriw kerek;
- oqıwshılar ózleriniń oqıw imkaniyatlarına sáykes tapsırmalardı ózbetinshe tańlaw halatın jaratıw.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Axborot texnologiyalari sohasida ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni IT – industriya bilan integratsiya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4851 sonli Qarori. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi veb-sayti-www.lex.uz.
2. Абрамова Я.К. Смешанное обучение как инновационная образовательная технология. // Перспективы развития информационных технологий. 2014.
3. Abdugodirov A.A., Ishmuxamedov R., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar (ta’lim muassasalari pedagog-o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). – T.: «Istedod», 2008.
4. Yuldashev U.Yu, Boqiev R.R., Zokirova F.M. Informatika o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent: “Talqin”, 2004.
5. Долгова Т.В. Смешанное обучение – инновация XXI века Интерактивное образование: Информационно-публицистический образовательный журнал/учредитель ООО «А-Приор». 2017, №5.
6. Jumanova F., Avazova S., Jobborova G., Xusnetdinov U. Umumiy pedagogika asoslari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. –Toshkent: “Ishonchli hamkor” 2020.

REZYUME. Ushbu maqolada, informatika va axborot texnologiyalari darslarida o‘qitishning guruhli shakllarini qo‘llanish. Shuningdek, informatika va axborot texnologiyalari darslarida muammoli ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish bo‘yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается использование групповых форм обучения на занятиях по информатике и информационным технологиям. Также даются предложения и рекомендации по эффективному использованию проблемных образовательных технологий на занятиях по информатике и информационным технологиям.

SUMMARY. This article examines the use of group learning in computer science and information technology classes. It also provides suggestions and recommendations for the effective use of problem-based educational technologies in computer science and information technology classes.

KAM KOMPLEKTLI SINFLARDA MUSTAQIL ISHLARNI TASHKIL ETISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

S.A.Yuldosheva – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: kam komplektli umumta’lim muassasalari, sinflarni komplektlash, o‘quv jarayonini tashkil etish, mustaqil ish, individual topshiriq va tarqatmalar.

Ключевые слова: малооснащенные общеобразовательные учреждения, полные классы, организация учебного процесса, самостоятельная работа, индивидуальные задания и раздаточные материалы.

Key words: low-equipped general education institutions, complete classes, organization of the educational process, independent work, individual assignments and handouts.

Respublikamızda an’anaviy umumiy o‘rta ta’lim maktablari bilan bir qatorda chekka tumanlarda joylashgan kam komplektli maktablar ham faoliyat yuritib kelmoqda. Ma’lumki, avvalo, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda [1], O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagi “Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 140-sonli qarorida [2], keyin 2020-yil 20-iyundagi O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi, Moliya vazirligi hamda Sog‘liqni saqlash vazirligining “Umumta’lim muassasalarida sinflarni komplektlash hamda tarifikatsiya ro‘yxatlarini

Ameliy sabaqlarda oqıwshılardı usınıs etilgen tema boyınsha óz kózqarasın tabıw hám tiykarlaw tapsırmaları beriledi. Oqıwshılar ózleriniń pikirlerin tiykarlaw ushın esaplaw texnikası tariyxınan dáliller, ǵalaba xabar qurallarınan maqalalar, turmıstan alıngan qızıqlı hádiyselerden paydalanadı. Oqıtıwshi oqıwshılar tárepinen jol qoyılǵan kemshiliklerge shıdamlılıǵın kórsete biliwi, óz oqıwshısına iseniwi, tuwrıdan-tuwrı májbúrlewden jıraqlı bolıw, xoshametlewge kóbirek itibar beriwı kerek. Oqıwshi qáte etiwge haqlı, kóbinese óz qátelerin analiz etiwı, onıń bilim kónlikpeleriniń qalıplesiwinde áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda, zamanagóy pedagogok texnologiyalardıń zamanagóy informaciýalıq texnologiyalar menen birigiwi tálim procesi nátiyjeliligın asırıwı múmkin. Mashqalalı tálim texnologiyalarınan bilimlendiriwde paydalanıw, bilim alıwshılar hám oqıtıwshılar ushın bir qansha imkaniyatlar beredi. Bunda, bilim alıwshılarda, óz pikirlerin aytı alıw, dóretiwshilik, izleniwshilik, kishi toparlarda islese alıw, ózgerlerdiń pikirlerin tıńlaw sıyaqlı kónlikpelerin rawajlanıwına imkan jaratadı. Sonday-aq, oqıtıwshılar da bilim alıwshılar bilimlerin qadaǵalawda, olardıń bilimlerin analiz qılıwda bir qansha imkaniyatlarǵa iye boladı. Mashqalalı tálim texnologiyalarınan informatika hám xabar texnologiyaları sabaqlarında belgilengen talaplarda paydalanıw arqalı, sabaq nátiyjeliligın hám de onıń sapasın asırıwǵa erisiw múmkin.

shakllantirish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” 8-mh, 28, 124/1-sonli qaroriga muvofiq o‘quvchilar soni yetarli bo‘lmagan umumta’lim muassasalarida, olis (tog‘li, cho‘lli) hududlarda joylashgan umumta’lim muassasalarida hududiy xalq ta’limi bo‘linmalari va hududiy moliya organlari bilan kelishilgan holda komplekt sinflarni tashkil etish belgilangan. Jumladan, kam komplektli umumta’lim muassasalarida (filiallarda) boshlang‘ich sinf o‘quvchilari quyidagi hollarda bitta sinfga birlashtirilishi mumkinligi qayd etilgan [3]:

o'quvchilar soni 8 nafargacha bo'lgan I – IV sinflar;
o'quvchilar soni 12 nafargacha bo'lgan uchta boshlang'ich sinf;

o'quvchilar soni 24 nafargacha bo'lgan ikkita boshlang'ich sinf (I va III, II va IV sinflar).

Respublikamizda qishloq joylarda kichik va aholi yashaydigan olis hududlar (tog'li, cho'lli) mavjud bo'lib, bu joylarga bir sinfga belgilangan me'yordan anchagina kam bo'lgan 7 yoshli bolalar bo'lganda kam komplektli sinflar ochiladi. Bu shunday komplekt sinfki, unda bir o'qituvchi bir vaqtda bir necha sinfdan ishlaydi. Bu sinflarda soni 3 tadan 24 tagacha o'quvchi bo'lishi mumkin. Ya'ni, boshlang'ich sinflar komplekt (*1-sinf + 3-sinf; 2-sinf + 4-sinf; 1+2+3+4-sinflar*) tarzda birlashtirilib, o'quvchilarga ta'lim beriladi.

Kam komplektli umumta'lim muassasalaridagi ta'lim an'anaviyga nisbatan bir qator afzalliklarga ega. Bunda o'qituvchi har bir o'quvchi bilan individual yondashib ishlashi, ta'lim-tarbiyani samarali tashkil etishi kabi imkoniyatiga ega bo'ladi. Har bir bolaning individual xususiyatlari va yashash sharoitlarini yaxshi o'rganadi, sinfi boshqa-boshqa bo'lgan o'quvchilarning hamkorlik faoliyatini tashkil eta oladi. O'qituvchi har bir o'quvchidan tez-tez so'rab turish, ularning bilimidagi kamchiliklarni aniqlash va tuzatish, o'z vaqtida daftar tekshirishi mumkin bo'ladi. Bunday ta'limning tarbiyaviy ahamiyati ham bor: o'quvchining irodasi mustahkamlanadi, katta sinf o'quvchilarining kichik sinf o'quvchilariga yordam berishlari orqali sinfdan uyushqoqlik, ishchanlik, qiyinchiliklarni mustaqil va hamkorlikda bartaraf qilish, o'z-o'zini tekshirish malakasi tarbiyalanadi.

Maktablarda faoliyat yuritayotgan o'qituvchilar komplekt sinflarda ishlash tajriba va malakasiga ega bo'lishlari lozim. Bunday sinflarda o'quvchilarni o'qitishda o'qituvchilardan darslarga jiddiy tayyorgarlik ko'rish va salohiyatni talab etadi. O'qituvchi 45 daqiqalik darsni kompleks tarzda loyihalashtirib, ikkala sinf o'quvchilari bilan vaqtni to'g'ri taqsimlab ishlash jarayonini tashkil etishi kerak bo'ladi. Kundalik hayotda komplekt sinflarda ta'lim berayotgan o'qituvchilar ayrim qiyinchiliklarga duch keiyatganliklariga guvoh bo'lamiz. Jumladan, Surxondaryo viloyatining Sherobod tumanidan o'qituvchi Tozagul Usmonovanning (ism-familiyasi o'zgartirilgan) fikricha, bir o'quv soatida ikki sinfga, ikki mavzuda dars o'tish, o'quvchilardan mavzuni so'rash qiyin. Bunday sharoitda o'qiyotgan o'quvchilarga zamonaviy ta'lim berish imkoniyati yo'q. O'quvchilarda darsga qiziqish sust. O'lis hudud maktablarda komplekt sinflarda tahsil olayotgan o'quvchilarning shart-sharoiti bilan shahar maktablaridagi sharoitni qiyoslab bo'lmaydi. T.Usmonova boshlang'ich sinflarga ta'lim berishda ikki sinfga bir vaqtda o'tishi, alohida dars ishlama uchun konspekt yozib, ikki mavzuga tayyorgarlik ko'rishini, ikki o'quv reja, ikki xil darslik bo'yicha ishlashini qayd etgan [4]. Darhaqiqat, bunday sinflarda dars berish uchun o'qituvchi:

1. Har kuni darsga tayyorlanishi va turli fanlardan eng kamida 8 soat dars o'tishi kerak. Bunday sinf uchun darsni loyihalashtirish oddiy maktabdagi bir sinf bilan ishlashga qaraganda ko'p vaqt talab qiladi va ishlash darajasi qiyin. Nafaqat darsni loyihalashtirish, balki ikki xil sinfdagi ikki xil fan va mavzu (*ba'zida uch yoki to'rt xil sinfdan uch yoki to'rt xil fan va mavzu*)ni 45 daqiqaga muvofiqlashtirish anchagina vaqt talab qilishi bilan birga ular optimal pedagogik samara beradigan darajada faoliyatni yo'lga qo'yishi ham lozimdir. Bu esa bor tajribasi va mahoratini ishga solgan oliy toifali o'qituvchi uchun ham qiyin jarayondir. Ya'ni, o'qituvchidan tegishli bilimlarni bilishdan tashqari maksimal darajada kuch, sabot, uyushqoqlik, matonat, qat'iyatlikni talab qilinadi.

2. O'qituvchi bir sinf bilan darsning yarmi yoki 1/3 qismi davomida shug'ullansa (*o'tilgan mavzuni so'rash, yangi mavzu bayoni va mustahkamlash*), darsning qolgan

vaqtida o'quvchilar mustaqil ishlashiga to'g'ri keladi. O'quvchilar mustaqil ish bajarayotgan vaqtda o'qituvchi boshqa sinf bilan band bo'ladi.

3. Komplekt sinfdan ikki xil sinf o'quvchilarining diqqat-e'tibori bir-biriga chalg'ishi kuzatiladi. Ya'ni, bir sinf o'quvchilari, ayni vaqtda o'qituvchi rahbarligida ishlayotgan boshqa sinf o'quvchilarining xalaqit berishiga qaramay, mustaqil ishlashlari kerak bo'ladi. O'quvchilarda ham bunday muhitda ta'lim olish ko'nikmasini shakllantirish taqozo etiladi.

Bunday yondashuvda o'qituvchi ko'proq mustaqil ish shakllaridan, didaktik tarqatmalardan unumli foydalanib, o'quvchilarni band qilishi mumkin bo'ladi. Bir vaqtning o'zida ikki sinf o'quvchilariga ikki xil mavzuni o'rgatish, mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlovchi mashq va topshiriqlarni bajaritirish va o'zlashtirish darajasini nazorat qilish kabi vazifalarni amalga oshirish kerak bo'ladi. Komplekt sinflarda faoliyat asosan doimiy mustaqil ishlarni amalga oshirish bilan olib boriladi. Mustaqil ishlar darsning 50% dan ortig'ini tashkil etadi. Ikki sinf o'quvchilarning bir qismi bevosita o'qituvchi rahbarligida ishlasa, ikkinchi qismi o'qituvchi bergan topshiriqni mustaqil bajarish bilan shug'ullanadi. Bu jarayon muntazam almashinib turadi. Mustaqil ishning bajarilish hajmi va vaqti o'qituvchining boshqa sinf bilan olib boradigan ishning hajmi va vaqti bilan bog'liq bo'ladi.

Ona tili va o'qish savodxonligi fanini ikki xil sinfdan kompleks tarzda o'qitishda ham mustaqil ishlar amalga oshiriladi. Mustaqil ishlash jarayonida o'quvchilarda quyidagi bilim, ko'nikma va malakalar rivojlanadi: o'qib tushunish hamda mustaqil o'qib, bilim o'rtirish; tinglab tushuntirish; nutq so'zlash; yozish, grammatik savodxonlikni shakllantirish; o'z ishini mustaqil ravishda tashkillashtira olish, rejalashtirish; mayda muammolarni hal qila olish va o'z faoliyatida qo'llay olish; o'zgarlar nuqtayi nazarini tushuna olish va shaxsiy fikrga ega bo'lish; qiyinchiliklar oldida chekinmaslik; xatti-harakatlar, ish natijalari uchun mas'ullik kabilar.

Ona tili va o'qish savodxonligi fanini puxta o'zlashtirgan o'quvchi kundalik hayotda duch keladigan turli vaziyatlarda o'zini tanishtira olishi, suhbatdoshining fikrini tushunishi va unga mantiqli javob bera olishi, berilgan manbadan mavzuga oid materiallarni izlab topishi va o'rganishi, shaxsiy fikrini aytishi, bahs-munozarada erkin ishtirok etishi kerak bo'ladi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchining fikrlash salohiyatini, aqliy rivojlanishini, mantiqiy tafakkurini o'stirishi; o'quvchilarni o'z-o'zini, moddiy borliqni tilning ifoda vositalari yordamida ifodalashga hamda o'z fikri va his-tuyg'ularini ona tilining keng imkoniyatlari doirasida bayon eta olishga o'rgatishi lozim. Ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun kamkomplektli sinflarga mo'ljallangan o'quv-didaktik tarqatma materiallarni takomillashtirish hamda innovatsion usullarga asoslangan mustaqil ish shakllaridan foydalanish talabi ortib bormoqda. Ta'lim jarayonida o'qituvchi tomonidan o'quv-didaktik tarqatmalarning o'rinli va unumli qo'llanilishi o'quv sifati va samaradorligining oshishiga, o'quvchilarda mazkur fanlarga nisbatan mehr-muhabbat hissining kamol topishiga zamin hozirlaydi. Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun nashrdan chiqarilayotgan tayyor to'plam shaklidagi (jadvallar, sxemalar, asarlarga ishlangan suratlar, adiblarni suratlar va h.) hamda fan o'qituvchisi tomonidan o'quv dasturidagi mavzular yuzasidan tayyorlangan tarqatma materiallar amalda qo'llanilmoqda. Ba'zida sinf o'quvchilari tomonidan mustaqil ish tarzida tayyorlangan sifatli, talabga javob beradigan ishlar ham tarqatma sifatida ishlatilmoqda. Biroq ularning barchasi sinf bilan frontal ishlashda, butun sinfga yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash, takrorlash jarayonlarida qo'llaniladi. O'quvchilarning yakka tartibda ishlashiga mo'ljallangan topshiriqli tarqatma materiallar esa sinf o'zlashtirish

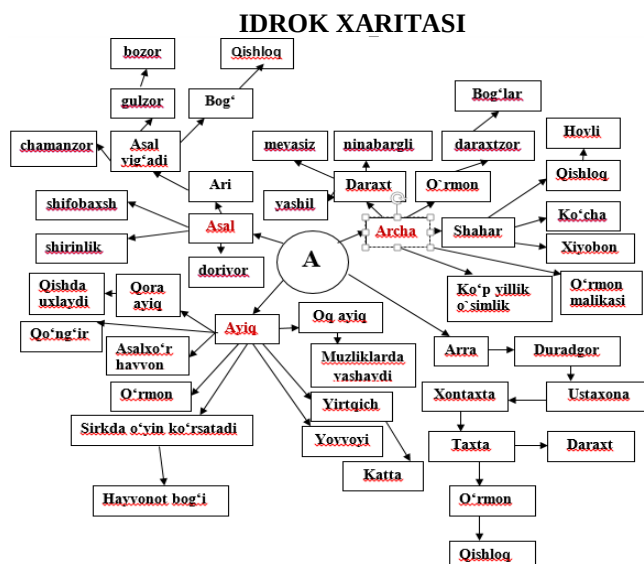
salohiyatiga qarab ijodiy yondashilib o'qituvchi tomonidan yaratiladi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, tarqatma didaktik materiallar o'quvchi dunyoqarashini, didini tarbiyalaydi. Tayyorlanadigan tarqatmalar sifatli, chiroyli dizayn va shaklda, ishlatishga qulay bo'lishi lozim. Estetik jihatdan o'ziga xos tarzda nafosat va did bilan yaratilgan har qanday tarqatma o'quvchilarda ruhan baland kayfiyat uyg'otadi va ishchanlik holatini oshiradi. Shu bilan birgalikda yaxshi, sifatli tayyorlangan tarqatma material sinf o'quvchilarida ijobiy taassurot uyg'otadi, ularning diqqatini o'qituvchiga va darsiga jalb etadi, o'quvchilarning ustozga nisbatan hurmat hissini orttiradi. Didaktik tarqatma materiallar o'quv jarayonida trenajyor vazifasini o'taydi va o'quvchilarda bilim, ko'nikma, malakalarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Tarqatma materiallarni darsning boshlang'ich qismida tarqatilishi maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv, avvalo, o'quvchilarning diqqatini jamlashga xizmat qilsa, ikkinchidan, mavzu yuzasidan ularning ma'lum bir tasavvurga ega bo'lishlariga yordam beradi. Shu bilan birga ularni yangi mavzu asosida yaratiladigan muammolar va g'oyalar haqida oldinroq o'ylashga majbur etadi. Yangi mavzuni o'zlashtirishda faollikka undovchi tarqatmalarni yaratishda sinf o'quvchilarining o'zlashtirish darajasiga qarab tabaqalashgan (darajaviy) topshiriqlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Ya'ni, o'zlashtirishning I darajasida o'quvchilar avval o'rgangan materialni bilishi tekshiriladi; o'zlashtirishning II darajasida tashqi yordamsiz esda qolganlar bo'yicha o'zlashtirilgan ma'lumotlarni qayta aytib berish va shular asosida namunaviy topshiriqlar yechish ko'nikmalari tekshiriladi; o'zlashtirishning III darajasida o'quvchilarning ijodiy fikrlash ko'nikmalari tekshiriladi. Quyida "Ona tili va o'qish savodxonligi" fanidan mustaqil faoliyatni tashkil etishga qo'llash mumkin bo'lgan ayrim individual topshiriqlar namunalaridan keltirib o'tamiz:

1-tarqatma. o', i, e unilari bilan boshlanuvchi so'zlar yozing. *Namuna:*

o'	i	e
O'yin	ish	Elak
O'jar	ishtaha	Etak
O'rdak	itoat	ertak
...	...	...

2-tarqatma. Jufflikda yoki yakka tartibda ishlash uchun mo'ljallangan. Berilgan "O", "I", "U" unli harflariga "Idrok xaritasi"ni tuzish. *Namuna:*

Bu kabi tarqatma materiallar o'quvchilarda mavzu bo'yicha o'z bilimlarini mustahkamlashga, mustaqil va ijodiy fikrlashga, lingvistik tushunchalarini boyitishga, nutqiy ko'nikma va malakalarining rivojlantirilishiga xizmat qiladi. Mustaqil ishlash uchun tavsiya etilayotgan mazkur didaktik tarqatmalar o'qituvchiga quyidagi imkoniyatlarni beradi: darsni frontal tushuntirishdan oldin ijobiy muhit yaratiladi; sinf o'quvchilarining diqqat-e'tiborini tortganligiga ishonch hosil qilinadi; o'quvchi ishonchini ta'minlaydi; dars jarayoni samarali tashkil etiladi; bahs, muzokara vaziyati uchun ijobiy muhit yaratiladi; o'quvchilarning vizual qabul qilish ehtiyojlarini ta'minlaydi; murakkab o'zlashtiriladigan mavzularni soddalashtirib, qulay yo'l bilan tushunishga yordam beradi va darsning sifatini kafolatlaydi; mavzu haqidagi axborot to'ldiriladi, kengaytiriladi.

Didaktik tarqatma materiallar o'quvchiga fanni oson va qulay o'zlashtirishga xizmat qilishi lozim. Shu bilan birgalikda tarqatmalar o'quvchilarni: tezroq anglashga; esda saqlashga; hech qanday qaydlarsiz butun e'tiborni noverbal axborotdagi asosiy g'oyalarga qaratishga; o'z taklif va mulohazalarini berishga; g'oyalar ustida amaliy mashg'ulot o'tkazishga, tahlil qilishga; olgan ma'lumotlarni amaliyotda, muammoli vaziyatlarda tatbiq eta olishga; kerakli daqiqlarda axborot to'plashga yo'naltiradi.

Xulosa qilib aytganda, tarqatma materiallar o'quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etishda ijobiy ta'sir etadi, u darsning ajralmas qismi sifatida oldindan tayyorlanishi kerak.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagi "Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 140-sonli qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining, 2020-yil 20-iyundagi "Umumta'lim muassasalarida sinflarni komplektlash hamda tarifikatsiya ro'yxatlarini shakllantirish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 8-mh, 28, 124/1-sonli qarori.
4. Kam komplektli sinflarda ta'lim muhiti qanday? Umumiy o'rta ta'lim 12.04. 2019. <http://marifat.uz/marifat/ruklar/umumii-urta-talim/2735.htm>.

REZYUME. Mazkur maqolada kam komplektli umumta'lim muassasalarida komplekt sinflarni tashkil etilishining omillari, ta'lim jarayonining afzalliklari va muammolari, samarali ta'limni tashkil etishda mustaqil ishlar, individual topshiriq va tarqatmalardan foydalanishning o'ziga xos jihatlari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описаны факторы организации полных занятий в малооснащенных общеобразовательных учреждениях, преимущества и проблемы образовательного процесса, особенности использования самостоятельной работы, индивидуальных заданий и раздаточных материалов в организации эффективного обучения.

SUMMARY. This article describes the factors of the organization of complete classes in low-equipped general education institutions, the advantages and problems of the educational process, the specific aspects of using independent work, individual assignments and handouts in the organization of effective education.

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

TALABALARDA BAXTLI OILA TO'G'RISIDAGI TASAVVURLAR SHAKILLANISHINING PSIXOLOGIK DETERMINATLARI

S.O.Abdurayimov – o'qituvchi

University of Business and Science universiteti

Tayanch so'zlar: ijtimoiy munosabat, shaxs, ijtimoiy identifikatsiya, qiziqishlar, stumillar, egolar, qobiliyatlar, xarakter va temperament.

Ключевые слова: социальная установка, личность, стимулы, эго, социальная идентичность, интересы, способности, характер и темперамент.

Key words: social attitude, personality, stimuli, egos, social identity, interests, abilities, character and temperament.

Mamlakatimizda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar va o'zgarishlar o'qitish va tarbiyalash nazariyasi va amaliyotida ham juda ko'p amaliyotlarni yuzaga keltirmoqda, jumladan "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi"ning 16-moddasining 3-bandida "Oila jamiyatning tabiiy va asosiy hujayrasi sanaladi va jamiyat hamda davlat tomonidan himoya qilinishga haqli" [1]. Yangi ijtimoiy sharoitlarda mavjud ijtimoiy-psixologik amaliyot metodologik va amaliy muammolarni nazariy jihatdan chuqur anglamasdan turib amalga oshirib bo'lmaydi, chunki mazkur mavjud muammolar hal qilinmasdan turib ta'lim va tarbiyada samaraga erishib bo'lmaydi. Ijtimoiy psixologiya sohasida ilmiy izlanishlar olib borayotgan olimlarning so'nggi ilmiy-nazariy ma'lumotlari, ilmiy izlanishlar natijasi nizoli oilalarga ijtimoiy psixologik sharoitlarini o'rganishni dolzarb muammo sifatida gavdalandirmoqda.

Yurtimizda o'sib kelayotgan yoshlarning oilaviy munosabatlarda bo'lishi mumkin bo'lgan nizolarning vujudga kelishining oldini olishning psixologik tomonlarini tadqiq etish orqali hamjamiyatimizni siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik taraqqiyotida ko'zda tutilga ijobiy o'zgarishlarga dahldorlik hissini tarkib toptirish bo'yicha zarur huquqiy-me'yoriy asoslar yaratimoqda. "Oilaviy munosabatlarni tartibga solish erkak va ayolning ixtiyoriy ravishda nikohlanib tuzgan ittifoqi, er va xotinning shaxsiy hamda mulkiy huquqlari tengligi, ichki oilaviy masalalarning o'zaro kelishuv yo'li bilan hal qilinishi, oilada bolalarni tarbiyasi, ularning faravon hayot kechirishi va kamoloti haqida g'amxo'rlik qilish, voyaga yetmagan va mehnatga layoqatsiz oila a'zolarining huquq va manfaatlarini himoya qilish ustuvorligi tamoyillari asosida amalga oshiriladi" [2] masalalari bilan bir qatorda ularni shaxslararo munosabatlarga ijtimoiy-psixologik tayyorlash, kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishlari ustuvor vazifasi sifatida belgilanganligi, ushbu muammoni ilmiy o'rganishga zarur asos bo'la oladi.

Oila munosabatlari deganda ijtimoiy psixologik jihatdan ma'lum jamoa munosabatini ya'ni yaqin qarindoshlar o'rtasidagi muloqot jarayonini tushunamiz.

Bunga eng avvalo, ota-ona va farzand, er va xotin, qaynona va kelin hamda shu kabi oila a'zolari o'rtasidagi muloqot munosabatlari tushuniladi. Tarixiy turmush tajribalaridan ma'lumki oiladagi eng nozik va ziddiyatli masalalardan biri bu qaynona va kelin munosabatlardir.

Oila davlat va jamiyat tayanchi, balki uning asosiy negizi hamdir. Har bir davlat va jamiyat sog'lom turmush-tarzigiga intilar ekan eng avvalo, bu masalani oila timsolida ko'rishadi. Shu nuqtai nazardan olib qaraydigan bo'lsak, bugungi kunda oila instituti jamiyatning barqarorlik kafolati bo'lib qolmasdan baliki uning kelajak istiqbolini ta'minlab bervchi omildir. Uning muqaddasligini e'tirof etish, daxilsizligini ta'minlash har bir inson ongi va tafakkurida, faoliyat turida, hissiy munosabatlarida birinchi hayotiy zarurat ekanligini inson omili nuqtai nazarida yondoshmoqligi zarur.

Oiladagi ijtimoiy psixologik muhitning barqarorligi ko'p jihatdan qaynona va kelin munosabatlarini qaysi darajada tashkil etilganligiga bog'liq desak masalaga to'g'ri yondashgan bo'lamiz. Ushbu masalani ilmiy

jihatdan tadqiq etar ekanmiz, oila degan muqaddas dargoh aynan mana shu qaynona va kelin funksional rolni bajaruvchi insonlarning xarakter xususiyati va dunyo qarashi timsolida, sog'lom yoki nosog'lom muhitni yuzaga keltirishi oydinlashmoqda. Bugungi kun jamiyatimiz oilalarida ma'lum ziddiyatli munosabatlar, nosog'lom psixologik muhit qaynona va kelin diologlarida aks etmoqda. Buning oqibatida oila a'zolari o'rtasida konflikt yuzaga kelib, muqaddas atalmish oila dargohi taqdiri xavf ositida qolishi oritib bormoqda. Ta'bir joiz bo'lsa aytish mumkinki, oilalarning buzilishiga sabab bo'luvchi ijtimoiy psixologik omillardan biri bu - aynan qaynona va kelin o'rtasida yuzaga kelayotgan munosabatlardagi ziddiyatdir.

Diniy bilimlar bilan to'yinga milliy qadriyatimiz oilada ota-ona va qaynona - qaynonaning o'zni beqiyos ekanligini barcha davrlarda avloddan-avlodga singdirib kelgan. Bugungi kunda insonni malohazaga chorlaydigan masalalar kun tartibida turibdi. Nega oldingi davrlarda oilada qaynona bir nechta kelin bilan ahil yashagan, hozirga kunda qaynona bilan bittagina kelin ham ziddiyatli munosabatlar iskanjasida qolib ketayotganligi kuzatilmoqda? Ushbu davrda kelinlarning barchasi qaynonasiga itoatda bo'lib hurmat ko'rsatgan bo'lsa, ayni vaqtda yakka-yu yagona kelin uning teskarisini amalga oshirmoqda.

Masalaga shu nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, yoshlarda yuzaki fikrlash tarzining vujudga kelganligi, oila muqaddasligi borasida etarli psixologik bilim va tushunchaning sayozligi, diniy bilimlarning etishmasligi, xususan shariat qoidalari va axloq normalariga nopsand yondashuvni kuzatish mumkin.

Qaynona va kelin o'rtasidagi munosabatlarga putur etishining asosiy omilini mana shu faktorlar bilan izohlash ayni haqiqatni yuzaga chiqaradi. Ushbu masalani yana bir tomoni borki, oilaga tashqi aralashuv jumladan er va xotin munosabatini qaynona o'g'lining xotiniga ijobiy muomalasini notug'ri talqin qilgan holda uni tanqid qilishi, ba'zi oilalarda o'g'lini kelindan "qizg'onish" holatlariga ega bo'lgan potologik yondashuvlarning mavjudligidir. Oqibatda kelinga nisbatan qaynonada dushmanlik hissining paydo bo'lishi, unga noto'g'ri munosabatda bo'lgan holda, har bir harakatidan kamchilik izlash borgan sari ortib boradi hamda onalik fitratiga putur etkazadi.

Shuning uchun ham bugungi kun talabalarning muvafaqqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlash asosida ilmiy-amaliy taklaif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Shu nuqtai nazarda yangi kelinlarga xonadon sohiblari qanday munosabatda bo'lish yuzasida diyarli umuman psixologik yondashuv yo'qligi yuzasidan fikrimizni bildirmoqchimiz. Bu masalaga befarq yondashuv nafaqat qaynon-kelin munosabatlarida balki oila a'zolari bilan istalgan vaqtda ziddiyatli vaziyatni yuzaga keltiruvchi ijtimoiy psixologik muhitga zamin bo'lishi mumkin.

Kelin bo'lish har bir qizning orzusi bo'lgani kabi, boshqa xonadonga kirib borish va undagi ijtimoiy psixologik muhitga adaptatsiya qilish haqidagi ichki xovotir barcha narsadan ustun ekanligini bir o'ylab ko'rsak maqsadga muvofiq bo'lardi. Biz bu masalada birorta bilim

va tushunchaga egamizmi? Yangi kelinda kechayotgan kuchli ruhiy holatni hisobga olyapmizmi? Uning adabatsiya jarayoniga munosib sharoit yaratib beryapmizmi? Undagi kuchli depression holatni yumshatish borasida qanday samarali psixologik munosabatni amalga oshiryapmiz?

Yangi muhit, har xil odamlar, xar xil xarakterlarni o'rganish va ular bilan munosabatning muvozanatli nuqtasini topish uchun qancha vaqt kerak? Bu holat kelinlarda kuchli yashirin stress holatni yuzaga keltirishi, asabiylashishi, o'zini boshqarishda qiynalishi va oqibatda o'ziga bog'liq bo'lmagan holda noto'g'ri gapirishi yoki xatoga yo'l qo'yishi masalasida biror bir mutaxassis gapirdim?

Yo'q!

Bu borada birorta yo'l – yo'riq ishlab chiqldimi? Yo'q! Yangi kelin tushayotgan xonadon sohiblar bu masalada bilim va tushunchaga etarli darajada egami? Yo'q!

Oddiy qilib aytganda bu masalani majoziy ma'noda tushuntirishni maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Xulosa qilib aytganda talabalarni baxtli oila to'g'risidagi tasavvurlar shakllanishining psixologik determinatlarini aniqlash asosida shaxsning munosabati shakllanishini ta'minlovchi ta'sirchan omillarni hamda mexanizmlarni ilmiy-psixologik nuqtai nazardan o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. "Talabalarining muvafaqqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlari" mavzusidagi maqola ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalar taqdim etildi:

✚ Mazkur muammoni hal qilshda talabalarining muvafaqqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlari aloqador omillarining ahamiyati va oila mustahkamligiga ta'siri, oiladagi nizolarni boshqarish bo'yicha xorij tajribalarini o'rganish er-xotin o'rtasidagi nizolarni hal etish bo'yicha maslahatlar, nizoli oilalar bilan ishlashda oila xaritasini tuzish

Adabiyotlar

1. BMT Bosh Assambleyasining Rezolyutsiyasi. 217 A (III).:1948 yil 10- dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksi. I bo'lim. 2-modda. 30.04.1998.
3. Eshmuradov O. Oila mustahkamligini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik omillari mavzusidagi psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi 2022.
4. Eshmuradov O.E. Oilaning ma'naviy-axloqiy xususiyatlari va oila mustahkamligini ta'minlash imkoniyatlari Academic research in educational sciences, 2021 ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES.
5. Eshmuradov O.E. Oilaviy munosabatlarda shaxs moslashuvchanligi xususiyatining oila mustahkamligiga ta'siri: doi: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.21.57.012> Obrazovanie i innovatsionnye issledovaniya ..., 2021.

REZYUME. Maqolada talabalarining muvafaqqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlashdan iborat ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishiga qaratilgan tushunchalar xosil bo'lishining tipologik xususiyatlarini o'ziga xos jihatlari va o'rganilganlik holatini tahlil qilish.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются типологические особенности формирования понятий, направленные на становление учащихся как личности в социальных отношениях, заключающиеся в выявлении социально-психологических детерминант понятий Успешная семья в конкретных аспектах и анализе состояния усвояемости.

SUMMARY. The article consists in determining the socio-psychological determinants of students' concepts about a sustainable family, which are aimed at the formation as a person in social relations, analyzing the typological features of identity and the state of study.

O'SMIRLARDA DAXLDORLIK FAZILATI IJTIMOIIY MUAMMO SIFATIDA

U.A.Aribjanova – o'qituvchi

Andijon davlat universiteti

Tayanch so'zlar: daxldorlik, ta'lim, tarbiya, motiv, ustanovka, fazilat, xususiyat, psixologik omil axloq, illat, tahdid, ma'naviyat, ma'rifat.

Ключевые слова: актуальность, образование, воспитание, мотив, институт, качество, особенность, психологический фактор, нравственность, порок, угроза, духовность, просвещение.

Key words: involvement, education, training, motive, institution, virtue, characteristic, psychological factor, morality, vice, threat, spirituality, enlightenment.

Mamlakatimizda yosh barkamol, istiqbolli avlodning jismoniy, intellektual va axloqiy jihatdan kamol topishiga ko'maklashish, ularni qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash kabi ustuvor yo'nalishlarni keng targ'ib qilishga qaratilgan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Qolaversa, mazkur masalada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1059-sonli qarorida yoshlarda "daxldorlik" va "mas'uliyat" kabi tayanch kompetensiyaviy fazilatlarini maktab yoshidan

texnologiyasidan foydalanish usullari o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

✚ talabalarining muvafaqqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlarini shakllantirish yosh oilalarda er-xotin munosabatlari o'ziga xos hududiy, etnik, jinsiy, yosh va individual psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan er-xotin munosabatlari shakllanishining eng nozik va hal qiluvchi shakli hisoblanadi. U yoki bu yosh oilaga xos bo'lgan er-xotin munosabatlari boshqa bir er-xotonga mos kelmasligi mumkin. Chunki yosh oilani yuzaga keltirgan er-xotinlar turli xil shaxslararo munosabatlar tizimi, turlicha taomilga ega bo'lgan oilalarda tarbiyalangan, shaxs sifatida shakllangan individlardan tashkil topadi. Lekin shunga qaramasdan maxsus psixologik tadqiqotlarda va ulardan olingan natijalar asosida yozilgan ilmiy psixologik adabiyotlarda yosh oilalarda er-xotin munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishining umumiy mexanizmlarga oid tegishli ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

✚ talabalarining muvafaqqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlari shakllantirishda oilaviy hayotning o'ziga yarasha notekisliklari, past-balandliklari, murakkabliklari, muammolari bo'ladi. Shunday murakkabliklardan biri yosh er-xotinning yangi ijtimoiy statusga, mavqega: er, kuyov, uylangan, oilali yigit, xotin, kelin, turmushga chiqqan ayol rollariga, o'zlar uchun yangi bo'lgan ijtimoiy muhitga, yangi oilaga moslashish jarayoni bilan bog'liq.

✚ talabalarining muvafaqqiyatli oila haqidagi tushunchalarining ijtimoiy-psixologik determinantlari shakllantirishda yosh oilalarda yuzaga kelganidan so'ng unda er-xotin munosabatlarining «kutilganidek» rivojlanishiga xalaqit qiladigan ko'plab ijtimoiy psixologik, etnik, hududiy, jinsiy omillar borki, yoshlarimiz ularning barchasi haqida oldindan xabardor bo'lishligi va ularning salbiy ta'sirlarini yumshatib, ijobiy jihatlarni rivojlantirishga tayyor bo'lishlari maqsadga muvofiqdir.

boshlab shakllantirish bo'yicha aniq ko'rsatmalar berildi. Shuningdek, mazkur masalada zamonamizda mafkuraviy, g'oyaviy va informatsion kurash kuchayib borayotgan hozirgi murakkab va tahlikali davrda turli xil ichki va tashqi, ochiq va yashirin tahdidlarga nisbatan o'smirlarda daxldorlik fazilatini shakllantirish ishlarini yangi bosqichga ko'tarish, yoshlarimizni turli mafkuraviy xurujlardan himoya qilishning psixologik omillarini tadqiq qilish, o'smirlarda yon-atrofdagi yuz berayotgan voqealarga

nisbatan daxldorlik fazilatini oshirish, mamlakatimiz mustaqilligi, tinch-osoyshta hayotimizga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan tajovuzlarga qarshi izchil kurash olib borishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining bir qator Qarorlarining qabul qilinishi ham jamiyatda mazkur masalaning nechog'lik muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

O'smirlar orasida daxldorlik fazilatini shakllantirish orqali destruktiv kuchlarga qarshi kurashning psixologik, ma'rifiy usullarini belgilash, bu borada ajdodlar merosi va jahonda qilingan ishlardan unumli foydalanish, o'smirlarni chetdan kirib kelayotgan tashqi va ichki tahdidlardan asrash, buzg'unchi g'oya va vayronkor mafkuralarga nisbatan mustahkam mafkuraviy immunitet shakllantirish tizimi elementlarining funksional integratsiyalashuvini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqishda, "Siyosiy psixologiya", "Ijtimoiy psixologiya", "Yosh davrlari psixologiyasi" fanlarini yangi manbalar bilan boyitishda foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi.

G'oyaviy, informatsion va mafkuraviy kurashlar kuchayib borayotgan hozirgi murakkab va tahlikali davrda yurtdoshlarimizning hayotga ongli va obyektiv munosabatini shakllantirish, yon-atrofdagi yuz berayotgan voqealarga daxldorligini oshirish, mamlakatimiz mustaqilligi, tinch-osoyshta hayotimizga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan tajovuzlarga qarshi izchil kurash olib borish vazifasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

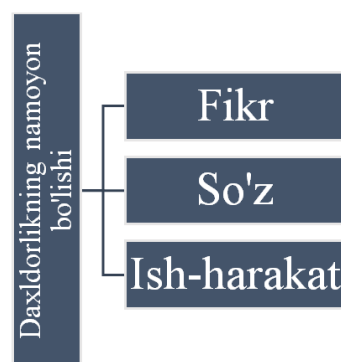
Bugungi kun islohotlarimiz Yangi O'zbekistonda fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish orqali "kuchli fuqarolik jamiyati", "ma'rifatli jamiyat" va "tashabbuskor jamiyat"ni barpo etmoqda va jarayonning o'zi ham bugungi islohotlarning natijasidir. Ammo shuni unutmaslik kerakki, biz yuqorida sanab o'tgan jamiyatlarning shakllanishi o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi va u uzoq davom etadigan ijtimoiy jarayondir. Fuqarolik jamiyatini qaror toptirish xalqimizning ma'naviy fazilatlarini yuksalishiga bog'liq. Biroq globallashuv sharoitida ma'naviyatning sayozlashuvidek ulkan muammo yuzaga kelmoqda va mazkur vaziyat terrorizm, diniy ekstremizm, aqidaparastlik, separatizm, odam savdosi, "ommaviy madaniyat", narkobiznes kabi tashqi va el-yurt taqdiriga loqaydlik, mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, oilaviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasiga e'tiborsizlik kabi ichki tahdidlarning paydo bo'layotgani ko'rsatmoqda.

Ularning barchasiga yoshlar tarbiyasidagi kamchiliklar, ma'naviyatning qashshoqlashuvi sabab bo'lmoqda. Bizningcha, buning asosiy sababi yoshlarimizda daxldorlik fazilati tarbiyasiga, uning ilmiy asoslariga yetarli darajada e'tibor qaratilmayotganligidir.

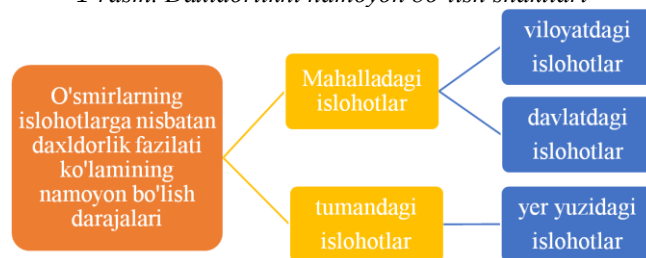
Ma'naviy-ma'rifiy qashshoqlashuv esa o'z-o'zidan odamning o'z xalqi, vataniga daxldorligining zaiflashuviga olib keladi. Bugungi kunda dezinformatsiya xuruji va vayronkor g'oyalarga qarshi tura oladigan mafkuraviy immunitetning "himoya", "qarshi kurash", "axborotni saralash" funksiyalari ham daxldorlik fazilatining shakllanganlik darajasiga bevosita bog'liq. Chunki daxldor inson har qanday ichki va tashqi tahdidlar hamda ularning oqibatlaridan ogoh bo'ladi, bu esa ularning aynan shu yot, buzg'unchi va vayronkor tahdidlarga nisbatan mustahkam mafkuraviy immunitetining shakllanganligidan ham darak beradi.

Mafkuraviy immunitetga ega bo'lgan shaxsning esa ma'naviy muhofazasi yanada mustahkamlanib boradi. Sababi unga ma'naviy tahdid va mafkuraviy xurujlar zarar yetkaza olmaydi. Shu bilan birga u ana shu xurujlarga qarshi kurashishni yaxshi o'rganib oladi. Loqayd, befarq, e'tiborsiz bo'lmaydi. Shu sababli fuqarolik jamiyatini barpo qilishda daxldorlik masalasiga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

davlatlar+butun yer yuzi kabilarga o'z daxldorligini anglay boshlaydi.

1-rasm. Daxldorlikni namoyon bo'lish shakllari

2-rasm. O'smirlarning islohotlarga nisbatan daxldorlik fazilati ko'lamining namoyon bo'lish darajalari

Har qanday holatda ham daxldorlikning dastlabki bosqichi keyingi bosqichga o'z ta'sirini o'tkazadi, unga zamin vazifasini o'taydi, qo'llab-quvvatlaydi.

Har bir oilaning tinchliligi bu – yurtning tinchliligidir. Demak, oddiygina ommaviy masala bo'lib ko'ringan daxldorlik ham butun boshli yurt tinchliligiga qilingan daxldorlikka aylanmoqda.

Ayni vaqtda, yoshlarimizda daxldorlik fazilatini shakllantirish, ularning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash uchun kurash ketayotgan bir paytda, ularga to'siq bo'luvchi qator mafkuralar mavjud va ular o'z g'oyalarini targ'ib qilayotganini, yoshlarimizni o'z g'oyalariga daxldor qilishga urinayotganini inobatga olish ham eng muhim ijtimoiy-psixologik masaladir.

Bizning vazifamiz ana shu vayronkor mafkuralarga qarshi immunitetni uyg'otish, shakllantirish asosida jamiyat ishiga, millat taqdiriga, Vatan istiqboli uchun daxldor, aloqador, javobgar shaxslarni shakllantirishdan iborat. Buning uchun mafkuraviy immunitetning vazifasini aniqlab olmog'imiz lozim. Ana shu yo'nalishlarda mafkuraviy immunitetning vazifalari, ya'ni insonni ma'naviy-ruhiy mudroqlikdan uyg'otish, har qanday voqelikka munosabat bildira olish, unga ta'sir ko'rsatish, jamiyat va umummilliy taraqqiyot uchun javobgarlik hissini, daxldorlik tuyg'usini namoyon etish orqali o'zini o'zi umummilliy manfaat yo'lida yo'naltira olish, safarbar eta bilish fazilatlarini yorqin namoyon qilishni taqozo etadi.

Ayni paytda, Sharq allomalari, xorij hamda mamlakatimizda aynan ushbu muammo bo'yicha nazariy jihatdan olib borilgan tadqiqotlar tahlili quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

Xulosalar

1. O'smirlarda islohotlarga daxldorlik fazilati shakllanishining psixologik omillari yuzasidan tarixda va bugungi kunda turli xil munozarali fikrlar mavjud bo'lib, bu qarashlar turli manbalarda Sharq va G'arb mutafakkirlari ijodida, ilg'or psixologiya vakillarining ilmiy asarlarida asrlar davomida sayqal topib kelgan, ammo aynan o'smirlarda islohotlarga daxldorlik fazilati shakllanishining psixologik omillari muammosi psixologiyada o'zining muayyan nazariy-metodologik bazasiga ega bo'lsa-da, ushbu muammoga daxldor tadqiqotlar ko'lami hali o'zining mukammal yechimlariga ega bo'lmaganligini ko'rsatdi.

2. O'smirlarda islohotlarga daxldorlik fazilati shakllanishining psixologik omillarini ijtimoiy psixologik muammo sifatida o'rganishga qaratilgan nazariy-ilmiy

manbalarni tadqiq etish daxldorlik tushunchasining tarkibiy va yondosh sifatlarini aniqlash va o'smirlarni islohotlarga daxldorligini oshirishning psixologik omillari haqida

batafsilroq mushohadalar yuritish imkonini beradi. Bu imkoniyat o'smirlarda daxldorlik fazilatini shakllantirish ishlarini jonlantirishga hissa qo'shadi.

Adabiyotlar

1. Газиев Э. «Общая психология». - Т.: Узбекистан национальное общество философов. 2010. -С. 548.
2. Давлетшин. М.Г. «Молодежная и педагогическая психология». -Т.: 2004.
3. Нишанова З.Т. и др. «Психолог развития возраст Педагогическая психология». - Т.: Национальное общество философов Узбекистана. 2018. -С. 332.
4. Ахмадов Н. Р. Психологические основы реабилитации дизадаптированных подростков. integration of science, education and practice. scientific-methodical journal, 3(3), -С. 79-84. 2022.
5. Ахмадов Н. Р.. Социально-психолого-педагогическая реабилитация дизадаптированных подростков. Science and Education, 3(2), 1045- 1053. 2022.
6. Рустамов Ш.Ш. Особенности математической компетентности практический психологов. Integration of science, education and practice. Scientific-methodical journal, 3(3), 59-64. 2022.
7. Рустамов, Ш. Ш. Корреляционный анализ пример по психологии. Корреляции в психологии. Science and Education, 3(3), 1100-1106. 2022.
8. Ахмедов А. А., & Зикиряева М. М. Психологические механизмы формирования социального воображения у подростков. Новый день в медицине, (1), 151-154. 2020.
9. Гайбуллаев А. А. Психология: происхождение и структура научного факта. Вестник интегративной психологии, 19(19), 115-119.

REZYUME. Mazkur maqolada o'smirlarda daxldorlik fazilatini namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari, jumladan, o'quvchilarni maktab ta'limi, oiladagi odat va islohotlarga bo'lgan daxldorligi o'rganildi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучены психологические особенности проявления у подростков качества причастности, в том числе, причастности учащихся к школьному образованию, семейным обычаям и реформам.

SUMMARY. In this article, the psychological characteristics of the manifestation of the quality of involvement in adolescents, including the involvement of students in school education, family customs and reforms, were studied.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

И.Б.Хакимова – старший преподаватель

Андижанский государственный университет

Таянч сўзлар: авлод, ракамли таълим, ракамлаштириш, дастур, мактабгача таълим.

Ключевые слова: поколение, цифровое образование, цифровизация, программа, дошкольное образование.

Key words: generation, digital education, digitalization, program, preschool education.

Ни для кого не секрет, что технический прогресс не стоит на месте. Каждый день мы встречаемся с электронными дивайсами, общаемся и взаимодействуем с искусственным интеллектом, используем их, в своих целях, не выходя из дома. Мы настолько привыкли быть среди технологий, что не можем представить свою жизнь без них. Ведь действительно, за последние два десятилетия общество достигло своей высшей точки в совершенствовании своих гаджетов и эксплуатации их. Но если для взрослых данное явление появилось относительно недавно, и большая часть старшего поколения хотя бы помнит жизнь до гаджетов, то современное поколение и представить себе не может какого это существовать без планшета, сенсорного телефона или компьютера.

Детей, которых с самого рождения окружает электроника, именуют «поколение альфа» и «поколение Z». Данные обозначения берут свое начало из популярной теории поколений историка У.Штрауса и демографа Н.Хау [5]. Суть данной теории заключается в том, что с периодичностью (примерно 15-25 лет) рождаются поколения людей, непохожие на предыдущие. Границы поколений достаточно подвижны, они могут удлиняться или сокращаться, а рожденные на стыке люди обладают чертами, присущими смежным поколениям. Люди определенной возрастной группы или социально-возрастной «когорты» склонны разделять друг с другом общий опыт, интересы, взгляды, ценности, убеждения, отношения и модели поведения, так как они росли в одинаковых культурно-исторических условиях, что определило их групповое сознание и самосознание. Хотя и оба поколения относятся к детям, выросших рука об руку с гаджетами, однако между ними есть существенная разница. Обращая внимание на «поколение Z», можно отметить, что это дети, родившиеся с 1995 по 2010, а «поколение альфа» соответственно дети, родившиеся после 2010. По отношению к технологиям «зуммеров» характеризуют как «цифровые туземцы» – те, кто смог легко освоить гаджеты и повсеместно ими пользоваться, а «поколение альфа», уже называют

«цифровые мастера». Это связано с тем, что новое поколение не знает ни одного дня вне электроники. С младенчества эти дети имеют дело с разными формами телефонов, планшетов, компьютеров, что дает им большую уверенность и гибкость в использовании их в своей жизни.

Такие исследователи как: Л.И.Ларионова, А.Ю.Горбунова [4] и другие выделяют вполне логичные причины, по которым новое поколение так хорошо справляется с новыми технологиями. Главной причиной, по праву, можно считать упрощение дивайсов, то есть переход к сенсорным экранам, где при нажатии красочной иконки ребенок сразу оказывается там, где ему нужно. Также можно отметить, что сильным влиянием является наглядный пример взрослых. Родители, которые возвращают новое поколение, сами нуждаются в этих технологиях, поэтому, когда ребенок появляется на свет он сразу будет воспитан на том, что нужно уметь пользоваться телефоном или планшетом. Более того, современные устройства в значительной мере облегчают уход за ребенком. Современному родителю проще оставить ребенка перед телевизором или планшетом на время, чем продумывать как совместно провести время. Следственно, можно заметить тенденцию сокращения возраста, при котором ребенок начинает использовать электронные дивайсы. Было показано, что за последние два года число детей, получающих гаджет до четырех лет, выросло в два раза. Более половины детей (53,7%) из исследуемой выборки знакомятся с гаджетом до двух лет, а 4,5% детей получили гаджет до полугода. 64,4% родителей признаются, что дают детям гаджет, чтобы отдохнуть от ребенка. Только 11,4 % родителей используют обучающие приложения, остальные включают детям мультфильмы. 28,1% детей до четырех заходят в интернет-пространство. Время первой встречи с гаджетом не связано ни с навыками самообслуживания, ни с капризами ребенка. Существуют уникальные инструменты когнитивного развития маленьких детей, которые лишь 12% родителей используется в таком качестве. Остальные либо отвер-

гают их, либо используют для исключения ребенка от общения с собой.

В связи с данной тенденцией возникает вопрос о важности внедрения информационных технологий в образовательную сферу. Но сначала обратимся к термину. Цифровая образовательная среда (ЦОС) – совокупность программных и технических средств, образовательного контента, необходимых для реализации образовательных программ в том числе с применением электронного обучения, дистанционных образовательных технологий, обеспечивающая доступ к образовательным услугам и сервисам в электронном виде. Насчет важности ЦОС размышлял не один ученый. Задолго до COVID-19 в отечественных научных психолог педагогических кругах уже была обозначена проблема цифровизации образования. Так Р.Р.Гатулин и Д.А.Колупаева [2] в своих работах рассматривали перспективы онлайн-образования в России. Более того было множество исследований на тему цифровых технологий в образовании (В.Ахметжанова, А.В.Юрьева [1] и др.). Данная тема все ещё остается актуальной по сей день. Дошкольников все больше окружает цифровые аудио-видеокини, гаджеты, интерактивные игрушки и многое другое, которые чаще всего направлены на развлекательный характер, нежели развивающий или обучающий. Следственно данное явление может негативно сказаться на развитии ребенка.

Так, ученые считают, что в зоне риска является психологическое и физическое благополучие ребенка. Психолог и педагог Л.С.Выготский [3] считал волевое поведение социальным, при этом источник развития детской воли указывал во взаимоотношениях ребенка с окружающим его миром. В случае психологического аспекта многие педагоги считают, что при часто времени препровождении перед гаджетом ребенок будет утрачивать желание получать информацию и взаимодействовать с миром, а следственно это приведет к пассивности во многих сферах жизни. Это также отразится на желании социализироваться и коммуницировать не только со сверстниками, но и со взрослыми, что приведет к искажению социальной адаптации: неумение выстраивать коммуникации со сверстниками, неумение слушать, понимать задания и т.д. Отдельно хочется отметить речь. Нарушения речи наблюдает большинство специалистов. Речь относится к одной из самых сложных высших психических функций человека. Она организует и связывает такие психические процессы как внимание, восприятие, память, мышление. Речь связана с мышлением, нарушение речи говорит о нарушении мышления. Говоря о физическом развитии наиболее частые последствия: нарушение режима дня, информационный перегруз, приводящий к нервным тикам, замедлениям развития психических функций, нарушения речи, ухудшение зрения, искривление позвоночника.

Однако не смотря на негативную составляющую данного явления, в ней также присутствует и положительные стороны влияния. Исследования греческих ученых N.Vernadakis, A.Avgerinos, E.Tsitskari, E.Zachopoulou [12] доказали эффективное влияние цифровой среды на формирование когнитивных, эмоциональных и лингвистических навыков у детей дошкольного возраста. Авторы подчеркивают, что обучение дошкольников посредством компьютерных технологий является интерактивным процессом, а следовательно, оказывает положительное влияние на развитие академических навыков (письмо, чтение,

математика и т.д.). X.Gao [7] получены результаты в ходе исследования, иллюстрирующие важность применения цифровизации в умственном развитии детей, абстрактном мышлении и последующем обучении на ступени начальной школы. H.Parrete, C.Blum [8], S.McKenney, Voogt [11], A.G.Shawared [10] полагают, что компьютер может выступать эффективным инструментом поддержки процесса обучения, так как способствует умственному, творческому и речевому развитию дошкольников. Более того J.Siraj-Blatchford [9] рассматривает цифровую среду как педагогическую технологию, которая способствует когнитивному развитию детей, освоению школьных предметов. Автор полагает, что информационно-компьютерные технологии играют важную роль в формировании «вычислительного мышления», требующего абстракции, действий разбиения проблемы на этапы для ее решения.

Также не стоит отрицать и влияние педагога в данной теме. Ведь в образовательной организации взаимодействие дошкольника с электронным устройством осуществляется через педагога, поэтому очень важно правильно преподнести занятия, связанные с использованием гаджетов и знать индивидуальные особенности воспитанников. Так или иначе среди экспертов все еще присутствует беспокойство по поводу влияния цифровизации на дошкольника, поэтому был составлен рекомендации для работников управления образования и педагогов-воспитателей:

1) необходим учет специфики детей дошкольного возраста, обусловленный пониманием формирования различных психических новообразований в детях и создание необходимых для этого условий.

2) необходим учет дополнительной нагрузки на педагогов, в связи с необходимостью освоения ЭСО, регистрации на цифровых площадках, технических сложностей во многих дошкольных учреждениях.

3) необходима разъяснительная работа с родителями относительно влияния цифровых устройств на детей, с целью сокращения общего времени проведения детей за цифровыми устройствами.

4) использование ЭСО при работе с детьми дошкольниками не должно замещать живое общение с воспитателем, педагогом, сверстниками и не превышать установленных СанПином норм.

5) необходимо учитывать общее количество времени, проводимое детьми за цифровым устройством, при создании СанПинов, ФГОСов, методичек про использование ИКТ в детских садах. Существует необходимость осмысления и правильного подбора методов, форм и средств воспитания, которые в свою очередь смогут сделать воспитательный процесс не только продуктивным, но и интересным.

Таким образом, исходя из всего вышеперечисленного можно склониться к тому, что цифровизация это противоречивый процесс, который все еще вызывает бурные споры. Однако не стоит отрицать, что использование цифровых технологий открывает новые горизонты в образовательной деятельности педагогов и позволяет интереснее проводить занятия с детьми. Цифровая образовательная среда включает в себя не только технический уровень, то есть применение в обучении информационных технологий, но и комплекс различных условий (планирование образовательного процесса; взаимодействие всех его участников – педагогов, родителей, детей; мониторинг результатов обучения и т.д.), позволяющих ребенку освоить образовательную программу.

Литература

1. Ахметжанова Г.В., Юрьев А.В. Цифровые технологии в образовании //БГЖ. 2018. №3(24). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-tehnologii-v-obrazovanii-1> (дата обращения: 19.04.2023)
2. Касимова Г.Н. Формирование высших психических функций ребенка и виртуальная среда // Цифровое образование: прогресс или деградация? Материалы Всероссийской междисциплинарной научно-практической конференции. –М.: «Русь». 2021.

3. Выготский Л.С. Психология развития ребёнка. 699 изд. - Москва: «Эксмо», 2004. -С. 311.

4. Ларионова Л. И., Горбунова А. Ю. Сравнительное исследование интеллектуального развития детей дошкольного возраста в условиях цифровой среды. //Экопсихологические исследования—6: экология детства и психология устойчивого развития. №. 6. -С. 465-469. 2020.

5. Ожиганова Е. М. Теория поколений Н. Хоува и В. Штрауса. Возможности практического применения //Бизнес-образование в экономике знаний. 2015. №. 1 (1). -С. 94-97.

РЕЗЮМЕ. Мақолада рақамли технологияларнинг мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига таъсири ҳақида фикр юритилади. Янги авлоднинг бошқаларга нисбатан тутган ўрни ва аҳамияти кўриб чиқилади. Ушбу мавзунинг долзарблиги сўнгги ўн йилликлар давомида рақамли технологиялар ҳаётиимизнинг ажралмас қисмига айланганлиги билан боғлиқ. Ҳозирги авлод болалари ҳаётда ушбу технологиялардан тинимсиз фойдаланиб воқеа етмоқда. Ўқитувчиларнинг вазифаси бу ҳодисанинг аҳамиятини тушуниш ва кўплаб омилларни ҳисобга олган ҳолда болаларни ўқитиш усуллари сифатли танлашдир.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены размышления на тему влияния цифровых технологий на развитие дошкольников. Рассматривается роль и значимость нового поколения в сравнении с другими. Актуальность данной темы обусловлена тем, что за последние десятилетия цифровые технологии стали неотъемлемой частью нашей жизни. Нынешнее поколение детей растет на постоянном использовании данных технологий в жизни. Задача педагогов понимать значимость данного явления и качественно подобрать способы обучения детей, с учетом множества факторов.

SUMMARY. The article presents reflections on the influence of digital technologies on the development of preschoolers. The role and significance of the new generation is considered in comparison with others. The relevance of this topic is due to the fact that over the past decades digital technologies have become an integral part of our lives. The current generation of children is growing up on the constant use of these technologies in life. The task of teachers is to understand the significance of this phenomenon and to choose high-quality ways of teaching children, taking into account many factors.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ДЕТЬМИ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

К.Кенжебаева – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: улгурмаслик, орқада қолиш, мотивация, ақл, негативизм.

Ключевые слова: неуспеваемость, отставание, мотивация, интеллект, негативизм.

Key words: underachievement, lag, motivation, intelligence, negativism.

Среди проблем, возникающих перед современным образованием, одна, которая ежедневно приобретает все большую актуальность. Это проблема невысокого качества знаний, неуспеваемости и отставания школьников.

Неуспеваемость - несоответствие подготовки учащихся требованиям содержания образования, фиксированное через определенный период обучения (четверть, полугодие, год).

Отставание - невыполнение требований (или одного из них) на одном из промежуточных этапов того отрезка учебного процесса, который является временным пределом определения успешности.

Диагностика причин неуспеваемости учащихся является необходимостью для школьной педагогики и родителей, ведь помочь конкретному ребенку невозможно без понимания тех трудностей, которые у него возникают. Безусловно, в каждом конкретном случае причины таких ситуаций разные [1].

Однако существуют и общие, типичные.

Во время возникновения проблем в обучении, школьники чаще всего обращаются за помощью к родителям и учителям.

Причины отставания и неуспеваемости делятся на внутренние и внешние. К внутренним относятся недостатки психического развития, недостатки воспитанности учащегося, отсутствие познавательного интереса (мотивации), несформированность учебно-познавательных навыков. К внешним - недостатки деятельности школы, негативное влияние сверстников и семьи в семейном воспитании.

Усложнение в психическом развитии может стать решающим фактором в отставании ребенка. Именно недостатки психического развития являются причиной неуспеваемости: низкое развитие образного мышления, творческого воображения, неразвитая память, слабая сосредоточенность, рассеянное внимание.

Проблема школьной неуспеваемости носит многоплановый характер и должна решаться в комплексе.

На примере учащихся среднего школьного возраста рассмотрим проблему в психолого-педагогическом аспекте.

Разработки ученых расширили представление об особенностях процесса обучения учащихся подросткового возраста. Это:

а) теория содержательного обобщения учебного материала по физико-математических дисциплинах;

б) психолого-педагогическая концепция индивидуализации и дифференциации процесса обучения;

в) концепция развития познавательных интересов учащихся, мотивации обучения, самостоятельного познания;

г) возрастные особенности учащихся-подростков.

Рассмотрим современное видение психологического портрета учащегося-подростка.

Положительные изменения происходят в физиологическом развитии: ускоряется развитие мышечной силы, увеличивается вес, масса головного мозга, совершенствуются функции коры головного мозга, завершается половое созревание. Однако нервная система остается легко возбудимой, а это приводит к быстрым изменениям в настроении и поведении подростков. Во всех направлениях развития подростка (физического, умственного, нравственного, социального и т.п.) происходят качественные преобразования в результате перехода от детства к юности. Усваиваются новые способы социального взаимодействия, познавательной и учебной деятельности, морально-нравственные нормы, значительно активизируется общение со сверстниками, проявляется ранняя самостоятельность. Социальная активность подросткового возраста ориентирована в целом на усвоение ценностей, характерных для мира взрослых. Главными чертами данного периода являются ускоренный процесс развития ребенка, формирование самосознания, стремление к независимости, активность, самоутверждение. Значительное место в жизни подростка занимает игра, однако чаще всего она носит не коллективный характер, а стремление проявить черты лидера: изобретательность, настойчивость, выдержку, свободу, интеллект [2].

Развитие познавательных интересов – увлечение новым, самостоятельный поиск интересной информации, стремление иметь больший объем информации, чем учитель – это путь к самореализации.

Характерной чертой подростка становится критическое отношение к окружающей действительности: критика поведения как сверстников, так и взрослых, преувеличение собственных сил и возможностей.

Право на самостоятельность и равенство во взаимоотношениях подростки ревниво оберегают. Непризнание взрослыми этих прав часто рождает конфликты. Психологи отмечают, что подростковый возраст – это период ломки старых психологических структур.

Основными причинами бурных проявлений психики ученые считают неизменность поведения и реакции взрослых в то время, когда подростки стремятся к новым формам взаимоотношений. Чаще противоречия появляются среди стабильных групп людей (семья, школа). "Выраженными симптомами" названного кризиса являются:

1. Снижение производительности в учебной деятельности. Регресс выявляется при выполнении творческих задач, сохраняется способность выполнять механические задания. Обусловлено это переходом от конкретного к логическому мышлению.

2. Негативизм. Подросток будто отталкивается от окружающей среды – это склонность к ссорам, нарушение дисциплины, недовольство, стремление к самоизоляции. Отметим, что негативизм может проявляться как тенденция. Это позволяет предположить: негативизм обусловлен недостатками педагогического подхода, пробелами семейного воспитания, непониманием взрослыми поведения ребенка.

В то же время мотивы обучения старшеклассников становятся соразмерными к собственной жизненной позиции, видению мира, определению дальнейшей профессиональной направленности. Восприятие окружающего физического и социального мира значительно отличается от аналогичного в другом возрасте.

В первую очередь, это стремление сравнить. Во-вторых, сопоставление с личной позицией. Более глубокими становятся наблюдательность, обобщение увиденного, моделирование и т.д. При этом важное значение приобретает самостоятельная поисковая работа, проверка прочитанного на практике, сопоставление с собственным опытом, поиск аналогий в окружающей природе, технике, быту. Материал учебника, пособия, дополнительной литературы воспринимается, осмысливается. Подросток способен поставить цель, определить какие свойства изучаемого явления или события следует наблюдать.

Восприятие становится органически связанным с представлением и мышлением. Даже при отсутствии моделей учащийся может представить взаимодействия как в микромире, так и мегамире. Первоначальные представления могут быть искажены фантазией, своими домыслами, однако с накоплением опыта надуманные детали исчезают, творческое представление постепенно заменяется воспроизводящим [3].

Внимание и внимательность данного возраста настолько неустойчивы, что составляют для учителя наибольшую проблему.

В отличие от младшего школьного возраста, когда личность учителя является образцом и новая информация воспринимается как истинная, в подростковом возрасте важную роль играет стремление сопоставить новое с потребностью, личной позицией, найти практическое применение.

Внимание часто меняется, и даже абсолютная тишина в классе еще не является показателем полного внимания и изучения.

Существенные изменения происходят и в процессе запоминания нового материала. Постепенно механическое запоминание (заучивание) сменяется осмысленным. Следует отметить, что подростковый возраст – период наиболее интенсивного развития памяти. Именно в этом возрасте активно развивается память, формируется интеллект. Процесс запоминания неразрывно связан с мышлением. Подростку 14 лет еще име-

ло доступное логическое мышление, использование обобщений, абстрактных понятий. Мышление чаще всего индуктивное, связанное с собственным опытом, увиденным или услышанным лично. Общая направленность развития – это переход от наглядно-образного к абстрактно-понятийному мышлению, который происходит индивидуально [4].

Учеба играет роль мотивации к аналитической умственной деятельности подростка. Чаще это приводит к переходу от констатации отдельных фактов к умению обобщать, выделять главное, устанавливать причинно-следственные связи. Мышление становится рефлексивным: развивается способность к умственным экспериментам, решение задач на основе предположений, умение оперировать гипотезами при решении интеллектуальных задач. «Задача учителя – добиться приспособления всех учащихся в развитии способностей, а не равняться на «средних» учащихся, как иногда случается в практике. Особенно нужно быть внимательным к детям с низким уровнем способностей – помочь им поверить в свои силы, настойчиво добиваться глубокого и крепкого усвоения знаний. В то же время, следует уделять внимание и более способным учащимся класса: обеспечивать им возможность развивать свои способности, подбирать для них более сложные задачи, ставить повышенные требования. Однако делать это следует незаметно для самих учеников. Здесь нужен педагогический такт и чувство меры учителя». Отдельно следует отметить, что в подростковом возрасте умственный труд более утомителен, чем физический. Поэтому задачи, связанные с интеллектуальной нагрузкой, следует готовить разными по форме и непродолжительными во времени. Учащимся следует учить рационально распределять время, организовывать свое рабочее место, совмещать теоретическую работу с практическими задачами. Иногда полезны не только подвижные игры на перемене, но и физкультминутки во время урока.

Особым звеном внимания учителя должна стать речевая деятельность учащихся. Присущим явлением для учащихся-подростков является отставание развития речи от всеобщего умственного. Это ограниченность речевых средств, недостаточность терминологии. Часто речь учащихся засорена, предложения построены нелогично, встречаются тавтологии. Отвечая устно, учащиеся чаще всего говорят быстро, отрывками, а это формирует чувство неуверенности в ответе. Это особенно заметно, когда подросток волнуется, выступает публично или в кругу старше по возрасту. Альтернативой для таких учащихся должны стать групповые формы работы (факультативы, кружки, студии), где слушателей немного, и у учителя достаточно времени для анализа монологической или диалогической речи учащихся. Задача учителя на данном этапе – совершенствовать речь, формировать способность адекватно выражать отвлеченные мысли. Отметим, что для большинства учащихся усиливается интерес к овладению средствами выразительности языка, поскольку подросток в этом видит свои интеллектуальные достижения [5].

Особым местом в развитии подростка является стремление быть взрослым, знать и уметь все.

Становление самосознания, чувство взрослости являются важнейшими психологическими новообразованиями, характерными для подросткового возраста. Объективной взрослости у подростков нет, а субъективно она проявляется следующим образом:

1. Требование суверенности, независимости, потребность в уважении к собственным тайнам. В решении проблем подростки ориентируются на сверстников.

2. Переосмысление отношения к обучению. Развивается стремление к самообразованию, вместе с

тем проявляется безразличие к школьным оценкам, учебным дисциплинам.

3. Проявление романтизма в отношениях со сверстниками противоположного пола. Чаще всего это проявление взрослости: свидание, развлечения, досуг.

4. Внешний вид. Стремление к признанию проявляется в манерах, поведении, копировании кумиров, в стиле одежды, причёски.

Эти качества являются движущей силой формирования личности: они рожают интерес к себе, окружающим людям и обществу в целом. Часто подростков интересуют довольно взрослые вещи: наука, техника, политика, бизнес и т.д. Простая любознательность младшего школьного возраста сменяется интересом к отдельным сферам жизни. Самым первым вопросом, на который ученик пытается найти ответ лично – это внутреннее строение и принцип действия, механизм изучаемого предмета, явления, события. Новые знания закрепляются, если они становятся значимыми, носят практическое применение или прикладной характер.

Для большинства учащихся присущим становится дифференциация интересов, отражающаяся на ранжировании учебных предметов на любимые, интересные, ненужные. Часто интересы учащихся выходят за рамки программируемого материала, проявляется интерес к дисциплинам, которые будут изучаться в последующих классах. На уроках учителю легко определить таких учеников: они постоянно задают трудные вопросы, иногда ставят учителя в “тупик”. Такие учащиеся самостоятельно ищут информацию в дополнительной литературе, средствах массовой информации. Отметим, что такую любознательность учащихся следует не оставлять в стороне: при любом варианте ответа учителя у подростка формируется впечатление о компетентности взрослого, собственном отношении к учителю как интересному собеседнику или равнодушному взрослому [6].

Следует заинтересовать таких учащихся написанием поисковых работ, подготовкой и проведением викторин

с учащимися младших классов. Тогда они ощутят себя в качестве взрослого.

В поведении отчетливо наблюдается стремление произвести впечатление на других, импульсивность и бесконтрольность с собственной стороны. Часто подростки не склонны к самоанализу, поэтому они не признают своих проступков и ошибок. Признать свою вину публично – это равноценно разрушению собственной позиции, собственному “я”. Наибольшим стимулом на данном этапе является книга, поскольку учащийся сам может проконтролировать время активной работы, вернуться к прочитанному, провести более детальный анализ. Характерной чертой данного возраста является стремление к подражанию любимым героям. Для мальчиков и мечты, и книги, и игра содержат судьбу военных интересов, стремление доказать свое превосходство в физической силе, выносливости, сноровке. Девочек более интересуют изощренные движения, романтизм отношений, умение быть интересной собеседницей.

Выводы. Сегодня результаты психолого-педагогических наблюдений получают широкое использование в педагогической практике. Если учитель выступает исследователем и может уловить общее настроение, эмоции, отношения в классе, ему будет легко работать как с отдельными учениками, так и со всем классом.

Учителям общеобразовательных учебных заведений необходимо: формировать у школьников уверенность в своих силах; развивать кругозор и эрудицию, мышление, память, внимание; повышать требовательность, делать акцент на формировании у учащихся сознательной дисциплины, ответственного отношения к обучению; привлекать детей к самостоятельной работе, поощрять самостоятельность.

Практическая деятельность учителя сегодня должна стать неразрывной с пониманием возрастных психологических особенностей учащихся.

Литература

1. Гамезо М.В. Возрастная и педагогическая психология. –М.: 2003.
2. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. –М.: 1997.
3. Малкина-Пых И.Г. Кризисы подросткового возраста. –М.: 2004.
4. Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология. –М.: 1996.
5. Осницкий А.К. Психология самостоятельности. –М.: 1996.
6. Фролов Ю.И. Психология подростка. –М.: 1997.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўсмирлик даврининг ижтимоий фаоллиги, одатда катталар дунёсига хос бўлган кадрятларни ўзлаштиришга қаратилган, шунингдек, ушбу даврининг асосий хусусиятлари, яъни бола ривожланишининг тезлаштирилган жараёни, ўз-ўзини англаш, эркинликка интилиш, фаоллик, ўзини-ўзи тасдиқлаш масалалари муҳокама қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждается социальная активность подросткового возраста ориентированная в целом на усвоении ценностей, характерных для мира взрослых, а также главные черты данного периода т.е. ускоренный процесс развития ребенка, формирование самосознания, стремление к независимости, активность, самоутверждение.

SUMMARY. The article discusses the social activity of adolescence, which is generally focused on the assimilation of values characteristic of the adult world, as well as the main features of this period, i.e. accelerated process of child development, formation of self-awareness, desire for independence, activity, self-affirmation.

PSIXOLOGIALIQ OYINLAR HÁM OLAR JÁRDEMINDE SHAHS ÓZGESHELIKLERIN QÁLIPLESTIRIW USÍLLARI

Z.P.Khcheva – psixologiya ilimleri kandidati

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: shaxs, oʻzaro muloqot, psixologik oʻyinlar, mashgʻulotlar, psixologik trening.

Ключевые слова: личность, взаимоотношение, психологические игры, упражнения, психологический тренинг.

Key words: personality, relationship, psychological games, exercises, psychological training

Hár bir insan balasınıń shaxs bolıp jetilisiwi kishkene jastan-aq qáliplesip baradı. Balalardıń kelesheginen úmitlenetuǵın jámiyet bul iske nemquraylı bolmaydı, al oǵan belsendilik penen qatnasadı. Jámiyetimizdiń keleshegi bolǵan jas áwladtıń jeke insanlıq ózgesheliklerin qáliplestiriwge mektepke shekemgi tárbiya ornlarında, mekteplerde, basqa da oqıw orınlarında tárbiya máselesine

psixologiyalıq kóz-qarastan qatnas jasaw júda úlken áhmiyetke iye.

Ásirese, klastaǵı oqıwshılar arasındaǵı óz ara qatnasıqlar oqıwshı minez-qulqınıń qáliplesiwine, sonday-aq klastaǵı ulıwma ruwxıy jaǵdayǵa (social ortalıqqa) tikkeley tásir kórsetedi. Sonlıqtan oqıtıwshı aldında eń dáslep tómendegi wazıypalar turadı:

- klasta oqıwshılardıń óz ara qatnasların jaqsılaw
- oqıwshılar jámaátın birlestiriw
- oqıwshılardıń óz uqıp hám qábiletine, múmkinshiliklerine isenimin bekkemlep barıw
- oqıwshılar minezindegi turpayılıq penen agressivliktiń (tońmoyınlıq) tamırına, baslamasına tezden tıym salıp barıw

Bunday wazıypalardı ámelge asırıw ushın mazmunına psixologiyalıq oynılar hám shınıǵıwlar kirgizilgen arnawlı treningler menen oqıwshılardıń tásir kórsetiw múmkin[1].

Trening sózi inglizshe «traning» sózinen alınǵan bolıp, «oqıtıw, úyretiw, shınıqtırıw» degen mánisti ańlatadı. Social- psixologiyalıq treningtiń teoriiyası hám praktikasınıń negizi amerikalı psixolog K. Rodjers (1902) tárepinen islep shıǵılıp, qollanılıp, tekserilip kórilgen. Treningtiń negizgi usılları – rolly oynılar, toparlarǵa bólinip bási- jarıslar ótkeriw, belgili jumıslarǵa baylanıslı háreketlerden turadı. Bul usıldaǵı negizgi pikir adamnıń jeke basınıń rawajlanıp barıwında toparlar ishinde bir-biri menen qatnas ornatıp toparlıq, jámiyetlik baylanı, qarım-qatnas negizinde bir-birine isenim, birdey kózqarasta, awızbirshilikke baǵınıw arqalı óziniń kim, qanday ekenin ańlaw hám basqalardı da bilip-túsiniw, bir-birin tán alıw, durıs túsiniw qabıl etiw tiykarında bir-birin jeterli dárejede seziniwge erisiledi.

Psixologiyalıq treninglerde pedagoglar, psixologlar balalardı úyreniw, úyretiw, oqıtıw ushın ayırım tárbiyalıq tásirlerde shınıǵıwları sınaqtan ótkerip, nátiyjelerin anıqlaw ushın kóbirek paydalanadı[3].

Biz tómendegi geypara psixologiyalıq treninglerdi ótkeriw ushın onıń qaǵıydaların hám ayırım túrlerin usınbaqshımız.

Psixologiyalıq trening ótkeriwdiń ulıwma qaǵıydaları:

1. Qatnasıwshılardıń barlıǵı aylanıp otırıw shárt.
2. Qatnasıwshılardıń sanı 10-15ten artıwı kerek.
3. Oqıtıwshı-psixolog ózi de barlıq tapsırmalardı oqıwshılar menen birge islewı, atqarıwı shárt.
4. Qatnasıwshılardıń hár biri, álbette, barlıq shınıǵıw-sabaqlarda qatnasıwı lazım.
5. Treningti basqarıwshı shınıǵıw-sabaqlardı sheberlik penen basqarıwı kerek. Adam kewiline tiyetuǵın, uyalatuǵın jaǵdaylardı boldırmawǵa tırısw, hár bir oqıwshınıń oy-pikirin maqullap turıwı maqul.
6. Basqarıwshı qoyılǵan mashqalalı máselelerdi, islerdi, sorawlardı balalardıń ózleri tabıwına, sheshiwine, juwap beriwine qolaylı jaǵday tuwdıra bilwi kerek.
7. Shınıǵıw-sabaǵı dawamında oqıwshılardıń ózleri alǵan tásirlerin bastan keshirgen toǵanlıların jazıp barıw ushın kúndelik-dápter tutıwǵa ruxsat etiledi.
8. Hár bir qatnasıwshı, álbette, shınıǵıw dawamında óziniń alǵan tásirleri haqqında aytıp bergeni maqul.
9. Hámme bir-birin diqqat-itibar menen tınlawı, haq kewilden, shın sóylewı shárt.
10. Basqarıwshı hár bir shınıǵıw – sabaqtıń sońında juwmaq shıǵarıwı, oqıwshılardıń shınıǵıw, sabaqlardan qanday jańalıqlar bilgenligin, olardaǵı payda bolǵan ózgerislerdi soraydı hám úyge tapsırma berdi.

Usı qaǵıydalar tiykarında bir neshe shınıǵıw-usıllardı keltirip ótemiz.

1-shınıǵıw.

Tema: «Doslıq degen ne?»

1. Búgin sizler menen doslıq haqqında sóylesemiz, shınıǵıw-sabaǵınıńızda berilgen sorawlarǵa anıq hám ashıq-aydın juwap beriwinińız sorayman. Bergen juwaplarıńız ushın sizlerge hesh kim baha qoymaydı, sonlıqtan qálegeninizshe juwap beriwinińız múmkin. Meniń oyımsha hámmemiz de jaqsı balalarsız, biraq geyde aralarıńızda hesh kim menen jaqınnan doslaspay júretuǵın oqıwshılar da ushırap turadı. Sonlıqtan, búgin sizler menen doslıq haqqında gúrrinlesewiz hám haqıyqıy doslıq qanday bolıwı kerek degen sorawǵa juwap tabıwǵa háreket etemiz.

2. Hár birimiz qanday jaqsı hám jaman isler islegenimiz haqqında aytıp beremiz. Hámme oqıwshılar

náwbet penen aytıp beredi.

Sońında hár bir oqıwshınıń juwabı talqılanıp, juwmaqlastırıladı.

Shınıǵıw-sabaq sońında doslıq haqqındaǵı túsinikler ulıwmalastırılıp kelisimge kelinedi.

2-shınıǵıw.

Tema: «Men kimmen?»

10 minut dawamında oqıwshılar «Men kimmen?» degen soraw-juwap túrinde óziniń kimligin, qandaylıǵın kórsetetuǵın tárepini dápterge jazadı. Máselen olar: «Men ata-anamdı jaqsı kóremen» t.b jazadı.

Hár bir oqıwshı náwbetpe-náwbet óz jazǵanların oqıp beredi, basqalar onı diqqat penen esitip otırıwları hám sóylep otırǵan (oqıp berip atırǵan) balanıń sózin bólmewi shárt. Keyin oynı qatnasıwshıları oqıwshılardıń jazǵanların talqılap, olar haqqında pikirler aytadı.

Shınıǵıw-sabaq aqırında basqarıwshı tómendegishe juwmaq jasaydı: Házir aytatuǵın sózlerimdi meniń menen birge tákirarlap aytasızlar:

«Men aqıllı, biymálel, kúshli bolıwdı qáleymen», «Men jaqsı oqıyman», «Men hámmege jaqsı qatnasta bolaman», «Men óz doslarımı, oqıtıwshılarımı, ata-analarımı húrmet etemen», «Men hár kúni jaqsı isler isleymen», «Búginnen baslap kún tártibine boysınaman», «Men sabaqlarımı óz waqtında tayarlayman, ata-anama, úlkenlerge járdem beremen, kishkene úkelerime ǵamxorlıq etemen».

3-shınıǵıw.

Tema: «Qanday etip aqıllı bolıw múmkin?»

Kiris sóz Jaqsı oqıw, aqıllı, bilimli, epshil, ózine isenimli bolıw hámmeniń arızı-ármanı. Aqıl bolmasa qurı kúshpen payda joq. Al, aqıl hám oydı shınıqtırıw nátiyjesinde onı rawajlandırıw múmkin.

Házir siz kórip turǵan, turmısıńızda burın bastan keshirgenlerińız haqqında oylap kórip, olardan juwmaq shıǵarıń. Atırıpıńızda yamasa ata-anańız benen bolǵan waqıyalardı eske túsirip, tınlap, oylap kóriń. Eń negizlerin yadqa túsiriń. Kúndelik tutıp, oǵan eń qızıqlı waqıyalardı jazıp barıń. Qatar qurbalarıńız hám ata-analarıńız benen birge kórgen filmlerińizdi, oqıǵan kitaplarıńızdı talqılap kóriń.

1. Siz ne sebep sátsizlikke ushıraǵanıńız hám qay jerde qanday qáte islegenizińiz tuwralı oylap kóriń. Óz qáteliklerińizdi qaytalamaşıqqa háreket isleń. Shaxmat oınındaǵı hár bir figuranıń júriwini áwelden kórsetilgenindey, islep atırǵan isińizdiń nátiyjesin aldın ala kóre biliń.

2. Ózińiz jaqsı kórgen haywanatlar, quslar haqqında aytıp beriń, qısqa hám qızıqlı etip sóyleń, óz pikirlerińizdi tuwrıdan-tuwrı túsindiriwge háreket etiń.

3. Óz klaslarıńız haqqında aytıp beriń.

Klaslarıńızdaǵı qaysı ózgeshelikler sizge jaǵadı, qaysılar jaqpaydı? Klasta óziniń qanday orın iyeleytuǵının, olar arasında tásirindi bahalap, olardı jáne de jaqsılaw ushın ne islew kerekligin oylanıp kór.

4. Qısqasha bir gúrrin dúzip, kóp oylanıp otırmastan-aq onı sóylep beriń. Gúrrin jaqsı shıqpa da meyli, eń áhmiyetlisi, biyparwalıq etpesten gúrrin dúze alǵanıńız esapqa alınadı. Sonı da umıtpań hár bir adam belgili bir dóretiwshilik penen shuǵıllanıwı, oylawı, qızıqlı gúrrinler tawıp aytıwǵa úyreniw múmkin hám lazım.

5. Dem alıslarda qanday dem alǵanıńız haqqında aytıp beriń.

6. «Súwret» oymı. Oqıwshı súwretshi rolin atqaradı. Ol ózi sızatıwın nárseni diqqat penen baqlaydı, sızǵanların óshiredi, jáne bul nárseni sóz benen súwretlep beredi. Bul onıń bayqaǵıshlıǵın sergekligin rawajlandıradı.

7. Endi meniń aytqanlarımı birge tákirarlap aytıp otırıń: «Aqıl – kúsh jalǵan nárseni, jalqawlıqtı báhha jeńedi», «Men óz kúshime, aqılıma isenemen», «Men jaqsı oqıyman, aqıllı hám kúshli bolaman», «Óz ármanlarıma erisiw ushın háreket etemen», «Meni húrmet etiwı ushın

umtılaman», «Klaslaslarıma húrmet penen qarayman», «Ómir gózzal, men onı jaqsı kóremen», «Men óz aqılımdı rawajlandırıp baraman», «Óz kúshlerimdi shınıqtıraman, bekkemleymen, hár nárseni biliwdı hám úyreniwdı qáleymen», «Óz kúshime isenemen», «Men tek gána jaqsı nárselerdi ámelge asıraman» (bular bir neshe márte tákírlanadı).

4-shınıǵıw.

Tema: «Altın sózler – maqtaw oyını».

Barlıq oqırshılar dógereklep otıradı. Basqarıwshı: Házir bir-birimizge jaǵımlı sózler aytamız. Áwele óz joldasınıń atın ayıp keyin oǵan jaǵımlı sulıw sózlerinińdi aytasız. Máselen, «Nargiza, sen sulıw, kórkem qızsań, jaqsı qatnas jasaysań, hámmege járdem bereseń».

Dógereklep otırǵanlardıń barlıǵı da náwbeti menen bir-birine maqtaw sózler aytadı. Hámme ayıp bolǵannan soń basqarıwshı Endi hár qaysısıńız sizge ayılǵan maqtaw sázlerden soń qanday sezimlerde berilǵıńız hám birewlerdi maqtap atırǵanda qanday awhalǵa tústiniń, qanday halatlardı-sezimlerdi keshirdiniń, dep soraydı. Shınıǵıw – sabaq sońında oqıtıwshı adamlarǵa jaǵımlı, sulıw sózler, maqtawlar barqulla jaǵımlı ekenligin, olar adamnıń kewlin kóteretuǵın tastıyqlap kórsetedi.

Bul oyın balalardıń kewil-keypiyatların kóteriwine, klastaǵı tártipsizlik, jánjelkeshliktiń kóbeyip barıwınıń aldın alıwǵa járdem beredi. Hesh kimge qosılmaıtuǵın balalar da bul oyınnan soń jaqsı tárepke qaray ózgerip, basqalar menen baylanıp, pikirles bolıwǵa tırısadı.

5-shınıǵıw.

Tema: «Chemodan shınıǵıwı».

Hámme dógereklep otıradı.

Qollanba: Házir biz joldasımızdı chemodan menen shıǵarıp salamız. Chemodannıń ishine joldasımız ushın eń jaqsı tileklerimizdi salamız. Demek, hámmebiz joldasımızǵa gezekpe-gezek tilek tileymiz. Máselen, Ilhamǵa chemodan tayarlaymız. Oqıtıwshılar, ata-analar, jası úlkenlerdi húrmet etiw, tártipli bolıw, jaqsı oqıw t.b máselelerde jaqsı tilekler tileymiz. Chemodanǵa tileklerdi jıynaw waqtında oǵan qaysı tileklerdi jaylastırıw oylastırıladı.

Bul oyın oqırshılarda oy júrgiziw qábiletin ósiredi, kewil-keypiyatın kóteredi hám adamǵa unamlı qásiyetlerdiń qanday bolıwı kerekligi haqqında pikir júrgiziwge, onı durıs talqılawǵa májbúrleydi.

Ótkirilgen shınıǵıw-sabaqlar aqırında basqarıwshı barlıq oyınları eske alıp, olardıń qanday tásirler qaldırǵanın soraydı.

Oqırshılarda shınıǵıw-sabaqlar ótkergenge shekem qanday pikirde ediń, endi qanday pikirdesen? degen sorawlar beriledi. Berilgen juwaplar talqılalıp, bir juwmaqa kelinedi.

Bunday shınıǵıwlar baslawısh klass hám óspirimlik jastaǵı oqırshılarda arnalǵan bolıp, shınıǵıwlar, álbette, joqarıdaǵı oyın háreketleri ózgerilmesten tákírlanıwı shárt emes. Olardı sharayatqa qarap sáykeslestiriw, salıstırıw, tolıqtırıw, ózgeritiw de múmkin.

Shınıǵıwlar barısında siz oqırshılarda jaqsılıq, miriwbetlik, hadallıq, ádillik, jaqsı qarım-qatnas uqsatqan sıpatlardı rawajlandırıwǵa, olardıń is-háreketlerin, qılıqların talqılawǵa úyretesiz. Bular arqalı balalardıń dosların túsiniwge, óz uqıp-qábiletlerine isenim tuwdırıwǵa hám jaqsı oqıwǵa umtılwına erise alasız degen úmittemiz.

Ádebiyatlar

1. Адизова Т.М. Психологические методы изучения личности учащихся в процессе общения. Методическое пособие. – Тошкент: ТДПУ, 2000. –С. 70.

2. Дубровина И.В. Руководство практического психолога. –Москва: 1998. –С. 118.

3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. –Москва: 1999.

REZYUME. Maqolada bolalar va kattalar, bir biriga bo'lgan ishonch, munosabatlar, xamkorlik muhitni yaratish bo'yicha misollar keltirilgan. Shu maqsadda, moqolada maxsus tashkillashtirilgan psixologik treninglar, mashg'ulotlar va psixologik o'yinlar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье приводятся примеры создания атмосферы сотрудничества, взаимного доверия друг с другом, детей и взрослого. Для этой цели в статье даны специально организованные психологические тренинги, включающие ряд психологических игр и упражнений.

SUMMARY. In this article given the examples of making an atmosphere of relationship and mutual trust between children and adults. For this purpose here given specially organized psychological including a lot of psychological games and exercises.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

X.E.Mominova – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
Andijon davlat universiteti

Tayanch so'zlar: psixodiagnostika, korreksiya, psixolog, sivilizatsiya, trening, konsultatsiya, psixoprofilaktika.

Ключевые слова: психодиагностика, коррекция, психолог, цивилизация, обучение, консультация, психопрофилактика.

Key words: psychodiagnostics, correction, psychologist, civilization, training, consultation, psychoprophylaxis.

Kirish. Maktabgacha ta'lim mavjud bo'lgan yillar davomida, tashkil etilgan paytdan boshlab va ko'p o'n yillar o'tgach, so'nggi yillarda bo'lgani kabi, bolalarni maktabga maxsus tayyorlash zarurati haqida u qadar ko'p fikrlar yuritilmagan. Bolaning maktabgacha bo'lgan butun hayoti - oilada ota-onalar bilan, hovlida tengdoshlari bilan muloqot qilish, bolalar bog'chasida ta'lim olish, to'garaklar - uning maktabga tabiiy tayyorgarligi ekanligiga ishonganlar. Bolalarni maktabga tayyorlash muammosi zamonaviy ta'limda dolzarb bo'lib, bugungi kunda butun ta'lim tizimini modernizatsiya qilish tufayli yanada keskinlashmoqda. Bugungi kunda ko'p sonli bolalar maktabda o'qish uchun mos keladigan yosh va ko'nikmalarga qaramay, maktabga psixologik moslashishda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar, kechagi maktabgacha yoshdagi bolalar o'rganish, muloqot qilish va hissiy muammolarga duch keladilar [1:20]. O'zbekistonda so'nggi o'n yillikda ro'y bergan o'zgarishlar maktabgacha ta'lim tizimida bolalarni qamrab olishning qisqarishiga olib keldi, shuning uchun bunday bolalarni maktabga tayyorlash alohida ahamiyat kasb etdi. Shu munosabat bilan bugungi kunda maktabga kelayotgan bolalar turli xil boshlang'ich imkoniyatlarga ega, chunki

ularning ba'zilar bolalar bog'chasiga bormagan. Bundan tashqari, kompyuter o'yinlarining ko'pligi ko'pincha bolaning tashqi dunyo bilan muloqot qilishda tajribasi yo'qligiga olib keladi, bu uning ijtimoiylashuvdagi qiyinchiliklarga ta'sir qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maktabgacha ta'limni joriy etish muammolari bugungi kunda dolzarbdır, chunki ular mamlakatimizda ta'limni rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalarini, shuningdek, maktabgacha yoshdagi barcha bolalarni maktabga tayyorlash va maktabdan keyingi bosqichida ham qamrab olish zaruriyatini aks ettiradi. Respublikamiz psixolog olimlaridan M.G.Davletshin, G'.B.Shoumarov, B.R.Qodirov, V.M.Karimova, Sh.R.Barotov, D.G.Muxamedova, R.S.Samarov, N.S.Safayev, Z.T.Nishonova, S.A.Axundjanova, Sh.A.Do'stuxamedova, N.A.Sog'inov, U.D.Qodirov va boshqalar O'zbekistonda ta'lim tizimida psixologik xizmatni joriy etish borasida amalga oshirgan qator ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirdilar, ilmiy-nazariy, ilmiy-amaliy, ilmiy-uslubiy materiallarni yaratishga erishdilar. Jumladan, M.G.Davletshin, G'.B.Shoumarov, S.A.Axundjanova, N.A.Sog'inov va

boshqa ishchi guruhi a'zolari tomonidan 1994 yilda "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimida psixologik xizmat, xalq ta'limi tizimida ishlaydigan psixologlarning malakasini oshirish va ularning attestatsiyasi haqida NIZOM" ishlab chiqildi [3:202]. Bu Nizom keyinchalik yanada takomillashtirildi. Psixologiya fanlari doktori, professor Sh.R.Barotovning 1997-yili "O'zbekistonda psixologik xizmat tashkil etilishining ijtimoiy-psixologik va ilmiy-amaliy asoslari" - mavzusida doktorlik dissertatsiyasi himoya qilindi.

Maktabga tayyorgarlik muammosi rus olimlarining ilmiy qiziqishlari mavzusiga aylandi: Sh.A.Amonashvili, L.I.Bojovich, L.A.Venger, L.S.Vigotskiy, N.I.Gutkina, A.V.Zaporojets, E.E.Kravtsova, A.N.Leontyeva, V.V.Nazarenko, V.I.Slobodchikov, G.A.Sukerman, D.B.Elkonina va boshqalar shu mavzu borasida bir qancha ishlar olib brogan va ilmiy ishlarini yaratganlar. Qo'shimcha ta'lim masalalari bilan shug'ullangan xorijiy tadqiqotchilardan esa L.F.Bertzfai, G.Vitzlak, G.Getzer, J.Jirasek, A.Kern, S.Strabellar ham ilmiy izlanishlar olib borganlar [2:92]. Bolalarni maktabga va undan keying bosqichga tayyorlash darajasini o'rgangan deyarli barcha mualliflar birinchi sinf o'quvchisi ta'limning boshlang'ich bosqichi uchun zarur bo'lgan yetarli fazilatlariga ega bo'lgan taqdiridagina maktabda o'qish samarali bo'lishini tan olishadi, masalan: aqliy jarayonlarning ixtiyoriyligi, xatti-harakatlarning o'zini o'zi boshqarishi, ta'lim motivatsiyasining mavjudligi va boshqalar.

Shu munosabat bilan bir qator qarama-qarshiliklarni aniqlash mumkin:

- maktab talablari va bolalarning ushbu talablarni bajarishga tayyorligi o'rtasida;
- mavjud ijtimoiy vaziyat va bolaning maktabga tayyorgarlik darajasi o'rtasida;
- ta'lim va tarbiya uchun keng ko'lamli psixologik-pedagogik sharoitlar mavjudligi va ularning ijtimoiy va shaxsiy maktabda o'qishga tayyorgarligini shakllantirish bilan bog'liq holda rivojlanishining yetarli emasligi o'rtasida. Shunday qilib, tadqiqot muammosi maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy va shaxsiy tayyorgarlikni shakllantirish dasturini ishlab chiqish masalalari keng yo'lga qo'yilgan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Maktabgacha yosh davridan kichik maktab yoshi davriga o'tish bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi mavqeini va uning butun hayot tarzini o'zgartirishi bilan tavsiflanadi. U o'qitishni mehnat faoliyati, atrofidagi odamlarning kundalik hayotida ishtirok etish sifatida qabul qila boshlaydi. Maktabda ta'limning muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolaning maktabgacha yoshdagi tayyorgarlik darajasiga bog'liq.

Mahalliy asarlarning aksariyati bolaning psixologik tayyorgarligi bilan bog'liq bo'lsa, xorijiy asarlar maktab yetukligi haqida gapiradi. Ushbu kontseptsiyaga ko'ra, asosiy e'tibor bolalarning maktab yetukligi darajasini diagnostika qilish uchun mo'ljallangan testlarni ishlab chiqishga qaratilgan va mahalliy tadqiqotlardan farqli o'laroq, masalaning nazariyasiga kamroq e'tibor qaratiladi. Shu o'rinda tadqiqot ishimizda shu kabi masalalarni tahlil qilar ekanmiz, quyidagi metod va usullarini o'rganib, yoritib bordik.

Metodologiya va tadqiqot usullari

- Bolaning maktabga tayyorligi haqidagi g'oyalar (L.S.Vigotskiy)
- Bolaning maktabda o'qishga tayyorgarligining ijtimoiy jihatini (R.S.Bure, T.A.Markova, V.G.Nechaeva)
- Maktabgacha yoshdagi muloqot muammosi (A.V.Zaporojets, Ya.L.Kolomenskiy, E.E.Kravtsova, M.I.Lisina, E.O.Smironova)
- Bolaning ruhiy jarayonlari va xatti-harakatlarining o'zbo'shimchaligi (N.G.Salmina, D.B.Elkonin)
- Bola rivojlanishining motivatsion, irodaviy, aqliy va axloqiy sohalariga taalluqli sifatlar (L.A.Venger, A.N.Leontyev, V.S.Muxina).

- Talabani ichki pozitsiyasi to'g'risidagi nizom (L.I.Bojovich, L.S.Slavina)

Muammolarni hal qilish va gipotezani tekshirish uchun o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi usullar to'plamidan ham foydalanildi.

- tadqiqot muammosi bo'yicha adabiyotlarni nazariy tahlil qilish;
- Usullar: "To'g'ri odamni tanlang" (R.Temml, M.Dorki, V.Amen), "Narvon" (V.G.Shchur), "Mittens" (Zukerman), "Rasmlar" (E.O.Smironova) "Uy" (N.I.Gutkina);
- Kuzatish usuli;
- tadqiqot natijalarini matematik va statistik qayta ishlash.

Tahlil va natijalar. Eksperimentning aniqlash bosqichida yuqorida ko'rsatilgan usullar bo'yicha maktabgacha yoshdagi bolalarning diagnostik tekshiruvi o'tkazildi. "To'g'ri odamni tanlang" usulidan foydalangan holda eksperimental va nazorat guruhlarida tashvish darajasini aniqlash uchun umumiy diagnostika natijalari jadvalda keltirilgan [4:43].

Havotirlanish darajasini birlamchi diagnostika natijalari eksperimental va nazorat guruhlarida

Havotirlanish darajasi					
Yuqori		O'rta		Quyi	
EG	NG	EG	NG	EG	NG
12%	20%	28%	44%	60%	36%

Eksperimental guruhdagi bolalarning faqat kichik bir qismi yuqori (12%) va o'rtacha (28%) natijalarni ko'rsatdi. Eksperimental guruhdagi sub'ektlarning aksariyati (60%) yomon natijalarni ko'rsatdi. Ushbu guruhdagi bolalar namunani ko'paytirishda qo'pol xatolarga yo'l qo'yg'an (o'lcham va shaklning buzilishi, ayrim elementlarning kiritilishi yoki yo'qligi, elementlarning nisbiy joylashuvi), chalg'igan va boshqa harakatlarga o'tgan. Shuningdek, bolaning model bilan ishini tekshirish orqali xatolarni mustaqil ravishda topish va tuzatish qobiliyati ham e'tiborga olindi, bu o'z navbatida uning faoliyati mahsulotlariga nisbatan past tanqidiylilikni va model bilan ishlash qobiliyatini ko'rsatdi.

Shunday qilib, aniqlovchi eksperimentning natijalari eksperimental guruhdagi maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy va shaxsiy tayyorgarligi tarkibiy qismlarini shakllantirish va rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy psixologik tayyorgarlik kontseptsiyasi bolaning tengdoshlari bilan muloqot qilish zarurati va o'z xatti-harakatlarini bolalar guruhlarida qonunlariga bo'ysunish qobiliyati, o'quvchi rolini qabul qilish qobiliyati, o'qituvchining ko'rsatmalarini tinglash va bajarish qobiliyatini o'z ichiga oladi. o'z-o'zini taqdim etishning kommunikativ tashabbusi ko'nikmalari sifatida [5:368].

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot ishining bir qismi sifatida biz bolalarni maktabga tayyorlash muammosini ko'rib chiqdik. Ko'rib chiqilayotgan muammo kontekstida «maktabga tayyorgarlik» kontseptsiyasida biz bolaning ahvolini oldingi maktabgacha rivojlanish natijasi sifatida ko'rib chiqamiz, ya'ni, bir tomondan, bola rivojlanishining oldingi bosqichlariga nisbatan ma'lum bir yetuklik darajasi, ikkinchi tomondan, ta'limning maktab bosqichiga o'tishga tayyorlik tarafidan tahlil qilindi. Maktabga tayyorgarlik nazariy modellari asoslanib, biz uning tarkibiy qismlarini aniqladik, ularning eng muhimi o'z-o'zini hurmat qilish, kommunikativ kompetentsiya, shu jumladan: tengdoshlarga do'stona munosabat, axloqiy tuyg'ularni rivojlantirish, mu-zokaralar olib borish va birgalikdagi ishlarni muvofiqlashtirish qobiliyati. harakatlar, faoliyatning ixtiyoriy shakllarini rivojlantirish ishlari olib borildi. Shunday qilib, yuqorida aytilganlarga asoslanib, biz qo'shimcha ta'lim tizimida maktabgacha yoshdagi bolalarning maktabga ijtimoiy va shaxsiy tayyorgarligi tarkibiy qismlarini shakllantirish bo'yicha biz ishlab chiqqan dastur samarali ekanligini, ilgari surilgan gipoteza tasdiqlanganligini ta'kidlashimiz mumkin. ilmiy izlanishlar hal qilindi, tadqiqot maqsadiga erishildi.

Adabiyotlar

1. Abduraximova K.A., Abdullayev D.Y. Maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnat tarbiysi orqali estetik didni shakllantirish. // Yangi O'zbekistonda ilm-fan va ta'lim. Ilmiy-metodik jurnal. Barcha sohalar bo'yicha. 3-son, may. 2021. 1-qism. –Toshkent:
2. Axunjanova S.A. Bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash haqida. –Toshkent: 1999.
3. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. - М.: 1998.
4. Mominova X. Psixokonsultatsiya. –Andijon: 2022.
5. Гребен Н.Ф. Психологический тест для профессионалов. – Минск: 2007.

REZYUME. Ma'lumki, xalqimiz o'zining buyuk o'tmishi, o'tmish ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasi, ilm-fani, madaniyatiga qo'shgan beqiyos hissalar bilan haqli ravishda faxrlanib keladi. Shu ham ma'lumki, ular dunyoga kelib ilk bolalik davridan rivojlanayotganda, ya'ni u zamonlarda maktabgacha ta'lim muassasalari va uning psixologlari bo'lmagan. Shu o'rinda, "Maktabgacha ta'lim muassasalari va maktabgacha ta'lim muassasasi amaliyotchi psixologi kerakmi?" – degan savol o'rta tashlanishi ehtimol. Bu kabi savollarga javobni avvalgi zamonlardagi va bugungi kunlarimizdagi maktabgacha yosh davridagi bolalar rivojlanishlari sharoitlari o'rtasidagi tafovutlardan topishimiz mumkin. Ushbu maqolada aynan shu kabi masalalar ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. Известно, что наш народ по праву гордится своим великим прошлым, несравненным вкладом наших предков в мировую цивилизацию, науку и культуру. Известно также, что когда они рождались и развивались с раннего детства, то есть в те времена не было дошкольных образовательных учреждений и психологов. На этом этапе «Нужен ли дошкольным и дошкольным учреждениям практикующий психолог?» – может возникнуть вопрос. Ответ на подобные вопросы мы можем найти в различиях условий развития детей в дошкольном периоде в прошлом и сегодня. Данная статья посвящена таким вопросам.

SUMMARY. It is known that our nation is rightfully proud of its great past, the incomparable contributions of our ancestors to world civilization, science, and culture. It is also known that when they were born and developed from early childhood, that is, there were no preschool educational institutions and psychologists in those days. At this point, "Do preschools and preschools need a practicing psychologist?" – the question may be raised. We can find the answer to such questions in the differences between the conditions of children's development in the preschool period in the past and today. This article deals with such issues.

KREATIVLIK XUSUSIYATLARINI GENETIK OMILLARGA BOG'LIQLIGINI O'RGANISHNING EMPIRIK ASOSLARI

A.A.Odiljonova – *psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Andijon davlat universiteti

Tayanch so'zlar: kreativlik fenomeni, genetik omillar, divergent fikrlash, asab tizimi xususiyatlari, ekstroversiya, introversiya.

Ключевые слова: феномен креативности, генетические факторы, дивергентное мышление, особенности нервной системы, экстраверсия, интроверсия.

Key words: phenomenon of creativity, genetic factors, divergent thinking, features of the nervous system, extroversion, introversion.

Dunyoda inson kapitaliga bo'lgan ehtiyojning ortib borishi natijasida shaxs intellekti, uning qobiliyati, undagi kreativlik, mantiqiylik, navatorlik va mazmundorlik kabi psixologik kategoriyalarini amaliyotga joriy qilish va uning yutuqlaridan samarali foydalanish yo'llarini ishlab chiqish dolzarblashmoqda. «An'anaviy psixologik fikrlashdan farqli ravishda ta'lim va tarbiya jarayonini samaradorligi ta'minlashga xizmat qiluvchi yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek, mavjud psixologik muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyat - kreativlikdir». Kreativlik muammosini psixologik jihatdan o'rganish, shaxsda kreativlik hususiyatini shakllantirish orqali ta'lim berish muhim ahamiyat kasb etadi.

Genotipning kreativlik rivojlanishiga ta'siri muammosi ko'plab psixogenetik tadqiqotchilarda maxsus o'rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, divergent fikrlashning rivojlanish darajasidagi individual farqlarni aniqlashda genotipning hissasi nisbatan kamdir. R.Nikolsning fikriga ko'ra, divergent fikrlash diagnostikasi bo'yicha 10 ta egiz tadqiqot natijalarini sarhisob qilganda, monozygotik egizaklar o'rtasidagi o'rtacha korrelyatsiya 0,61 ni, dizigotik egizaklar o'rtasida esa 0,50 ni tashkil qiladi. Demak, kreativlikdagi individual farqlarni yuqori darajada meros qilib olish haqidagi gipoteza to'g'ri emasligi tasdiqlandi [7:94-98].

Bir qator olimlarning fikricha, kreativlikning, aniqrog'i, kreativlikning asosi bo'lgan divergent fikrlashning namoyon bo'lishida ekologik omildan farqli o'laroq irsiy omilning o'rni unchalik yuqori emas. A.V.Libin – "zamonaviy ma'lumotlar psixologik hodisa sifatida kreativlikning genetik shart-sharoitlari haqidagi taxminlarni tasdiqlamaydi" deb yozadi [5:352].

Demak, E.L.Grigorenko va B.I.Kochubey mono- va dizigotik egizaklarda Torrens testi yordamida kreativlikning xususiyatlarini o'rganib, individual farqlar degan xulosaga kelishdi. Divergent fikrlashda genotipik emas, balki atrof-muhit omillari bilan belgilanadi. Keng ko'lamli aloqalar va onalari bilan demokratik munosabatda bo'lgan maktab o'quvchilarida yuqori darajadagi kreativlik aniqlandi [2:10-15].

V.N.Kozlenko kreativlik uchun biologik shartlar mavjudligini, xususan, kreativlikning namoyon bo'lishi va

miyaning psixofiziologik interferik ishi o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikni himoya qiladi [4].

Yarim sharlarning o'zaro ta'siri kreativlikni rivojlantirish uchun asosdir. Olingan ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, shaxsning psixofiziologik xususiyatlarining ma'lum kombinatsiyasi mavjud bo'lib, ular kreativ faoliyatning o'z-o'zidan namoyon bo'lishi uchun eng qulay bo'lgan va u tarbiyaning tashqi sharoitlaridan, rag'batlantirish va faoliyatning tabiatidan nisbatan mustaqil hodisadir. Bunday qulay kombinatsiya birlamchi sifatlar va xususiyatlar majmuasining yuqori rivojlanishiga asoslanadi, bu ularning faoliyati va o'zaro ta'sirining yangi darajasiga o'tishga imkon beradi [1].

A.V.Shubin va E.I.Serpionova verbal kreativlik o'ng yarim sharning funktsional imtiyozi ekanligini isbotlaydi. O'ng qo'li dominant bo'lgan shaxslar chap qo'lda assimetriya indeksiga ega bo'lganlarga qaraganda ravonlik, moslashuvchanlik va o'ziga xoslik darajasining pastligi bilan ajralib turadi.

Kreativlikda tug'ma biologik omil mavjudligiga qisman javobni, kreativlik va asab tizimi xususiyatlarining genetik jihatdan aniqlangan tipologik xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash orqali olish mumkin.

E.P.Ilin va A.Glazunovlarning tadqiqotida bu masalaga oydinlik kiritishga harakat qilingan. Kreativlik darajasini aniqlash uchun E.E.Tunikning 5-15 yoshli bolalarni tashxislash uchun kreativ testlar batareyasi – "Kreativ fikrlash testi" dan foydalanildi. Tadqiqot obyekti 13 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan har ikki jinsdagi maktab o'quvchilari, 40 kishidan 20 kishining kreativlik darajasi yuqori, 20 kishining kreativligi past ko'rsatkichni namoyon qildi [3:239].

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, kreativ odamlar orasida asab tizimi zaif odamlar ko'proq. Kreativlik ko'rsatkichi asab tizimi zaif guruhdagi shaxslarda o'rta va kuchli asab tizimiga ega bo'lgan guruhlariga nisbatan yuqori bo'lib, bunda kreativlik ko'rsatkichlari deyarli bir xil. Korrelyatsiya tahlili kreativlik va asab tizimining kuchi o'rtasida salbiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi.

Kreativlik va asab jarayonlarining harakatchanligi o'rtasidagi aloqalar ham aniqlangan. Kreativlik darajasi

baland bo'lgan shaxslarning katta qismida (80% va 75%) qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari tezligi ham yuqori. Kreativligi past bo'lgan guruhda, aksincha, sub'yektlarning 80% qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari inertligi yuqori ko'rsatkichga ega ekanligini ko'rsatdi.

Qo'zg'aluvchanlik tezligi yuqori bo'lgan guruhlardagi o'rtacha kreativlik balli inertsial guruhlariga qaraganda yuqori. Kreativlikning darajasidagi bir xil farqlar qo'zg'alish va tormozlanish inertsiasiga ega bo'lgan shaxslar o'rtasida kuzatiladi.

Ehtimol, kreativ odamlarning asab tizimi jarayonlarining harakatchanligi, ularning xilma-xillik va yangi tajribaga intilishi turli xil fikrlash parametrlari tajribaga ochiqlik parametrlari bilan chambarchas bog'liqligini anglatadi.

Kreativlik va havotirlanish o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilganda kreativligi yuqori bo'lgan guruhda havotirlanishning o'rtacha qiymati 46 ball, kreativ qobiliyati past bo'lgan guruhda - 31,8 ball. Va aksincha, yuqori havotirli odamlarda past havotirli odamlarga qaraganda kreativlik darajasi yuqori ekanligi aniqlandi. Kreativlik va havotirlanish o'rtasidagi bu bog'liqlik korrelyatsiya tahlili bilan tasdiqlangan.

Nevrotiklik va havotirning kreativlik bilan aloqasi C.Lombroso, J.Karlson va F.Barronlar tomonidan ta'kidlangan: kreativ bo'lish uchun siz biroz nevrotik bo'lishingiz kerak. Chunki dunyoni "oddiy" ko'rish, haqiqatga yangi yondashuv uchun old shartlarni yaratish hissiy buzilishlarni yuzaga keltiradi.

Ushbu tadqiqotda olingan ma'lumotlar kreativlikning namoyon bo'lishida genetik omilning rolini ko'rsatadi, bu boshqa tadqiqotlarda ham tasdiqlangan. Demak, Lehtin monozigotali va dizigotali egizaklarni taqqoslab, yangi tajribaga ochiqlik, qiziquvchanlik, rivojlangan tasavvur va kreativlikka moyillik qisman irsiy omillar bilan bog'liqligini ko'rsatdi.

Kreativlik va ekstroverziya o'rtasidagi bog'liqlik haqida olimlar hali ham bir to'xtamga kelishgani yo'q. A.M.Petraytite tomonidan 20-35 yoshdagi erkaklar va ayollar o'rtasida olib borilgan tadqiqotlarda kreativlik va ijtimoiy ekstrasversiya o'rtasidagi ijobiy korrelyatsiyani aniqlandi. Ekstrovertlar orasida mahsuldorlik va o'ziga xoslik bo'yicha kreativlik yuqoriroq edi. Shu bilan birga, idrok darajasida kreativlik va introversiya o'rtasidagi bog'liqlik ham aniqlandi. M.Chikzentmihali kreativ odamlarda ham ekstrovert, ham introvert xususiyatlar namoyon bo'lishini ta'kidlaydi [6].

Ushbu ma'lumotlarga ko'ra, kreativligi yuqori bo'lgan guruhdagi ekstrasversiya ko'rsatkichining o'rtacha qiymati

past ekstrasversiyaga ega bo'lgan guruhga nisbatan yuqori - mos ravishda 0,38 va 0,17. Bu ekstrasversiya va kreativlik o'rtasida ijobiy bog'liqlik borligini ko'rsatadi. Ekstrasversiyasi yuqori bo'lgan guruhdagi o'rtacha kreativlik ko'rsatkichi introvert bo'lgan guruhga nisbatan yuqori. Bu yana ekstrasversiya va kreativlik o'rtasida ijobiy bog'liqlik borligini ko'rsatadi. Korrelyatsiya tahlili buni tasdiqlaydi.

Demak, olingan ma'lumotlar yuqori va past kreativlik bilan bog'liq tipologik xususiyatlar majmualari haqida ma'lumot olishga asos beradi. Yuqori kreativlik zaif asab tizimi, qo'zg'alish va tormozlanishning tezligi, yuqori havotir va ekstrasversiya bilan bog'liq. Past kreativlik bunga qarama-qarshi bo'lgan tipologik xususiyatlar kuchli asab tizimi, qo'zg'alish va tormozlanishning inertsiasiga, past havotir va introversiya bilan bog'liq.

Shundan kelib chiqqan holda, sub'yektlarning ikkita guruhi aniqlandi: biri kreativlik uchun "ijobiy" tipologik kompleksning to'rt yoki beshta belgisiga ega bo'lganlar, ikkinchisi - to'rt yoki beshta belgili "salbiy" kreativ kompleksiga ega sub'yektlardan iborat. Keyin, har ikkala guruhda o'rtacha kreativlik darajasi hisoblab chiqildi. Ma'lum bo'lishicha, birinchi guruhda kreativlik 122,1 ball, ikkinchi guruhda esa 106,8 ballni ko'rsatgan. Kreativlikning namoyon bo'lishidagi komplekslar o'rtasidagi farq faqat bitta tipologik xususiyatga ko'ra qitbli guruhlariga bo'linishdagi farqlardan kattaroq bo'lib chiqdi. Bu majmuaga kiruvchi tipologik xususiyatlarning kreativlikka ta'sirida bir-birini mustahkamlab turishidan dalolat beradi.

P.Lich qat'iylik va shaxsning kreativ salohiyati o'rtasidagi salbiy bog'liqlikni ochib berdi. Bu shuni anglatadiki, kreativ shaxslar stabil emas, balki labildir, bu biz kreativlik va asab tizimi jarayonlarning harakatchanligi o'rtasidagi bog'liqlik to'g'risida olingan ma'lumotlarga mos keladi.

Bir qator tadqiqotlar kreativlik va miya faoliyati o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, kreativ jarayonlar ko'proq interferik o'zaro ta'sir bilan bog'liq ekanligi aniqlandi. Bundan tashqari, kreativ faoliyat o'ng yarim sharning funktsional ustunligi bilan bog'liqligi aniqlandi.

Demak xulosa qilish mumkinki, shaxsdagi kreativlik xususiyatlari bevosita genotip bilan chambarchas aloqador ekan, Bundan tashqari, shaxs shakllanishidagi ijtimoiy psixologik omillarning rolini rad etib bo'lmaydi. Kreativlik fenomeni shakllanishida ushbu omillar ijtimoiy muhit, tarbiya, ta'lim tizimi va shaxsiy xususiyatlariga ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. Барышева Т.А., Жигалов Ю.А. Психолого-педагогические основы развития креативности. СПб., 2006.
2. Григоренко Е.А., Кочубей Б.И. Исследование процесса выдвижения и проверки гипотез близнецами. // Новые исследования в психологии. 1989. № 2. -С. 15-20.
3. Ильин Е.П. «Психология творчества, креативности, одарённости». -Питер: СПб.; 2009 ISBN 978-5-49807-239-5
4. Козленко В.Н. Проблема креативности личности: Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная. -М.: 1990.
5. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. -М.: 2000.
6. Чикесентмихайи Михай (1996) Креативность: Психология открытий и изобретений. Москва: Карьера Пресс ISBN 978-5-00074-049-1 , 978-5-904946-71-5.
7. Nichols J. G. Development of perception of own attainment and causal attribution for success and failure in reading // Journal of Educational Psychology. 1979. V. 71. -P. 94-99.

РЕЗЮМЕ. Kreativlik muammosini psixologik jihatdan o'rganish, shaxsda kreativlik xususiyatini shakllantirishda genetik omillarga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada genotipning kreativlik rivojlanishiga ta'siri muammosini o'rganish ko'plab psixogenetik tadqiqotchilar ilmiy izlanishlari keltirib o'tilgan. Kreativlikda tug'ma biologik omil mavjudligi, kreativlik va asab tizimi xususiyatlarining genetik jihatdan aniqlangan tipologik xususiyatlari masalalari yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ. Важно изучить проблему творчества психологически, обратить внимание на генетические факторы формирования творческих способностей человека. В статье упоминаются научные исследования многих исследователей-психогенетиков, изучавших проблему влияния генотипа на развитие творческих способностей. Освещены вопросы наличия врожденного биологического фактора творчества, генетически детерминированных типологических особенностей творчества и особенностей нервной системы.

SUMMARY. It is important to study the problem of creativity psychologically, to pay attention to genetic factors in the formation of creativity in a person. In the article, the scientific researches of many psychogenetic researchers who studied the problem of influence of genotype on the development of creativity are mentioned. Issues of the presence of an innate biological factor in creativity, genetically determined typological characteristics of creativity and nervous system characteristics are highlighted.

SHAXS PSIXOLOGIK MUNOSABATLARINING MOHIYATI VA O'ZIGA XOSLIGI

F.N.Saidova – *katta o'qituvchi*

Andijon davlat universiteti

Tayanch so'zlar: o'zaro ta'sir, mohiyat, shaxslararo munosabatlar, jamiyat, idrok.

Ключевые слова: взаимодействие, сущность, межличностные отношения, общество, восприятие.

Key words: interaction, essence, interpersonal relations, society, perception.

Shaxsning boshqa shaxs bilan o'zaro munosabati, muloqot jarayonida bir-birini idrok etishi jamiyatning o'ziga xos ichki, ma'naviy va ma'naviy olamini va undagi turli odamlarni tan olish va hisobga olishni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham ijtimoiy subyektlarning o'zaro ta'siri oddiy reaksiyalar zanjiri bo'lgan fizik va biologik sistemalar elementlarining ta'siridan tubdan farq qiladi. Odamlar amaliy hayotida va faoliyatida doimo bir-birlari bilan muloqotda bo'lishadi. Uning davomida jamoatchilik bilan munosabatlar vujudga keladi va rivojlanadi. Shaxsning dunyoga bo'lgan bu munosabatining mazmuni va darajasi juda xilma-xildir: har bir shaxs munosabatlarga kirishadi, lekin butun guruhlar ham bir-biri bilan munosabatlarga kirishadi va shuning uchun inson ko'p va xilma-xil munosabatlarning subyektidir. Shaxslararo munosabatlar o'z-o'zidan ravshan mohiyatga, mazmunga, o'ziga xos xususiyatlarga va ularning faoliyatining namoyon bo'lish mexanizmlariga ega [1].

Odamlar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarga rus olimlari tomonidan ishlab chiqilgan va taqdim etilgan psixologiyadagi shaxsiy va ijtimoiy faoliyat yondashuvi prizmasi orqali qarash mumkin. Avvalo, u har doim quyidagilarni hisobga olishni o'z ichiga oladi: a) odamlarning ijtimoiy hayotidagi muayyan hodisa va jarayonlarning borishi va rivojlanishiga shaxslarning ta'siri; b) uning reaksiyalari, xatti-harakatlari, munosabatlarining tipikligi va barqarorligi. Ikkinchidan, bu shaxslarning individual psixologik xususiyatlari va potentsial imkoniyatlarining namoyon bo'lishini faqat ular ishtirok etadigan ijtimoiy va mehnat (kasbiy) faoliyatning o'ziga xos xususiyatlariga qarab hisobga olishni talab qiladi. Uchinchidan, bu yondashuv bizni quyidagilarni hisobga olishga yo'naltiradi: a) odamlarning faoliyati amalga oshiriladigan va unga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy-psixologik zamin va ijtimoiy-psixologik sharoitlar; b) ularning o'zaro ta'sir, shaxslararo munosabatlar va muloqotni optimallashtirish va samaradorligiga hissa qo'shadigan yoki yordam bermaydigan jarayonlar sodir bo'ladigan turli ijtimoiy guruhlar va jamoalarga tegishlilik [2].

Shaxslararo munosabatlar dinamik xarakterga egadir, ular paydo bo'ladi, o'zgaradi va rivojlanadi; Munosabatning qanday bo'lishi va qanday rivojlanishi shaxsning o'ziga bog'liq, ya'ni u birgalikdagi faoliyat jarayonida aloqaga kiradi va atrofdagi sharoitlarga moslashadi. A.I.Kravchenkoning so'zlariga ko'ra, bu uch bosqichda sodir bo'ladi:

Bu bir nechta yondashuvlarning kombinatsiyasi: shaxsiy, ijtimoiy va funksional. Shaxsiy va funksional yondashuvlar mustaqil ravishda shakllangan va rus psixologiyasining metodologik tamoyillarida (shaxsiy yondashuv printsiplari, ong va faoliyatning birligi printsiplari) ancha oldin tushuntirilgan va amalga oshirilgan. Ijtimoiy yondashuv nisbatan yaqinda "rasmiy" rasmiylashtirildi, chunki ijtimoiy psixologiyaning metodologik tamoyillari (ijtimoiy-psixologik murakkablik tamoyili) ham yaqinda shakllantirilgan; ijtimoiy-psixologik sabablar tamoyili; ijtimoiy-psixologik hodisalar, muhit va faoliyatning birligi tamoyili; ijtimoiy-psixologik izchillik tamoyili; ijtimoiy-psixologik rivojlanish tamoyili; obyektivlik printsiplari).

Shu bilan birga, A.V.Petrovskiy "shaxslararo munosabatlarning vositachilik faoliyati nazariyasini" ishlab chiqdi [3]. Bu nazariyada faoliyat tamoyili insonning umumiy psixologik konsepsiyasining markaziy bo'g'inini tashkil qiladi. U har qanday chinakam rivojlangan guruhdagi shaxslararo munosabatlar shu guruhning ijtimoiy

ahamiyatga molik faoliyati mazmuni, maqsad va vazifalari orqali amalga oshiriladi, degan fikrga asoslanadi. Guruh o'z maqsadini amalga oshirishda o'zini, tuzilishini va ichki munosabatlarini o'zgartiradi. Bu o'zgarishlarning tabiati va yo'nalishi ularning bilvositalik darajasiga, faoliyat mazmuniga va birgalikdagi faoliyatning ijtimoiy qiymatiga bog'liq.

Garchi, albatta, ijtimoiy psixologiya psixologiyaning mustaqil sohasiga aylanishi bilan u yoki bu darajada hisobga olindi va turli tadqiqotchilar tomonidan kuzatib borildi.

1. Odamlarning o'zaro ta'sirining paydo bo'lishi, bir-birini idrok etishi va baholashi, ular o'rtasidagi munosabatlarning xarakterini ko'p jihatdan belgilaydi. Bunda idrok etuvchi shaxsning xususiyatlari, uning hayotiy tajribasi, uning qadriyatlarini, umidlari, munosabatlari, idrok etishning turli ta'siri, bajarilgan rol funksiyalari va boshqalar muhim ahamiyatga ega bo'lib, boshqa odamni tushunishning adekvatligi ko'p jihatdan hissiy jihatdan (nafaqat oqilona) boshqa odamlarni idrok etish, hamdardlik ko'rsatish.

2. Ratsional-emotsional darajada odamlarning bir-biriga nisbatan ichki munosabatini shakllantirishda ifodalangan shaxslararo munosabatlarning paydo bo'lishi. Ratsional daraja - bu odamlarning bir-birining kuchli va zaif tomonlari haqidagi o'zaro ta'siri. Hissiy darajada tegishli tajribalar va hissiy reaksiyalar paydo bo'ladi.

Odamlarning bir-biriga nisbatan ichki munosabati hurmat yoki hurmatsizlik, ishonch yoki ishonchsizlik, hamdardlik yoki antipatiya, xayrixohlik yoki dushmanlik, qoniqlik yoki norozilik, qo'llab-quvvatlash yoki qarshilik ko'rinishida bo'lishi mumkin. Ichki munosabatlarning tabiati ko'p jihatdan asosiy idrok etish va baholash bosqichida boshqa odamning hukmron g'oyasiga bog'liq. Bir-birlari bilan muloqot qilish tajribasini orttirish jarayonida birinchi fikrni kuchaytirish yoki o'zgartirish mumkin. Agar tasavvur ijobiy bo'lsa, ichki munosabatlar ham ijobiy bo'ladi. Muhim rolni sherikning shaxsiy fazilatlarini insonning qadriyatlariga muvofiqligi darajasi o'ynaydi. Ular bir-biriga to'g'ri kelganda, ijobiy ichki munosabatlar paydo bo'ladi [4].

3. Ichki munosabatlarning namoyon bo'lish shakli sifatida bir-biriga murojaat qiladigan odamlar. Shuni esda tutish kerakki, ichki mazmun va joziba, uni ifodalashning tashqi shakli har doim ham biz ta'kidlagan va ta'kidlagan narsalarga mos kelmaydi.

Shaxslararo munosabatlarning o'zgarishi, uning rivojlanish yo'lida ma'lum sifat o'zgarishlarining amalga oshirilishi ikki yo'l bilan sodir bo'ladi:

1) shu yoki boshqa ijtimoiy guruhga mansub boshqa subyektlar bilan o'zaro ta'sir qilish orqali;

2) obyektga ta'sir qilish orqali, sub'yektga tabiatning bir elementi yoki jamiyat strukturasi qarama-qarshi qo'yilganda.

Psixolog Kon shaxslararo munosabatlarning rivojlanishini tanishlik, va do'stlik bosqichlaridan o'tishni boshqacha ko'radi. Shaxslararo munosabatlarning zaiflashuvi jarayoni bir xil dinamikaga ega: do'stona munosabatlardan do'stona, birodarlik munosabatlariga o'tish, keyin esa ularning tugashi.

Tanishuv jarayoni kelajakdagi munosabatlar va aloqa sheriklari tegishli bo'lgan jamiyatning ijtimoiy-madaniy va kasbiy me'yorlariga, shuningdek ularning o'ziga xos faoliyati va tegishli ijtimoiy rollariga qarab amalga oshiriladi. Qarindoshlik munosabatlari shaxslararo munosabatlarni yanada rivojlantirishni istamaslikni keltirib

chiqaradi. Agar sheriklar o'rtasida ijobiy munosabatlar rivojlansa, bu keyingi muloqot uchun qulay shartdir.

Do'stona munosabatlar shaxslararo muloqotni mustahkamlashga, qarashlar yaqinlashuviga va o'zaro yordamga erishishga imkon beradi. Ushbu bosqichdagi shaxslararo munosabatlar barqarorlik va ma'lum bir o'zaro ishonch bilan tavsiflanadi. Do'stona munosabatlar doimo umumiy mavzu mazmuniga ega - umumiy manfaatlar, faoliyat maqsadlari, ya'ni do'stlar birlashadi va shu bilan birga o'zaro sevgini ham o'z ichiga oladi. Utilitar (instrumental-ishbilarmonlik, amaliy jihatdan samarali) va hissiy-ekspressiv (hissiy-konfessional) do'stlik mavjud. Do'stlik ko'p shakllarda bo'ladi: shaxslararo mehroqibatdan o'zaro muloqotga bo'lgan ehtiyojgacha. Bunday munosabatlar rasmiy va norasmiy sharoitlarda rivojlanishi mumkin. Do'stona munosabatlar qardoshlik munosabatlariga qaraganda ko'proq chuqurlik va ishonch bilan ajralib turadi. Shaxslararo munosabatlar odatda uchta komponentdan iborat: kognitiv, hissiy va xulq-atvor [5].

Shaxslararo munosabatlarning kognitiv komponenti odamlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish, saqlash va rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan idrok, g'oyalar, tasavvurlar, xotiralar, tafakkurning individual va ijtimoiy-psixologik jarayonlarining namoyon bo'lishini aks ettiradi. Ularning yordami bilan biznes sheriklari munosib tan olinadi va to'g'ri baholanadi. Natijada o'zaro tushunish va ishonch paydo bo'ladi.

Munosabatlarning hissiy komponenti insonda boshqa odamlar bilan o'zaro munosabat ta'sirida, ularning individual va ijtimoiy-psixologik fazilatlarini baholash va talqin qilish ta'sirida yuzaga keladigan ijobiy yoki salbiy tajribalarni ifodalaydi. Bu yoqtirish yoki yoqtirmaslik, jozibadorlik yoki yoqimsizlik, jozibadorlik yoki jirkanish, o'zidan, sherigidan, ishdan qoniqish tavsifi va boshqalar bo'lishi mumkin.

Xulq-atvor komponenti munosabatlarni tartibga solishda yetakchi rol o'ynaydi. U ma'lum bir shaxsning boshqa odamlarga, butun guruhga munosabatini ifodalovchi noverbal aloqa va o'zaro ta'sir vositalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Ba'zi olimlarning fikriga ko'ra, qo'shimcha ravishda, u odamlarning yordami yoki bir-biri bilan munosabatlari orqali amalga oshiriladigan munosabatlar, stereotiplar, munosabatlar va kutishlar tizimini o'z ichiga oladi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, psixologik munosabatlar, bir tomondan, jamiyat va odamlarning butun ijtimoiy psixikasining tizimni tashkil etuvchi elementi bo'lib, ijtimoiy hayot, faoliyat va xatti-harakatlarning barcha jabhalariga ta'sir qiladi. Boshqa tomondan, ular o'zlarining ta'siri bilan bu hayotda, faoliyatda va xatti-harakatlarda sodir bo'ladigan barcha hodisa va hodisalarning rivojlanishi va faoliyatiga vositachilik qiladilar. Shunday qilib, bu endi odamlarning bevosita ijtimoiy hayoti emas, balki uning ongda aksidir. Bu ijtimoiy-psixologik fakt, murakkab tuzilishga ega.

B.G.Ananyev shaxs va uning rivojlanish qonuniyatlarini har tomonlama o'rganishni qadriyatlar tizimining markaziy bo'g'inlaridan biri deb hisoblaydi. B.G.Ananyevning fikriga ko'ra, shaxsning shaxs sifatidagi individual xususiyatlarining boshlang'ich nuqtasi uning jamiyatdagi mavqei bo'lib, insonning ijtimoiy mavqei asosida uning ijtimoiy rollari va qadriyat yo'nalishlari tizimi shakllanadi. Shaxsiy xususiyatlarining boshlang'ich sinfini tashkil etuvchi maqom, rol va qiymat yo'nalishlari xulq-atvorning tuzilishi va motivatsiyasining xususiyatlarini, ular bilan o'zaro munosabatda bo'lgan shaxsning xarakteri va moyilligini belgilaydi [6].

V.N.Myasishchev ta'kidlaganidek, insonning tuzilishining asosiy xususiyati va ayniqsa, uning "boshqa odamlarga bo'lgan munosabati" bo'lib, u bir vaqtning

o'zida o'zaro munosabatlar hisoblanadi. Shaxslararo munosabatlarning o'zi o'ziga xos mohiyati, mazmuni, o'ziga xosligi, namoyon bo'lish va faoliyat ko'rsatish mexanizmlari kabi xususiyatlarga ega.

Psixologik munosabatlar, bir tomondan, to'g'ridan-to'g'ri rol munosabatlari bilan, ikkinchidan, ularda ishtirok etuvchi kishilarning individual shaxsiy xususiyatlari bilan belgilanadi. Keyin ular shaxslararo munosabatlarga aylanadi.

Biz o'ylaydigan va qiladigan narsalarning aksariyati bizning ijtimoiy rollarimiz bilan bog'liq. Rol munosabatlari - bu shaxsning funktsional majburiyatlari bilan belgilanadigan munosabatlar. Xususan, ular quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi: 1. Depersonalizatsiya. Rolni ma'lum bir maqomga (lavozimga) ega bo'lgan har bir kishi "o'ynaydi". 2. Xulq-atvor va harakatlarning aniq belgilangan rol majburiyatlari bilan shartlanishi. Ijtimoiy rol - bu aniq belgilangan, aniq ishni bajarish bilan bog'liq kutilgan xatti-harakatlar va "harakat"larning "majmui". 3. Turli ijtimoiy rollarning qiyin uyg'unligi. Qiyinchilik aniq nima "kutilgan" va kimdan ekanligini aniqlash bo'ladi. Insonning o'z roli haqidagi fikri har doim ham boshqalarning fikriga to'g'ri kelmaydi va aslida hamma narsa "keng" chegaralarda farq qilishi mumkin;

Bizning fikrimizcha, guruhdagi (jamoadagi) shaxslararo munosabatlarning tuzilishini quyidagi model bilan asoslashimiz mumkin:

- jamoa a'zolarining yoqtirish va yoqtirmasliklariga asoslangan hissiy munosabatlar mavjud;

- ushbu guruhning barcha a'zolari tomonidan qabul qilingan qadriyatlar va me'yorlarga asoslangan munosabatlar;

- jamoaning barcha a'zolarining birgalikdagi faoliyati va umumiy maqsadlari bilan tavsiflangan shaxslararo munosabatlardan iborat.

Ish davomida biz muloqotning umumiy darajasini aniqlash uchun V.F.Ryaxovskiy tomonidan ishlab chiqilgan metodikadan foydalandik.

"Muloqotning umumiy darajasini aniqlash" so'rovnomasining gender tahlili (V.F.Ryaxovskiy) (Mann-Uittni mezoniga ko'ra)

Shkala	Erkaklar (n=248)		Ayollar (n=187)		Statistik qiymat	
	O'rtacha rang	Ranglar yig'indisi	O'rtacha rang	Ranglar yig'indisi	U	p
Muloqotning umumiy darajasi	213,81	41051,50	223,56	41806,00	22148,000	0,421

"Muloqotning umumiy darajasini aniqlash" (V.F.Ryaxovskiy) so'rovnomasini tahlil qilganda, jins bo'yicha sezilarli farqlar kuzatilmaganini ko'ramiz ($U = 22148000$; $r \leq 0,421$). Erkaklar uchun o'rtacha rang indeksi 213,81, ranglar yig'indisi 41051,50, ayollar uchun o'rtacha rang indeksi 223,56, ranglar yig'indisi 41806,00. Hech qanday sezilarli farq topilmasa ham, bizning erkak respondentlar orasida xushmuomalalik darajasi yuqoriroq edi. Bu jihatni erkaklarning doimiy faoliyat jarayonida muloqot qilishlari, kasbiy faoliyati tufayli turli odamlar bilan munosabatlarga kirishish ehtimoli yuqoriligi bilan izohlashimiz mumkin.

Shaxslararo munosabatlar inson hayotining barcha jabhalarida shakllanadi va rivojlanadi, lekin eng barqarori ko'pincha birgalikda ishlash jarayonida paydo bo'ladigan munosabatlardir.

Adabiyotlar

1. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений. 5-е изд., испр. и доп. –М.: «Аспект Пресс», 2010.
2. Абалакина М.А., Агеев В.С. Анатомия взаимопонимания. –М.: «Знание», 2000. –С. 64.
3. Jabborova Sh.G. O‘zbekiston Respublikasida bandlikni shakllantirishning gender xususiyatlari. 2012.
4. Обозов Н.Н. Межличностные отношения. –Л.:1979. –С. 36.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла. –М.: «Прогресс», 1990. –С. 123.
6. Saidova F.N. Qadriyatlar tizimidagi shaxslararo idrokning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. // Oz.MU. Xabarlar. 2022.1/10.

REZYUME. Maqolada shaxslararo munosabatlarda o‘zaro ta’sir tasvirlangan. Shaxsning muloqot jarayonida bir-birini idrok etishi jamiyat va undagi turli odamlarning o‘ziga xos ichki ma’naviy dunyosini ifodalaydi. Olimlarning shaxslararo munosabatlardagi muammolarni talqini yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описывается взаимодействие в межличностных отношениях. Восприятие человеком друг друга в процессе общения представляет собой уникальный внутренний духовный мир общества и разных людей в нем. Освещена трактовка учеными проблем межличностных отношений.

SUMMARY. The article describes interaction in interpersonal relationships. A person’s perception of each other in the process of communication represents the unique inner spiritual world of society and different people in it. The scientists’ interpretation of problems in interpersonal relations is highlighted.

STRESS HOLATLARINI ENGIB O‘TISHNING IJTIMOY PSIXOLOGIK USUL VA VOSITALARI

T.G.Suleymanova – *psixologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Andijon davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: stress, auto-training, coping strategy, communication izhtimoiylashuv.

Ключевые слова: стресс, аутотренинг, копинг стратегия, коммуникация, социализация.

Key words: stress, auto-training, coping strategy, communication, socialization.

Stress vaziyatlarida insonning psixik holatini boshqarish borasida psixologiyada turli metodlar taklif etilgan. Inson o‘z xayotida stress va frustratsiya xolatlaridan xoli yashay olmaydi. Ijtimoiy hayot ko‘plab kutilmagan vaziyatlar axborotlar ta’siri ostida shaxsda stress xolatlarini shakllantirdi.

Xorij va rus olimlari tomonidan shaxsning hayot faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan stress holatlarini o‘rganish yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlarining ba’zilarida stress va undan chiqib keta olish jarayonida shaxsdagi optimizm-pessimizm kabi psixologik holatlarning ta’siri o‘rganilgan. M.E.Seligman, F.E.Vasilyuk, Yu.M.Zabrodin, M.S.Zamishlyayeva kabi tadqiqotchilar tomonidan ma’lum bir faoliyat jarayonida kutilmagan vaziyatlarga nisbatan shaxsning psixofiziologik faolligi va psixik zo‘riqlashining barqarorlik darajasi maxsus o‘rganib chiqilgan.

Bu borada, insonning stressli vaziyatlarni yengib o‘tish usul va vositalaridan foydalanishi, ruhiy va jismoniy sog‘lomlik holatlarini sog‘lomlashtirish uchun zarur [3]:

Metodlarning tanlanishi psixologdan har bir mijozga nisbatan individual yondoshuvni talab qiladi. Bir tomondan shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ikkinchi tomondan esa stressga sabab bo‘lgan ijtimoiy vaziyat atroflicha o‘rganilishi zarur.

Aynan bir xil stressga sabab bo‘lgan omil turli insonlarda turlicha kechadi..

Ta’kidlash joiz-ki, ayrim insonlar ilmiy adabiyotlardan internet saytlaridan bu borada ma’lum bilimlarga ega bo‘lib, ularni amaliyotda foydalanishga harakat qiladilar. Albatta stressni engib o‘tishda insoning faollikka intilishi passivlik xolatidan ko‘ra ma’qul.

Biroq bu bilimlar tizimlashtirilmagan, psixologik xususiyatlari diagnostika qilinmagan xolda o‘tkaziladi.

Kimdir autogen mashqlar bilan shug‘ullanadi, kimdir meditatsiya mashqlarini bajaradi, musiqa terapiya yordamida stressni engishga harakat qiladiganlar ham oz emas.

Stressga qarshi metodlar quyidagicha tafsiflanadi [4]:

- Psixologik
- Fiziologik
- Bioximik
- Fizik
- Autotrening,
- Meditatsiya,
- Massaj,
- Akupunktura, (igna bilan davolash yoki terapiya)
- Jismoniy mashqlar
- Farmakoterapiya (vun.Pharmakon-doriva terapiya), dori terapiyasi - doridarmon bilan davolash.

Fitoterapiya - shifobaxsh o‘simliklar bilan davolash usulidan foydalanish yaxshi natijalarga olib keladi. maxsus dorilar shifobaxsh o‘tlar damlamalari asab faoliyatini tinchlantiradi, quvvatlantiradi.

Suv muolajalari (basseyi sauna hommom) bu muolajalar ham asab tolalarni tinchlantirib organizmdagi immunitetni mustahkamlaydi.

Stress holatlarini engishda fizik usullarni ko‘rib chiqamiz.

Hammom, sauna quyosh vannalari asab tizimiga insonning psixik va jismoniy sog‘lomligiga ma’lum bir darajada ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [1]:

Aromaterapiya – turli hidlardan iborat bo‘lgan farmakologik vositalar: (valeriana, lavanda, rayxon, kiyik o‘ti va boshqalar). Aromaterapiya vositalarini qo‘llanilishida insondagi individual allergik reaksiyalarni albatta e’tiborga olish zarur.

Jismoniy mashqlar uzoq muddat shug‘ullanishda insonning yosh, jins va individual xususiyatlari, xavo xarorati yil fasli kabi omillarni inobatga olgan o‘tkazilishi maqsadga muvofiq. Masalan yoshda suzish, quyosh vannalari, velosiped yoki piyoda sayr qilish, organizmdagi gipodanimiya (kam harakatlilikni) pasaytiradi. insonning kayfiyatini ko‘taradi.

Jismoniy mashqlar bilan shug‘ullanish ongni yangi qo‘g‘ovchilarga nisbatan diqqatni jalb qiladi, muammoning dolzarbligi pasaytiradi. Jismoniy mashqlar va sport yurak qon tizimini ishini faollashtiradi, immun tizimi faoliyatini yaxshilaydi.

Tananing faol harakatda bo‘lishi ijobiy emotsiyalarning shakllanishiga kayfiyatning ko‘tarilishiga sog‘likni mustahkamlanishga yordam beradi.

Ta’kidlash joiz-ki, jismoniy mashqlar bilan shug‘ullanish stress holatlarini profilaktikasi va psixologik korreksiyasi bilan genetik jixatdan shartlangandir (stress qochish, kurashish) [3]:

Autotrening – organizmning ichki a’zolar faoliyati, harakat faoliyati buzilganda o‘z-o‘zini ishontirish va o‘z-o‘zini boshqarish orqali stress xolatindam beradigan psixoterapiya (ruhiv davolash) usuli.

Autotrening – bu aynan o‘zini anglash,o‘zini “Men”ini ikkilamchi ongdan birlamchi ongga ko‘chirilishi va birlamchi ong bilan birlamchi ong darajasida ishlash. Autotrening birlamchi ong darajasida ishlaydi, shuning uchun tanada turli o‘zgarishlar va xokazolar sodir bo‘ladi.

Autogen mashq biror texnik moslama (xotira, diqqat trenajyor va boshqa(lar) yoki kishining o‘z xohish-irodasi bilan amalga oshirilishi mumkin.

Bunda mijozni oyoq-qo‘larini bo‘sh qo‘yishga, hech narsani o‘ylamaslik harakat qilinadi. Bu usul boshqa

korreksion usullari bilan birga qo'shib olib borilganda yaxshi samara beradi.

Nemis shifokori I.Shuls o'zining tadqiqotlarida yoglar gimnastikasida mushaklarning bo'shashi (Relaksatsiya) organizmdagi emotsional tanglik holatini bartaraf etishini, markaziy nerv sistemasi funksional holati hamda ichki organlar faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniqlagan [6]:

Amerikalik fiziolog olim E.Djeykobson tadqiqotlarida har bir emotsional qo'zg'oluvchanlikka ma'lum bir mushaklardagi taranglik xolati mos kelishini aniqlagan. Masalan "ovozi bo'g'ilib qoldi" "qoqqan qoziqday turdi" [5]:

Muallif ayni vaqtda buning aksi ham bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi: agar inson yuzida va tana harakatlarida ma'lum emotsional holatga xos bo'lgan tus bersa, ma'lum vaqt o'tgach o'sha emotsional holat shakllanadi.

Falsafiy ta'limotlar doirasida antik madaniyatda aqlga asoslanib hayot qurish g'oyasi rivojlangan buni amalga oshirish tamoyillaridan biri muntazam jismoniy mashqlar qilish hisoblangan.

Diogen Sinopskiyning ta'kidlashicha, "Ikki turdagi mashqlar mavjud-biri-ruh uchun boshqasi tana uchun... boshqalarsiz bittasi mukammal emas, kim ezgulikka intilsa ham ruhan ham tanan sog'lom va kuchli bo'lishi kerak" [1]:

Musobaqa vaqtida tashvishlanuvchi sport ishqibozlari kichik stressni boshdan kechiradilar va bu o'ziga xos stressli mashq qilish hisoblanadi. Kuchli stressning salbiy oqibatlarini bartaraf qilishning muhim omili sifatida faol mashq qilish "tezlik terapiyasi" metodi asosiga qurilgan. Mijozni qandaydir xavf-xatarni vaziyatni va "vahimali" holat yuzaga keladigan kulminatsion paytni xayolan tasavvur qilish hamda his etishga undaladi.

Kuchli stressda nafas qisib, gipoksiya boshlanganligi bois chuqur nafas olish va bo'shashish o'rgatiladi. Mashq qilish organizmni u bilan kurashishga o'rgatishga yordam beradi, bu stressli ta'sirlarga barqarorlikni oshiradi.

Muntazam mashq qilish faqat faoliyatga jismoniy, emotsional va intellektual hozirlikni oshirishga yordam berganligi uchungina foydali deyish noto'g'ri. Shaxslararo muloqot doirasida kommunikatsiya ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan mashqlarni qilish ham muhim ahamiyatga ega.

Autotrening jarayonida nutq orqali o'z-o'ziga ta'sir o'tkazishga yo'naltirilgan anglangan tarzda tanada ilqlikni his etish, mushaklar tarangligini pasaytirish organizmning turli qismlari faoliyatiga ta'sir [5]:

Autotrening insonning emotsional tanglik holatlarini keltirib chaqaruvchi faoliyat turlari bilan shug'ullanishi jarayonida kelib chiqish extimoli yuqoriligini ta'kidlanadi. Shu jumladan, bunday faoliyat turlariga pedagogik faoliyat ham kiritiladi. Pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish pedagogning turli stressogen vaziyatlarda (ota-onalar bilan munosabatlarida, o'smir va bolalar bilan munosabatlarda) yuzaga keladigan nizoli vaziyatlarda emotsional va irodaviy shaxs xususiyatlarini namoyon bo'lishini, o'z o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllanganligini talab qiladi. Bunday vaziyatlarda shaxsning kayfiyatini ko'tarish, psixologik salomatligini, organizmning ish faoliyatini samaradorligini saqlab qolishda autotrening mashqlaridan foydalanish mumkin.

Yunon faylasufi Sitseron "Insonning eng katta g'alabasi uning o'zini ustidan qilgan g'alabasidir" deb bejiz ta'kidlamagan. Autogen mashqlar aynan shu g'alabaga erishishning muhim usuli bo'lib, insondagi yashirin imkoniyatlarni quvvatni namoyon bo'lishiga yordam beradi.

Stress holatini engishning yana bir usullaridan biri koping strategiyalar usulidir [6]:

1. Koping strategiyalar bu stressli vaziyatlardan chiqish strategiyalari bo'lib A.Maslou tomonidan taklif qilingan bo'lib, u bunday strategiyalarni belgilaydigan atamani-koping (inglizcha cope - english.) taklif qildi

Koping strategiyalarining R.Lazarus va S.Folkman tadqiqotlarida koping strategiyasi ijtimoiy muhit qiyinchiliklarini yengish modellari deb hisoblashgan. 1966 yilda R.Lazarus o'zining "Psixologik stress va uni engish jarayoni" ("Psixologik stress va unga qarshi kurashish jarayoni") kitobida stressni va boshqa inqirozli vaziyatlarni bartaraf etishning strategiyalarini tasvirlab berdi. R.Lazarus va S.Folkman stressni engish xatti-harakatlarini quyidagicha ta'rifladilar: "Inson imkoniyatlaridan ortiqcha yoki xaddan tashqari yuqori deb baxolanadigan doimiy tashqi va / yoki ichki talablarga moslashishga qaratilgan doimiy ravishda o'zgaruvchan kognitiv va xulq-atvor ko'rinishlari". Olimlarning ta'kidlashicha, koping strategiya jarayoni doimo o'zgarib turadi, chunki shaxs va atrof-muxitning o'zaro ta'siri o'zgaruvchandir. Shaxs vaziyatni baholaydi va o'z imkoniyatlarining subyektiv bahosini u bilan taqqoslaydi.

Ushbu yondashuv shaxs imkoniyatlarini taqsimlashni nazarda tutadi; bu turli xil vaziyatlarda odamlar psixologik muvozanatni saqlashga muvaffaq bo'lishlari bilan bog'liq

Koping strategiyalarda – stressni yengish psixologik metodlari, bo'lib ular ikki guruhga ajratiladi [4]:

a) emotsional koping - stressli vaziyatlarga nisbatan emotsional reaksiyamizni nazorat qilish imkonini beradi; muammo kopingi - stressli vaziyatda muammoni echishga. Muammoli vaziyatda inson muammoning nima uchun kelib chiqqanligiga emas, muammoga qanday tezkor va to'g'ri yechim topish kerakligiga ko'proq urg'u berishi lozim

2. Stressni kamaytirish metodi – ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va o'ziga nisbatan shaxsiy nazoratni kuchaytirish.

3. Stressga qarshi kurashish – kundalik faoliyatni reja asosida tashkil qilish va unga qat'iy amal qilish bilan bog'liq.

4. Stress menejment - stressni boshqarish metodi. Stressogen vaziyatda stress insonni emas, inson stressni boshqarishga intilishi lozim. Bunda stresslarni "Model-lashtirish" lozim, ya'ni – faoliyatni boshlashdan oldin stress holatini keltirishi ehtimol qilingan vaziyatlar bilan avvaldan tanishib chiqish bilan bog'liq.

Stressli vaziyatlarni yengib o'tishning turli usul va vositalari qo'llash jarayonida quyidagi tamoyillarga amal qilish tavsiya etiladi

Turli mazmundagi stressli vaziyatlarda hayotiy tajribadagi yoqimli his-tuyg'ular va tajribalar (dam olish, yoqimli voqea, shaxsiy yutuqlar) bilan bog'liq taasurotlar haqida o'ylash zarur

- Stressni keltirib chiqargan hodisaning o'zgartirish imkoniga ega bo'lmagan vaziyatda unga nisbatan subyektiv ahamiyatini munosabatini o'zgartirish

- Faol xatti-harakatlar stressni keltirib chiqaradigan kuchli his-tuyg'ularni va his-tuyg'ularni ahamiyatlilik darajasini pasaytiradi

- Dam olish – tabiat qo'ynida chiqish, uy hayvonlari parvarishi stressli vaziyatlarni og'rirlilik darajasini pasaytiradi, umumiy kuchlanishni va miya faoliyati to'liqlarining chastotasini oshiradi.

Ijobiy fikrlash - mehribonlik, sevgi, quvonch bilan bog'liq ijobiy his – tuyg'ular-sog'liq, boshqalarga keraklilik hissi stressli vaziyatlarni bartaraf etishda katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Гринберг Дж. Управление стрессом / Дж. Гринберг. – СПб. [и др.]: «Питер: «Питер принт», 2002. –С. 495.
2. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. –T.: 2002, 63-b.
3. Исмоилова Н.З. Талабаларда стрессга чиламлиликининг психологик тахлили. // «Замонавий таълим». 2016. №8.
4. Одинцова М. А. Психология стресса : учебник и практикум для вузов / М.А.Одинцова, Н.Л.Захарова. –Москва: «Юрайт», 2024. –С. 291.

5. Селье Г. Когда стресс не приносит горя. // Неизвестные силы в нас / Г.Селье. – М.: 1992. – С. 103–158.

6. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции: Учеб. пособие / Ю.В. Щербатых. – СПб. [и др.]: –Питер, «Питер принт», 2006. –С. 255.

7. Шульц Л. Стресс. –Мариуполь: 2008. –С. 82.

REZYUME. Maqolada stressli kasalliklarni bartaraf etishning ijtimoiy-psixologik usullari va vositalarining tasnifi keltirilgan, stress buzilishlari bizning hayotimizning bir qismidir va insonning turli vaziyatlarda o'zini tuta bilish qobiliyati unga sotsializatsiya jarayonida psixologik barqarorlikni saqlashga imkon beradi.

РЕЗЮМЕ. В статье приведена классификация социально-психологических методов и средств устранения стрессовых расстройств. Стрессовые расстройства - это часть нашей жизни, и способность человека контролировать себя в различных ситуациях позволяет сохранять психологическое рухий в процессе социализации.

SUMMARY. The article presents a classification of socio-psychological methods and means of eliminating stress disorders, stress disorders are a part of our life, and the ability of a person to control himself in different situations allows him to maintain psychological stability in the process of socialization.

TALABALARDA XULQ OG'ISHINI DIAGNOSTIKA QILISH VA KORREKTSIYALASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Z.Turumbetova – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti

Tayanch so'zlar: axloq, og'ishgan xulq, anomal, prevensiya, intervensiya.

Ключевые слова: этика, девиантное поведение, аномальное, превенция, интервенция.

Key words: ethics, deviant behavior, abnormal, prevention, intervention.

Kirish. Mustaqil O'zbekistonning kelajagi har tomonlama yetuk, intellektual salohiyati baland avlodni tarbiyalash bilan uzviy bog'liq jihatlari tahlil qilinadi. Maqolada O'zbekiston uchun ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish asosiy maqsad qilib olindi. Ana shunday dolzarb vazifani amalga oshirishda inson psixologiyasi, uning psixologik xususiyatlari va xulq-atvorini o'rganish va undan barkamol avlodni tarbiyalash maqsadida foydalanish kabi masalalar alohida ahamiyat kasb etishi haqida fikr bildiradi.

Psixologiya inson ruhiyatini organuvchi nazariy fan bo'lib qolmay, balki hozirgi kunda turli xil sohalarida keng qo'llanilishi mumkin bo'lgan amaliy fan hamdir. Insonni har tomonlama o'rganish, y'ani odamlar o'rtasidagi individual farqlarni aniqlash ta'lim-tarbiya va mehnat faoliyati samaradorligini belgilaydi. Inson axloqi to'g'risidagi ilmiy tasavvurlar dastlab XX asrning boshlarida bixevioristlar tomonidan psixologiya fanining predmeti deb talqin qilingan vaqtdan boshlab, ayniqsa, shiddatli rivojlanish tusini oldi [2]. «Axloq» tushunchasining barcha ko'rib chiqilgan tavsifnomalari uning shaxsning faoliyat jarayonlaridagi turli ko'rinishlarida ham to'la ma'noda farqlana oladi. Biz pedagogika va psixologiya mutaxasislari tomonidan amalga oshiriladigan jarayonlar asosan «Og'ishgan xulq» tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan jarayondir. Biz uchun muhim bo'lgan «shaxsning og'ishgan xulqi» tushunchasini ta'riflashga o'tishdan oldin biz psixologik va pedagogik jarayonlarni ham amaliy faoliyatda o'rganishimiz lozim. Ayrim mutaxasislar tomonidan va pedagogik, psixologik fanlarda quyudagi ko'rinishlari tavsiflangan:

Adabiyotlar sharhi. Mutaxasislarmizdan J.Godfruaning e'tirozi har bir aytilayotgan fikr o'zini mantiqiy va asosli fikrlariga dalillariga ega bo'lishi kerak yani biz «Qanday axloqni me'yoriy deb hisoblash mumkin» degan savol inson axloqini, shu jumladan, og'ishgan xulqni tushuntirish uchun markaziy asos sifatida e'tirof etdi. Ammo taniqli mutaxasislarimiz ham «Anomal» axloq tushunchasining ma'nosiga qat'iy ta'rif berish murakkab, ular orasidagi chegara esa o'ta noaniq haqiqatlarga asoslanadi degan xulosa kelishdi [3].

Shunga qaramay, bugungi kunda ilmda va kundalik turmush faoliyatimizda ushbu tushunchalar birgalikda foydalaniladi. Bunda normal axloq atamasi ostida, qoidadagidek, og'riqli va taqiqlangan xatti xarakatlar bilan bog'liq bo'lmagan, shu bilan birgalikda, ko'pchilik odamlar uchun xarakterli bo'lgan me'yoriy-ma'qullangan axloq tushuniladi.

Shu o'rinda biz avvallo meyor tushunchasiga o'z tarifimizni keltirib o'tsak, mavjud jamiyatdagi vaziyat bizni

me'yor tushuncha va tarifini tavsifini keltirishimizda bir muncha qarshiliklarga uchraymiz. «Me'yoriy» deb qat'iy mazmunda ushbu soxa yoki bir fanda ayni vaqtda qabul qilingan me'yor va mezonlarga muvofiq keluvchi barcha narsa hisoblanadi. Me'yorlarni qattiy belgilash va olish usullarini ko'pincha mezon deb ataymiz. Tushunchalarni izohlashning turli ko'rinishlarini muhim belgilarini ajratib o'tadi [1]. Shaxsning og'ishgan xulqining shunday maxsus xususiyatlarini ajratish maqsadga muvofiqki, u bizga bu xulqni boshqa fenomenlardan farqlashda, shuningdek, aniq bir odamda uning mavjudligi hamda dinamikasini aniqlash zarurati sifatida yordam berishi kerak.

Bola shaxsidagi deviant va devyatsiya tushunchalari axloqni me'yoriy ortiq yoki me'yordan ko'p og'ishgan axloqiy xususiyat sifatida aniqlaganda quyudagilarni esda saqlash kerakki, har bir ijtimoiy me'yorlar o'zgarishi va takrorlanmas bolishini. Bu, o'z navbatida, biz pedagog va psixologlardan boy tajribani talab qiladi. Shubhasiz, deviant axloq - bu har qanday me'yorlarni emas, balki ushbu jamiyat uchun va ayni shu vaqtda birmuncha muqim bo'lgan ijtimoiy me'yorlarnigina buzilishi bilan tavsiflanadigan hodisadir.

Shaxsning va deviant hatti xarakati va axloqiy ko'rinishlari, uning namoyon bo'lishidagi muhim jarayonlarni boshqa bir odamlar tomonidan ijobiy yoki salbiy baholanishini ko'rishimiz mumkin. Salbiy yoki ijobiy baho jamoatchilikning turli muhokamalari yoki ijtimoiy cheklovlariga, shu jumladan, jinoiy yoki aksincha ma'muriy jazo shakli ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin. Dastavval, sanktsiyalar istalmagan axloqning oldini olish vazifasini bajaradi.

Tarbiyasi «qiyin»lik va u bilan bog'liq deviant xulqining vujudga kelish jarayoni: madaniy (M.Mid, E.Fromm), iqtisodiy (G.Kayzer, B.Xolist, G.Shnyder), ijtimoiy (S.D.Arzumanyan, N.P.Dubinina, V.N.Kudryavtsev), salomatlik (M.I.Buyanov, P.B.Gannushkin, A.I.Zaharov, I.I.Kovalev, Z.F.Kamaletdinova, A.E.Lichko), ijtimoiy-psixologik (M.A.Alemaskin, S.A.Belicheva, L.I.Bojovich, G.G.Bochkareva, A.I.Dolgova, YA.L.Kolominskiy, V.M.Karimova, M.N.Ovchinnikova, E.G'.G'oziyev), pedagogik (A.S.Belkin, N.N.Vertsinskaya, L.S.Vigotskiy) kabi keng qamrovli tasirlar oqibati ekanligi aniqlangan. Shuningdek, N.Komilovani «Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi» nomli o'quv qo'llanmasida bolalarning og'ishgan xulqi psixologiyasining dolzarb masalalari: ushbu ko'rinishning fenomenologiyasi, turlarning tasnifi, de-

terminasiya va ishlash mexanizmlari, ijtimoiy-psixologik prevensiya va intervensiyaning usullari ko'rib chiqilgan [4].

Psixologik yondoshuv shaxsning og'ishgan xulqidagi alohida ko'rinishlarini ijtimoiy-psixologik tafovutini ajratishga asoslangan. Psixologik tasniflar quyidagi mezonlar asosida quriladi:

- buzilgan me'yor turi;
- axloq va uning motivatsiyada psixologik maqsad;
- ushbu axloq oqibati va u keltirgan zarar;
- axloqning shaxsiy-uslubiy tavsifnomasi.

Shuni ta'kidlash zarurki, "og'ishgan xulq" atamasini 5 yoshdan kichik bo'lmagan bolalarga nisbatan qo'llash mumkin, qat'iy ma'noda esa 9 yoshdan keyin qo'llashimiz mumkin. 5 yoshdan oldin bolaning ongida ijtimoiy me'yorlar haqidagi zaruriy tasavvurlar bo'lmaydi, o'z-o'zini nazorat qilish esa kattalar yordamida amalga oshiriladi. Faqat 9-10 yoshidagina bolada ijtimoiy me'yorlarga mustaqil rioya qilish qobiliyatining mavjudligi haqida gapirish mumkin. Agar 5 yoshdan kichik bo'lgan bolalarda axloqiy yosh me'yoridan ahamiyatli tarzda og'sa, bunda uni yetilmaganlikning, asabiy reaksiya yoki psixik rivojlanish buzilishining bir ko'rinishi sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Destruktiv xulq 2 ta asosiy turlarda namoyon bo'ladi:

1. Delinkvent tur - jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy huquqiy me'yorlarga qarama qarshi bo'lgan xatti - harakatlarga xulqning yo'nalganligidir.

2. Deviant tur - jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlarga qarama - qarshi xulqiy ko'rinishlarni namoyon etish.

Destruktiv xulqning barcha ko'rinishlarida insonning ma'lum bir himoya reaksiyalari sifatida yuzaga kelsa-da biroq nerv sistemasida buzilishlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Destruktiv xulq bolalikdagi salbiy emotsional kechinmalar, ota-onaning bolaga nisbatan emotsional sovuqqonligi natijasida zarur vaqtlarda ulardan yetarli darajada mehr-muhabbatga ega bo'lmaganligi, nasliy omillar bo'lishi ham mumkin. Z.Freyd inson xulqida 2 ta asosiy instinkt borligini ta'kidlaydi: Eros - bu hayot instinktidir. Undagi quvvat, hayotni saqlash, qayta tiklashga yo'naltiradi. Tanatos - o'lim instinktidir. Undagi quvvat hayotni vayron qilish va to'xtatishga yo'naltiradi. Destruktiv xulq barcha insonlar uchun xosdir. Ayrim insonlarda bu xulq shunchalik kuchliki, ularning jamiyatdagi o'rni va xulqini belgilaydi. Destruktiv xulq ko'rinishlarini namoyon bo'lishida negativ ustanovkalar -shaxsning atrofdigilarning aksariga nisbatan salbiy munosabatlari natijasida shakllanadi. S.P.Ivanov va V.V.Boyko tadqiqotlarida destruktiv ustanovkalarining quyidagi turlari ajratiladi:

1. Atrofdagilarga nisbatan fikrlari va xatti-harakatlarida yashirin beshavqatlilik;

2. Atrofdagilarga nisbatan ochiq beshavqatlilik;

3. Insonlar haqida asoslangan negativ fikrlar. Ma'lum bir ijtimoiy vaziyatlarda yuzaga kelgan holatlar asosida unga sababchi bo'lgan insonlar to'g'risida salbiy fikrga ega bo'lish ham shunday;

4. Negativ faktorlar yuzasidan o'zining sheriklari haqida asoslanmagan umumlashtirishlar qilish;

5. Atrofdagilar bilan munosabtlar jarayonida negativ tajribaga ega bo'lish Yu.A.Kleyberg va A.Ellislar destruktiv xulq ko'rinishlarini shakllanishida "irratsional ustanovkalar" tushunchasini kiritganlar.

Muhokama. Lombrosning fikriga ko'ra, biologik xususiyatlar va birinchi navbatda tashqi morfologik xususiyatlar (bosh suyagi shakli) haqidagi o'z xulosalariga asoslanib, jinoyatchilarga xos bo'lgan tug'ma xususiyatlarining natijasi, jinoyatni muqarrar deb hisobladi va jazo ularni tuzatolmasligini aytdi. Lombroso jinoyatchilikning kriminologiyasida eng ko'p talab qilinadigan formulani ishlab chiqdi. Uning formulasida antropologiya institutining asoschisi mahkumlarning antropologik xususiyatlarining o'rtacha hajmini spirtli ichimliklar

iste'mol qilgan voyaga yetmaganlar soni bilan bog'lashni taklif qiladi. Genetika rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan qiziqish sezilarli darajada oshdi, tajovuz va jinoyatlarning xromosoma gipotezasi ishlab chiqildi. Agressiyaning biologik nazariyalarining yana bir yo'nalishi jinoiy va tajovuzkor xatti-harakatlarga gormonal ta'sirlarning rolini o'rganish bilan bog'liq [5]. 1924-yilda amerikalik olim M.Schlapp jinoyatchilarning endokrin tizimini o'rganib chiqdi, u tekshirgan mahbuslarning uchdan bir qismi bilan bog'liq hissiy beqarorlikdan azob chekayotganini aniqladi.

Biz shaxs og'ishgan xulqining turli ko'rinishlari ikkita - o'ziga yoki boshqalarga qarama-qarshi yo'nalishli "destruktiv axloq"ning yagona o'qida joylashganini ko'ramiz. Deviant xulqli o'smirlar va voyaga yetmagan huquq buzarlilar bilan yakka tartibdagi korreksiya ishlarini quyidagi uslublarda olib borish tavsiya etiladi:

1. "Psixoterapevtik oyna" vositasi - o'zini tashqaridan ko'rishga imkoniyat yaratib, shartli ravishda o'zini tushunishni rivojlantirish;

2. "Muqobil yo'llar" vositasi - noto'g'ri axloq-odob me'yorlarini namoyon qilgan o'smirlarga to'g'ri yo'l ko'rsatish;

3. "O'rniga-o'rin" vositasi - xarakterida, fe'l-atvoridagi bo'shanglik, iroda va kuchli ruhiy quvvat kabilar bilan o'rniga o'rin almashtirish, to'ldirish taklif qilinadi;

4. "Ijobiy ijtimoiy faoliyatni singdirish" vositasi - ruhshunosning salbiy dunyo qarashni o'zgartirib, ijobiy fikrlashga ta'sir qilishi;

5. "Ma'naviy immunitet hosil qilish" usuli - namu-naviy, ideal axloq-me'yorlariga ega bo'lishni maktabdan, hayotdagi misollardan keltirish, ba'zi insonlarning salbiy ta'siriga qarshi immunitet hosil qilish;

6. "Ko'rsatmalar, qoidalar" usuli - oilaviy ruhiy terapiya vositasida oila a'zolarining qilishi kerak bo'lgan ishlari qonun-qoidasini belgilaydi.

Shuningdek, deviant xulqning ayanchli oqibatlari haqida gapirish ham darkor. Deviant xulqli o'smirlar o'z qilmishlarining yomon oqibatlari haqida iqror bo'lishga undash ham profilaktik ishlarning bir qismidir. Agar bunga o'smir rozi bo'lmasa, deviant xulqning ayanchli oqibatlari ta'sirini atrofdagi odamlar misolida tahlil qilish mumkin. Maslahat berayotgan ruhshunos o'z mijozini gunoh, uyat, alam, og'riq, dard, nafrat, g'azab, ojizlik, azoblanish tuyg'ularida ochiq iqror bo'lishga o'rgatadi.

O'smirlar kelajakni deviant xulq bilan va u siz qarshi olish holatlarini tasvirlashga chaqirish yaxshi natija beradigan ruhiy vositadir. Masalan, ruhshunos mijozga uning kelajakdagi hayotini tasvirlashda spirtli ichimliklarni ayanchli oqibatlari ko'rish va faraz qilishga chorlashi kerak. Ruhshunos (psixolog) yoki psixoterapevt nafaqat fikrlashga, balki o'z his-hayajonini ifoda qilib, olishga ham o'rgatadi. O'z kelajagini tasvirlash uchun kerakli iboralarni topa bilish foyda beradi. Agarda, o'smir o'z deviant xulqi siz kelajagini tasvirlaganda, ijobiy his-tuyg'uni namoyon qilsa, demak, shunday xulqqa erishish chora-tadbirlari dasturini tuzish maqsadiga muvofiq bo'ladi. O'zaro tushunishga erishilsa, kelishuv asosida psixoterapevtik muolajalarni olib boorish o'smirda butun muolaja davrida maqsadga intilib turishni ta'minlaydi. Kelishuv og'zaki yoki yozma kontrakt tuzilib, unda faoliyatning maqsadi, usuli, sharti, muddati, shuningdek, o'zaro manfaatli nuqtalari belgilanadi.

Taraflar barchasi kontrakt shartini bajarishga mas'ul. Kontrakt shartlari buzilsa, nima bo'lishni taraflar kelishi bolgan bo'lishi kerak. Mijozning muammosini ishlab chiqish asosiy ustuvor vazifadir. Mijoz maslahat beruvchi yordamida quyidagi savollarga javob berishga harakat qilishi kerak. "Uning yomon xulq-atvorni namoyish qilishdan maqsadi nima?" "Bundan qanday qoniqish hosil qiladi?" "Deviant xulqdan ozod bo'lib, u nimani yo'qotadi?". Bu savollarga javob berishga o'smir qiyinalishi

mumkin. Agar o'smir ochiq muloqotga, ichidagi his-tuyg'ularni namoyish qilishga qarshilik qilsa, o'zini o'rganishning boshqa usullardan foydalanish mumkin. Masalan, bu "men va giyohvandlik", "giyohvand moddalar-siz hayot" mavzudagi rasmlar bo'lishi mumkin. Agar shaxs qat'iy turib muammolarni inkor etib, yaxshi tomonga o'zgarishni istamasa, faol bo'lganlarga murojaat qilinadi. Uning oilasi va referent guruhi (unga ta'sir qiluvchi odamlar) bunda hamkor bo'lishlari kerak. Ko'pchilik bo'lib, unga ta'sir qilish o'z samarasini beradi. Buning uchun deviant xulqli o'smirlarga qadrli bo'lgan insonlar yig'iladi. Yig'ilganlar suhbatga alohida tayyorgarlik ko'rishadi.

Bunda turli me'yordan chekinishlarni yaqqol namoyon qiluvchi hayotiy misollar keltiriladi. Ularning fojiaiy yakuni gapirib beriladi. O'smir bilan ishlashdan avval unga ta'sir etuvchi guruh repetitsiya o'tkazi boladi. Bu jarayonni shunday tashkillashtirish lozimki, barcha deviant xulqli o'smirlar uchun obro'ga ega guruh vakillari ta'sir kuchiga ega bo'lgan gaplarni ishlatib, o'smirning o'zini tanqid qilamolda, qayta tarbiyalasinlar. Keyinchalik o'smirlarga tuzalish imkoniyatini beruvchi istalgan vositani tanlash imkoniyatini berish kerak. Ba'zi hollarda, nechog'liq og'ir

Adabiyotlar

1. Umarov B.M. Muloqot va shaxslararo munosabatlar psixologiyasi. Uslubiy qo'llanma. –T.: 1998, 46-b.
2. Umarov B.M. Tarbiyasi qiyin bolalar bilan ishlashda psixologik xizmatning o'rni. Uslubiy qo'llanma. –T.: 2008, 86-b.
3. Porter M. Mejdunarodnaya konkurensiya. –M.: Mejdunarodnie otnosheniya, 1993.
4. Migranyan A.A. Teoreticheskie aspekti formirovaniya konkurentosposobnix klasterov.
5. Kamolova A.O. Pedagogik kasbi boshqa hamma kasblarning paydevoridir. Science and Education, 4(5), 2023. 988-992-6.

REZYUME. Maqolada shaxsning og'ishgan xulqi – bu umumqabul qilingan yoki rasman o'rnatilgan ijtimoiy me'yorlarga mos tushmaydigan axloqiy sifatleri va uning turli ko'rinishlarida namoyon bo'lishi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описывается девиантное поведение человека - моральные качества, не соответствующие общепринятым или официально установленным социальным нормам и его проявление в различных формах.

SUMMARY. The article describes deviant human behavior - moral qualities that do not correspond to generally accepted or officially established social norms and its manifestation in various forms.

O'QUVCHILARNI KASB-HUNARGA YO'NALTIRISH OMILLARI, MEXANIZMLARI VA JIHATLARNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK TAHLILI

N.K.Yuldasheva – katta o'qituvchi
Andijon davlat universiteti

Tayanch so'zlar kasb, qiziqish, layoqat, moyillik, qobiliyat, metod, o'quvchilar.

Ключевые слова: профессия, интерес, способности, склонности, способности, метод, ученики.

Key words: are profession, interest, ability, inclination, ability, method, students.

Psixologiya fanida o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish sohasida muayyan ilmiy izlanishlar olib borilgan, o'ziga xos yondashishlar amalga oshirilgan.

O'rganilayotgan muammo bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, turli olimlar tomonidan o'quvchilarning kasbga yo'naltirish jarayonini, jumladan, ularni kasbiy qobiliyat, moyillik qiziqishlarini aniqlash orqali ularni mehanizmlarini ishlab chiqishni o'rganishga katta qiziqish bo'lishiga qaramasdan, bu fenomen o'z mazmuniga ko'ra murakkab va ko'p qirrali bo'lib, turlicha talqin etiladi. Bundan ko'rinadiki, kasb tanlash, kasbga yo'naltirish masalalari hozirgi kun uchun yangilik bo'lmay, balki azaliy muammo sifatida o'rganib kelinmoqda.

A.P.Seyteshev o'z ilmiy tadqiqotlarida subyektiv omillar qatoriga bilishga va kasbga qiziqish, moyilliklarni, muayyan bir kasbiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishning psixologik mexanizmi sifatida esa turli qobiliyatlarni kiritgan [1].

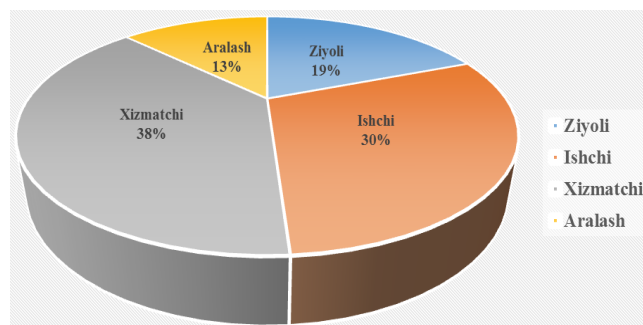
Tadqiqot ishimizda o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish omillarini tekshirish uchun sinaluvchilarga mualliflik ishlanmamiz sanalgan "O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarini tadqiq etish so'rovnoma" bilan murojaat qildik.

Sinaluvchilarning tahlillarga ko'ra, 128 nafar 7-sinf o'quvchilari tadqiqotga jalb qilingan (2.1-rasmga qarang).

bo'lsa ham o'z holiga qo'yish usuli ham natija berishi mumkin.

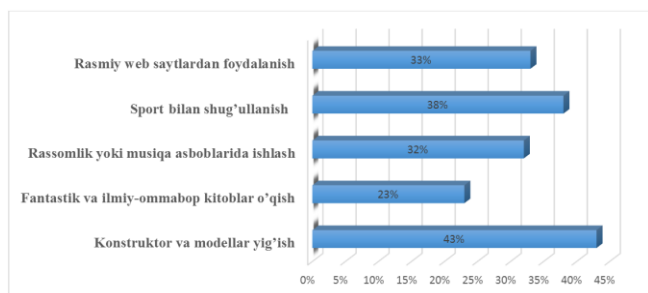
Usulning ma'nosi – o'smirning xulqiga, xulq-atvor oqibatlariga o'zini mas'ul va javobgar qilish.

Xulosa. Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, deviant xulqli o'smirlar bilan ishlashda ularni tuzatish yani mutaxassis – ruhshunos o'z mijoziga kerakli bo'lgan usul va vositalarini taklif qiladiki, bu vositalar ijobiy o'zgarishlarini olib kelsin. Albatta o'smir bilan ruhshunos hamkorlikda faoliyat olib borishi uchun oradagi munosabat halollikka, javobgarlikka, mas'uliyatlikka, bir-birini qo'llab-quvvatlash, hurmat qilishga asoslangan bo'lishi lozim. "Huquq buzarlikka moyil o'smirlarning deviant xatti-harakatini pedagogik profilaktika qilishda muammo doirasini minimallashtirish" mavzusi bo'yicha o'tkazilayotgan ilmiy tadqiqot ishining samaradorligini oshirish maqsadida bir qator olimlar tomonidan ishlab chiqilgan metodikalar asosida savolnomalar, testlar, anketa savollari ishlab chiqilib, o'smirlarda shakllanib ulgurilgan salbiy, deviant xatti-harakatni keltirib chiqaruvchi omillar va sabablarini aniqlash, ota-onalar, maktab rahbarlari, o'qituvchilar, psixologlarga amaliy yordam sifatida quyidagi yo'nalishlarda tadqiqot tajribalarini olib borishni tavsiya qilamiz.

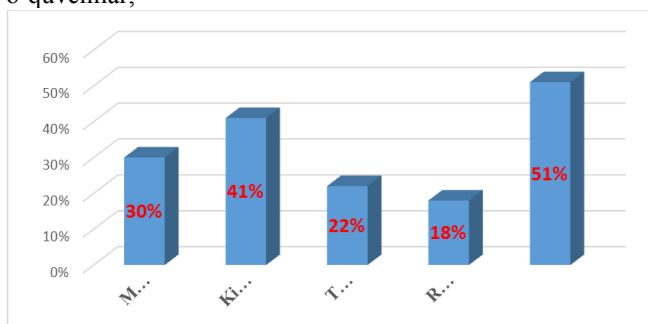
2.1-rasm. 7-sinfda o'qiyotgan o'quvchilarining ijtimoiy mavqe bo'yicha ma'lumot (n=128)

O'quvchilarining ijtimoiy mavqiyiga (IPS ning 1.6-savoli) ko'ra, ishtirokchilarning 38 nafari ishchi oilada hisoblasa, 49 nafari esa xizmatchi oila vakili deb bilishadi. Shuningdek, ziyoli oilada yashayotgan 25 nafar respondent tashkil etdi, aralash mavqeli ishtirokchilar 16 nafarni tashkil etishgan. O'quvchilarini ijtimoiy mavqeini aniqlashdan asosiy maqsad, xizmatchi, ishchi oilada tarbiyalanayotgan ota-onalari kasb-hunarga yo'naltirishga alohida e'tibor qaratiladi.

2.2-jadval. 2.2-rasm. Bo'sh vaqtingizda nimalar bilan shug'ullanishni xush ko'rasiz bo'yicha ma'lumot (n=128)

IPSning 2-savoli natijalariga ko'ra, so'rovnoma qatnashgan respondentlarimiz orasidan 38,0 % sport bilan shug'ullanish yoki erkin tabiatda sayr qilish istagi tashkil etdi. 27,3 % esa rassomlik yoki musiqa asboblari ishlatishga qiziqishi aniqlandi. 23,1 % ishtirokchilar fantastik va ilmiy-ommabop kitoblarni o'qish bilan shug'ullanish aniqlandi. Rasmiy web saytlardan foydalanish 33,4 foiz ekanligi aniqlandi. Bu natijalardan ko'rinib turibdiki, o'quvchilar,

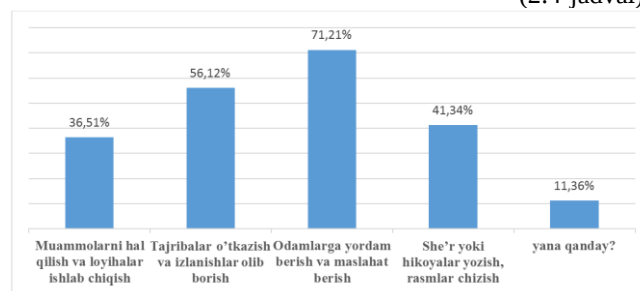

IPS ning 3-savoli "Sizga qaysi fanlar yoqadi?" – degan savolga respondentlar so'rovnoma berilgan 14 ta holatda ular o'z variantlarini taqdim etishgan. Psixologik tadqiqotlardan ma'lumki, kasbiy qiziqishlari bo'yicha berilgan savolga javob berishda o'quvchilar faolroq bo'lishdi. Shu bois respondentlarimizning 51,34 foizi – texnika va internet faniga qiziqishi yoshlarimiz faolligi uchun yuqori ko'rsatkich aniqlandi; 41,68 foizi biologiya va kimyo faniga qiziqishini; 30,49 foizi matematika va fizika fanlariga qiziqadi, rassomchilik va musiqa nisbatan individual qiziqish ko'rsatkichi 18,23 foizni tashkil qilganini ko'rishimiz mumkin. Chunki, bu fanlarga qiziqish individual qobiliyat asosida rivojlanishi uchun bu fanga nisbatan qiziqish past ko'rsatkich berdi. (2.3-rasm).

"Sizni qanday turdagi faoliyat qiziqitiradi?" – degan savolga (IPS ning 4-savoli) o'quvchilarni kelajak kasblariga nisbatan turli faoliyat turlariga qiziqishi bir-biridan tubdan tafovutlanishini ko'rsatdi. Aniqlanilishicha, 71,21 foiz respondent "odamlarga yordam berish va maslahat berish" turiga qiziqish yuqori ekanligini ko'rish mumkin, 56,12 foiz sinaluvchi uchun "tajribalar o'tkazish va izlanishlar olib borish" bilan bog'liq qiziqish turlariga moyilligi borligi aniqlandi. "Muammolarni hal qilish va loyihalar ishlab chiqish" turi bo'yicha 36,1 foiz qiziqishlar

faol ekanligini aniqlandi. Ana bir turi ya'ni, "she'r yoki hikoyalar yozish, rasmlar chizish" turi bo'yicha 41,34 foizni tashkil qildi.

(2.4-jadval).

2.4-jadval. 2.4-rasm. Respondentlarning sizni qanday turdagi faoliyat qiziqitiradi degan savol bo'yicha ko'rsatkichlari (n=128)

Tadqiqotimizda ishtirok etgan o'quvchilarning fikricha, kelajakda kasb-hunar tanlashiga sabab bo'lgan omillar reytingi quyidagicha: 27 foiz respondent kasb tanlashiga «kasbiy moyillik» muhim degan fikrni bildirishdi. 23 foiz o'quvchilar «qobiliyat»lari sabab, kasb tanlashga jazm etishgan. 30 foizi «kasbiy qiziqishlari»ni hisobga olib kasb tanlashini ma'lum qilishdi. 25 foiz o'quvchilar esa "Ota-onani roli" ya'ni kelajakda ota-onasini kasbini egallashini ichki omil sifatida e'tirof etishadi. 11 foiz sinaluvchida «xulq-atvoridagi xususiyatlar» o'z imkoniyatlarini va o'zini ro'yobga chiqarishi sabab bo'lib xizmat qilgan. Bunday ustuvorlikdagi ichki undalmalarning tanlanilishi, odatda, respondent o'quvchilarning o'quv faoliyati muvaffaqiyatiga bergan bahosiga, kasb tanlashida uchraydigan muammolarni yechishdagi shaxsiy imkoniyatiga, qiyinchiliklarni yengishdagi irodaviy sifatiga, qolaversa kasbni to'g'ri tanlash qobiliyatiga ham bog'liqdir (2.4-jadval).

Aynan shu ichki imkoniyatlarga tayanib kasb-hunarga to'g'ri yo'naltirish, o'z navbatida, o'quvchilarga kelajakdagi kasbiy faoliyat turining o'ziga va tevarakat-rof dagilarga naf keltirishi, kasbiy kamol topishiga ko'zi etishi o'ziga xos turtki bo'luvchi omil vazifasini bajargan.

Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan qaraganda bu omillarning konkret shart-sharoitlar bilan identiv namoyon bo'lishi o'quvchi yoshlardagi ijtimoiy xulq va muloqot jarayonida shakllanadigan shaxsiy-kasbiy qiziqish va ichki moyillarning ustuvor omil ekanligi bilan izohlanadi. Mehnat bozoridagi o'zgaruvchan muhit va undagi nobarqarorlik yoshlarimizni to'g'ri kasb-hunar egallash yo'lida o'quvchilardan puhta reja asosida faoliyat yuritishlikni taqozo etadi. Shu jihatdan olib qaraganda kasbiy kamolotga erishish shaxsiy-kasbiy sifatlar orqali ham belgilanadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, respondentlarda shaxsiy kasbiy qiziqishni oshirish va kasbiy moyillik zarurati bilan bog'liq ustuvor motiv, bir qancha ijtimoiy sabablar, ota-ona, o'qituvchi, moddiy, ma'naviy omillar o'quvchilarni kasbga yo'nalganlikni taminlashga sabab bo'ladi deb xulosaga kelishimiz mumkin.

Adabiyotlar

1. Сейтешев А.П. Пути профессионального становления учащейся молодежи. –М.: «Высшая школа», 1988.
2. Abramova G.S., Stepanovich V.A. Деловые игры: теория и организация. –Ekaterinburg: «Delovaya kniga», 1999. –С. 192.
3. Avdeev V.V. Психотехнология решения проблемных ситуаций. –М.: «Feliks», 1992. –С. 128.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada o'quvchilarni kasb-hunarga bo'lgan qiziqishi, layoqati, moyilligi omillari, mexanizmlarini aniqlash bo'yicha ijtimoiy-psixologik so'rovnoma natijalarining psixologik ilmiy tahlili va ularni amaliyotda qo'llash borasida ma'lumotlar yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлен психолого-научный анализ результатов социально-психологического опросника по определению факторов и механизмов интереса, способностей, склонности студентов к профессии и их применение на практике.

SUMMARY. In this article, the psychological scientific analysis of the results are covered the socio-psychological questionnaire to determine the factors and mechanisms of students' interest, ability, inclination to the profession and their application in practice.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING KASBIY SHAKLLANISH MUAMMOSIGA DOIR MA'NAVIY-PSIXOLOGIK QARASHLARI

I.A.Yusupjonova – *psixologiya fanlar bo'yicha falsafa doktori*
Andijon davlat universiteti

Tayanch so'zlar: psixologiya yo'nalishi talabalarining kasbiy rivojlanish jarayoni, pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyatlari, bo'lajak psixologning kasbiy ongi, kasbiy motiv va motivatsiya, o'quv мотив.

Ключевые слова: процесс профессионального становления студентов-психологов, особенности педагогического общения, профессиональное сознание будущего психолога, профессиональная мотив и мотивация, учебная мотивация.

Key words: the process of professional development of psychology students, specific features of pedagogical communication, professional consciousness of a future psychologist, professional motivation and motivation, educational motivation.

Jahonda ta'lim va ilmiy-amaliy markazlarda talabalar kasbiy shakllanishini psixologik shartlarini ishlab chiqarish uchun zarur imkoniyatlarni yaratish masalasiga alohida e'tibor berilib, kasbiy shakllanish tushunchasining mohiyati, kasbiy shakllanishdagi ziddiyatlari va ularning kelajakdagi faoliyatiga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi, talabalarida kasbiy rivojlanish samaradorligiga erishish mexanizmi muammolari doirasida izlanishlar olib borilmoqda va talabalarining kasbiy shakllanishining psixologik xususiyatlari va ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi uchun zarur shart-sharoitlar, har tomonlama bilim, zamonaviy dunyo uchun zarur bo'lgan muayyan ko'nikmalarni egallashga yo'naltirilgan bilim berish mexanizmlarini takomillashtirish, ularning jamiyatdagi kasblar haqidagi savodxonligini oshirishni kafolatlovchi innovatsion-integrativ usullarni qo'llash doirasidagi zamonaviy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarni o'rganishga alohida e'tibor berilmoqda. Chunki, inson hayotida kasbiy faoliyatni to'g'ri belgilash shaxsning o'zini ro'yobga chiqarish hamda yetuk kadr bo'lib yetishishida muhim o'rinni egallaydi. Bunda, insonning psixologik imkoniyatlari ko'lamidan oqilona foydalanish, ijtimoiy istiqbollarni belgilash masalasi har bir davlatning, xalqning oldida dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Zero, har bir shaxsning o'z kasbni anglagan holda tanlashi kasbiy samaradorlikka erishishda va jamiyat taraqqiyotida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Sharqda yoshlarga ta'lim va tarbiya berish, ularga kasb-xunar o'rgatish Qadimiy an'alaridan xisoblanadi. Ayniqsa, xunarmand va kosiblar me'mor va naqqoshlar, dexqon va chorvadorlar, o'z farzandlari yoki shogirdlarini tarbiyalashga kasb-sirlarini o'rganishga juda katta ahamiyat berganlar. Xalqimizning yosh avlod tarbiyasiga bu qadar e'tibor berishini ko'rsatuvchi turli-tuman naqlar va rivoyatlar maqollarning asrlar osha to'planib kelganligini ham alohida qayd etish o'rinlidir. Jumladan, "Ustozdan o'zmagan shogird, shogird emas", "Hunarli kishi xor bo'lmas" yoki "Bir yigitga yetmish hunar oz" kabi ko'plab hikmatli so'zlar borki, ular qadim-qadimdan otobobolarimiz yosh avlodni ruhan va jismonan barkamol hamda o'ziga munosib biror-bir kasb-kor egasi bo'lib yetishishlariga da'vat etib kelganlarining yaqqol isbotidir. Sharq mutafakkirlari ta'limotida o'gil va qizlarga ta'lim va tarbiya berish kuni barga ularni kasb-hunarga o'rgatish goyasi ham muxim o'rin egallaydi. Bundan ko'rinadiki, kasb tanlash, kasbga yo'naltirish masalalari hozirgi kun uchun yangilik bo'lmay, balki azaliy muammo sifatida o'rganib kelinmoqda [2,3,4]. Sharq mutafakkirlarining g'oyalarida shaxsning kasb-hunarga ega bo'lishi, xususan kelgusida muayyan kasb-hunarga tayyorlanayotgan bo'lg'usi kasb egalari to'g'rida qarashlar keng yoritilgan. Jumladan, Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Maxmud Qoshg'ariy, Amir Temur, Umar Xayyom, Abdulla Avloniy va boshqalarning asarlarida kasb-hunar bilan shug'ullanishda muayyan sifatarga ega bo'lish, kasbiy rivojlanishning shartli sifatida tanlangan kasb ilmini maqsadli, maxsus o'qish va o'rganish, shuningdek, o'zida nazariy hamda amaliy bilimlarni doimiy takomillashtirib borish to'g'risida ahamiyatli fikrlar bayon etilgan [2]. Buyuk qomusiy olim Abu Nasr Forobiy kasb-hunar to'g'risida ilk fikrlarini bildirib, qimmatli maslahatlarni berganlar, chunonchi ta'lim-so'z va

ko'nikmalar majmui, tarbiya esa amaliy malakalardan iborat ish-xarakat ekanligini, muayyan kasb-hunarga berilgan, u bilan qiziqqan kishilar shu kasb-hunarning chinakam shaydosi bulishini aytgan. Bu mulohazalardan ko'rinib turibdiki, kasb-hunar insoniyat uchun azaldan juda zarur xayotiy vosita bo'lib kelgan. Forobiyning fikricha, insonning kasb-hunar va san'atdagi fazilatiga kelsak, bu fazilat tugma emasdir, aks xolda uning fikru – fazilatida mutlaqo kuch va ulug'lik bo'lmas edi. Nazariy va buyuk fikriy fazilat ulug' tugma fazilat va ulug' (kasb-hunar) fazilati odat - malaka bulib kolgan odamda bu fazilatlar irodani hosil qilishning va odatga aylantirishning sababi buladi, bunday odamlar cheksiz, juda kuchli tabiat va irodaga egadirlar. Agar insonda mana shunday go'zal xususiyatlar yoki fazilatlar birlashsa, uyg'unlashsa, shundan sung u uzidagidek guzal fazilat va irodani xalqlar va shaxar axillarida xosil qilish yullarini o'rganishi kerak. Lekin xalqlar va shaxar axillarida axloq, odob, rasm-rusm, kasb-xunar, odat va irodani hosil qilgani uchun insondan zo'r kuch va qudrat talab qilinadi. Abu Nasr Forobiyning ta'kidlashicha, "Ta'lim-degan so'z xalqlar va shaxarliklar o'rtasida nazariy fazilatlarini birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasidagi tugma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish degan so'zdir. Ta'lim faqat so'z va o'rganish bilangina bo'ladi. Tarbiyachi esa amaliy ish tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-xarakat, kasb-xunarga berilgan bo'lishi, o'rganishidir" - deydi. Forobiyning fikricha, baxtning turli darajalarining bir-biridan afzalligi uch xil alomatga qarab aniqlanadi. Biz quyida ko'rib chiqayotgan hunar va san'atlarning bir-biridan afzalligi ham xuddi shu alomatlariga qarab aniqlanadi. Hunar va san'atlar qaysi tur va soxalarga taalluqli ekanligiga ko'ra bir-biridan afzal ko'rinadi. Abu Rayxon Beruniy inson kamolotida mehnat va mehnat tarbiyasi haqida muhim fikrlarni bayon etadi. U xar bir xunar egasini mexnatiga qarab turlarga bo'ladi. Og'ir mexnat sifatida binokor, ko'mir qazuvchi, xunarmand, fan soxiblari mehnatini keltiradi [3,4]. Beruniy bolalarni mehnatga o'rgatish metodlari, yo'llari haqida ham fikr yuritadi. Masalan, bolalarni eng kichik yoshdan mehnatga o'rgatish kerak, deydi. Mexnat tarbiyasi o'sha davr tarbiya an'anasiga binoan vorislikka katta axamiyat beradi. Hunarmandchilikning bunday yakka xolda o'rgatilishi malakali kasb egalarning yetishib chiqishiga yordam bergan, xalol va vijdonan mehnat qilishga yo'llaganki, bu insonning kamolga yetishida muhim pogona bo'lgan. Zero, qadimdan xar bir yetuk inson shohmi yoki oddiy fuqaromi hunarning bir yoki bir necha turini bilishi zarur sanalgan. Shunga buyuk shaxslar ham, beklar ham, mol-mulk egalari bo'lgan boylar ham oddiy fuqaro xam o'z farzandini bilimli bo'lishi bilan birga hunarli bo'lishiga ham e'tibor bergan va bu yozilmagan qonunga barcha birdek amal qilgan. Chunki kishilik jamiyati paydo bo'lgandan boshlab, kishilar o'z mehnati va hunari bilan kun kechirishga majbur bo'lgan va bu hayot taqozosi asoratida qabul qilingan. Shuning uchun ham Beruniy inson har tomonlama kamolga yetishi uchun u ilmi bulishi bilan birga mehnatsevar va hunar egasi bo'lishi ham kerak deydi. bu Ali ibn Sinoning mehnatsevarlik tarbiyasi borasidagi fikrlari xam diqqatga sazovordir. Jumladan, u har bir bolani biror hunarga o'rgatmoq shart, deydi. Yosh yigit biror hunarni o'rgansa, uni hayotga tatbiq eta olsa va mustaqil hunar tufayli oilani ta'minlaydigan bo'lsagina

otasi uni uylantirib qo'ymogi lozim, deb hisoblaydi. O'spirin hunar egallashi bilan unda nafaqat axloqiy xislar, balki xarakterning irodaviy hislatlari xam tarkib topa boshlaydi. Hunar egallash orqali o'spirinlardan sabr-bardoshlik, chidamlilik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, zukkolik kabi insoniy sifatlar shakllanadi. Ibn Sino har bir insonning mijozidan kelib chiqqan holda unga aloxida e'tibor berish kerakligini ta'kidlashi tufayli juda katta amaliy ish qilganligiga guvoh bo'lish mumkin. Uning fikricha, har bir inson faqat unga tegishli bo'lgan xususiyatlarigagina egadir, unga o'xshash insonlar kamdankam bo'ladi [3,4]. Yusuf Xos Xojibning o'sha Davrda kosib hunarmandlarga naqadar xayrixoxligi o'z-o'zidan emasdi. Chunonchi, davlatning tinch osoyishtaligi, jaxonda tutgan mavqei, boyligi, xalqning farovonligi ana shu toifadagi kishilarga bogliq edi. Zero, kasb-hunar ta'limning ijtimoiy-siyosiy, moddiy va madaniy taraqqiyotining o'lchov birligi sanalardi. Yusuf Xos Xojib jamiyat taraqqiyoti va xalq farovonligida muxim o'ringa ega bo'lgan dexqonlar, chorvadorlar, savdogarlar, tabiblar, olimlar haqida xam muhim fikrlar bayon etadi va har birining jamiyatdagi o'rnini ko'rsatib beradi. Chunonchi, dehqonlar va chorvadorlarning ham ijtimoiy, iqtisodiy hayotda tutgan urnini yukori baxolaydi va ular mehnati eng ulug' va sharfli muqaddas ekanligini ta'riflaydi. Ko'rinib turibdiki, olim jamiyatning rivojlanishiga hissa qo'shgan har bir kasb-hunar egasini ulug'laydi va ularni qadrlash zarurligini ta'kidlaydi [3,5]. Sharq mutafakkirlaridan yana biri Kaykovusdir. Kaykovusning "Qobusnoma" asari 44 bobdan iborat bo'lib, 4 bobi diniy bilimlar haqida bo'lsa, qolgan 40 ta bobi ta'lim- tarbiyaga bag'ishlangan. Mutafakkir Kaykovusning yaratgan asari juda qimmatlili bilan agralib turadi. Chunonchi asarda hunar va kasb tanlashga bag'ishlangan alohida bob bo'lib, bunda kasbi va hunari bilan o'zi va oilasidan tashqari jamiyat ravnaqiga ham ulkan hissa qo'shishini yozib qoldirgan. Bundan tashqari farzandlar tomonidan ota-onani hurmat qilish, ularni e'zozlash kabi fazilatlarining shakllanishi muhimligi ta'kidlanadi. Ilmiy jihatdan bilim olish, san'atni anglash va uni egallashga harakat qilish, harbiy sohadagi mashqlar va ularni bilishning zarurligi ta'kidlanadi. Bundan tashqari ro'zg'or yuritish uchun zarur bo'lgan savdo-sotiq ishlarini bilish, dexqonchilik bilan shug'ullanishga e'tibor qaratish, turli kasb-hunarlarini egallashga intilish kabi masalalarga jiddiy e'tibor qaratilgan. Kaykovus insonlarning jamiyatda tutgan o'rniga ko'ra uchta toifaga ajratgan: aqlli, haqo'y va juvonmard odamlardir. Kaykovus ilm bilan birga kasb-hunarining zarurligini alohida ta'kidlab, inson har qancha oliy nasab bo'lsa ham, lekin kasb kori bo'lmasa, aholining izzat hurmatidan umid qilmasa ham bo'lishini, ulug'lik nasl-nasab emas, balki aql va bilimda ekanligini aytadi. Kaykovus jamiyat taraqqiyotida ilm bilan birga kasb-xunarning zarurligini ta'kidlaydi: "Agar kishi har qancha oliy nasab va asl bo'lsa-yu, ammo kasbi bo'lmasa, u xaloyiqning izzat va hurmatidan noumid bo'lur. Ulug'lik aql va bilim qiladur, nasl-nasab emas. Ammo sen hunar bilan

bir nomga ega bo'lgil". Shuning uchun ham asarda turli kasb egalari ulug'lanadi. Kasb-hunar o'rganishni bilim olish bilan qo'shib olib borishni tavsiya etadi. Fanni amaliyot bilan uzviy aloqada deb qaraydi. Kaykovusning bu qarashlari o'sha davrning ilg'or qarashlaridan sanaladi. Ayniqsa, uning turli kasb-hunar vakillari xaqidagi fikrlari amaliyotga tatbiq etishda o'ta muximligi bilan diqqatga sazovor. Masalan, "Dabirlik va kotiblik zikrida" bobida yozma nutqni yaxshi egallash, chiroyli yozish va mashk qilishni maslaxat beradi [6]. Sa'diy bilim olish bilan birga xunarning xali inson uchun qay darajada afzalligini uqtiradi. Chunki "hunar qaynar buloq, tuganmas davlat, - deydi u, agar hunarmand molidan maxrum bo'lsa qayg'usi yo'qdir. Hunarmand qaerga borsa, qadrlanadi va uyning turidan joy oladi. Hunarsiz odam esa, xamisha mashaqqat chekadi, tilanchilik qiladi". Bu - Sa'diyning inson uchun ilm-hunarining qay darajada ulug'ligini ta'kidlovchi fikrlarining ifodasidir. Sa'diyning "Guliston" asari axloqiy ta'limoti bilan ayniqsa mashxurdir. Zero, mazkur asarda insoniylik, saxovat, qanoat, adolat kabi hislatlar ulug'lanadi. Jomiy ham xuddi Forobiy singari biror foydali kasb-hunarni egallashni yoshlarning asosiy burchi deb xisoblaydi. U bir odam ikki ishni eplay olmasligini ta'kidlaydi, faqat muayyan bir hunar bilan shugullanish uni puxta o'zlashtirish lozimligi haqida gapiradi [4,6]. Jomiy hunar egallashni u bilan shugullanishni xar qanday boylikdan afzal ko'radi, yoshlarni hunar egallashga chaqiradi. Jomiy o'sha davrda bilim va hunar egallamay, uzining nasl-nasabi bilan maqtanib yurgan ota-onasining molu davlatiga ishonib taralla-bedod qilib yurgan yoshlarni qattiq tanqid qiladi. Uning fikricha, bunday yoshlar biror ijobiy fazilatga ega emas, ular xosil bermaydigan mevasiz daraxtga o'xshaydilar, bunday odamlarning jamiyatga nafi tegmaydi. Jomiy bilim-hunarsiz kishini o'tindan boshkaga yaramaydigan mevasiz daraxtga o'xshatadi. U har bir yoshni ota obrusi, shon-shuxratidan magrurlanmay, o'z yo'lini tanlashiga, ilmu-xunar o'rganishga undaydi. Shuningdek, xunar o'rganish xar bir kishi uchun u yoshmi, keksami, shoxmi, fuqaromi, barchaga barobar, - deb ta'kidlaydi. Demak, Jomiy inson uchun ilmu-hunarining qay darajada zarurligini to'g'ri talkin qilgan. Sharqning qomusiy olimlaridan Davoniy bolalarning kasb-hunar egallashi tugrisida ham e'tiborga sazovor fikrlar bildirgan. Muallim talabalarning qobiliyatini qaysi kasb bilan qiziqishini juda yaxshi bilishi lozim. Davoniyning kasb-hunar egallash to'grisida ijobiy qarashlaridan biri shuki, u birinchi navbatda oddiy xalq mehnatini, hususan, dexqon mexhnatini kuylaydi, inson faqat o'z xalol mehnati tufayli baxt-saodatga erishuvi barkamol shaxs bo'lib yetishishi mumkinligini isbotladi. Shuning uchun u kasb-hunar egalarni doimo hurmatlash, mehnatini qadrlashga chaqiradi [3,5,6].

Mazkur maqolada talaba shaxsida kasbiy shakllanishining ilmiy-nazariy tahlili bayon etildi. Shuningdek, Sharq allomalari o'quvchi shaxsida kasbiy shakllanishi va uni tadqiq qilish uslubi aniqlandi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagil nutqi. 2020 yil 30 sentyabr. - <https://president.uz/uz/lists/view/3864>
  2. Абдуллаева М.М. Шахсиятнинг профессионал ўзига хослиги: психосемантик ёндашув. / М.М.Абдуллаева. // Психологик журнал / Ёд. А.В. Брушлинский, И.И. Шесноков. 2004. 25-жилд № 2. 2004 йил март-апрел ойлари. - С. 86-96.
  3. Гайнутдинов Р.З. Диссертация... кандидата психологических наук: 19.00.03. -Ташкент: 2010. -С. 110.
  4. Jalilova S.X., Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Kasb psixologiyasi.O'quv qo'llanma. 2010.13-25-6.
  5. Qodirov Q.B. O'qituvchining psixologik kompetentsiyasiga doir ayrim mulohazalar.Zamonaviy ta'lim.2015. №4. 56-61-6.
  6. Siriev N. O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasasi magistrantining malakasini oshirishning psixologik jihatlari: Dissertatsiya avtoreferati. ... psixologiya fanlari nomzodi: 19.00.07. -Toshkent: 2000. 20-b.
- РЕЗЮМЕ.** O'rganilayotgan muammo bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, talabalar kasbiy tanlash va kasbiy motivatsiyasining muammosi sharq mutafakkirlari tomonidan keng doirada tadqiq qilin. Shu bilan birga, kasbiy o'zlikni anglash va aniqlashga taalluqli umummetodologik va nazariy muammolar nazariy tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. Анализируя научную литературу по изучаемой проблеме, данное исследование показывает, что проблема профессионального выбора и профессиональной мотивации студентов широко изучается восточными мыслителями. При этом теоретически анализируются общие методологические и теоретические проблемы, связанные с пониманием и определением профессиональной идентичности.

SUMMARY. Analyzing the scientific literature on the studied problem, this study shows that the problem of students' professional choice and professional motivation is widely studied by Eastern thinkers. At the same time, general methodological and theoretical problems are theoretically analyzed related to the understanding and definition of professional identity.

O'ZBEK OILALARIDA ZO'RAVONLIKNI IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

X.Ziyavutdinova – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
Andijon davlat universiteti

Tayanch so'zlar: zo'ravonlik, oilaviy zo'ravonlik, ayollarga nisbatan zo'ravonlik, zo'ravon shaxs, ruhiy kamsitilish, iqtisodiy zo'ravonlik, jismoniy zo'ravonlik, psixologik zo'ravonlik, jinsiy zo'ravonlik.

Ключевые слова: насилие, домашнее насилие, насилие в отношении женщин, жестокая личность, психическая дискриминация, экономическое насилие, физическое насилие, психологическое насилие, сексуальное насилие.

Key words: violence, domestic violence, violence against women, violent personality, mental discrimination, economic violence, physical violence, psychological violence, sexual violence.

Turmush o'rtog'i tomonidan zo'ravonlikning namoyon bo'lishining umumiy va o'ziga xos shakllari mavjud. Zo'ravonlikning umumiy shakllarga jismoniy zo'ravonlik (itarib yuborish, siltab yuborish, mushtlash, tepish yoki buyumlar bilan urish va boshqalar), psixologik zo'ravonlik (jinsiy aloqani cheklash, jinsiy qobiliyatsizlik, bepustlik kabi haqoratli shaklda ayblash bilan jazolash), jinsiy zo'ravonlik (jinsiy aloqani cheklash bilan jazolash, jinsiy oqizlikda ayblash, bepustlik va boshqalar), iqtisodiy (kam daromad uchun ayblash, daromadni yashirish, moliyaviy qarorlarni mustaqil ravishda qabul qilish, xarajatlarni qat'iy nazorat qilish, ekspluatatsiya) va qurbon ustidan nazoratni o'rnatish uchun bolalardan foydalanish (turmush o'rtog'ini shantaj qilish maqsadida ernaing farzandlariga jismoniy va ruhiy zo'ravonlik qilishi, bolalarni manipulyatsiya qilishdan foydalangan holda ota-ona huquqlari uchun kurash, muayyan xarakter xususiyatlari va xatti-harakatlari tufayli bolalar oldida kamsitish, buzg'unchi mafkuralarga jalb qilish).

Oxirgi shaklda zo'ravonlikning ikki turi bir-biriga bog'langan - turmush o'rtog'iga nisbatan zo'ravonlik va bolaga nisbatan zo'ravonlik. Turmush o'rtog'iga zulm o'tkazish maqsadida bolalarga nisbatan zo'ravonlik bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) va bilvosita (ikkilamchi) amalga oshiriladi. Bevosita zo'ravonlik klassifikatsiyasi nikoh zo'ravonligining yuqorida ko'rib chiqilgan turlariga to'g'ri keladi: jismoniy, jinsiy, psixologik zo'ravonlik, beparvolik va ma'naviy shafqatsizlik. Zo'ravonlikning mazkur ko'rinishlarida bolalar hayoti va sog'lig'iga bevosita zarar yetkaziladi. Bilvosita zo'ravonlik deganda bolaning shaxsiga salbiy hissiy va psixologik ta'sir tushuniladi. Ushbu holat uning ota-ona oilasida zo'ravonlik guvohi bo'lish yoki "vosita" bo'lib xizmat qilishi natijasidan kelib chiqadi. Ko'pincha bolalar o'z his-tuyg'ularini ochiq ifoda etmaganliklari sababli bunday salbiy ta'sirlar ko'zga ko'rinmaydi. Shuning uchun bunday oilalarning bolalari "ko'rinnmas qurbonlar" deb ataladi. Ko'pincha bolalar o'ziga nisbatan bo'layotgan hissiy va psixologik zo'ravonlikdan xabardor bo'lmasliklari mumkin.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda bolalarga nisbatan oilaviy zo'ravonlikning quyidagi o'ziga xos shakllarini keltirishimiz mumkin: ijtimoiy mavqe zo'ravonligi, oiladagi zo'ravonlik, homiladorlikni saqlab qolish yoki homiladan voz kechish to'g'risidagi yagona qaror, turmush o'rtog'ining ota-onasi bilan munosabatlarni buzish, erkakni otasi va onasiga qarshi qo'yish kiradi.

Ijtimoiy maqomdagi zo'ravonlik - farzand bilan aloqa qilishni taqiqlash orqali otalik maqomidan mahrum qilish bo'lib, er-xotinlar arjashgandan so'ng bolalarni sobiq eridan izolyatsiya qilish holati sezilarli darajada oshadi. Ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatimizda ajralishdan so'ng bolalarning 90-95 foizi avtomatik ravishda onaga o'tadi. Aksariyat hollarda, otalar o'z farzandlari bilan "neytral" hududda onaning qarindoshlari (masalan, qaynona) nazorati ostida uchrashishga majbur bo'lishadi. O'yinchoq, shirinliklar, kiyim-kechak va hokazolarni sotib olishda ham shunday holat yuz beradi [3:42]. "To'laqonli ota"ning ijtimoiy mavqei sekin-asta "yakshanbalik ota" maqomiga aylanadi. Ammo bu ajratilgan vaqt ichida na ota, na farzand o'z majburiyatini to'liq anglay olmaydilar, shuning uchun bunday sanalar quvonch keltirmaydi, balki tushkunlikka tushiradi.

Ikkinchidan, aslida sodir bo'lmagan zo'ravonlik yoki

asossiz shikoyat bilan turmush o'rtog'i mehnat jamoasiga yoxud huquqni muhofaza qilish organlariga ariza berib, unga "zo'ravon" maqomini berish. Bu holat insonning yaqin kishilari va tanishlari orasida, mehnat jamoasida, ijod bilan shug'ullanayotgan tashkilotlarida sha'niga nomunosib ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Oilaviy zo'ravonlik uy yumushlariga e'tiborsiz bo'lish, turmush o'rtog'ini rad etish, e'tiborsizlik, g'amxo'rlik qilishdan mahrum qilish kabi holatlarni o'z ichiga oladi. Zo'ravonlikning bu shakli, ayniqsa, bemorligi tufayli yoki doimo tashqi yordamga muhtoj bo'lgan odam nochor ahvolda bo'lgan hollarda yuz berishi mumkin.

Homiladorlikni bekor qilish yoki saqlab qolish bo'yicha yagona qaror ayol ayol zo'ravonligining istisno shakli hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksining 4-bob 21-moddasiga muvofiq bolalar tarbiyasi va oilaviy turmushning boshqa masalalari er-xotinlar tomonidan er-xotinning tengligi tamoyillariga asoslangan holda birgalikda hal qiladilar [3]. Ayol tomonidan bolaning tug'ilishi yoki tug'ilmasligi bo'yicha yagona qaror qabul qilish holatida erkakning oilaviy hayotda teng ishtirok etish huquqi buziladi.

Turmush o'rtog'ining ota-onasi bilan munosabatlarning yomonlashuvi, erkakni otasi yoki onasiga qarshi qo'yish yoxud ernaing boshqa qarindoshlariga nisbatan qo'pol va haqoratli holatlar er-xotinning o'zaro munosabatlarida keskinlikning oshishiga olib keladi. Bu vaziyada ayoli va ota-onasi tomonidan berilgan qarama-qarshi maslahatlar erkakni chalg'itadi. Ayol tomonidan farzandlarni bobosi va buvisiga qarshi qo'yishi vaziyat yanada og'irlashtiradi.

Ayollarga nisbatan oilaviy zo'ravonlik sabablari va shakllarini tadqiq etishda, yuqoridagi kabi holatlarga erkaklarning qanday munosabat bildirishlarini ko'rib chiqamiz. Erkaklar kuchli psixologik ta'sirlar tufayli umrbod jarohatlanadilar. Ya'ni ular uyat, sharmandalik, o'z-o'zini kamsitish, aybdorlik hissi bilan yashay boshlaydilar. Mazkur hislar bilan ular oilani saqlab qolish uchun ayoli bilan uzoq vaqt yashashi mumkin, ammo yig'ilib qolgan alam va munosabatlardan norozilik keyinchalik oilaning darz ketishiga olib keladi. Turmush o'rtog'idan zo'ravonlikni boshdan kechirgan erkak abadiy sinishi, boshqalar oldida obro'sizlanishi, er va otalik ijtimoiy rollarini bajara olmaydigan darajaga tushib qolishi mumkin. Bular autoagressiyaga moyillik, suitsidal kayfiyatlar, doimiy tushkunlik, nafrat, qasos olish istagini keltirib chiqaradi. Natijada erkaklarda giyohvandlik, spirtli ichimliklarga ruju qo'yish, shuningdek, ko'pincha turli hil g'ayriqonuniy guruh va mazhablarga qo'shilib ketish holatlari kuzatiladi.

Shunday qilib, ayollar turmushidagi zo'ravonlikning namoyon bo'lish sabablari va shakllarini tahlil qilish nafaqat ushbu ijtimoiy hodisaning asosiy xususiyatlarini olish, balki uning salbiy oqibatlarini va ularni bartaraf etish yo'llarini aniqlash imkonini beradi.

Ayollarga nisbatan zo'ravonlik mavzusi murakkab, ko'p qirrali va fanlararo muammo hisoblanadi. Ayollarga nisbatan zo'ravonlik nafaqat o'zining xarakterli belgilarining xilma-xilligi, turlari va shakllar bilan balki ko'plab fanlar tomonidan o'rganilayotgan ushbu hodisaning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan omillar va shart-sharoitlarning xilma-xilligi bilan bog'liq. Ilmiy manbalarda oilada turmush ayollarga nisbatan zo'ravonlik sabablarini tushuntiruvchi ko'plab makro va mikro nuqtai nazarlar

mavjud bo'lib, ularni bir qancha yondashuvlarga birlashtirish mumkin.

Psixologik yondashuv tarafdorlari zo'ravonlik kelib chiqish sabablarini shaxsning ijtimoiy sharoitga yetarli darajada psixologik moslashuvi, shuningdek, ma'lum darajada o'zini namoyon qilishga yordam beradigan xarakter xususiyatlarini ko'rib chiqadilar. K.Xorni o'z tadqiqotlarida shaxslarning inqirozli holatlari muammolarini o'rganib, zo'ravonlikni shaxsning asosiy tashvihlari bilan bog'liqligini aniqlab, agressiya shaxsni psixologik himoya turlaridan biri ekanligini ta'kidlaydi [4:98].

Gumanistik yo'nalishning yorqin vakili K.Rodgers zo'ravonlik hodisasini ta'riflar ekan, uni shaxs psixologik himoyasining bir turi sifatida tushuntirib, tajovuzni shaxsning erkinligining cheklash va tanlash imkoniyatiga majburiy munosabati hamda shaxs tomonidan tahdid deb qabul qilingan holatga javob deb qaraydi [5:128].

E.Fromm esa o'z tadqiqotlarida sadizm hodisasiga alohida e'tibor qaratadi. Uning ta'kidlashicha, sadizm-boshqa odamga zarar yetkazish istagi emas, balki boshqa odamni o'z kuch va irodasiga to'liq bo'ysundirish, uni o'z xohishiga bo'ysunuvchi obyektga aylantirishdir. Boshqa odam ustidan to'liq hukmronlik qilish istagi-sadizimning mohiyatidir [6:242].

Tadqiqotchil olimlar T.B.Dmitriyeva va B.V.Shostakovich zo'ravonlikni keltirib chiqaruvchi umumiy psixologik xususiyatlar deb quyidagilarni ko'rib chiqadilar:

- tajovuzkor reaksiyalarga moyillik yoki salbiy ta'sirlarga hissiy reaktivlikning kuchayishi [7:323];
- yuqori avtoritarizm;
- o'zini hurmat qilishning pastligi yoki yetarli emasligi;
- o'ziga nisbatan ishonchning yetishmasligi, o'zidan shubhalanish [7:23];
- rigidlik (xulq-atvor va qaror qabul qilishda moslashuvchanlikning yo'qligi);
- muloqot ko'nikmalarining yetishmasligi (har qanday nizo va kelishmovchilikni hal qilish jismoniy kuch yoki og'zaki tajovuz yordamida sodir bo'ladi);
- qo'zg'alish va asabiylikning kuchayishi;
- asabiylik va stress holatida his-tuyg'ularni boshqara olmaslik (V.A.Shakina tadqiqotlarida keltirilishicha, oilaviy jinoyatlarning 76 foizi janjal paytida sodir bo'lgan);
- hukmronlik (ko'pincha yuqori zo'ravonlik nazorat, kuch va o'zini o'zi namoyon qilish vositasiga aylanadi);
- patologik rashk [8:47].

Turli xil tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zo'ravonlarning barchasi umumiy xarakter xususiyatlariga ega bo'lib, bunday shaxslar "emotsional sovuqlik va befarqlik, hamdard bo'la olmaslik va o'zini boshqalar o'rniga qo'ya olmaslik, kutilmagan tashqi ta'sirlarga o'ta sezgirlik va zaiflik bilan ajralib turadi" [8:20].

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni.//lex.uz
2. "Xotin – qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni.lex.uz
3. O'zbekiston Respublikasining oila kodeksi. // URL:http://www.lex.uz.
4. Шишкин О. Разведенный отец / О.Шишкин // Огонек. 2008. – С 42.
5. Киреев Г.Н. Сущность насилия. -М.: 1990.18-6.
6. Джавадов Ф.М. Квалификация насильственных преступлений, совершенных с применением оружия. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. -М.: 1985. -С. 31.
7. Сердюк Л.В. Насилие. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. –М.: 2002. –С. 179.
8. Dobash R.F., Dobash R.P. Violence against wives: a case against patriarchy. –N-Y.: 1979.

REZYUME. Ushbu maqolada oilalarda er-xotin o'rtasidagi zo'ravonlik, ayollarga nisbatan zo'ravonlik muammosi, uning ko'rinishi, turlari, kelib chiqish sabablari va bu muammoni olidini olish bo'yicha xulosa va takliflar beriladi. Oilaviy zo'ravonlikning bu turi er-xotin o'rtasidagi munosabatlarda namoyon bo'lib, bunday zo'ravonlikning o'ziga xosligi er-xotinning gender farqlari, erkaklarning dominant pozitsiyasi va ayollarning xatti-harakatlari ustidan nazorat qilish natijasidir kelib chiqadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена проблема домашнего насилия между супругами, насилия в отношении женщин, его проявления, виды, причины и профилактика данной проблемы. Этот вид домашнего насилия проявляется в отношениях между супругами, а специфика такого насилия является результатом гендерных различий пары, доминирующего положения мужчин и контроля над поведением женщин.

SUMMARY. In this article, the problem of domestic violence between spouses, violence against women, its appearance, types, causes and prevention of this problem is presented. This type of domestic violence is manifested in the relationship between spouses, and the specificity of such violence is the result of the gender differences of the couple, the dominant position of men and the control over the behavior of women.

Konfliktli yondashuv. Mojarolar oson hal qilinadigan va hal qilib bo'lmaydigan ko'rinishda bo'ladi. Nizolarni keltirib chiqaruvchi sabablar darhol bartaraf etilsa, oson hal qilinadigan nizolar deb hisoblanadi. Hal qilib bo'lmaydigan ko'rinishdagi nizolar barqaror mojarolar bo'lib, sabab saqlanib qoladi, uzoq vaqt davomida er-xotinning oilaviy muammolari bo'yicha yagona to'xtamga kelolmaydilar. Nizolarni hal qilish darajasi oilaviy munosabatlarda madaniyati va turmush o'rtoqlarning tarbiyasiga bog'liq.

Oilaviy hayotda nizolarga olib keladigan ko'plab sabablar mavjud. Ko'pgina tadqiqotchilar sabablarning tasnifini berishadi. Masalan, S.V.Kovalyov nizolarning barcha sabablarini guruhlariga birlashtiradi:

- oiladagi mehnatning nomuvofiq va adolatsiz taqsimlanishi, er-xotin o'z huquq va majburiyatlarini bilmasligi, turmush o'rtoqlardan birining uy ishlari yetarli hissa qo'shmasligi natijasida yuzaga keladigan nizolar;
- turmush o'rtoqlar yoki ulardan birining har qanday ehtiyojlarini, shu jumladan jinsiy istaklarini surunkali qoniqtirmaslik asosida yuzaga keladigan kelishmovchiliklar;

- ta'lim, xarakter va boshqa psixologik kamchiliklar va nuqsonlar sababli kelib chiqadigan nizolar[6:46].

S.V.Kochetkova o'tkazgan tadqiqot so'rovnoma natijalariga ko'ra, respondentlarning 38 foizi oilaviy nizolar muammolari tinch yo'l bilan hal qila bilmaslik, oilaviy munosabatlarda madaniyatining pastligi va o'z manfaatlarini himoya qila olmasligi tufayli deb javob bergan bo'lsalar, 37,4 foizi oila a'zolarining shaxsiy fazilatlarini va ular tarbiyasidagi kamchiliklar tufayli yuzaga kelishini ta'kidlaganlar [6:115].

Qanday ko'rinishdagi konflikt bo'lishidan qat'iy nazar, uning zahirida tomonlarning qarama-qarshi pozitsiyalari, maqsadlari, ularga erishish usullari yoki raqiblarning manfaatlarini, istaklari, mayllari turadi. Konfliktli vaziyatning kuchayishi uchun tomonlardan biri boshqa tomonning manfaatlarini buzadigan harakatni amalga oshirishi kerak [8:68].

Mazkur muammoning yechimi bo'yicha takliflar: OAV jamoatchilik fikrini o'zgartira olishga ega bo'lgan shaxslarni ushbu mavzudagi diniy va dunyoviy chiqishlarini ta'minlash; zo'ravonlikni kamaytirishda OAV, videoroliklar yaratishda o'zbek xalqining milliy urf-odatlariga tayangan holda, professional ekspertlarni ko'proq jalb etish; aholi orasida huquqiy madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni olib borish; zo'ravonlikka uchragan xotin-qizlar bilan ishlovchi rehabilitatsiya markazlari faoliyatini yanada takomillashtirish uchun ularda hisob-kitob, tikuvchilik, tadbirkorlik asoslari, shuningdek motivatsion treninglar o'tkazilishi zo'ravonlik holatiga tushgan xotin-qizlarni jamiyatga integratsiyasiga ko'maklashadi.

USTAZLAR SHEJIRESI

ИЛИМ ПИДАЙЫСИ, ЖӘМИЙЕТ ЖАНКУЙЕРИ

М.М.Есебаев – филология илимлари бойынша философия докторы
Эжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты

Белгили жазушы ҳам илимпаз Кеңесбай Алламбергенов өз өмір жолын Республикамыздың илимий-изертлеу, тәлім-тәрбия ислерине бағышлап, оған минсиз хызмет еткен ҳам қарақалпақ фольклортаныу иилими ҳам көркем әдебиятының рауажланыуына

белгили дәрежеде ат салысқан көп қырлы талант ийеси еди.

Ол 1954-жылы Қараөзек районында тууылады. Орта мектепти питкергеннен соң 1972-жылы Қарақалпақ мамлекетлик институтына оқыуға кирди ҳам 1976-жылы табыслы тамамлады. Дәслеппи мийнет жолын 1976-жылы «Жеткиншек» газетасында әдебий хызметкер, соң кәсип-өнер билим журтында қарақалпақ тили ҳам әдебияты пәни муғаллими, «Әмиўдәрәя» журналының бас редакторы, Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети менен Эжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институтында оқытыушы, оқыу ислери бойынша декан орынбасары, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы баслығы, факультет деканы, оқыу ислери бойынша проректоры лауазымларында иследи.

Кеңесбай Алламбергенов 1980-жыллардың басында жазылған «Қуслар қайтқан күн», «Қыйын өткел» атлы повестлер ҳам гүрриңлер топламлары менен Жас жазушылардың Ташкент, Москва қалаларында өткерилген семинарларының жеңимпазы, Қарақалпақстан Жаслары аўқамы сыйлығының лауреаты атағын алған. 1983-жыл «Дәрбент» атлы туңғыш романы менен Қарақалпақстан Жазушылар аўқам, Кәсиплик аўқамлар шөлкеми ҳам жаслар аўқамы менен бирликте жәрияланған «Мийнет эстафетасы конкурсының лауреатын жеңип алды. К.Алламбергеновтың бир қатар повесть, гүрриңлери өзбек, қазақ, ноғай, орыс тиллеринде басылып шыққан.

«Дәрәя тартылған жыллар» романы 2003-жылы Түркияда жәрияланған «Қарақалпақ әдебиятының антологиясы» нда түрк тилинде де жарық көрди.

К.Алламбергенов өткен әсирдің 80-жылларынан баслап әдебияттаныу илими тарауанда табыслы дәретиўшиликти мийнет етти. Ол «Қарақалпақ әдебиятында айтыс», «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге», «Миллий идеология ҳам қарақалпақ фольклоры», «Хәзирги әдебий жөнелис», «Қарақалпақ әдебияты», «XX әсир қарақалпақ әдебияты», «Ғәрезсизлик дәуири қарақалпақ әдебияты» сыяқлы бир неше монография, сабақлық, оқыу қолланбалары менен бир қатарда 300 ден аслам илимий мақалалардың авторы. Оның авторлығында қарақалпақ халық

дәстаны тийкарында «Әмир Темур ҳам Ер Едиге», «Уллы атланыс» ҳам «Қырық қыз» драмасы Бердақ атындағы қарақалпақ мамлекетлик музыкалы акедемиялық театрында сахналастырылды.

К.Алламбергенов 1985-жылы кандидатлық, 1997-жылы докторлық диссертациясын жақлады, 1994-жылы доцент, 1998-жылы профессор илимий дәрежесин алыуға еристи. 1993-жылы «Дәрәя тартылған жыллар» романы ушын Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мамлекетлик сыйлықтың лауреаты болды. Жазушы 2018-жылы Қарақалпақстан халық жазушысы атағын алды.

Устазымыз өзиниң жұмыс искерлиги дәуиринде шебер шөлкемлестиреуши, мийнет сүйгиш, патриот инсан сыпатында көпшиликтиң ядында қалды. Ол тийкаргы жұмысынан басқа жәмийетлик басламада бир қанша жұмыслар алып барды. 1990-жылы 20-августта жаңадан дүзилген педагогикалык институт ушын өз журналы болыуы керек еди. Усы басламаны Академик Ж.Базарбаев институт кеңесиниң күн тәртибине қойды ҳам совет ағзалары тәрәпинен бир аўыздан макулланды. Усы басламаны қоллап қуўатлап К.Алламбергенов журналға керекли болған юридикалык хуҷжетлерин таярлап журналды ашыуға еристи. Бул жаңадан ашылған журналдың атын «Қарақалпақстан муғаллими» деп атады. Хәзирги күнде бул журнал «Илим ҳам жәмийет» аты менен жүритилмекте.

Бул журналдың редакция курамы белгиленди: Бас редакторы Академик Жуманазар Базарбаев болды, редактор етип профессор Кеңесбай Алламбергеновты бекитти, жуўаплы хаткер, журналист Азат Жумабаев, сүўретлеу редакторы Марат Есебаев, корректор Мырзагүл Сейтжанова, ағзалары, шайыр Шарапатдин Аяпов, Қабыл Мәмбетовлар болды.

Дәслеки жыллары «Қарақалпақстан муғаллими» журналының тиражы 17 мыңға жетти. Себеби, Қарақалпақстан Республикасы Билиминдириу Министирлигине қараслы барлық мектеплер журналға жазылатуғын еди. Булардың барлығын ректор Ж.Базарбаев пенен профессор К.Алламбергенов өзлери шөлкемлестирди. Журнал Республика бойлап үгит нәсиятланып барылып, мектеплер ушын керекли методикалык усылдағы мақалалар жарық көрип турды. Мектептиң алдыңғы тәжирийбели жетекши муғаллимлериниң мақалалары да жәрияланып барылды.

К.Алламбергенов журналды хәр түрли рубрикалар менен байытты. Мысалы: «Илим ҳам техника», «Ана тарийхымызды үйренемиз», «Тәлимниң теориялық тийкарлары», «Руўхыйлық, миллий қәдирятлар ҳам тәлим тәрбия», «Поэзия», «Проза», «Танысыңыз, жаңа сабақлықлар, қолланбалар, хрестоматиялар», «Медицина тәлим

тийкарлары», «Экономикалық тәлим дәуір талабы», «Миллий мектеп машқалалары», «Әдебиеттану», «Тил билими», «Әдепнама», «Мухаббат, семья, тәрбия», «ҚМ сәнелери», «ҚМ»ның жас алымлер минбери», «Педтехнология методика хәм тәжирийбе», «Устазлар шежиреси», «ҚМ»ның қызықлы ўақыялар мүйеши» усындай көп ғана рубрикалар менен келген мақалаларды тематикаға бөлетуғын еди.

К.Алламбергенов институтымыздың оқыў тәрбия ислеринде де минсиз хызмет етти. Мәмлекетимиз өз ғарезсизлигине ерискеннен кейин Өзбекстан Республикасы соның ишинде Қарақалпақстан Республикасында улыўма билим бериў мектеплери, улыўма орта билим бериў мекемелери, Жоқары оқыў орынларында пәнлерди жаңа ғарезсизлик идеясы тийкарында жаңадан жаратыў, олардың бағдарламаларын дүзиў сол тийкарда оқыў сабақлықларын жаратыў сыяқлы билимлендириўде үлкен машқалалар болды. Соның менен бирге «Ана тилимиз»ди оқытыў оны қалай жетистириў кереклиги ҳаққында машқалалы мәселелер болды.

Усындай үлкен машқалаларға байланыслы «Қарақалпақстан муғаллими» журналы менен НМПИдиң қарақалпақ тили кафедрасы менен биргеликте «Миллий жазыўымызды қалай жетилистиремиз?» деген темада дөңгелек стол сәўбетин шөлкемлестирди. Бул дөңгелек столға К.Алламбергенов басшылық етти. Мысалы: Усы дөңгелек стол сәўбетиниң материаллары «Қарақалпақстан муғаллими» журналы 1993-жыл №2-3 санларында жәрияланды. Бул дөңгелек столға белиги тилши хәм әдебиетши илимпазлар қатнасты А.Нажимов, М.Дәўлетов, П.Аллашев, Қ.Камалов, А.Бекбергенов, Ж.Қайырбаев, Ә.Алымов, О.Доспановлар қатнасты. Сол тилимиздиң әхмийетли мәселелери ҳаққында усыныслар, ҳәр түрли пикирлер билдирилди.

К.Алламбергенов усындай күнниң машқаласы болып турған мәселелер бойынша көп дөңгелек стол этирапында сәўбетлесиў, пикир алысыў, ол бойынша ис илажлар ислеў, оның шешимин табыў ушын белсендилик көрсетти.

Усы жыллары «Қарақалпақстан муғаллими» журналы 2002-жылы №1-2 санларында «Сабақлық оқыў қолланбаларына қосымшалар» деген рубрикада К.Алламбергеновтың «Хәзирги әдебий жөнелис» (оқыў қолланбасы)нда мысалы, онда «Қарақалпақ әдебиатында ғарезсизликтин биринши күнлеринен баслап усындай қадаған етип тасланған темаларды халыққа көркем етип ашып бериў мәселесинде батыл үн қоса баслады. Т.Қайыпбергеновтың «Кеўлимниң қамусы», «О дүньядағы атама хатлар» роман-қомуснамасы менен повесть-эсселери», Ә.Пахратдиновтың «Сөйленбеген тарийх», К.Алламбергеновтың «Дәрйя тартылған жыллар» романы, Г.Есемуратованың «Қызым саған айтаман», «Дүйдендеги дәптер», А.Абдиевтиң «Жин-жыпырлар уясы», И.Юсуповтың «Мәмелек ой», «Посейдонның ғәзеби», Ш.Аяповтың

«Жан халаты» поэмасы жарық көрди. Жаңа ўақыт нәпеси әдебиетқа жаңа тема, жаңа қаҳарманлар образын алып кирди. Қарақалпақ әдебиатындағы усындай үлкен машқалаларды К.Алламбергенов алып шығып, бул шығармаларды оқыў процесине енгизиў хәм бул шығармаларды илимий объектине айландырыў мәселелерин ортаға қояды.

К.Алламбергеновтың «Қарақалпақстан муғаллими» журналының 2002-жыл №3-4 санларында «Методикалық қолланбалар оқыў бағдарламалары» деген рубрикада «ХХ әсир қарақалпақ әдебиаты» (үлги оқыў бағдарламасы) жәрияланды. Бул «ХХ әсир қарақалпақ әдебиаты»н қалай оқытыў керек, оған қайсы жазаўшы шайырлардың қандай шығармаларын алыў керек деген мәселелер көрилип шығып оның бағдарламасын дүзди.

К.Алламбергенов усындай оқыў тәрбия ислерине байланыслы «Әдебиеттану», «Әдебиеттану тийкарлары», «Қарақалпақ әдебиаты тарийхы», «Қарақалпақ фольклоры», «Ерте дәуір қарақалпақ әдебиаты тарийхы» пәнлерин оқытыўдың әхмийетли мәселелери бойынша бир қанша илимий мақалалар жәриялады оның бағдарламаларын дүзди.

К.Алламбергенов Республикамыздың хәм институтымыздың руўхый ағартыўшылық ислериниң жанкүйери еди. Себеби Қарақалпақстан жазыўшы шайырларының дөретиўшилик жолын кең жәмийетшиликке, келешек жасларға үгит-нәсиятлаў соның менен бирге миллий кәдириятларымызды қайта тиклеў, өткен әсир ата-бабаларымыздан қалған бай әдебий мийрасларды үйрениў, оларды телерадио хәм баспа сөз, ғалаба хабар қураллары арқалы халқымызға жеткерип барды. Соның бир мысалы ретинде Әжинияз бабамыздың туўылғанына 195 жыллық юбилей сәнесинде Мойнақ районы «Бозатаў» АПЖ аймағындағы Шағырлы аўылында профессор Кенесбай Аллаамбергеновтың басламасында шөлкемлестирілген «Әжинияз бағы» жаратылды. Ол усындай пидайы инсан еди, қайбир иске қол урса оның ақырына шекем жеткерий ушын тынып-тыншымай бар күшин жумсайды.

К.Алламбергенов өзиниң дөретиўшилик еткен дәўиринде қарақалпақ әдебиатының ири жанрларының бири проза жанрында бир қанша гүрринлер, повестьлер, романлар хәм драмалық шығармалар дөретип өзинен үлкен әдебий мийрас қалдырды.

К.Алламбергенов өзиниң өмири даўамында қайсы тараўда жумыс ислеген болса да оның гүллеп раўажланыўына оны үлкен мәртебеге ерисиўине өзиниң бар билимин жумсады, пидайылығы, мийнет сүйгишлиги, шөлкемлестириўшилик уқыбы менен шын жүрегинен хызмет етти. Устазымыз К.Алламбергеновтың еле халқымызға беретутығын көп еди, көп режелери бар еди. Тәғдирдиң ислерине шара жоқ, устазымыздың жатқан жери жайлы, топырағы торқалы болсын, руўхлары шад болсын!

M A Z M U N Í

BAS MAQALA

Prenov B.B. Qaraqalpaqstandaǵı matematika ilimi rawajlanıwı táriyxına qısqasha sholıw	3

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriiyası hám tariyxı

Abdurazakova N. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning o'qish savodxonligini matn tahlili asosida baholash	5
Агжанов Т. Турли билим соҳаларига нисбатан компетенцияни шакллантириш моделларини яратиш методологияси	7
Allambergenova R.D. Balalarda koordinatsiyalıq qábiyetlerdi rawajlandırıwda gimnastikalıq elementlerden paydalanıw ózgeshelikleri (5-6 jasar balalar misalında)	9
Atadjanova D.A. The usage of technology in foreign language learning environment	11
Babayarov M.X. Milliy sport turlariga oid atamalar polisemiyasi	12
Babasheva G.B. Boshlang'ich sinflarda ona tili fanini chuqur o'zlashtirilishga qo'yilgan zamonaviy talablar	15
Bekniyazov B.S. Taym-menedjment umumta'lim maktablarini boshqarish samaradorligini oshirish vositasi sifatida	17
Biysenbaev Q. Qaraqalpaq balalar oyın folklorınıń etnopedagogikalıq ózgeshelikleri	18
G'aniyeva A.T. Bo'lajak o'qituvchining kasbiy rivojlanishida kognitiv texnologiyalarning o'rni	20
Kadirov U.E., Tursunov S.Q. Ta'limiy resurslar yaratishda web-texnologiyalardan foydalanish	22
Khojaniyazova A.A. The state of teaching the Russian language in educational institutions of the Republic of Karakalpakstan	24
Киличева Ф.Б. Использование технологии развития критического мышления при обучении русскому языку	26
Kosbergenov R.M. O'qituvchilarni tarixiy materiallar vositasida vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning pedagogik imkoniyatlari	27
Nurmaxanov K.E. Bo'lajak o'qituvchilarning axborot kompetentsiyasini shakllantirish	29
Пирниязова Ш.О. Бошланғич синф ўқувчиларида дарсларнинг матн билан боғлиқ босқичларга кизиқиш уйғотиш	32
Risnazarova A.R. Talabalardıń sociallıq beyimlesiwinde kommunikativ kónlikpelerdi rawajlandırıwdıń áhmiyeti	34
Саримсакова Н.К., Хакимова Г.Т. Орфоэпическая компетенция в структуре коммуникативного взаимодействия	35
Saytbekova S. Zamanagóy tálim procesinde didaktikalıq metodların klassifikaciyalaw	37
Сейтенова В.А. Теоретические основы обучения переговорам в контексте профессионально-делового общения	39
Seytmuratov T.Q. Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning jismoniy tarbiyada maqsadga muvofiqligi	41
Tajieva A.U. New approaches in preparing future english teachers	42
Tleumuratova N.M. O'quvchilarning analitik tafakkurini rivojlantirish ilmiy pedagogik muammo sifatida	45
Толыбаева Г.Н. Изучение значимости разработки модели искусственного интеллекта для распознавания каракалпакского языка жестов	47
Turimbetova Z.B. Hikoya qilishning qayta hikoya qilishdan farqli vazifalari	49
Уразимова Т.В. Мектепке шекемги жастағы балаларда операциялық ойлауды қәлиплестіріудің психологиялық айрықшалықлары	51
Shamuratova E.S., Sagidullaeva Sh.B. O'z-o'zini rivojlantirish asosida o'quvchilar so'z boyligini o'stirishning lingvodidaktik, lingvopsixologik xususiyatlari	53

Tálim - tárbiya teoriiyası hám metodikasi

Abdimuratov P.S., Seytanov B.T. Student jaslarida hújdanlı, ádep-ikramlı qarım-katnas pazıyletlerin rawajlandırıw	55

Abdimurotov O.U. Kredit-modul tizimi sharoitida bo'lajak geografiya o'qituvchilariga mustaqil ta'limni samarali tashkil etish vositalari	56
Astankulova D.F. 10-12 yoshli badiiy gimnastikachilarni halqa bilan bajariladigan mashqlarga o'rgatishda egiluvchanlik sifatining ahamiyati	60
Атаджанов Х. Web дастурлаш фанидан мустақил таълимни ташкил қилишда онлайн тизимлардан фойдаланиш усуллари	62
Bekbagambetova J.R. Qaraqalpaq xalıq dástanları mısasında oqıwshılardıǵa óz ara birge islesiwdi úyretiwdiń áhmiyeti	64
Davletmuratov J.K. Oliy ta'lim muassasalarida materialshunoslik fanini o'qitishda kreativ texnologiyalardan foydalanish	66
Qaljanov P. Yoshlarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishda ta'lim-tarbiya tamoyillari	68
Matyakubova X.M. Mahorat darslari orqali talabalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirish	70
Orinbetov N.T. Umumkasbiy va ixtisoslik fanlarni integratsiyalash uchun veb-ilovalardan foydalanish	72
Pazilov T.A. Xalq pedagogikasi vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish vositasi	74
Saparova A.A. Joqari matematikani oqitwda case study texnologiyasidan paydalanw	76
Seytjanova U.Q. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kolloborativ ta'lim texnologiyasi asosida o'qitish	78
Turmanov Q.A. Informatika sabaqlari sipat natijeligin asirwda mashqalali talim texnologiyalaridan paydalanw	80
Yuldosheva S.A. Kam komplektli sinflarda mustaqil ishlarni tashkil etishning o'ziga xos jihatlari	81

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

Abdurayimov S.O. Talabalarda baxtli oila to'g'risidagi tasavvurlar shakllanishining psixologik determinatlari	84
Aribjanova U.A. O'smirlarda daxldorlik fazilati ijtimoiy muammo sifatida	85
Хакимова И.Б. Психологические особенности цифровых технологий на развитие личности детей дошкольного возраста	87
Кенжебаева К. Психолого-педагогические особенности организации учебной деятельности с детьми подросткового возраста	89
Klicheva Z.P. Psixologiyaliq oyinlar ham olar jardeminde shahs ozgesheliklerin qaliplestiriw usillari	91
Mominova X.E. Kichik maktab yoshidagi bolalarni maktabga tayyorlashning psixologik xususiyatlari	93
Odiljonova A.A. Kreativlik xususiyatlarini genetik omillarga bog'liqligini o'rganishning empirik asoslari	95
Saidova F.N. Shaxs psixologik munosabatlarining mohiyati va o'ziga xosligi	97
Suleymanova T.G. Stress xolatlarini engib o'tishning ijtimoiy psixologik usul va vositalari	99
Turumbetova Z. Talabalarda xulq og'ishini diagnostika qilish va korrektsiyalashning pedagogik-psixologik xususiyatlari	101
Yuldasheva N.K. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish omillari, mexanizmlari va jihatlarining ijtimoiy-psixologik tahlili	103
Yusupjonova I.A. Sharq mutafakkirlarining kasbiy shakllanish muammosiga doir ma'naviy-psixologik qarashlari	105
Ziyavutdinova X. O'zbek oilalarida zo'rvonlikning ijtimoiy psixologik xususiyatlari	107

USTAZLAR SHEJIRESI

Есебаев М.М. Илим пидайысы, жәмийет жанкүйери	109

PEDINSTITUT – 90 JASTA

*Keń dúnyaǵa kózin ashqan elimniń,
Sen teberik dargayısıń bilimniń
Ibrayım Yusupov*

Qaraqalpaq xalqınıń XX ásir tariyxında Pedinstituttıń búgingi 90 jıllıq tariyxı xalqımız tariyxınıń da ajıralmas bir bólegi esaplanadı. Bul bilim dargayı óz dáwirinde elimizge pedagog kadrlardı, sonday-aq, jámiyetlik-ekonomikalıq hám siyasiy ğayratkerlerdi tayarlaw arqalı xalqımızdı dúnya civilizaciyasına ulastırdı hám oǵan úles qosıwǵa imkaniyat jarattı.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili, klassikalıq shayır Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanına 200 jıl

*Bul dúnyanıń kórki adam balası,
Adamnıń da kókke jeter nalası.
Kónildiń kóp bolar qayǵı japası,
Xosh qılıqlı sáwer yardan ayrılса.*

***

*Jol bilmesen, jol sorańız bilgennen,
Gúder úzbe iqrarına turǵannan,
Yaman menen qırıq jıl dáwrın súrgennen,
Yaqshı menen bir dem sáwbetler jaqsı.*

Respublikamızdaǵı tuńǵış bilim dargayınıń 90 jıllıq torqalı toyı, sonday-aq, usı oqıw ornına atı berilgen ullı klassik shayırımız Ájiniyaz Qosıbay ulınıń 200 jıllıq saltanatlı merekesi ilayıqlı túrde nıshanlap atır. Bul pedagogikalıq instituttıń professor-oqıtıwshıları hám student jaslar jámaáti menen birge Respublikamızdın kópshilik zıyalılarında da ruwxıy kóterińkilik payda etpekte.

ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍNÍN 90 JÍLLÍQ BAYRAM KESHESINEN KÓRINISLER

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutına 90 jıl tolıw múnásibeti menen «Qaraqalpaqstandağı birinshi ilim-bilim dárgayına 90 jıl» atamasındağı respublikalıq konferenciya hám koncert baǵdarlaması bolıp ótti.

Bayram múnásibeti menen instituttń bir qatar professor-oqıtıwshıları sıylıqlandı.

Dıqqat, jazılıw – 2025!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2025-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Bizniń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 400.000 (tórt júz mıń) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍŇ BASÍP SHÍǴARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUIWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmaıwı, 8 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 29.10.2024 Buyırtpa: №0099 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 6 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>